

ՄՆՔԱՎՈՐԿԱՄԻՉԻՆ
ՄՆԻԿԼՐԻ
ԵՐՈՒՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎԱՆՐԵՆԵՐ
XX

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XX

*Մեկենասությամբ
Արմեն և Բերսաբե ճերեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

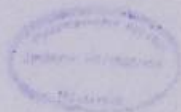

ԵՐԵՎԱՆ – 2001

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XX

ЕРЕВАН — 2001

11A26 189 ✓
22
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XX

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2001

ՀՂՏ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Մ 663

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ Ո Ւ Ր Դ

Քայրուրդյան Վ.Հ., Բոզոյան Ա.Ա., Հարությունյան Ն.Վ.,
Հովհաննիսյան Ն.Հ. (նախագահ), Մաֆրաստյան Ռ.Ա.,
Մտեփանյան Ա.Վ.

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XX)-
եր., «Ջանգալ-97», 2001, 352 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մասնագիտի
սյուն, հրատարակված XX հատորը ներառում է տարբեր սկզբնական
կանոն հայ արևելագետների աշխատությունները: Աշխարհագրական - տա-
րածրաչին առումով նրանց ընդգրկում են Աղստևյան Արևելքը, Իրանը, Թուր-
քիան, Զիլաստոնյա Արևելքը և Հին Արևելքը: Թեմատիկ առումով ժողովածուի
նդգնաներում արձարվում են էին շրջանը, միջին դարերի, նոր և նորագույն
պատմության, քաղաքականության, միջազգային և տարածաշրջանային հա-
րաբերությունների, գրականության, արվեստի, թվագրության և հարակից
ալլ արդիական հարցեր:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմա-
բանների, ճշգրտության հարցերով գրադիտողների, ամենապայմանաշրջանների, ինչ-
պես նաև քաղաքագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների
համար:

Մ 0503000000 2001 թ.
0003(01)2001

ԳՄԴ 63.3

ISBN 99930-2-219-5

© Հերիմակներ, 2001 թ.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

**ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Առաջին աշխարհամարտը և երիտթուրքական կառավարության կողմից կազմակերպած արևմտահայության ցեղասպանությունը, որի իրականացմանը մեղսակից դարձան մաև քրդական խոշոր զանգվածները, հայերին և քրդերին բաժանեցին թշնամի բանակների: Իր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական հետամնացության, կրոնական և տոհմացեղային մախապաշարմունքների, ապագայի առումով իր ազգային նպատակների պարզ գիտակցությունը չունենալու պատճառով, քուրդ ժողովուրդը գործիք հանդիսացավ ռազմաշունչ մոլուցքով տարված թուրքական տիրապետող շրջանների քաղաքական արկածախնդրությանը: Հայերի ցեղասպանության պատասխանատվությունը Իթքիհաղից հետացնելու համար հետագայում երիտթուրքական գործիչները փորձել են քրդերի վրա բարդել այդ հանցագործության պատասխանատվության մեծ մասը, որպես գլխավոր շարժառիթ ներկայացնելով մտացածին մի վարկած հայերի և քրդերի ուսույակական հակամարտության մասին:

Քրդերին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգրավելու նպատակով, Իթքիհաղը շռայլ խոստումներ էր տալիս նրանց, պատերազմի հաղթական ավարտից հետո այդ ժողովրդի ազգային ձգտումները քավարարելու վերաբերյալ: Մասնավորապես, երիտթուրքական կառավարությունը խոստացել էր «Քուրդիստանում», որի տակ հասկացվում էր Արևմտյան Հայաստանը, քրդերին հատկացնել ինքնավարություն: Սակայն պատերազմի վեր-

օրն էտապում Արևմտյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասը
 ռուսական զորքերի կողմից գրավման ենթարկվելուց հետո քրդերի
 մոտ կատարելապես ամրակայվեց այն համոզումը, որ այդ գրա-
 վումը վերջնական է և, որ Ռուսաստանը այլևս չի հեռանալու այդ
 տարածքներից: Դա քրդերին ներշնչեց այն համոզումը, որ այդ
 նոր տիրապետության տակ իրենք դառնալու են երկրորդական մի
 ուժ, իսկ կացության տերը պիտի հանդիսանան հայերը:՝ Այդ
 մտավախությունը ավելի շեշտված ձևով ուրվագծվեց հատկապես
 Ռուսաստանում, 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությամբ հռչակ-
 ված ազգերի ինքնորոշման հիման վրա հաշտության հասանելու
 ժամանակավոր կառավարության 1917թ. ապրիլի 9-ին (մարտի
 27) հրապարակած հռչակագրով, որտեղ հայտարարվում էր, որ
 Ռուսաստանում ստեղծված նոր իշխանությունը իր հեղթական
 խնդիրներից մեկն է համարում Ասիական Թուրքիայի ոչ թուրք
 քնակչության ազատագրումը:՝ Դա քրդերի կողմից ոչ անհիմն
 կերպով, ընկալվեց այն իմաստով, որ Ռուսաստանի կողմից հայ-
 կական հարցը կրկին իջեցվում է հրապարակ: Այդ ենթադրությու-
 նը համարյա դարձավ համոզմունք 1917թ. ապրիլի 26-ին (մայիսի
 7) ժամանակավոր կառավարության մինիստրների խորհրդի նա-
 խագահ, իշխան Ե.Լվովի և արտաքին գործերի մինիստր Պ. Միլ-
 յուկովի ստորագրած «Թուրքահայաստանի մասին» որոշման
 հրապարակումից հետո: Քրդերին հայտնի էր նաև, որ Եռյակ հա-
 մաձայնության պետությունների կողմից ծրագրեր են մշակվում
 հայկական հարցի ուղղությամբ և որքան էլ որ դժվարին լինեին
 նրա իրականացման հնարավորությունները, այնուամենայնիվ
 չէր կարելի բացառել Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայ-
 կական պետականության ստեղծման հավանականությունը:
 Քրդական քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների կողմից դա
 համարվում էր միանգամայն ռեալ, քանի որ արդեն վաղուց մեծ
 տերությունների կողմից հայերը դիտվում էին որպես միջազգային
 հարաբերությունների սուրյեկտ: Դա ստիպում էր ենթադրել, որ
 հայերի և քրդերի միջև պայքարի հանգուցալուծումը միևնույն
 տարածքների վրա հայրենիք կերտելու ուղղությամբ հայերի օգ-
 տին ավարտվելու ավելի մեծ հնարավորություններ ուներ: Իսկ դա
 նշանակում էր, որ հողս կցնդեին ինքնավարության կամ անկա-
 խության հասնելու քուրդ ազգայնականների փայփայած երա-
 զանքները: Այս ծանր մտորումները նրանց մոտ առաջ էին քերում

խորը տագնապի և անհանգստության զգացումներ, մանավանդ որ քրդերը այժմ մեծ-մեծակ էին մտնւմ Արևմտյան Հայաստանում հայկական վրեժխնդրության և ռուսական զորքերի դիմաց, որոնց դեմ եռանդուն կերպով պայքարել էին ողջ պատերազմի ընթացքում:

Սակայն շուտով իրադարձությունների մեջ կատարվեց կտրուկ շրջադարձ. ռուսական կովկասյան ճակատը քայքայվեց և զորքերը լքելով իրենց դիրքերը, զանգվածորեն սկսեցին հեռանալ: Ռազմական, քաղաքական և տնտեսական կործանման եզրին հասած թուրքական պետությունը, միանգամայն անսպասելիորեն, ստացավ իր պանթուրանական փառասիրությունները կենսագործելու նոր հնարավորություն և չեսալաղելով օգտվել դրանից, փորձեց իր օգտին շրջել դեպքերի զարգացումը: Խախտելով 1917թ. դեկտեմբերի 18-ին կնքված Էրզինցանի զինադադարը, թուրքական բանակը «մահմեդական բնակչության պաշտպանության» պատրվակի տակ ռազմադշավ կազմակերպեց դեպի Կովկաս: Թուրքական արշավող բանակի ճնշման մերքո հայերը աստիճանաբար հետ էին քաշվում Արևմտյան Հայաստանից: Թվում էր, թէ մոտենում է Թուրքիայի համար հիվանդագին հայկական հարցի լուծումը այն տարրերակով, որը մշակվել և մասամբ արդեն իրագործվել էր երիտթուրքական հայատոյաց շուլիմիստների կողմից: Կովկասյան ճակատի քայքայումով վտանգի տակ էին ընկնում ոչ միայն պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերի գրաված Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթները, այլև ողջ Արևելյան Հայաստանը: Հայությունը կրկին դեմ առ դեմ հայտնվում էր մահացու սպառնալիքի առաջ և մատնվում անորոշության:

Քրդերի մեծամասնությունը, որը Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման շրջանում ակնդեռ սպասում էր թուրքական բանակի վերադարձին, կրկին թշնամական դիրք գրավելով հայության հանդեպ, կամովին միացավ դեպի Կովկաս արշավող թուրքական բանակին: Իթքիհադականների հետ միավորված քրդությունը մեկ անգամ ևս դառնալով թուրքական դավադրական խարճության զոհը՝ դուրահավատությամբ ենթադրում էր, որ լծվելով թուրքական քաղաքականության սայլին, լուծում է իր անկախության ու պետականության խնդիրները: Այդ պատրանքներն էլ ավելի բողբոջելու նպատակով, թուրքական քաղաքական շրջան-

ները և ճակատի զինվորական հրամանատարությունը ծավալեցին լայն հակահայկական քարոզարշավ, հայերի գլխին քափելով ստահող մեղադրանքներ, մահմեդական բնակչության և հատկապես քրդերի նկատմամբ «զազանություններ» բույլ տալու վերաբերյալ: Այլ կերպ ասած, հեռուողականորեն հող էր նախապատրաստվում վերջնականապես պատակտելու հայ և քուրդ ժողովուրդներին և բացառելու Արևմտյան Հայաստանի տարածքում նրանց հնարավոր քաղաքական համագործակցությունը: Այդ անշնորհակալ գործին եռանդուն մասնակցություն էր քերում դեռևս 1916թ. իթթիհադական մութ ուժերի կողմից կազմակերպված «Վալամի միություն» անունով ռազմաշունչ կազմակերպությունը, որը բուրքերին և քրդերին մղում էր արյունոտ բախումների հայերի հետ, իսկ ապա այդ միջադեպերի կազմակերպման ողջ պատասխանատվությունը բարդում հայերի վրա:³ Դեպի Կովկաս արշավող բուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Մեհմեդ Վեհիբ փաշայի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել էին անկանոն քրդական ջոկատներ, որոնք նախատեսված էին թիկունքում ասպատակ փոխելու և հայ բնակչության նկատմամբ ահաբեկչական գողժողություններ իրականացնելու համար:⁴ Քրդական այդ ջոկատները մի շարք վայրերում (Էրզինջան, Բայբուրդ, Դերսիմ, Կարս, Արտահան) արյունոտ հաշվեհարդարներ իրականացրին հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ, հանդուգն հարձակումներ էին գործում հեռացող ռուսական զորքերի վրա և այլն:⁵ Արդեն 1918թ. մարտի վերջին և ապրիլի սկզբին բուրքական զորքերը հասան 1914թ. ռուս-բուրքական ստեմանին, իսկ մեկ ամիս անց՝ 1877թ. սահմանին: Այնուհետև խորանարով Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի տարածքով, սկսեցին շարժվել դեպի իրենց նվիրական նպատակը՝ Բաքու: Հայկական զորքերը ստիպված էին գերմարդկային ճիգերով պաշտպանել մի ընդարձակ ճակատ: Իսկ թիկունքը վտանգված էր քրդական և քարաբազերիական սպառնալիքով: Այդ պարագաներում տրամաբանությունը հուշում էր մի ընդհանուր հասկացողություն գտնել քրդերի հետ, նրանց բացատրելով, որ բուրքական արշավանքին մասնակցությունն անհարիր է իրենց ազգային շահերին: Վկայելով այդ մասին, դեպքերին ժամանակակից ու մասնակից Կարո Մասունին գրում է. «Հակառակ հայության արդար վրեժխնդրության, դարձյալ կային հայ ազգային մարմիններ, որոնք կը ձգտեին

մնացորդ քրտության հետ համերաշխության լեզու մը գտնել և դիմագրավել թրքական վտանգը: Համերաշխության և համագործակցության կարգ մը փորձեր կատարվեցան, բայց անհաջող, որովհետև քյուրտերը վերապահ էին և չէին գիտակցեր տակավին, թե գրավված վայրերեն դուրս գտնված քյուրտերուն ինչ բախտ վիճակված է»: ⁶

1918 թ. հունվարին քրդերի հետ համերաշխություն ու քարեկամություն հաստատելու մի փորձ է կատարվում մաև Խնուսում: Կ. Սասունիի նախածեռնությանը այստեղ են հրավիրվում Բինգյուլի, Շուշարի, Թեքմանի և Վաղարշի քուրդ երևելիները և ներկայացուցիչները «քուրդ-հայկական մի համագումարի»: Քրդերին պարզաբանվում է երկու ժողովուրդների անցյալի հարաբերությունների ողջ պատմությունը, խոսվում է հայերի և քրդերի նկատմամբ թուրքական ջարդերի մասին և շեշտվում հայ-քրդական բարեկամության ու գործակցության անհրաժեշտությունը: Այդ բոլորը որոշ քուրդ պատգամավորների մոտ առաջ է բերում դրական արձագանք, սակայն մեծամասնությունը, հակառակ արտաքուստ հավանություն ապում, չի քաջցնում իր մեջ սնուցվող թշմանական ոգին հայերի նկատմամբ: ⁷ Ավելին, երբ թուրքական բանակը 1918թ. փետրվարի վերջերին ուժեղացրեց ճնշումը հայկական գործասանների վրա, հակառակ ժողովում իրենց տված հավատարմության ու քարեկամության երդումներին, քրդերի մեծ մասը դարձյալ օժանդակեց թուրքերին: Քրդերի աջակցությունն իրի-հաղականներին մեծապես օգնեց վերջիններիս Ատրպատականը և Իրանական Քրդստանը ևս գրավելու գործում: Երբ 1918թ. փետրվարին թուրքական բանակի չորրորդ բանակային կորպուսը սկսեց շարժվել դեպի իրանական սահմանը և ապրիլին Միջագետքում տեղակայված վեցերորդ բանակի զորամասերի հետ մուտք գործեց Ատրպատական և Իրանական Քրդստան, որտեղից ռուսական զորքերն այդին հեռացել էին, թուրքերին անմիջապես միացան ոչ շատ վաղուց նրանց դեմ կռվող քրդական ցեղապետեր՝ շեքքաթ ցեղի Ալիդո ճյուղի առաջնորդներ Իսմայիլ աղա Մըմլեոն և սեյիդ Թրան (Թահա), որոնք սկսեցին ուժգին հարվածներ հասցնել հայերի և ասորիների մարտական ջոկատներին: ⁸ Նրանց օրինակին հետևեցին մաև Սոուջբուլաղի (Մահաբադ) և այլ վայրերի քրդերը: Քրդերի այդ վարքագիծը Իրանում անզլիացիների համար սուղծում էր տագնապալի վիճակ, մաև այն

պատճառով, որ Ատրպատականում և Իրանական Քրդստանում նրանք զորքեր չունեին և այդ երկրամասում իրենց ռազմական քաղաքականությունն իրականացնելու հենվում էին հայկական ու ասորական զորամիավորումների վրա: Ուստի քրիտանական հատուկ ծառայությունները սկսեցին նուանդուն աշխատանք տանել Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում քրդական ազգայնական վտարանդության ներկայացուցիչներ Բաղրխան-բեկի, Սուրեյա Բաղրխանի, Արդուրբեզակ-բեյի, Յուսուֆ Քյամիլ-բեյի և այլոց հետ, աշխատելով համոզել նրանց, որ հանուն դաշնակիցների շահերի անհրաժեշտ է համագործակցել հայերի հետ, խոստանալով, որ պատերազմից հետո քրդերը կազատագրվեն թուրքական լծից:⁹ Անշուշտ անգլիացիները համոզելու այդ գործնակերպը ամրակայում էին քուրդ երևելիներին խոշոր կաշառքներ հատկացնելու կամ նրանց անձնական պատվախնդրությանը հագուրդ տալու շոյալ խոստումներով: Արձագանքելով քրիտանական առաջարկներին, մի շարք ցեղեր շփումների մեջ նուան անգլիացիների հետ, առաջ քաշելով որոշ նախապայմաններ: Այսպես, Սոուքուլաղի շրջանում բնակվող նուրդի քրդերը քանակցություններ սկսեցին Քերմանշահում (ներկայումս Բախսարան) նստող անգլիական հյուպատոսի հետ, նրան հավաստիացնելով, որ պատրաստ են ընդունելու անգլիացիների առաջարկները: Միաժամանակ հյուպատոսի հետ քանակցողները խորհրդապահորեն նրան հայտնեցին, որ քրդերը կարող են աջակցել «դժվարին հայկական հարցի լուծմանը», պայմանով, որ անգլիացիներն էլ իրենց համաձայնությունը տան քրիտանական հովանու ներքո «ասնկախ Քրդստան» ստեղծելուն:¹⁰ Անտարակույս քրդերի կողմից սա միանգամայն նոր հարցադրում էր, որը դատելով հետագա իրադարձություններից, հետաքրքրեց անգլիացիներին: Հարցի ավելի ընդլայնված ֆորմատով 1918թ. հունիսին Ժնևում քանակցություններ սկսվեցին քրիտանական հայտնի քաղաքական գործիչ Պերսի Քոքսի և քուրդ ազգայնական, թուրքական քանակի զեներալ Շերիֆ-փաշայի միջև: Բանակցությունների թեման այսպես կոչված Իրաքյան Քրդստանի (Մոսուլ կենտրոնով) ինքնավարության հարցն էր, որը զեներալի կարծիքով նույնպես պետք է գտնվեր քրիտանական հովանու ներքո: Ընդդրում Շերիֆ-փաշան խորհուրդ էր տալիս այդ ինքնավարությունը հռչակել մինչև Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի քացումը և դրանով իսկ պետություն-

ներին դնել կատարված փաստի առջև: Հանդիպման ընթացքում քննարկման առարկա դարձավ մահ հայ-քրդական հարաբերությունների հարցը: Երկու ժողովուրդների միջև առկա և ընթացքում ծագող հակասությունների համար Շերիֆ-փաշան առաջարկեց Լոնդոնում ստեղծել մի մշտական գործող կոմիտե: Սակայն մրա առաջարկությունների այդ ամբողջ փաթեթը մնաց անիրագործելի և ընթացք չտրվեց անգլիացիների կողմից առաջին հերթին այն պատճառով, որ նրանք բնավ մտադրություն չունեին քրդերին հատկացնել ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն: Ընդհակառակը, 1916թ. Սայքս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով Միջագետքը Մոսուլի նավթաբեր շրջանով հանդերձ մտնում էր բրիտանական շահերի գոտու մեջ: Բացի այդ, անգլիացիները որպես քաղաքական գործիչ մեծ համարում չունեին Շերիֆ-փաշայի մասին, նրան համարելով քրդական վերնախավի շրջանում ամենչան ազդեցություն ունեցող մարդու և ամենակարևորը տեղական քրդական արմատներից կտրված անձնավորությամբ:¹¹ Ուստի և մրա հետ վարվող քանակությունները անգլիացիների համար կրում էին նախնական զոնդաժի բնույթ:¹²

Վերոհիշյալ իրադարձությունների ընթացքում օսմանյան ռազմարշավը Հայաստանում ու Անդրկովկասում շարունակվում էր: Թուրքական հսկա ուժերի առջև հայությունը տեղի տվեց: 1918թ. հուլիսի սկզբին Հայաստանի վզին փաթաթվեց Բաթումի տխրահոյակ պայմանագիրը, որը փաստորեն Հայաստանը վեր էր ածում օկուպացված երկրի: Ողջ Արևմտյան Հայաստանը վերանվաճվեց թուրքական զորքերի կողմից, իսկ Արևելյան Հայաստանը սեղմվեց յ11 հազար քառ. կիլոմետր ունեցող սահմանների մեջ:

1918թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության հռչակումը նոր մտահոգություններ պատճառեց քրդերին: Թեև հայկական փոքրիկ հանրապետությունը «կը կծկվեր իր նեղ մորթին մեջ... քյուրտերը, սակայն, սկսան մտածել, որ անկախ Հայաստան մը գոյություն ունի, փոքր կամ մեծ, այդ մանուկը վաղը կրնա մեծնալ»:¹³ Բացի այդ, քրդերը ադրեն կատարելապես տեղյակ էին, որ Մեծ Բրիտանիան թուրք քաղաքական գործիչների հետ անջատ քանակություններում հարց էր քարծրացել Հայաստանում, Միրիայում, Միջագետքում, Պաղեստինում ու Արաբիայում «ինքնա-

վար կառավարությունների» ստեղծման մասին, միանգամայն գանգ առնելով քրդական հարցը։¹⁴

Անդրադառնալով 1918–1919թթ. հայ-քրդական հարաբերությունների զարգացումների հարցին, Կ. Սասունին, որը համարվում էր քրդական հարցի գիտակ, գրում է «Հայաստանի Հանրապետությունը միջոց չունեցավ մտածելու քրտո-հայ հարաբերությունների մասին: Հայկական հարցը ընդհանուր ընդունելություն գտած էր: Լայն Հայաստանի խնդիրը լուծված կը նկատվեր: Աշխարհի հզորներու խոստումները շատ էին ու հայկական դուրահավատությունը անկարևոր խնդիր մը նկատած էր մեր և փոքր դրացիներու փոխհարաբերությունը: Քյուրտերը (Հայաստանին սահմանակից և մաս մըն ալ Հայաստանի տահմաններն են) հաշտության և համագործակցության մտածումը երբեք չունեցան»։¹⁵ Իր այդ գնահատականի մեջ Կարո Սասունին խալատ գանգ է առնում այն իրողությունը, որ հայերի և քրդերի շահերը տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում կատարելապես ներհակ էին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր արտաքին քաղաքականության գերխնդիրն էր համարում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետականության վերականգնումը կամ ծայրահեղ դեպքում այդ տարածքների միացումը Արարատյան Հանրապետությանը, մի հանգամանք, որը կտրականապես մերժվում էր քրդերի կողմից և առաջ բերում նրանց վճռական հակազդեցությունը, այդ թվում մաս զինված ճանապարհով: Դա միանգամայն հասկանալի էր, որովհետև քրդերը երազում էին այդ նույն տարածքների վրա ստեղծել «ամկախ Քրդստան»: Այս իրողությունը կատարելապես անիմաստ էր դարձնում «փոքր դրացիների» հետ փոխհարաբերությունների զարգացումը: Բացի այդ, հենց ինքը՝ Կարո Սասունին, հակասելով ինքն իրեն, իրավացիորեն նշում է, որ քրդերը «հաշտության և համագործակցության մտածումը երբեք չունեցան», թեև հայ գործիչների կողմից 19-րդ դարի կեսերից սկսած ընդհուպ մինջև առաջին աշխարհամարտի բռնկվելը, այդպիսի առաջարկություններ քաղմիցս կատարվել էին։¹⁶ «Հայերը, 1919թ. աշունն սկսած, մտածողված էին Տաճկահայաստանի վերագրավման խնդրով,— շարունակում է Կ.Սասունին: Եվ պետք է ըսել, թե ամենն մեծ խուլընդուտը քրտական թշնամի գանգվածը կը ներկայանար: Հայաստանի Հանրապետությունը կը գիտակցեր քրդական ուժի մեծության: Կը

տեսներ, որ ան հետզհետե կը վերակազմվի և եթե հայկական հարցը չլուծվի խորհրդատուներու մեջ, մեր սահմաններուն վրա այդ հարցի կարգադրությունը ավիմի ներկայության պետք պիտի ունենա»:¹⁷

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուղոսի զինադադարը նշանակում էր Օսմանյան կայսրության փաստական կապիտուլյացիա Համաձայնության պետությունների առջև: Տասներկու օր անց հանձնվեց նաև Գերմանիան: Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց: Մուղոսի զինադադարը, սակայն, աղետալի եղավ հայ ժողովրդի համար: Այն ըստ էության հանդիսացավ «հայկական ըղձամբներուն տրված առաջին հարվածը»:¹⁸ Այդ զինադադարի կետերի մեջ քաջակալում էր թուրքական ուժերի զինաթափման և դաշնակիցների զորքերի կողմից հայկական նահանգների գրավման վերաբերյալ որևէ հողված: Ամենավտանգավորը սակայն թերևս այն էր, որ Մուղոսում մեծ վեզիր Իզզեթ-փաշան առաջ քաշեց Թուրքիայի և կովկասյան ժողովուրդների դաշնություն տնտրելու հարցը՝ թեև դաշնակիցների հովանու ներքո, սակայն իրականում այդ դաշնությունում Թուրքիային էր պատկանելու «մեծ եղբոր» կարգավիճակը: Հայերին վերաբերող 24-րդ հոդվածում տրվում էր հետևյալ ձևակերպումը. «Հայկական վիլայեթներից (որևէ) մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում դաշնակիցները իրենց վերսպահում են նրա մի մասը գրավելու իրավունք»:¹⁹ Ակնհայտ էր, որ արևմտահայությունը չէր կարող որևէ ակնկալիք ունենալ այդ անորոշ, ոչ մի կոնկրետ հարցի լուծման չմիտված հողվածից: Մուղոսի զինադադարը կտրուկ մեծացնում էր քրիտանական ազդեցությունը Արևելյան Անատոլիայում, որովհետև անգլիացիները լցնում էին այն վակուումը, որն առաջացել էր ռուսական զորքերի հեռանալու պատճառով: Ջինադարի 7-րդ հոդվածը դաշնակիցներին (իմա՝ անգլիացիներին) իրավունք էր վերսպահում գրավման ենթարկել Թուրքիայի ցանկացած ռազմալիարական կետ, «եթե հանգամանքները դառնային սպառնալից դաշնակիցների անվտանգության համար»: Չնայած այն հանգամանքին, որ Մուղոսի զինադադարը միանգամայն անպտուղ ու անօգուտ երևույթ էր հայկական հարցի համար, սակայն քրդական վերնախավը այն գնահատեց որպես հայերի օգտին ձեռնարկված հերթական մի քայլ: Դա մեծացրեց քրդերի կասկածները անգլիացիների նկատմամբ, որոնց թվաց, թե հայերի

և քրդերի հետ հարաբերությունների հարցում անգլիացիները իրականացնում են կողմնապահ քաղաքականություն՝ ամտեսելով քրդերի շահերը: Հետևաբար հայկական հարցը դառնում էր մի փորձաքար քրդական գործիչների հետ Անգլիայի իրականացրած հարաբերություններում: Մուղրոսի զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո բուրքական կառավարության բուլլետյանը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն խթանեց քրդական գործնությունը Արևմտյան Հայաստանում քրդական մեծամասնություն հաստատելու և Կովկասից ու Իրանից հայ գաղթականների վերադարձը արգելելու համար: Այդ նպատակով երիտբուրքական սպաները քրդերից տեղադրեցին կազմակերպում էին նաև «Կեֆե» հրոսակախմբեր:

1918թ. հոկտեմբերին քրիտանական գործերը զենքով Ռ. Մարշալի հրամանատարությամբ ձեռնամուխ եղան Մոսուլի գրավմանը, որն այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր բուրքերի ձեռքում: Նոյեմբերի 10-ին ողջ Մոսուլի վիլայեթը արդեն գրավված էր անգլիական զորքերի կողմից:²⁰

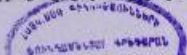
Թուրքական արձագանքը Մոսուլի նավթաբեր շրջանի կորստի վերաբերյալ վերին աստիճանի սուր էր: Այդ վիլայեթի քրդական հոծ բնակչությանը անգլիացիների դեմ հրահրելու նպատակով, բուրքերը լծվեցին բռուն հակաանգլիական քարոզչության, լայնորեն օգտագործելով նաև «հայկական սպառնալիքի» վերաբերյալ վարկածը: Միաժամանակ բուրքական գործակալությունը սկսեց լուրեր տարածել, որ այդ վայրերում ոչ շատ վաղուց տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների հետևանքով «Պուրս քչված» ասորիները, անգլիական զենքերով զինված, վերադառնում են Մոսուլի վիլայեթ՝ քրդերի դեմ վրիժառության պատերազմ մղելու համար:²¹ Կրքերն ավելի բորբոքելու համար, որպես հարյուր տոկոսանոց ճշմարտություն, բուրքերը նաև բողոքիկներ էին տարածում այն մասին, որ անգլիացիների աջակցությամբ շուտով ստեղծվելու է անկախ հայկական պետություն, որի սահմանների մեջ են մտնելու նաև բուն քրդական հողերը:²² Հակահայկական կրքերի բորբոքումը ձեռնառու էր նաև քրդական ցեղային և հոգևոր վերնախավին: Ուստի նաև մեծ եռանդով լծվեց էթնիկական նախապաշարուների և մահմեդական շովինիզմի վրա խարսխված քարոզչության ծավալմանը: Եռյակ Համաձայնության երկրների և ԱՄՆ-ի կողմից հայկական հարցի արժարծում-

ները քրդական վերնախավի կողմից մեկնաբանվում էր որպես անվիճելի ապացույց այն իրողության, որ քրիստոնյա պետություններն ու նրանց «ժայկական գործակալությունը» դավադրություն է նյութում քուրդ-մահմեդականների դեմ: Կառչելով այս մտացածին վարկածից, իթթիհադականներն ու քուրդ ազգայնականները սկսեցին ճարակորեն ահաբեկել մահմեդական զանգվածներին ու հատկապես քրդերին, «եսայ-քրիստոնեական» սպառնալիքի ուրվականով,²³ միաժամանակ աշխատելով իրենց կողմը ներգրավել տարածաշրջանի իրական ռազմա-քաղաքական ուժը՝ քրդական առաջորդներին և նրանց զինված ջոկատները, որոնք քուրդերի կարծիքով ունակ էին հակակշռելու քրիստոնեական քաղաքականությանը: Հատկանշական է, որ հակասանգլիական այդ քարոզությունը զաղտնի աջակցություն էր գտնում նաև Ստամբուլի իթթիյաֆիստական կառավարության կողմից, որը համարվում էր քրիստոնեամետ: Հատկապես Միջագետքի հյուսիսում, Մոսուլի մահանգում, քուրդ-քրդական քարոզական պատերազմը այնպիսի վտանգավոր չափեր ընդունեց, որ քրիստոնեական վարչությունը 1919թ. մայիսի 12-ին պաշտոնապես հայտարարեց, որ այն տարածքները, որոնց վրա գերազանցապես բնակվում են քրդեր, ազատ են լինելու «ժայկական հավակնություններից»:²⁴ Սակայն այդ հայտարարությունը չբավարարեց քրդերին, որոնք անգլիացիներից պահանջում էին ռեալ երաշխիքներ: Այսպես, 1919թ. մայիսին Բաղդադում անգլիացիների հետ բանակցությունների ժամանակ սեյիդ Թահան հայտարարեց, որ ինքը պատրաստ է համագործակցել նրանց հետ պայմանով, որ ընդունեն իր մի քանի պահանջները, այդ թվում նաև հետևյալը. քրիստոնյա ժողովուրդների (խոսքը հայերի և ասորի-նեստորականների մասին է— Վ.Բ.) վերադարձը քրդաբնակ շրջաններ չպետք է հանգեցնի նրանց տիրապետության հատտատմանը քրդերի նկատմամբ: Անգլիական վարչությունը մասամբ ընդունեց այդ պահանջը, շահագրգռված լինելով Սուլեյմանիեի քրդերի ապստամբությանը սեյիդ Թահայի աջակցության մեջ: Իր հերթին Խուսում քրիստոնեական վարչության ղեկավար Արևոյդ Վիլսոնը Թահային հղեց մի մամակ, որտեղ ի թիվս մի շարք այլ խնդիրների, խոստանում էր նաև իր բարի ժառանգությունները հայերի հետ քրդերի հաշտեցման գործում, ինչպես նաև քրդական շահերի պաշտպանությունը առաջիկայում գումարվելիք Փարիզի խաղա-

դուքյան վեհաժողովում:²⁵ Միանգամայն ակնհայտ էր, որ հայերի և քրդերի հետ հարաբերությունների հարցում քրիտանական դիվանագիտությունը որոշել էր կիրառել բարդ խտստանավումների քաղաքականություն, նպատակ ունենալով նրանց նրկուսին էլ պահել իր քաղաքական ազդեցության շրջանակների մեջ: Ըստ այնմ սկսեցին նրան գալ հայկական և քրդական առանձին պետությունների ստեղծման անգլիական նախագծեր, որոնց իրականացման ցանկությունը, սակայն, հավասար էր զերոյի և ամենակարևորը այդ խոստումները ոչնչով պարտավորեցնող չեին անգլիացիների համար: Այսպես, դեռևս 1918թ. դեկտեմբերին, քրիտանական ռազմական մինիստրության ներկայացուցիչ Ֆ. Մաունսելը առաջ քաշեց մի այդպիսի նախագիծ, ըստ որի հայկական պետությունը զբաղեցնելու էր Վանա լճից մինջև Սև ծով ընկած տարածքը, իսկ քրդական պետությունը՝ Վանա լճից հարավ ընկած շրջանները:²⁶ Իսկ 1919թ. հունիսի 13-ին Բաղդադում քրիտանական քաղաքական ծառայությունը Արևոդ Վիլսոնի գլխավորությամբ կազմեց մի փաստաթուղթ, որտեղ առաջ էր քաշվում իրաքյան և քրդական հարցերի միաժամանակյա լուծման մի նորացված նախագիծ: Նրանում տեղ էին գտել նաև հայկական ու քրդական առանձին պետությունների ստեղծման ծրագրեր: Այսպես, Տրապիզոնի և Էրզրոմի վիլայեթները պետք է կազմեին հայկական պետություն ամերիկյան հովանու ներքո, իսկ Դիարբեքիր, Խարբեռոզ, Վան և Բիթլիս վիլայեթները՝ քրդական պետություն անգլիական հովանու ներքո: Մոսուլ, Բաղդադ, Բասրա վիլայեթներից կազմվելու էր արաբական պետություն՝ նույնպես քրիտանական հսկողության ներքո: Որպես այս ծրագրի եզակի այլընտրանք առաջարկվում էր քուրդական տիրապետության վերականգնումը հայկական վեց վիլայեթներում՝ ելրոպական հսկողության ներքո:²⁷ Դժվար չէ նկատել, որ սա ըստ էության նախապատերազմյան շրջանում մշակված «Հայաստանում իրագործվելիք բարեփոխումներին» վերադարձի մի ծրագիր էր, հստակ քրդամետ հակվածությամբ: Չարմամալին, սակայն, անգլիացիների նորահայտ քրդամետությունը չէր, այլ այն, որ հենց այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ շփումների ժամանակ անգլիական իշխանությունները գծում էին Հայաստանի միանգամայն այլ, անհամեմատ ընդարձակ սահմաններ:

1919թ. սկզբին, Ստամբուլում, «Քրդստանի վերածնության ընկերության» ներկայացուցիչները, որոնց հաճախ անվանում էին նաև երիտքրդեր, պահանջեցին հայտարարել Քրդստանի անկախության մասին և «քրդական նահանգներից» վտարել բոլոր օտարերկրյա, այդ թվում նաև բուրջական ուժերին: Ընկերության նախագահ սեյիդ Արդուլադերը կտրուկ համոզես եկավ երիտքրդերի այդ առաջարկի դեմ, վկայակոչելով այն հանգամանքը, որ բուրջերը համաձայնվել են ստեղծելու սուլթանից կախում ունեցող ինքնավար Քրդստան (Արդուլադերը նկատի ուներ ընկերության ստորագրած համաձայնագիրը «Հյուրիեթ վե իթթիլաֆ» կառավարող կուսակցության հետ): Այնուհետև սեյիդ Արդուլադերը խորհուրդ էր տալիս ընկերության երիտասարդ անդամներին մեկնել քրդաբնակ շրջաններ և այնտեղ քարոզչություն մղել ընկերության ծրագրի շրջանակներում, ինչպես նաև բոլոր ուժերով հակադեռ ու դիմակայել ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի սկզբունքներին համապատասխան անկախ ազգային հայկական պետության ստեղծմանը: Արդուլադերը վճռականորեն համոզես էր գալիս հայերի և քրդերի միավորման դեմ՝ հայկական և քրդական հարցերը լուծելու համար: Նա կտրականապես դեմ էր նաև սուլթանաթից ու խալիֆաթից անկախ քրդական պետության ստեղծմանը:²⁹

1919թ. հունվարի 18-ին Փարիզում քաղված խաղաղության վեհաժողովում հայկական զույգ պատվիրակությունները՝ Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ, վերստին բարձրացրին հայկական հարցը: Բնականաբար այդ իրադարձությունը խորը տազմապի զգացումներ էր առաջ բերելու քրդական ազգայնական շրջանակներում, մանավանդ, որ Փարիզում հայ պատվիրակության կազմից բարձրացվում էր արևմտահայ գաղթականների վերադարձի հարցը: 1919թ. մայիսի 7-ին Փարիզի հայկական տեղեկատվական բյուրոն հաղորդում էր, որ ըստ լավատեղյակ աղբյուրների, քրդերը ծավալել են տենդագին գործունեություն հայկական տարածքներում մեծամասնություն կազմելու նպատակով, որպեսզի Կովկասում և Պարսկաստանում ապաստանած հայ փախստականներին թույլ չտան վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան: Տեղեկատվության մեջ ասվում էր նաև, որ քրդերը, անհրաժեշտության դեպքում, կոտորում են հայերին: Տեղեկատվությունը կազմողների կարծիքով, այլ շարժումը կազմա-

կերպվում և ղեկավարվում է Կոստանդնուպոլսից:³⁰ Փարիզում դաշնակիցների առջև քրդերի շահերի պաշտպանության ղերում հանդես եկավ Շերիֆ-փաշան: Այս անձնավորությունը սուլթան Արղույ Համիդ 2-րդի կառավարման տարիներին աշխատել էր Բեռլինի և Ստոկհոլմի քուրջական դեսպանություններում: «Միասնություն և սոսաջաղիմություն» կոմիտեի իշխանության գլուխ գալուց հետո նա Փարիզում հրատարակում էր երկուքուրքերի դեմ ընդդիմադիր «Մաշրուֆիեթ» թերթը:³¹ Վերսալի կոնգրեսում, քուրջական պատվիրակության անդամ էր Շերիֆ-փաշան, որը տակայն կոնֆերանսի ժամանակ, իր վրայից ցած դրեց քուրջական պատգամավորի պարտականությունները և «Քրդատանի վերածնության ընկերության» առաջարկով, իրեն հայտարարեց «քրդական պատվիրակության նախագահ»: Փարիզի վեհաժողովի դիվանագիտական շրջաններում նրան չճանաչեցին որպես «քրդական պատվիրակության ղեկավար», առավել ևս, որ նման ոչ մի պատվիրակություն գոյություն չուներ: Այսպիսով, Շերիֆ-փաշան քուրդ մտավորականության կամ ազդեցիկ ցեղերի կողմից չէ որ ընտրված էր որպես Փարզի վեհաժողովի պատգամավոր, թեև նա ուներ նաև մի շարք քուրդ ղեկավարների համաձայնությունը, վարելու քրդական դատը Փարիզում: «Շերիֆ-փաշան հստակ գաղափար չուներ Զյուրիխտանի անկախության և անոր հավանական սահմաններու մասին: Մյուս կողմնն ան տակավին թուրքիո էին պաշտոնյաի հոգեբանությունն ու նկարագիրն ուներ և կարելի չէր ըսել, թե թրջական դիվանագիտական դարձվածքները նկատի չէր առներ, երբ քրդական հարցը կը հետապնդեր», — գրում էր Կ. Սաաունին:³²

1919թ. մարտի 22-ին Շերիֆ-փաշան խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրեց (նույն թվականի փետրվարի 6-ի թվակիր)³³ մի հուշագիր քրդերի պահանջների մասին և տարբեր փաստաթղթեր քրդական քաղձանքների վերաբերյալ: Այդ հուշագրում շարադրված էին «քուրդ ազգի օրինական պահանջները», որոնք հակադրվում էին «Հայաստանի իմպերիալիստական հավակնություններին»: Շերիֆ-փաշան իր պահանջները ճգնում էր հիմնավորել նրանով, որ քրդերը ոչ միայն ճնշող մեծամասնություն են կազմում հայերի քնակեցրած երկրամասերում, այլև ունեն նաև այն առավելությունը, որ «հակառակ հայերի» միատարր են: Շերիֆ-փաշայի հուշագիրը պահանջում էր անկախ քրդական պետու-

յան ստեղծում ԱՄՆ-ի մախազահ Վուդրո Վիլսոնի հռչակած «14 կետերի» սկզբունքներին համապատասխան, ինչպես դա արվում էր Հայաստանի և Արարիայի կապակցությամբ: Ընդորում, նա Վիլսոնի հռչակած ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հասկանում ու մեկնաբանում էր յուրովի: Նա առաջարկում էր ստեղծել միջազգային մի հանձնաժողով, որի խնդիրն էր լինելու գծել ապագա Քրդստանի սահմանները «ազգության» սկզբունքով՝ ներառելով նրա մեջ բոլոր այն տարածքները, որտեղ քրդերը կազմում էին մեծամասնություն: Ընդորում նա փորձում էր շահարկել այն հանգամանքը, որ 1915թ. ցեղասպանությունից հետո հայկական վեց վիլայեթներում հայ ազգաբնակչության թիվը կտրուկ նվազել էր և այդ ֆոնի վրա քրդերը ստացել էին առավելություն: Հենց դա էլ նրան համարձակություն էր տալիս առաջարկելու, որ անցկացվի պլեբիսցիտ: Ապագա միջազգային հանձնաժողովին «կողմնորոշելու» համար Եերիֆ-փաշան, իբրև ապագա Քրդստանի տարածք, առաջարկում էր Դիարբեքիբի, Խարբեռլի, Բիթլիսի, Մուսուլի վիլայեթները և Ուրֆայի սանջակը: Մակայն սա մինիմում պահանջ էր, որը գեներալը անվանում էր «ամկատար Քրդստան» կամ «Արևմուտքի համակրանքը վայելող հայերի համար նպաստավոր պայմաններով ստեղծված Քրդստան»: Նա գտնում էր, որ եթե աշխարհի ուժերները «ցանկանային արդարացիորեն կիրառել ազգության սկզբունքը», ապա երկիրը, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, կտարածվեր շատ հեռուները՝ դեպի հարավ-արևելք, հյուսիս-արևմուտք, կամ իր մեջ կներառներ Էրզրումի վիլայեթի մի պատկառելի մասը և պարսկական Քրդստանը:

Համաձայն Եերիֆ-փաշայի «մաքսիմում ծրագրի», Քրդստանի սահմանները հյուսիսում անցնելու էին կովկասյան սահմանով, արևմուտքում՝ Էրզրում-Էրզինցամ-Արաքլիք-Դիլրիկ գծով, հարավում՝ Սինջարի, Թել-Աֆարի-Էրբիլի-Քիրքուքի-Սուլեյմանիեի լեռներով և Սեննեյով (Սեննեղեջ), արևելքում՝ Ռեվանդուզ-Բաշկալի գծով և ապա իրանական սահմանով մինչև Արարատ լեռը: Այսպիսով, Հայաստանի նշանակալից մասը բուրքնական քանակի բուրդ գեներալը մտցնում էր Քրդստանի մեջ: Որպես դրա «եխմնավորում» նա րեքում էր հետևյալ մտացածին վիաստարկները. նրա կարծիքով Քրդստանի հարցը լուծելիս պետք է նկատի ունենալ, որ քրդերի ազգային հարստությունը կազմում է բացառապես ոչխարաբուծությունը, որը պահանջում է,

կլիմայի պատճառով, ամառային և ձմեռային արտոտվայրերի ատկայություն: «Եթե այդ արտոտվայրերից գեթ մեկը դուրս մնա Քրդստանին հատկացված ապագա սահմանից, ապա տնտեսական կյանքը ուժգնորեն կխաթարվի և ժողովուրդը կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում կմատնվի թշվառության», — դատում էր գեներալը: Այդ դեպքում, նրա կարծիքով, քրդերը ստիպված կլինեն զբաղվել ավազակությանը և հարևանների հողերի ասպատակությամբ՝ ստեղծելով մշտական անհանգիստ վիճակ: Շարունակելով ահարկել տերություններին, նա գտնում էր, որ եթե նոր ստեղծվելիք Հայաստանի մեջ ընդգրկվեն այնպիսի տարածքներ, որտեղ քրդերը մեծամասնություն են կազմում, ապա անկասկած, ռազմատենչ ու իրենց ազգային անկախության նախանձախնդիր այդ ցեղերը չեն կարողանա հանդուրժել այդ բանը, որի հետևանքով ապագա Հայաստանում անկարգությունը կբազավորի անընդմեջ, եթե իհարկե զաշնակիցները այնտեղ մշտապես ուժեղ բանակ չպահեն, որն իր հերթին կենթարկվի պարտիզանական պատերազմի բոլոր հարձակումներին: Վերջապես հուշագրում ատկում էր, որ Քրդստանի բոլոր բնական հարստությունները պետք է պատկանան միայն քրդերին:³⁴Շերիֆ-փաշան ճգնում էր արդարացնել քրդերի կողմից հայ փոխստականների հողերի զավթումը և նրանց վերադարձը իրենց հայրենիքը բացառելու միտումով, դիմում էր քաղաքական շանտաժի, քաջ տեղյակ լինելով փարիզի վեհաժողովի մասնակիցների ճաշակին ու նրանց ծրագրերին: «Ասիայի բոլոր ժողովուրդներից միակը քուրդ ժողովուրդն է, — գրում էր նա, — որն իվիճակի է ձևավորել առաջնակարգ բուֆերային պետություն բուլղարիկյան հեղեղի առջև ճանապարհ փակելու համար, նկատի ունենալով, որ հայերը ուժգնորեն վարակված են այդ վտանգավոր գաղափարներով և նրանց քաղաքական կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող անտագոնիզմի ու դրանց հեղափոխական կոմիտեների մրցակցության պատճառով երբեք չեն կարող նույն երաշխիքները տալ իրենց հարևաններին: Բուլղարիկյան գաղափարները կայծակնային արագությամբ ներթափանցում են հայերի մեջ և չկա այդ սուսկայի վարակը կանգնեցնելու կարող սահման: Միայն մահմեդական երկրներն են դիմացկունակ և չեն վախճնում այս ահեղ վարակից»:

«Շերիֆ-փաշայի հուշագրի քաղաքական արդյունավետությունը, — գրում է ռուս քրդագետ Մ. Լազարևը, — հավասար էր

գերոյ: Այդ փաստաթղթին, ինչպես նաև նրա հետիմակին Փարիզի կոնֆերանսի առաջին դեմքերը ոչ մի նշանակություն չտվեցին, քանի որ նրանց հետևում ոչ ոք կանգնած չեր, որոնց հետ կարելի էր հաշվի նստել»: ³⁵ Միանգամայն ժամանակավրեպ ու քաղաքականապես սնանկ էր նաև Շերիֆ-փաշայի հուշագրի հայատյաց ոգին, որովհետև Թուրքիայի վերաբերյալ դիվանագիտական որոշումներն մեջ հայկական հարցը այդ ժամանակ գրավում էր ոչ վերջին տեղերից մեկը և Հայաստանի ու հայ ժողովրդի խնդիրները դիվանագիտական աշխարհի հրատապ քննարկման հարցերից մեկն էր հանդիսանում: Մինչև իր հուշագիրը Փարիզի վեհաժողովին ներկայացնելը, 1919թ հունվարին Շերիֆ-փաշան դիմել էր Անգլիային, խնդրելով նրա աջակցությունը քրդական պետության ստեղծման գործում, ³⁶ որը պետք է լիներ Անգլիայից կախյալ, կամ ինչպես ինքն էր անվանում «անգլիական պրոտեկտորատ»: Նրա քաղաքական կարգավիճակը Շերիֆ-փաշան համարում էր էմիրությունը, իսկ իրեն առաջարկում էր որպես էմիրի թեկնածու: ³⁷ Հարցը նրանում էր, որ այդ նույն պաշտոնին հավակնում էին նաև քրդական այլ դեկավարներ. Աբդուլ Ղադիրը, Սուրեյա Բադրիանը, Սուլեյման Նազիֆը և ուրիշներ: Նրանք բոլորը «փնջնավար» կամ «անկախ Քրդստանը» պատկերացնում էին քրիտանական հովանու տակ գտնվող մի երկիր: Սակայն Անգլիան չեր շտապում արձագանքել քրդական ազգայնականների վերոհիշյալ առաջարկներին: Դրա կարևորագույն պատճառներից մեկն այն էր, որ բոլոր ազգայնականները, իրենց քաղաքական տկարության և սահմանափակ ազդեցության պատճառով, ի վիճակի չէին ռեալ կերպով ազդել Արևմտյան Հայաստանի քրդական քնակչություն ունեցող շրջաններում տիրող իրադրության վրա և նույն պատճառով, անգլիացիները Շերիֆ-փաշային նույնպես լուրջ չէին ընդունում: Նրան որպես առաջնորդ չէին ընդունում նաև քրդական շրջանները, որոնք նրան կնքել էին «բոշ հորուֆ» (փուչ տղա) մականունը: Չնայած հայկական հարցի նկատմամբ Շերիֆ-փաշայի քացասական դիրքորոշմանը-և «Անկախ Քրդստանի» վերաբերյալ նրա մաքսիմալիստական պահանջներին, Փարիզում գտնվող հայկական պատվիրակությունը անընդհատ քայլեր էր կատարում նրա հետ շփումների մեջ մտնելու և դիվանագիտության քննադավառում հայ-քրդական միացյալ ճակատ ստեղծելու համար: Ի վերջո այդ ջանքերն ավարտվեցին մասնակի հանջո-

ղությամբ և 1919թ. նոյեմբերի 20-ին խմբագրվեց մի համատեղ դիմում, հուշագրի ձևով, ուղղված խաղաղության համաժողովին, որի տակ ստորագրել էին հայկական Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության փոխնախագահ Համո Օհանջանյանը և «քրդական ազգային պատվիրակության նախագահ» Շերիֆ-փաշան:²⁴ Քանի որ այդ հուշագրի ամբողջական բնագիրը ելրուպական պատմական գրականության մեջ չի տրվում, այլ աղբյուր ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, հարկ ենք համարում այն ներկայացնել քաղված՝ Կ.Սասունիի գրքից. «Հաշտության վեհաժողովին. Տեր Նախագահ, մենք, ներկա տոբրագրյալներս, հայ և քյուրտ ազգերու ներկայացուցիչներ, պատիվն ունինք հայտնելու Հաշտության Վեհաժողովին, որ մեր երկու ժողովուրդները, երկուքն ալ արիական ցեղեն, ունին նույն շահերը և կը հետապնդեն նույն նպատակը, այսինքն իրենց ազատագրումը և անկախությունը: Մասնավորապես հայերը կձգտին ազատագրվիլ անգութ քրքական կառավարությունն և ընդհանրապես, թե՛ հայերը և թե՛ քյուրտերը կը պահանջեն իրենց փրկությունը «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի լուծեն, որուն պաշտոնական և գաղտնի կառավարությունները այնքան աղետարեր եղան թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին:

Բոլորովին համաձայն ենք ուրեմն Հաշտության Վեհաժողովեն միասնաբար խնդրելու ստեղծումը, ըստ ազգայնությանց սկզբունքին, Միացյալ Անկախ Հայաստանի մը և Անկախ Զյուրդիստանի մը, մեծ պետության մը օգնությամբ, որ պիտի որոշվի մեր ժողովուրդներու կամքը լսելն հետո և որ մեր երկիրներուն պիտի տա իր տեքնիկական և տնտեսական օգնությունը՝ վերաշինության շրջանին համար:

Գալով վեճի նյութ ելող հողամասերուն, որոնք ցույց են տրված մեր երկու պատվիրակություններուն կողմն Հաշտության Վեհաժողովին հաջորդաբար ներկայացված հիշատակագիրներով, որոշապես կը հայտարարենք, որ այդ կարգադրությունը կը թողունք Հաշտության ժողովի որոշման, կանխավ վստահ ըլլալով, որ անոր վճիռը արդարության և իրավունքի հիման վրա պիտի ղրվի:

Կը հաստատենք մահ մեր կատարյալ համաձայնությունը հարգելու համար փոքրամասնությանց օրինական իրավունքները մեր նրկու պետությանց մեջ»:³⁹

Այս համաձայնագիրը շշմեցնող ներգործություն ունեցավ եվրոպական դիվանագետների վրա, որովհետև մինչ այդ հայ-քրդական հարաբերություններում նրանց համար բնական ու սովորական երևույթ էր նրկու ժողովուրդներին միմյանցից բաժանող թշնամանքը:⁴⁰

Լորդ Քերզոնի շարադրմամբ, ըստ այդ համաձայնագրի, հայերն ու քրդերը ունեն «նույնատիպ շահեր ու ձգտումներ, պահանջում են Թուրքիայից ազատություն և միացյալ անկախ Հայաստանի և անկախ Քուրդիստանի ստեղծում՝ մանդատային իշխանության ներքո»: Թուրքիայում Անգլիայի գերագույն կոմիսար ծովակալ դե Ռոբերը հայ-քրդական համաձայնագիրն անվանեց «երջանիկ մախանչան»: 1919թ. դեկտեմբերի 20-ի իր հեռագրով, Քերզոնը հրահանգում էր Թուրքիայում գերագույն կոմիսարի գերատեսչությանը ամեն կերպ աջակցել այդ «չարժմանը»: Թերահավատություն դրսևորեց լոկ Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում բրիտանական ռազմա-ծովային ուժերի հրամանատար ծովակալ Վերը, որը 1920թ. հունվարի 8-ին գրում էր, որ չնայած այդ համաձայնագրի ցանկալիությանը, այն առայժմ ոչինչ չտվեց (զխավորապես այն պատճառով, որ Եերիֆ-վաշան անտեղյակ է նրկրում գոյություն ունեցող իրական վիճակից և չի պատկերացնում «քուրդ ժողովրդի իրական ձգտումներն ու զգացումները»):⁴¹

Վերոհիշյալ համաձայնագիրը միանշանակ ձևով չընդունվեց մահ հայկական շրջանակներում: Վաշինգտոնում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաջյան) մի քողոք-հայտարարություն հրատարակեց Պեդոս Նուբարի և Հանո Օհանջանյանի դեմ, որոնք համաձայնվել էին ստորագրել վերոհիշյալ համաձայնագրի տակ: Ըստ Արմեն Գարոյի, այդ համաձայնությամբ հայ ժողովուրդը «հողային որոշ իրավունքներ զիջած կըլլար քյուրդ ազգին և անոր միջամտությունը կը բերեր հայկական անվիճելի հողամասերուն մեջ»:⁴² Մեկնաբանելով Արմեն Գարոյի այդ քայլը Կ. Սասունին գրում էր. «իհարկե այս քողոքին տոն կու տար այն տիրական մտայնությունը, որ այդ ժամանակ հայ քաղաքական մտքի ղեկավարները ունեին և կը կարծեին թե ծով-ծով մեր հողային իրավունքները անվիճելի

էին»:⁴³ Խնդիրը վեճի մյուս դարձավ հայկական մամուլում: Ամբողջական Հայաստանի պատմիրակությունը, այսինքն Հայաստանի Հանրապետության և Ազգային պատմիրակությունը, միացյալ ձևով անհրաժեշտ համարեցին տալ հրապարակային մի քաղաքություն և դրանով իսկ վերջ տալ վեճին: Ըստ այնմ, Ավետիս Անարոնյանի և Պողոս Նուբարի ստորագրությամբ Փարիզից 1920թ. հունվարի 29-ի քվակիր մի հեռագիր ուղարկվեց Ամերիկա մամուլում հրապարակելու համար: Այնտեղ ստվում էր. «Արջին ծայր ցավալի կը գտնենք, որ մամուլի մեջ վեճ հարուցած ըլլան հայ-քրտական համաձայնության մասին: Այդ համաձայնությունը, որ ստորագրված է Ազգային պատմիրակությունեն, ոչ մեկ կերպով չի վտանգեր հայկական շահերն ու պահանջները»:⁴⁴

Պետք է նշել նաև, որ Եերիֆ-փաշան երկար շմնաց «քրդական պատմիրակության ղեկավարի» իր դերում: Նա հեռացավ իր այդ կարգավիճակից և տարրեր շրջանակներում իր կատարած հայտարարություններում ուրացավ հայերի հետ համաձայնության գոյությունը:

1919թ. մայիսի 19-ին հույները գորքեր հանեցին Իզմիր, ռազմական գործողություններ սկսելով Թուրքիայի դեմ: Սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական բանակի զեներալ Մուստաֆա Քեմալ փաշան, անմիջապես հեռացավ Ստամբուլից, հակահունական պայքարի ղեկը վերցնելով իր ձեռքը: Նրան հաջողվեց Անատոլիայում արագորեն տեղծել իշխանության այլընտրանքային կենտրոն՝ Անգորա (Անկարա) մայրաքաղաքով: Մուլքանական բանակի մնացուկներից և գյուղացիական աշխարհագրային ջոկատներից նա տեղծեց բանակի կորիզ և իր շուրջը սկսեց համախմբել համակիրների՝ «հայրենիքը վտանգի մեջ է» կարգախոսի ներքո: Թուրք ազգայնականների մախապես վտրրիկ խմբակը հետզհետե ուժ հավաքելով հանձինս ԹԱԾ-ի կառավարություն դառնալով, դառնում էր Անատոլիայի իրական տերը:

1919թ. աշնանից սկսած, ՀՀ քաղաքականության կարևորագույն խնդիրն էր Արևմտյան Հայաստանի վերագրավման հարցը: Այդ գործում ամենամեծ խոչընդոտը հանդիսանում էր քրդական թշնամի զանգվածը, որի մոտ կրկին արմատավորվել էր այն համոզումը, որ հայկական իշխանության պայմաններում իրենք կվերածվեն երկրորդական ուժի: Այս պարագաներում քրդերի համար

ծագում էր հետևյալ հարցը. ենթարկվել հայերին", թե՞ սխրով ընդառաջել թուրքերի վերադարձին: Քրդերի մեծամասնությունը բշնամական դիրք թոնեց հայերի նկատմամբ և զերադասեց գործակցել թուրքերի հետ: Այդ օրերին թե՛ թուրքական և թե՛ քրդական հասարակական կարծիքում հաստատուն կերպով արմատավորվեց այն տեսակետը, որ Արևմտյան Հայաստանում անխուսափելիորեն սեղի կունենա «Ժգմիրի քաղաքականության» կրկնություն, այսինքն արևելքից Թուրքիայի վրա կգրոնի Հայաստանի Հանրապետությունը, որի արդյունքում կստեղծվի հայկական պետություն:⁴⁵ Այդ տեսակետը թուրք ազգայնականների՝ քեմալականների մոտ, վերածվեց սևեռուն գաղափարի, մանավանդ որ նրանք հանձինս երկրների տեսնում էին Համաձայնության երկրների նույնպիսի գործակալության, ինչպես և ի դեմս հույների: Ի դեպ, քեմալականները «հայկական հանրապետության» ուրվականը հաջողությամբ սկսեցին օգտագործել Ստամբուլի «Հյուրիներ փն իքթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունից կազմված կառավարության դեմ բշնամական քաղաքական մղելու համար:⁴⁶ Հայկական պետության ստեղծման հեռանակարը ոչ պակաս չափով քան քեմալականներին, անհամգտացնում էր նաև թուրք ազգայնականներին և առհասարակ քրդական զանգվածին: Անկասկած այդ վախը կարող էր քրդերին մերձեցնել այնպիսի հակուսույաի հետ, ինչպիսին Ստամբուլի թուրքական կառավարությունն էր, կամ միլլի-ազգայնականները, որոնք երկուսն էլ ոչ միայն չէին ընդունում հայերի անկախության ու սեփական պետականություն ունենալու ձգտումները, այլև պատրաստ էին իրենց տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով պայքարել դրա դեմ: Հետևաբար բոլոր հիմքերը կային շահերի ընդհանրության հողի վրա քրդերի մոտ թուրքամետ տրամադրությունների ուժեղացման համար: Միաժամանակ ակնառու կերպով զգացվում էր քրդերի հակահայկական տրամադրությունների շեշտակի վերելք, որովհետև նրանք ցանկանում էին պետություն ստեղծել հիմնականում այն նույն տարածքների վրա, որոնք հանդիսանում էին հայ ժողովրդի պատմական բնօրրանը: 1919թ. հուլիսի 29-ին քրիտանական ժովակալ Քալթոբիլը լող Քերզոնին գրում էր, որ «Մեծ Հայաստանի մասին խոսակցությունները բորբոքում են ազգային շարժման (ունա քեմալական շարժման) — Վ.Բ.) բոցը, օգտագործվում են ծայրահեղականների

կողմից և քրդերին նետելով թուրքերի զիրկը ամրապնդում են պամիսլամիզմի ուժերը»։⁴⁷ Իր մեկ այլ հաղորդագրության մեջ անգլիական ծովակալը տեղեկացնում էր քրիտանական արտաքին գործոց նախարարին, որ Թուրքիայի տարածքի «հունական օկուպացումը և իտալական ներխուժումը, զուգակցված ապագա Պոնտական հանրապետության և անկախ Հայաստանի մասին լուրերին, տազնապի և անհամաձայնության զգացումներ են արթնացրել Անատոլիայի մուսուլմանների մեջ, իղեալական հող ստեղծելով ազգայնական ազդեցությունների գործունեության համար, որոնց հետ թույլ և սմանկ կենտրոնական կառավարությունն ի վիճակի չէ հաշվի նստել»։⁴⁸

Քրիտանական կառավարությունը հայ-քրդական հարցի շուրջը սկսել էր մի ճարպիկ խաղ, որի նպատակը բնավ այդ երկու ժողովրդների ազգային իղծերին ընդատաջ գնալը չէր, այլ պարզապես միտված էր շիկացնել հարցը ի շահ սեփական երկրաքաղաքական նպատակների իրականացման։ Այսպես, գնդապետ Վիլսոնը 1919թ. հունիսի 13-ի իր հեռագրում առաջարկում էր Տրապիզոնի և Էրզրումի վիլայեթներից կազմել մի միասնական հայկական պետություն՝ ամերիկյան հովանավորության ներքո, իսկ մնացյալ չորս վիլայեթներից՝ քրդական պետություն՝ ենթադրաբար քրիտանական հովանավորության ներքո։ Այս առաջարկը այն աստիճանի արտատոց էր, որ կտրուկ առարկության հանդիպեց նույնիսկ քրիտանական քաղաքական շրջանների կողմից։ Այսպես, անգլիական ծովակալ Ուեբբը իր 1919թ. օգոստոսի 19-ի թվակիր նամակում գրում էր լորդ Զերզոնին, որ ինքը շատ լուրջ առարկություններ ունի գնդապետ Վիլսոնի առաջարկության կապակցությամբ։ Ծովակալը գրում էր, որ գործնականում Տրապիզոնը հայկական բնակչություն չունի, մինչդեռ Վանը և Մուշը, որոնք միշտ էլ եղել են «միակ գերազանցապես հայաբնակ շրջանները Թուրքահայաստանում», պետք է թողնվեն քրդական պետությանը։ «Դա կդիտվեր, — նշում է ծովակալը, — իբրև դավաճանություն հայկական շահերին և ուղղակի կեանքասեր այն հավաստիացումներին, որոնք տրվել են հայերին դաշնակից տերությունների կողմից»։ Վերջում ծովակալը ավելացնում էր, որ «թուրքովին անժամանակ և խիստ փոսանգավոր կլինի փորձել ներկայումս սահմանազծել Հայաստանի և Զուրդիստանի սահմանները»։⁴⁹

Գաղտնիք չէ, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո քրդական շարժման ծանրության կենտրոնը գտնվում էր ոչ թե Իրաքյան կամ Իրանական Քրդստանում, այլ հենց Արևմտյան Հայաստանում, և բնավ պատահական չէ, որ հենց այդ երկրամասն էլ դարձավ արթնացող քրդական ազգայնականության օրրանը: Այստեղ էր, որ քուրդ ազգայնականների կողմից ստեղծվեցին տարբեր «քրդական ակումբներ», որոնք իքթիհադականները ձգտում էին վերածել, համաձայն անգլիացի հետախույզ Գեդրուդա Բելլի ղեպուկ արտահայտության, մի կտտ պատվարի «քրիտանական ինտերվենցիայի և հայերի դեմ»:⁵⁰

Թե որքան լուրջ էր ընկալվում Արևմտյան Հայաստանի տալանջում քուրդական զանգվածի կողմից քրդական պետության ստեղծման հետևանքը, երևում է հետևյալ փաստից. 1919թ. սեպտեմբերին քրիտանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստան գործուղեց հայտնի հետախույզ, քրդական հարցի ճանաչված գիտակ մայոր Նոյելին, պարզելու համար այդ երկրամասում քաղաքական ուժերի դասավորությունը, վարելու գործակալական-քաղաքական աշխատանքներ և առհասարակ հավաքելու համակոզմանի տեղեկություններ: Մայոր Նոյելին ուղեկցում էին իրենց անգլիամետ հայացքներով հայտնի քուրդ ազգայնականներ Քամուրան և Ջելադեթ Բադրխանները, որոնք հայտնի էին որպես քրդական պետության ստեղծման ջատագույններ: Ոտքի տակ տալով համարյա ողջ Արևմտյան Հայաստանը, անգլիացի հետախույզը իր համար պարզեց մի կարևոր հանգամանք, որն առաջին պահ զարմանք պատճառեց նաև իրեն: Պարզվեց, որ տեղական թուրք բնակչությունը, որը մեծ երկյուղներ ուներ այդ երկրամասում քրդական իշխանության հաստատման լուրերի կապակցությամբ, գերադասում էր ավելի շուտ այնտեղ տեսնել հայկական, քան քրդական իշխանություն:⁵¹

Քրիտանական քաղաքական շրջաններում մի շարք գործիչներ հայտնում էին այն տեսակետը, որ հայկական և քրդական հարցերը սերտորեն փոխկապակցված են: Հնդկաստանի գործերի նախարարության փորձագետ Արթուր Խիլդեյլը իր հուշագրում հենց այդպես էլ գրում էր. «Ճայկական հարցը դա քրդական հարց է»: Նա գտնում էր, որ քրդական պետության ստեղծման համար առկա է ռեալ հեռանկար: Նրա կարծիքով, այդ պետության մեջ, որն ինքնատիկության պետք է գտնվի անգլիական, ֆրանսիական

կամ ամերիկյան մանդատի ներքո, հայերը ևս կստանան իրավունքներ, ընդ որում շնորհիվ իրենց հարաքեզականորեն բարձր կուլտուրական մակարդակի ավելի մեծ իրավունքներ, քան իրենք կարող էին սպասել Հայաստանում իրենց թվաքանակի փոքրության պատճառով: Որպես պարզաբանում խիբցելը նշում էր, որ այդ ենթադրյալ քրդական պետության մեջ հայերը կստանան մտավորապես այն նույն իրավունքները, ինչ ենթադրվում էր տալ հնդիկ մահմեդականներին 1909թ. ընդունված Մոդի-Մինտո հայտնի օրենքով:⁵³ Անշուշտ խիբցելի դատողությունները վկայում էին այն մասին, որ հայկական եարցով զբաղվող քրիտոանական վերոհիշյալ հիմնարկությունը առանձնապես այդի չէր ընկնում իր հայասիրությանը: Ընդ որում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում խիբցելի և նրան ծայնակցող քրդական գործիչների կարծիքով, հայկական պետության ստեղծումը հակասելու է «ինքնորոշման սկզբունքին», քանի որ պատերազմի ժամանակ «հայերի հետ տեղի ունեցած հայտնի իրադարձություններից» հետո (իմա՝ ցեղասպանության — ՎԲ) Հայաստանում, ի քացառյալ Կիլիկիայի, շատ քիչ հայեր են մնացել և քրդերը չեն ցանկանա նրանց ենթարկվել: Այդ նույն տեսակետը քրիտոանական գլխավոր շտաբի կապիտան Վուլլիի հետ զրույցում զարգացնում էր նաև քրդական Միլլի ցեղի առաջնորդ Մահմուդ-բեյը: Ընդ որում նա փորձում էր հավաստիացնել անգլիացուն, որ դրսևորելով հանդուրժողականություն ու լայնախոտություն, Քրդստանի կառավարությունը բանակ կզորակոչի նաև հայերին, որպես ավելի կրթված մարդկանց, դրան ավելացնելով, որ քրդական դպրոցներ բացվելուց հետո քրդերը կրթական մակարդակով առաջ կանցնեն հայերից:⁵⁴

Արևմտյան Հայաստանի սպազա կարգավիճակի վերաբերյալ միանգամայն այլ տեսակետ ունեւ Բաղդադում անգլիական գլխավոր կոմիսար Արնոլդ Վիլսոնը: Նրա կարծիքով հայկական վեց վիլայեթներում պետք է պահպանվի թուրքական ինքնիշխանությունը: Հայկական կամ քրդական պետության ստեղծումը կախված է ԱՄՆ-ի կողմից Ասիական Թուրքիայի մի մասի նկատմամբ մանդատը վերցնելուց: Նա պնդում էր, որ քրիտոանական կառավարությունը չպետք է այդ վիլայեթներում վերցնի լրացուցիչ պատասխանատվություն:⁵⁴

Հայտնի պատճառներով 1919թ. գարնանից սկսված քեմալական շարժման նկատմամբ անգլիացիները որդեգրեցին քշմա-

մական դիրքորոշում: Ճիշտ է, առանձին փորձեր կատարվեցին մահ հետևյալ սխեմայով՝ հենվելով Բ. Դոան վրա որպես Թուրքիայում իրենց քաղաքականության գլխավոր լծակի, իրենց բուռը հավաքել մահ քեմալականներին: Այս ծրագրի իրագործումը թվում էր միանգամայն ռեալ, մասնավորապես որ Ստամբուլի իթթիյաֆիստական կառավարության գլուխ էր կանգնած իրենց մարդը՝ մեծ վեզիր Դամադ Ֆեռիդ փաշան, որն օգտվում էր սուլթան Մեհմեդ VI Վահիեդդինի կատարյալ վստահությունից: 1919թ. հոկտեմբերին մեծ վեզիրի պաշտոնում Ֆեռիդ փաշային փոխարինած Ալի Ռիզա փաշան ևս համարվում էր անգլիացիների հետ կապված մարդ: Լոնդոնի տրանսպորտային տակ կար մահ պահետային կամ այլընտրանքային տարբերակ՝ փորձել քեմալականներին հաշտեցնել Ստամբուլի հետ և այդպիսով կրկին դառնալ դրոշմաբեր: Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ անգլիացիների մշակած այդ երկու տարբերակներն էլ կենսունակ չեն և չունեն գործնականում իրագործվելու ռեալ հնարավորություններ:

Քեմալականները ուշի-ուշով հետևում էին Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձություններին և հավաստի տեղեկություններ ունեին այն մասին, որ քրդերը ծրագրեր են փայփայում անկախ պետություն ստեղծելու ուղղությամբ: Ժողովրդա-Հանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում իր ելույթի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը առաջին անգամ հայտարարեց, որ «Քրդատանի վերածնության կազմակերպությունը», որն իր բաժանուններն ունի Դիարբեքիդում, Բիթլիսում և Նախըրդում, և որի ղեկավար կենտրոնը գտնվում է Կ. Պոլիսում, ձգտում է «ստեղծել քրդական պետություն՝ օտարերկրյա հովանու ներքո»:³⁵ Դիարբեքիդի վալիին հասցեագրած իր նամակում Քեմալը խորհուրդ էր տալիս չխստացնել հետապնդումները վերոհիշյալ քրդական կազմակերպության անդամների նկատմամբ, այլ ընդհակառակը, աշխատել ամեն կերպ նրանց ներգրավել իրենց կողմը և համախմբվելով նրանց հետ՝ հանդես գալ Եռյակ Համաձայնության դեմ՝ Անատոլիայում կյանքի կոչված «Թուրք ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության» և «դեղդեմ աննեքսիայի» կազմակերպությունների շրջանակներում:³⁶ Իսկ 1919թ. հունիսի 21-ին «Կ. Պոլիսի որոշ անձանց», այսինքն իր համախոհներին, Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Անգլիական քաղաքականությանը ծնունդ առած շարժումները, օրինակ, այժմ ծավալվող շարժումը հանուն քրդա-

կամ անկախության, երբ բարձրացել է կայսրության մասնատման հարցը, փառք ասածո, շրջվեցին մեր օգտին: Ենթինիվ այդ շարժման մասնակիցների հետ գրագրության, վերջիններս ընդգրկվեցին ընդհանուր գործի մեջ և մեզ հետ միասին համախմբվեցին խալիֆայի և թագի շուրջը: Մեր միջև հաստատվեց կատարյալ համաձայնություն և նրանք հրավիրվեցին կոնգրեսի» (խոսքը վերաբերում է «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության կոնգրեսին», որը տեղի ունեցավ Էրզրումում 1919թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 6-ը): Դժվար չէ կռահել, թե իր գրագրությանը Քեմալը ինչ էր խոստացել քրդերին: Դա երևում է նաև նրանից, որ «Արևելյան վիլայեթների ազգային իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը», «որի կազմի մեջ գտնվում էին նաև քրդեր, Էրզրումի կոնգրեսի օրակարգի քննարկամանը ներկայացրին նաև հետևյալ հարցերը. 1) արևելյան վիլայեթներում քաղաքային նպատակը, 2) թյուրքիզմի և քուրդիզմի խնդիրները, 3) տարբերություններ կրոնի մեջ և այլն»:

Սակայն կոնգրեսի որոշումներից և նրա ընդունած մանիֆեստից երևում է, որ քեմալականները կտրականապես մերժեցին ազգային փոքրամասնությունների տարածքային և ցանկացած այլ ինքնավարության սկզբունքը: Ավելին, նրանք կարողացան ընդունել մի այնպիսի որոշում, որը պարտավորեցնում էր բոլոր մահմեդականներին, այդ թվում նաև քրդերին, պայքարել Արևմտյան Հայաստանի և այսպես կոչված Հյուսիսային Քրդստանի անջատման դեմ թուրքական պետականությունից: Մանիֆեստում շեշտվում էր, որ Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները, մասնավորապես Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի տանջակը, ինչպես նաև Էրզրումի, Սվասի, Դիարբեքի, Խարբեռլի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մեկ ընդհանուր ամբողջություն և ոչ մի կերպ չեն կարող անջատվել կամ բաժանվել Օսմանյան կայսրությունից: Նշված տարածքների բոլոր ժողովուրդները կատարելապես համերաշխ են միմյանց հետ, լինի դա դժբախտության թե քարեկեցության օրերին և ձգտում են իրենց ապագային վերաբերող հարցերում հասնել միևնույն նպատակին: Նշված մահանգներում բնակվող մահմեդական տարրերը համակված են փոխադարձ հարգանքի և ինքնազոհաբերության միևնույն զգացումներով և իրենց համարում են միևնույն ծնողներից ծնված եղբայրներ:²⁸ Սա ոչ այլ ինչ էր, քան պանթյուրքիզմով շաղախված պա-

միսլամիզմ, որն անհրաժեշտ էր թուրք ազգայնականներին, որպեսզի խաղաղով կրոնական զգացումների վրա, իրենց շուրջը համախմբեն ոչ թուրք մահմեդական վոքրամասնություններին՝ քրդերին, լազերին, չերքեզներին և այլն և նրանց ուղղեն արտաքին թշնամու՝ հույների և հայերի ու առհասարակ քրիստոնյա բնակչության դեմ: Հատկանշական է, որ քրդական ցեղային վերնախավին ուղղված դիմումներում քեմալականները իրենց ներկայացնում էին որպես խալիֆաթի և սուլթանաթի ջերմ կողմակիցներ: Անշուշտ այս քաղաքական վարվելակերպը կատարելապես բացահայտում է քեմալիզմի ամբոխավարական-պուպուլիստական էությունը:

Քրդերին իրենց կողմը գրավելու համար քեմալականները, մյուս բոլոր թուրքական ազգայնականների նման, առաջ քաշեցին ևս մեկ փորձված միջոց՝ հայկական հարցը: Նրանք այն հաջողությամբ օգտագործեցին քրդական ազգայնական շարժումը իրենց ցանկացած հունով տանելու համար: Քրդերի շրջանում քարոզչություն էր մղվում այն առումով, որ անհրաժեշտ է միավորվել թուրք բնակչության հետ ընդդեմ Հայաստանի տարածքային ոտնձգությունների: Չարգացվում էր նաև այն տեսակետը, որ թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա այն, որ «թույլ չտրվի տարածքների րաժանումը թուրքական և քրդական մեծամասնության և տարբեր վոքրամասնությունների միջև, որոնք բնակվում են այդ նույն տարածքում»:՝⁵⁹ Քեմալը կորուկ առարկում էր «արևելյան վիլայեթներից» հայերին թեկուզ մեկ թիզ հող տալու դեմ: «Նույնիսկ մինչև պատերազմը, — գրում էր նա, — այդ շրջանների բնակչությունը բաղկացած էր մեծ մասամբ թուրքերից, չնչին քանակությամբ այսպես կոչված զազա քրդերից և աննշան թվով հայերից»:⁶⁰

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ քեմալականներն աշխատում էին Արևմտյան Հայաստանի քրդական առաջնորդներին համախմբել հակահայկական պլատֆորմի վրա:

Էրզրումի կոնգրեսում Մուստաֆա Քեմալի կողմից ղեկավարվող ներկայացուցչական կոմիտեի մեջ (9 մարտ) մտան երեք քրդեր. շեյխ Ֆելվի-էֆենդին, Սադուլա-էֆենդին և Հաջի Մուսա բեյը: Քեմալականների հետ ակտիվ համագործակցության մեջ էր գտնվում նաև ազդեցիկ քրդական առաջնորդ Ջեմիլ Չատո-բեյը: Սակայն Մուստաֆա Քեմալը չէր վստահում ներկայացուցչական

կոմիտեի քույր անդամներին, նրանց համարելով ոչ մի «քաղաքական և ռազմական փորձ չունեցող պատանական մարդիկ», ուստի այդ կոմիտեն ոչ մի անգամ չհավաքվեց: Իր հեղթին կոմիտեի քույր անդամները ևս, հատկապես Օմեր Ֆելզի-քեյը, հավատ չէին ընծայում Քեմալի նկատմամբ:⁶¹ Սակայն չնայած այդ քույրին, Էրզրումի կոնգրեսից հետո Մուստաֆա Քեմալը, պայքարելով հույների դեմ և խուսանալելով սուլթանի ու խալիֆաթի նկատմամբ, շարունակում էր հենվել քրդական առաջնորդների վրա: Այսպես, նրանցից մեկի՝ Շիրնաքցի Արդուրասիման-աղայի անունով գրված ուղերձում նա նշում էր. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի Չեր նվիրվածությունը խալիֆաթին ու սուլթանաթին: Ոչ պակաս ակներև է նաև, որ դուք երբեք չեք համաձայնվի այն քանի հետ, որ Չեր հայրենիքի սուրբ հողը ոտնահարվի հայերի կողմից: Չեզ նմ ուղարկում Էրզրումի կոնգրեսի կողմից ընդունված մանիֆեստի ու որոշումների որոշ քանակությամբ օրինակներ: Խնդրում եմ անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային ուժերի կազմակերպմանը և եռանդուն կերպով վերջ տալ մեր հակառակորդների դավաճանական գործողություններին: Հավատալով Չեր հայրենասիրությանը և նվիրվածությանը, մնում եմ սպասող Չեր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքներին»:⁶²

1919թ. օգոստոսի 10-ին մոտքքի ցեղի առաջնորդ Հաջի Մուսա-քեյին ուղղված ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը մասնավորապես նշում էր. «զավեստով ու երախտագիտությամբ մենք մշտապես հիշում ենք այն արժեքավոր օգնության մասին, որ Դուք քազմիցս ցուցաբերել էք քանակին մեր կողմից Բիթլիսը վերստին հետ վերցնելիս, ինչպես նաև Չեր եռանդը Մութքի (Մոթկանի — Վ.Բ.) շրջանը թշնամուց պաշտպանելիս... Մեր թշնամիները այժմ ձգտում են մասնատել մեր երկիրը և ստրկացնել մեր ազգին, որը դարձրել շարունակ այնքան արյուն է թափել հանուն իսլամի, զրկել նրան ինքնիշխան իրավունքներից ու անկախությունից: Նրանք ձգտում են այն քանին, որպեսզի մեր նախնիներից ժառանգած մեր մայր-հայրենիքի տարածքում ստեղծեն Հայաստան...»:⁶³ Նմանատիպ հեռագրեր ուղարկվեցին նաև շեյխ Արդուլպակի-էֆենդի Զյուֆուելի-Չաղեին (Բիթլիսից), Օմեր-աղային (Դերշեվից), Ռեսուլ-աղային (Մուշասից), Մադուլլա-էֆենդիին, շեյխ Մահմուդ-էֆենդիին, շեյխ Ջիա-էլ-դին-էֆենդիին (Նուրշինից), Ջեմալ Չառո-քեյին (Գարզանցի քրդերի ցեղապետ): Քրդական

ղեկավարներից շատերը արձագանքեցին Մուստաֆա Քեմալի կոչին: Արևմտյան Հայաստանի տարրեր շրջաններից Անկարա ուղարկվեցին հեռագրեր ու նամակներ, որոնցում ասվում էր, որ իրենց հավատարիմ են խալիֆաթին ու սուլթանաթին, ինչպես նաև բուրք և քուրդ ժողովուրդների բարեկամությամբ:⁶⁴

Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության Սվասի կոնգրեսը տեղի ունեցավ 1919թ. սեպտեմբերի 4-12-ին: Այս կոնգրեսում տեղի ունեցավ թուրքական ազգային իշխանության հետագա համախմբում: Ընտրվեց նոր ներկայացուցչական կոմիտե Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, որը փաստորեն իրենից ներկայացնում էր ժամանակավոր կառավարություն:

Քեմալականների կողմից Սվասի կոնգրեսում 1919թ. սեպտեմբերի 11-ին ընդունված մանիֆեստում ասվում էր. «Օսմանյան կայսրության տարածքը, որը բնակեցված է գերակշիռ մեծամասնությամբ մահմեդականներով և որը 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին, այսինքն զինադադարի ակտի ստորագրման օրվանից, որը կնքվեց Օսմանյան կայսրության և Եռյակ Համաձայնության պետությունների միջև և մնաց մեր սահմանների շրջանակներում, կազմում է մի միասնական ամբողջություն, որի ոչ մի մասը չի կարող ոչ մի պատրվակով անջատվել Օսմանյան պետությունից» (Հոդված 1):⁶⁵

Երզրումի կոնգրեսի 2-րդ հոդվածում շեշտվում էր, որ Թուրքիայի տարածքի ամեն մի օկուպացումը, ինչպես նաև նրա ներքին գործերին ամեն մի միջամտությունը քեմալականները դիտում են որպես մի միտում, որն ուղղված է հունական և հայկական համայնքերի ստեղծմանը և դրա դեմ առաջ են քաշում ինքնապաշտպանության և փոխադարձ աջակցության սկզբունքը:⁶⁶ Նմանատիպ հարցադրումներ առատորեն պարունակում էին նաև Սվասի կոնգրեսի մանիֆեստի մեջ: Ի դեպ, Սվասի կոնգրեսի գումարման օրերին Անկարայում քեմալականները լուրեր ստացան այն մասին, որ Մալաթիայի շրջանում քրդերը պատրաստվում են քարձրացնել ապստամբություն «ամկախ Քրդստան» ստեղծելու նպատակով: Այդ շարժումը երկաթյա ձեռքերով հենց սաղմում ոչնչացնելու նպատակով, որը Քեմալը համարում էր անգլիացիների սադրանքի արդյունքը, քեմալականները ձեռնարկեցին կտրուկ միջոցառումներ: 1919թ. սեպտեմբերի 10-ին Մուստաֆա Քեմալը

15-րդ գնդի հրամանատար Իլյաս-բեյին դիրեկտիվ իջեցրեց «սամեհարմատական ձևով» և «բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով» ճնշել քրդական այդ շարժումը և «փաղիչահի ու քանակի» դեմ բոլոր ապստամբներին, որոնք ապառնում են թուրքիայի ազգային գոյությանը, անխնա կոտորել:»⁶⁷

Այնուամենայնիվ ցանկամալով պարզել ապստամբության դրդապատճառները, Մուստաֆա Քեմալը կարգադրում է Սվասի նահանգապետ Ռեշիդ-փաշային, որ նա իր մոտ բերել տա ապստամբությունը կազմակերպած քրդական առաջնորդներ Քյամուրան Ալի և Ջեյհանբ-բեյ Բադրխաններին, Ջեմիլ-փաշազադե Էքրեմ-բեյին և մյուսներին: Սակայն նրանցից միայն քաղվորի ցեղի առաջնորդ Ալիշան-բեյին հաջողվեց տանել Քեմալի մոտ: Ալիշան-բեյը հայտարարում է Մուստաֆա Քեմալին, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի սկզբունքների համաձայն, արևելյան նահանգները տրամադրվում են Հայաստանին և դրանով իսկ քրդերի շահերը հաշվի չեն առնվում: Ուստի և քրդերն ունեն մեկ նպատակ՝ քրդական մեծամասնություն կազմող վիլայեթներում (իմաս՝ Արևմտյան Հայաստանում-Վ.Բ.) ստեղծել ինքնավար Քրդատան օսմանյան սուլթանաթի հովանավորության ներքո: Որպես պատասխան, Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում է, որ Վիլսոնի սկզբունքները ոչ մի ուժ չունեն և քրդական առաջնորդներին առաջարկում է համագործակցել իր հետ, ավելացնելով, որ իբր Էրզրումի կոնգրեսում քրդական բոլոր ներկայացուցիչները իրեն հավաստիացրել են, որ կաջակցեն քեմալականներին:⁶⁸

Պետք է նշել նաև, որ առամձին, աննշան դեպքերից բացի Արևմտյան Հայաստանում տեղի չունեցան քրդերի հակաքեմալական շարժումներ կամ լուրջ զինված ընդհարումներ:

Էրզրումի և Սվասի կոնգրեսների որոշումները դրվեցին 1920թ. նոյեմբերի 28-ին ընդունված «Ազգային ուխտի» (Misaki milli) հիմքում, որը քացառում էր Արևելյան Անատոլիայի, այսինքն Արևմտյան Հայաստանի, փաստական կամ իրավաբանական բաժանումն ու մասնատումը:⁶⁹ Էրզրումի և Սվասի կոնգրեսների որոշումները, ինչպես նաև «Ազգային ուխտի» ընդունումը նշանակում էին, որ քեմալականները քացառում են ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայկական պետության, այլև քրդական պետության կամ ինքնավարության ստեղծումը: Սակայն միանգամայն ակնհերև էր նաև, որ թուրքական ու քրդա-

կան ազգային շարժումների դրդապատճառները շատ հարցեղում, մասնավորապես հայկական հարցի կապակցությամբ, կատարելապես համընկնում էին: Այդ դաշինքը կրեց ոչ թե ժամանակավոր, այլ մշտական բնույթ: Հենց դրա պատճառով Արևմտյան Հայաստանում քեմալականների դեմ շատեղծվեց ներքին քրդական ճակատ: Ընդհակառակը, Արևմտյան Հայաստանի քուրդ բանկչության զգալի մասը ներգրավվեց Հայաստանի և Հունաստանի դեմ զինված պայքարի մեջ: Քրդերը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների և հայերի դեմ մղվող պայքարում: Այստեղ արձագանքելով քեմալականների հատուկ կոչին, քրդերը այքի ընկան Ռուֆայի և Մարաշի շրջաններում, կազմակերպելով հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր:

1919թ. դեկտեմբերի վերջին Մուստաֆա Քեմալը Էրզրումում կազմակերպեց մի շարք քրդական ու արաբական ցեղերի առաջնորդների հավաք: Օրակարգի հարցը Հայաստանի դեմ պայքարում ձեռնարկվելիք միջոցառումներն էին: Հատկանշական է, որ այդ հավաքին ներկա էին նաև մուսավաթական Ադրբեջանի ներկայացուցիչները: Մուստաֆա Քեմալը առաջարկեց ստեղծել «խլամական ուժեր» («առվվա-ի խլամիյե»), որոնք կազմված էին լիմելու քրդական և արաբական ցեղերից՝ իրենց ցեղային առաջնորդների հրամանատարության ներքո:⁷⁰

1920թ. սկզբներին Կողքի, Կաղզվանի, Արարատի և Օլթիի քրդերը իրենցից ներկայացնում էին փոանգափոր ուժ Հայաստանի Հանրապետության համար: Նրանք կարող էին հայկական ուժերը ջլատել կամ թիկունքից վտանգել, եթե նա փորձեր մտնել Ալաշկերտ և Բասեն «զենքի ուժով տեր հանդիսանալու համար հայրենի հողին»:⁷¹

Այս մտահոգություններից դրդված, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, 1920թ. հունվարից սկսած, մեծ ուշադրություն դարձրեց Հայաստանի սահմանների մեջ ամփոփված քրդության վրա, նրանց եթե ոչ Հայաստանի բարեկամ դարձնելու, այլ զեթ լոյալությունը ապահովելու համար: Հայաստանի կառավարության որոշմամբ և ներքին գործոց նախարարության հրահանգով Կ.Սասունին, 1920թ. մարտից մինչև ապրիլի վերջը, շրջագայել է վերոհիշյալ շրջանները և Կարսի նահանգապետ Դորդանյանի հետ միասին տեսակցություններ է ունեցել քուրդ և ադրբեջանցի ներկայացուցիչների հետ՝ միջցեղային համերաշ-

խության քարոզներով: Այդ նույն ժամանակ Կ.Սասունին առան-
ձին տեսակցություններ է ունեցել քրդական ղեկավարների հետ,
աշխատելով հասկացնել նրանց քուրդ-հայկական համագործակ-
ցության անհրաժեշտությունը: Սակայն բացի եզդիներից, մոտ 60
հազար քրդեր գրավել են վերասպահի դիրք: Թեև խոսքով նրանք
միշտ իրենց ցուցադրում էին որպես Հայաստանի քաղաքացի,
բայց գործով «նսկված էին թուրքին կողմը»: ⁷² «Քյուրտերը սպա-
ռազեն մնացին մեր սահմաններում վրա,— շարունակում է Կ.Սա-
սունին,— և հայ քանակը ստիպվեցավ մեկ աչքը պահել բրթական
կանոնավոր զորքերում ու թաքար ազգաբնակչության վրա, իսկ
մյուս աչքով հսկել սահմանեն ներս և սահմանակից զինված
քրտության վրա»: ⁷³

1920թ. սեպտեմբերին, հայ-քուրդական պատերազմը
սկսվելուց հետո, Արևմտյան Հայաստանի քրդերի մի մասը միա-
նալով Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի բանակին, կովեց Հայաս-
տանի Հանրապետության դեմ: Հատկապես իրենց հակահայկա-
կան գործելակերպի ակտիվությամբ աչքի ընկան Օլթիի և Կողբի
քրդերը, ինչպես նաև Մալազկերտ-Արճեշի հայտարանցի աշիրե-
թը Քյոս Հյուսիսին փաշայի գլխավորությամբ: Սրանք մասնակցե-
ցին նաև Կարսի և Ալեքսանդրոպոլի կոռվներին:

1920թ. օգոստոսի 10-ի ստորագրված Մեծի դաշնագիրը
կոչված էր լուծում տալու անկախ Հայաստանի և Քրդստանի
խնդիրներին: ⁷⁴ Նրանում նախատեսվում էր ստեղծել ծավալուն
սահմաններով Հայաստան: Ընդ որում, նրա արևմտյան և հարա-
վային սահմանները գծելու համար իրավարար նշանակվեց
ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը: 1920թ. աշնանը նա տվեց
Հայաստանի վերջնական սահմանագիծը: Սերի պայմանագրով
Քրդստանի հարցը ևս ստանում էր մասնակի լուծում: Դաշնագրի
62, 63 և 64-րդ հոդվածները վերաբերում էին այն քրդերին, որոնք
բնակվում էին գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանի տարած-
քում: Թվում էր, թե հայ-քրդական դադարվոր կնճիղը վերջապես
հասնում էր իր ավարտին, և հայերն ու քրդերը թևակոխում են հա-
մերաշխության ու համագործակցության լայն մայրուղին: Սա-
կայն Սերի պայմանագիրը գործնական իրականացում չտեսցավ
և մնաց թրթի վրա: Այն ստորագրող պետությունները (Քաջառու-
թյամբ Իտալիայի) դաշնագիրը ռատիֆիկացման չենքարկեցին:
Ընդորում հետագայում Անգլիան վերանայման ենթարկեց իր իսկ

ատաջ քաշած պլանները անկախ Քրդական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ: Այդ պայմանագրի ծախտդունը հետևանք էր միջազգային դրության կտրուկ փոփոխության, որն իր արձագանքներն ունեցավ նաև Մերձավոր Արևելքում: Սկզբնական հաջողություններից հետո, հույները բախվեցին քեմալականների աճող դիմադրությանը և սկսեցին կրել պարտություններ: Ամրապնդվեցին նաև քեմալականների արտաքին քաղաքական դիրքերը, գլխավորապես շնորհիվ Մովսեսական Ռուսաստանի հետ քարեկամական հարաբերությունների հաստատման: Չարգանում էին շփումները նաև Անտանտի անդամներ Ֆրանսիայի և Իտալիայի հետ, որոնք չէին թաքցնում իրենց դժգոհությունը Սերից: Քեմալական բանակի մարտական հատկանիշները և ազգայնական ներշնչումներով սուզորված բարոյական ոգին վերելք էին ապրում:

Այսպիսով, Սերի դաշնագիրը, որն ինքնին դիվանագիտական հաջողություն էր Հայաստանի համար, աստիճանաբար կորցրեց իր արժեքը: Թե՛ Անկարան և թե՛ Մոսկվան կտրականապես հրաժարվեցին ճանաչել այն, համարելով «փնպերիալիստական»: Անկասկած Սերի դաշնագիրը ստորագրելուց հետո թուրքական վտանգը Հայաստանի համար ավելի մեծացավ, որովհետև Թուրքիան ցամկանում էր զենքի ուժով պատռել այդ դաշնագրի պայմանները: Քեմալականները ակնառու կերպով տեսնում էին, որ Եվրոպան հոգնել է և ձգտում է կարգավորել իր հարաբերությունները Թուրքիայի նոր իշխանությունների հետ, որի ղեկավարները, պետք է խոստովանել, որ ցուցադրեցին մեծ նշանդ և ընդունակություն:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին թուրք-հայկական պատերազմում պարտություն կրած Հայաստանը ստիպված էր ստորագրել Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը: Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, փակելով առաջին հանրապետության պատմական տարեգրության վերջին էջը: 1918-1920թթ. հայքրդական հարաբերությունների պատմությունը անշուշտ սպասում է իր մանրակրկիտ ուսումնասիրողին, սակայն կասկածից վեր է, որ այն կարող է երկու ժողովուրդների համար էլ հանդիսանալ խիստ կարևոր և ուսանելի մի դաս:

ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE TIMES OF
THE FIRST ARMENIAN REPUBLIC

A great mass of the Kurdish nation took part in the Armenian genocide organized by the government of Young Turks during the First World War. This fact aroused hostility between Armenians and Kurds. Kurdish nationalists intended to form "Independent Kurdistan" on the territory of Western Armenia and therefore they made efforts to prevent the creation of an independent Armenian State, raised by some great states.

In spite of the consecutive steps taken by the first Armenian Republic to cooperate with Kurdish leaders and to solve the discord between two nations with admissible conditions, Kurdish nationalists, who served to the Turkish State System frustrated those attempts both during the rule of Sultan and Kemalists.

Once more, in 1919, during the Conference of Paris another attempt was made to form a united Armenian-Kurdish diplomatic front, which failed too.

The article analyses in detail the policy of Great Britain concerning the Armenian Question. It shows how the vicious policy of great states made the treatment of Sevr unable to solve the Armenian Question.

On the grounds of numerous documents is shown the way, how Kemalists and Turkish nationalists tried to raft the Kurdish leaders of Western Armenia on the anti-Armenian platform.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կ.Սաաճյանի, Զրոյրն ազգային շարժումները և հայ-քրդական հարաբերությունները (ԺԵ Դարին մինչև մեր օրերը), Պիլքոնք, 1969, էջ 228:
2. История дипломатии, т. III, М., 1965, с 44.
3. А.М.Шамсутдинов, Участие султанской Турции в интервенции против Советской России в 1918г. "Ученые записки института востоковедения", т. XIV, История и экономика стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1956, с. 168.
4. Е.Ф.Лудшвейг. Турция в годы первой мировой войны 1914—1918гг. Военно-политический очерк. М., 1966, с. 161—162.
5. W.E.D. Allen, Paul Murstoffs. Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border. 1828—1921, Cambridge, 1953, p. 459—460.
6. Կ.Սաաճյանի, նշվ. աշխ., էջ 224—225:
7. Նոյն տեղում, էջ 225:
8. Архив Внешней политики России (այստեղիւն. АВНР), ф. НАИ, серия А, д.153, л 38.
9. АВНР, ф. НАИ, серия А, д. 36, л. 106—107; д. 37, л. 55.
10. Precis of Affairs in Southern Kurdistan during the Great War. Baghdad, 1919, p. 7—8.
11. Նոյն տեղում, էջ 8:

12. D.A.Schmidt. *Journey among Brave Men*. Boston-Toronto, 1964, p.192-193.
E.Yung. *La Revolte arabe*, Vol. I, Paris, 1924-1925, s. 109-110.
13. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 229:
14. John Darwin. *Britain, Egypt and the Middle East. Imperial policy in the Aftermath of War 1918-1922*, N.Y., 1981, p. 162.
15. Կ.Սասունի, նույն տեղում, էջ 229:
16. Տնտ' Վ.Ա.Քալարոզյան, Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում (XIX դարում և XX դարի սկզբին), Երևան, 1989:
17. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 229:
18. Ազապի Նասիպյան, Բրիտանիա և հայկական հարցը 1915-1923, Պեյքոթ, 1994, էջ 127:
19. Ю.В.Ключников и А.Б.Сабанин. *Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях*, ч II, М.,1926, с.188-189.
20. Ph.W. Ireland.Iraq. *A Study in Political development*, London, 1937, p. 155.
21. Sb'u R.S.Stafford. *The Tragedy of the Assyrians*, London, 1935; I.Joseph. *The Nestorians and their Muslim Neighbours*, Princeton, 1961.
22. *Precis of Affairs...*, p. 10-11.
23. М.С.Лазарев. *Имперализм и курдский вопрос (1917-1923)*, М.,1989, с. 68.
24. G.Bell.*Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, London, 1920, p. 66.
25. Նույն տեղում, էջ 69:
26. A.Nassibian. *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, London, 1984, p. 139-142.
27. АВПР, ф. НАИ, серия А, д.153, л. 20.
28. М.А.Гасратян. *Курды в Турции в новейшее время*. Ер.,1990, с. 9.
29. M.N.Dersimi.*Kürdistan Tarihinde Dersim.Halep*, 1952, s. 120-121.
30. ՀՀ Պետական Կենտրոնական Պատմական Արխիվ, ֆ. 2000, ց. 1, գ. 150, ք. 53-55:
31. Z.Silopi.Doza *Kurdistan*, 1969, s. 166.
32. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 234:
33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ց. 1, գ. 150, ք. 216-219:
34. Sb'u General She'rif Pasha.*Memorandum on the Claims of the Kurd People*.Paris, 1919.
35. М.С.Лазарев. նշվ. աշխ., էջ 137:
36. G.Bell.*Review...*, p. 65-66.
37. АВПР, ф. НАИ, серия А, д.153, л. 2.
38. L.Rambout. *Les Kurdes et le droit*.Paris, 1947, s. 24. Sb'u նաև *A History of the Peace Conference of Paris*. Vol.VI. London, 1924.
39. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235:
40. A.Safrastian.*Kurds and Kurdistan*. London, 1948, p. 77.
41. *Documents on British Foreign Policy.1919-1939*, 1st Series, Vol. IV, N° 621, p. 928 (Հեռագրային DBFP).
42. Կ.Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 235:
43. Նույն տեղում, էջ 236:
44. Նույն տեղում, էջ 236:

45. Առյժն տեղում, էջ 228-229:
46. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 153, л. 57
47. DBFP 1919-1939. First Series, Vol. IV, p. 704
48. Առյժն տեղում, էջ 540-541, 704-705:
49. Առյժն տեղում, էջ 735-736:
50. G.Bell.Review..., p. 66-67, 69-70.
51. Առյժն տեղում, էջ 71: АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 34-35.
52. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 66.
53. М.С.Лазарев. Աշխարհ, էջ 107, 292:
54. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 154, л. 63.
55. Мустафа Кемаль. Путь новой Турции, т I, М., 1929, с. 9.
56. Առյժն տեղում, էջ 203-204, 208-209:
57. V.E.Askun.Sivas Kongresi, Istanbul, 1963, s. 73.
58. Мустафа Кемаль, Աշխարհ, էջ 381:
59. Առյժն տեղում, էջ 99-100:
60. Առյժն տեղում, էջ 101:
61. K.Ataöürk.Nutuk,Cilt I, İstanbul, 1962, s. 68-69.
62. K.Ataöürk.Nutuk, Cilt III, s. 940.
63. Мустафа Кемаль, Աշխարհ, էջ 231-238:
64. M.Gologlu.Uçüncü Mesrutiyet. 1920. Ankara, 1970, s. 81.
65. V.E.Askun.Sivas Kongresi, s. 127.
66. Мустафа Кемаль, Աշխարհ, էջ 301:
67. Առյժն տեղում, էջ 255-256:
68. M.N.Dersimi.Kürdistan Tarihinde Dersim.Halep, 1952, s. 122-129.
69. E.Z.Kazal. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960), İstanbul, 1963, s. 52.
70. АВПР, ф. НАИ, серия А, д. 190, л. 50.
71. Ч.Ушумлић, Աշխարհ, էջ 230:
72. Առյժն տեղում:
73. Առյժն տեղում:
74. Sbu "Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне", М., 1927.

СУРЕН БАГДАСАРЯН

ПАРТИЙНАЯ СИСТЕМА В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 1930—1945гг.

Как известно, одним из главных элементов современной политики являются политические партии. Проблема формирования партийной системы постоянно привлекала и привлекает внимание исследователей исторических и политических процессов. Наибольший интерес, по нашему мнению, вызывает роль партий и партийной системы в деле инициирования, управления и консолидации динамичных политических изменений, примером чего может послужить опыт Турции.

В результате политических событий и процессов, имевших место в период становления Турецкой Республики в 1920—е годы, сформировалась однопартийная политическая система, в которой одна мощная сила — Народно-Республиканская партия, сосредоточила в своих руках функции как политического руководства, так и административного управления в стране. 1930—е годы стали новым этапом в политическом развитии Турции. Проблема установления основных институтов политической системы страны была, по сути, решена. Наряду с армией, НРП в тот период являлась наиболее организованной институциональной силой в турецком государстве. Она выдвинула основные опоры новой политической системы: суверенитет нации, националистическая идеология, харизматический лидер. Партия была организацией посредством которой руководство Республики обеспечивали необходимую консолидацию власти и общества. Проведенный в 1930г. эксперимент с введением двухпартийной системы, который решил осуществить президент Турции Мустафа Кемаль посредством образования "управляемой оппозиции" в лице Либерально-Республиканской партии, окончился неудачно. Недовольные

режимом НРП слои населения начали группироваться вокруг новообразованной партии, сделав ее символом протестных настроений. Так, осенью 1930г. в Измире во время приезда председателя ЛРП Али Фетхи-бея произошли беспорядки: была разгромлена редакция правительственной газеты. А после того, как на муниципальных выборах ЛРП столкнулась с сильным давлением и контролем со стороны НРП, Фетхи охарактеризовал правящий режим как "олигархический" и "тоталитарный"¹. Для НРП продолжение сосуществования с ЛРП означало бы содействие собственному поражению в условиях явного ослабления своих позиций. Попытки формирования двухпартийной системы имели негативный результат по той простой причине, что она угрожала монополии правящего режима. Премьер-министр Исмет Иненю однажды заявил американскому представителю в Турции Бристоллю, что "оппозиция в этой стране означает мятеж"². Кроме того, Мустафа Кемаль и его окружение не были настроены в пользу кардинальных перемен в политической системе страны, предпочтя вариант консервации политического развития до более лучших времен.

Таким образом, связанные с ЛРП события продемонстрировали то обстоятельство, что НРП не пользовалась абсолютной поддержкой населения страны. "Духовная связь между Народно-Республиканской партией и народом — писал в своих мемуарах один из основателей ЛРП и известный идеолог тюркизма Ахмед Агаоглу, — полностью исчезла. То, что народ продолжал терпеть власть НРП, было обусловлено двумя факторами. Первый и главный — это страх, а второй — это питаемые к Гази (Мустафа Кемаль — С.Б.) чувства уважения и благодарности"³.

После роспуска ЛРП монополия Народно-Республиканской партии на власть в течение 15 лет оставалась непоколебимой при отсутствии какой-либо альтернативы. Но, следует отметить, что Либерально-Республиканская партия явилась в какой-то мере предтечей образовавшейся спустя пятнадцать лет новой оппозиционной силы — Демократической партии.

События 1930г. символизировали собой окончание "революционного" периода в истории кемалистской Республики. Свидетельством этого может послужить состоявшийся летом 1931г. III съезд НРП, на котором было объявлено о начале нового этапа государственной и политической жизни Турции. Партия заявила, что берет на себя право и обязанность руководить от имени нации. В этот период становится все более явственной авторитарная, даже тоталитарная тенденция кемалистского режима. Турецкий историк—социолог Чаглар Кейдер отмечает, что в эти годы на Ататюрка большое влияние оказали модели европейского фашизма и советского коммунизма, где любая инициатива реализовывалась под покровительством партии⁴. В качестве наилучшей формулы политики НРП в эти годы можно привести лозунг "одна партия, одна нация, один вождь". Однопартийный режим в Турции в 1931—1945 гг. стал самой характерной особенностью политической системы страны.

В вышеуказанный период НРП, будучи единственной действующей и законной партией в стране, стала фактически организацией диктаторского типа, которая требовала безусловной поддержки и подчинения со стороны населения, стремясь выразить интересы различных групп и слоев. НРП выдвинула претензии на то, чтобы выступить как партия всего народа. В уставе НРП декларировалось, что партия является опирающейся на нацию и солидарной с нацией организацией, которая включает в себя всю страну и правительство⁵. Идея, что Народно—Республиканская партия является представителем турецкого народа, подчеркивалась и со стороны президента Ататюрка, когда в феврале 1931г., он, выступая в Конии, заявил, что хотел бы, чтобы все граждане Республики были включены в ряды НРП⁶. В классическом смысле Народно—Республиканская партия была даже не политической партией, а "партией—государством". Она фактически монополично контролировала парламент, правительство, общественные организации, суды и полицию. О какой—либо общественно—политической деятельности вне рамок НРП речь идти не могла. Так, в апреле 1931г. были ликвидированы "Турецкие очаги"⁷, вместо которых при НРП были созданы центры пропаганды

кемализма — "Народные дома". Под покровительство партии перешли все значительные общественные организации страны — Союз женщин, Ассоциация прессы, Союз офицеров—резервистов и т.д. Кроме того, под контролем НРП находились все средства информации и пропаганды. Партия стала по существу хребтом всей политической и идеологической деятельности кемалистской политической системы.

Политическая монополия НРП закономерно привела к сращиванию государственного и партийного аппаратов. По решению IV съезда НРП в 1935г. посты президента Республики и генерального председателя НРП, премьер—министра и заместителя генпредседателя, министра внутренних дел и генерального секретаря НРП, губернаторов провинций и руководителей вилайетских организаций НРП были совмещены. Этот факт был четко зафиксирован в пункте 40 Устава НРП: "Руководители всех политических, правительственных, общественных, экономических, культурных и прочих организаций должны утверждаться со стороны руководящих органов и инспекторов партии"⁸. Единство партии и государства дошло до той степени, что без согласия партийного комитета не мог быть назначен даже сельский жандарм.

В принятой в 1935 г. новой редакции Устава НРП отмечалось, что "партия рассматривает созданные ее усилиями правительственные органы и свои собственные органы как единое целое, где одно дополняет другое"⁹. Сращивание партии и государства в 1930—х годах стало логическим продолжением, укреплением и консолидацией формирования однопартийной системы. Здесь имеется непосредственная связь: сохранение политической монополии НРП невозможно было бы в течение столь долгого периода, если бы государство не стало "владением" партии. Это был взаимозависимый процесс: государство стало партийным, а партия — государственной. Единство партийного и государственного аппаратов было настолько сильным, что невозможно было провести границу между ними и определить, где заканчивается сфера партии и начинается компетенция государства. Можно согласиться с оценкой известного французского политолога Мориса Дюверже, который утверждает, что "кемалистская система, опираю-

щаяся на однопартийный режим, не являлась демократической системой... Монополярная власть НРП воспринималась как необходимый для национального политического воспитания переход"¹⁰. Условия для многопартийной либеральной политической системы в Турции в тот период объективно еще не созрели. По сути, главной проблемой кемалистского руководства в тот период было не установление демократии и политической свободы, а создание власти, способной управлять страной. Как отмечает немецкий исследователь Финске, "Ататюрк сознавал, что для многопартийности необходимо более благоприятное и долгое время"¹¹.

НРП по своему характеру была также "персональной" партией, где один лидер пользовался большой моральной и легитимной властью. То есть, эта была партия с харизматическим типом руководства. "Персональные" партии создаются вокруг сильных личностей, а не программ и идей, что естественно в условиях становления государственности, когда сильный харизматический лидер служит символом национального единства. Как отмечает турецкий политолог Аяз Паяслыоглу, "партия служила в качестве опоры Ататюрка и его политики с целью привлечения и консолидации верных ему людей, реализации политического образования народа и реформ, а также сохранения формальной стороны парламентского режима и подготовки почвы в будущем для демократического развития"¹².

После смерти Кемалья Ататюрка в ноябре 1938г. авторитарный политический режим был сохранен, продолжая полностью контролироваться высшим руководством страны. Исмет Иненю был избран как президентом Республики, так и генеральным председателем НРП. Однако общественные и экономические потребности страны уже в конце 1930-х годов начали диктовать необходимость политических перемен. В 1939г. Иненю переформировал структуру НРП. На V съезде партии было принято решение о разделении некоторых партийных и государственных постов: генсек партии больше не выполнял функции министра внутренних дел, а руководители вилайетских парторганизаций — функции губернаторов¹³. На том же съезде было решено создать в рамках НРП группу

"независимых депутатов" меджлиса. Она сформировалась после выборов Великого Национального Собрания Турции в марте 1939 г. и состояла из 21 депутата, которые имели право участвовать на заседаниях партийной фракции при обсуждении различных вопросов, но без права голоса. Независимость "независимых", однако, была весьма относительным понятием: руководителем группы был тот же президент Иненю, который назначал исполнительного руководителя группы — вице-председателя, и все они были обязаны единогласно голосовать за представленные со стороны правительства и НРП предложения и законопроекты.

Начало Второй мировой войны вынудило турецких лидеров вернуться к "жесткой линии", которая выражалась в запрете на любую оппозиционную деятельность и строгой цензуре прессы. Закономерно, что в условиях, когда правящая партия лишена какого-либо механизма контроля или оппозиции, руководящий и средний слой НРП использовал государственную и политическую власть в собственных целях¹⁴. В середине же 1940-х гг. стало ясно, что однопартийная система, то есть неконтролируемая и не подвергающаяся критике власть одной партии, оказалась не в состоянии преодолеть вставшие перед страной общественные и экономические трудности.

НРП так и не смогла привлечь в свои ряды представителей нарождающегося "среднего класса"¹⁵. Если в первой половине 1930-х партийное руководство сконцентрировалось на максимальном укреплении своих позиций и установлении абсолютной монополии на власть, то в первой половине 1940-х оно потеряло свою гибкость и приспособляемость к меняющейся ситуации, итогом чего стало углубление политических и экономических противоречий внутри правящей элиты. Кроме того, большое влияние на изменение политического развития Турции оказали внешние факторы (членство Турции в ООН в 1945 г., формирование союзнических отношений с США и т.п.), под давлением которых в 1946 г. в Турции стали возможными создание Демократической партии, ее абсолютная поддержка со стороны широких слоев населения и ее триумфальный приход к власти через четыре года. Таким образом, в течение 1930-х и первой половины 1940-х годов Народно-

Республиканская партия приобрела статус "государства в государстве": партия считалась представителем всей нации, государственный и партийный механизмы стали тождественны, программные постулаты партии — знаменитые "шесть стрел" (республиканизм, национализм, лаицизм, революционизм, этатизм, народничество) были закреплены в Конституции Республики поправкой 1936г. Эти факты свидетельствуют также, что Кемаль Ататюрк и его окружение в этот период не только не намеревались положить конец однопартийному режиму, но укрепили его, осуществив модель "партийного государства" и сделав партию своей мощной организационной опорой. Можно заключить, что партийная система в Турции в 1930—1945 гг. приобрела характерные черты авторитарно-тоталитарных систем: 1. установление однопартийного режима, 2. сращение правящей партии с государственным аппаратом, 3. унификация всей общественной жизни, 4. авторитарный образ мышления и культ национального вождя.

Политическая ситуация в Турции в середине 1940-х гг. стала требовать прихода новых лидеров и способствовала появлению оппозиции внутри самой правящей партии (причем, следует признать, что в последующем все политические партии Турции тем или иным образом явились эманацией НРП) и реформы политической системы.

SUREN BAGHDASARYAN

THE PARTY SYSTEM OF THE TURKISH REPUBLIC IN 1930-1945

The problem of the forming of the party system and its role in the initiation, managing and consolidation of the dynamic political changes is one of the main questions in the investigation of the historical and political processes.

In the Turkish Republic at 1920s was formed the one-party system in which dominated one powerful force and the most organized institution — Republican People Party.

Realized in 1930 by the president of Turkey Mustafa Kemal the experiment with the establishment of two-party system through the creating "managing opposition" as Liberal-Republican Party, failed, because the existence of this system would danger the monopoly of R.P.P. Simultaneously L.R.P.'s episode showed that the people did not absolutely maintain the ruling party.

In the period of 1930-1940s the authoritarian, even the totalitarian trends of Kemalist regime became more evident. As the best formula of the R.P.P. policy in

these years can be quoted the slogan "one party, one nation, one leader". R.P.P. was not a political party, but "party-state". It wholly hold under its control the parliament, the government, the non-governmental organizations, the courts and the police, becoming actually the backbone of the whole political and ideological activity of the Kemalist political system.

The political monopoly of R.P.P. regularly brought to the unification of state and party machinery, which aimed the goals of the affirmation and the solidarization of one-party system.

R.P.P. has been also the "personal party" where one leader enjoy the great moral and legitime power. Actually it was party with the charismatic type of leadership. After the death of Kemal Ataturk in 1938 the authoritarian political regime was kepted under the controle of the new president Ismet Inonu. He initiated a reform in the structure of the R.P.P. making the decisions about the separation of some party and state positions, the creation of the group of "independents". But the World War II forced the Turkish leaders to come back to the "hard line" that expressed in the prohibition of any opposition activity.

In the midst of 1940s it become visible that one-party system was not be able to overcome the social and economic difficulties of the country. The party leadership had lost its flexibility and adaptation to the changing situation. In the result the political and economic contradictions in the ruling elite became deeper and more evident. That and, also the influence of some foreign factors made possible the political changes in Turkey during the second half of 1940s, and the coming of the opposition to the rule.

One can conclude that the party system in Turkey in 1930-1945 had the characteristics of authoritarian-totalitarian systems as — 1. the establishment of one-party regime — 2. the unification of a ruling party with state machinery. — 3. the unification of the whole society's life, and — 4. the authoritarian mentality and the cult of national leader.

The political situation in the midst of 1940s needed the coming of new forces and leaders thus promoting the creation of opposition and the reform of the political system.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Новейшая история Турции. М., 1968, с. 119.
2. Lord Kinross. Ataturk. London, 1962, p. 402.
3. A. A. Ağaoğlu. Serbest Fırka Hatıraları. İstanbul, 1968, s. 45-46.
4. Ç. Keyder. State and Class in Turkey. New-York, 1987, p. 100.
5. T. Z. Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. İstanbul, 1952, s. 569.
6. Ç. Keyder. State and Class in Turkey. p. 109. В эти годы численность членов партии достигла 1.300.000 человек, что составляло 1/12 часть населения Турции.
7. Они были созданы еще в период власти младотурок, являясь центрами пропаганды идеологии торкизма.

8. T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s. 569.
9. А.Ф.Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948, с. 210.
10. M.Duverger. Kemalizm — "Atatürk'e Saygı" Ankara, 1969. s. 250-251.
11. H.Fenske Politisches Denken in 20. Jahrhundert in H.J.Lieber (Hrsg.). Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart. Bonn, Bundeszentrale für Politische Bildung, 1993. — S. 828.
12. A.T.Payaslıoğlu. Political Leadership and Political Parties. in R.Ward and D.A.Rustow. The Political Modernization in Japan and Turkey. Princeton, 1964, p. 418.
13. T.Z.Tunaya. Türkiye'de Siyasi Partiler. s.574.
14. При переходе к многопартийной системе в 1946—1950гг. оппозиционная Демократическая партия широко использовала обвинения в коррупции и злоупотреблениях в адрес НРП, что стало одной из причин дискредитации правящей партии.
15. Ç.Keyder. State and Class in Turkey. p.274.

ՈՌԻՔՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՄԻՐԻԱ ԵՎ ԻՍՐԱՅԵԼ

ՉՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԱՊԱԳԱ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՄԱՐ (1991-2001)

2000թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Սիրիայի մախսազահ Հաֆիզ Ասադը: Ավարտվեց Սիրիայի նորագույն պատմության մի ամբողջ կարևորագույն ժամանակաշրջան: Իր կատարված 30 տարիների ընթացքում, չնայած երկրում հաստատված մենիշխանական և խիստ կենտրոնացված համակարգին, Հ.Ասադին հաջողվեց վերացնել «քազմադեմ երկրի» ներսում գոյություն ունեցող քաղաքական և կրոնական տարածայնություններն ու հակասությունները, ստեղծել 400 հազարանոց մարտունակ բանակ, վերանկառնել հաստատել հարևան Լիբանանի վրա՝ տնտեսական և քաղաքական շահույթ ապահովելով իր երկրին:¹

Հ.Ասադի վարած հետևողական և հավասարակշռված արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Սիրիան վերածվեց տարածաշրջանային կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրի: Եվ այսօր անհնարին է վերջնական ու շարունակական խաղաղություն հաստատել Մերձավոր Արևելքում առանց Սիրիայի և Լիբանանի: Բոլորի համար ակնհայտ է նաև այն, որ տարածաշրջանում խաղաղություն չի կարող հաստատվել այնքան ժամանակ մինչև որ Սիրիան և Իսրայելը համաձայնության չգան: Իսկ թե որքանով է այն հնարավոր և ինչ հեռանկարներ կան դրա համար, հատկապես Սիրիայում կատարված իշխանափոխությունից հետո, փորձենք ստորև հիմնավորել:

Երկար տարիներ Իսրայելին հակամարտ և հակազդող արաբական պետություններից ամենակարևորը համարվում էր Եգիպտոսը՝ իր զինված ուժերով, տարածքով, ակտիվ դեկավարոս-

յամբ և աշխարհագրական դիրքով: Մակայն 1979թ. Իսրայելի հետ Քեմպ-Ղևիտի համաձայնագիրը ստորագրելով, Եգիպտոսը կորցրեց իր այդ դերը, իսկ նրա տեղը գրավեց Իսրայելի մյուս եզոր հարևանը՝ Սիրիան: Հետևաբար կարող ենք արձանագրել, որ 1979թ. ի վեր Դամասկոսը իր հսկողության տակ առավ արաբա-իսրայելյան հակամարտության արաբական ղեկավարությունը, ստանալով պատերազմելու և խաղաղություն հաստատելու որոշման մեծաշնորհը: Ռազմական տեսանկյունից արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը վերածվեց «սիրիա-իսրայելյան հակամարտության»:՝² Եվ եթե Պաղեստինյան հարցը կարելի է դիտել որպես արաբա-իսրայելյան հակամարտության քաղաքական սիրտը, ապա Սիրիայի և Իսրայելի միջև հարաբերությունները կարելի է համարել հակամարտության ռազմավարական և աշխարհաքաղաքական անկյունաքարը:

Մ.Գորբաչովի «վերակառուցումը» և սոցիալիզմի համակարգի փլուզումը Արևելյան Եվրոպայում ուղղակիորեն ազդեցին Սիրիայի վրա: Կենտրոնական Եվրոպայի երկրները ոչ միայն մերժեցին շարունակել նախկին օժանդակությունը Սիրիային, այլև Իսրայելի նախկին արտաքին գործերի նախարար Մոշե Արևմսի խոսքերով, «եներթ էին կանգնել» Իսրայելի հետ իրենց հարաբերությունները վերականգնելու համար: ԽՍՀՄ-ի ներսում կատարվող փոփոխություններն ու դժվարությունները չէին կարող չանհանգստացնել Դամասկոսին: Այսպես, 1989թ. ընթացքում Խորհրդային Միության կողմից Սիրիա առաքվող զենքի քանակը նվազեց 50 տոկոսով: Չնայած, որ ԽՍՀՄ-ը դեռևս շարունակում էր տնտեսական ծրագրերի իրականացումը Սիրիայում /Տարտուս քաղաքի նավահանգստի կառուցումը և այլն, ինչպես նաև մոտ 2.500 ռազմական խորհրդատուների ներկայությունը/, Ասադը, գիտակցելով իրավիճակի փոփոխման վտանգը, սկսեց փոխզիջումային քայլեր ձեռնարկել՝ Արևմուտքի դիրքորոշումը Սիրիայի հանդեպ մեղմացնելու ուղղությամբ: Սառը պատերազմի ավարտի հետևանքով Սիրիայի արտաքին քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում ոչ միայն քարելավել երկրի տարածաշրջանային դիրքերն, այլև ընդհանուր ճակատ ստեղծել Եգիպտոսի հետ (ինչպես նաև Մառտյան Արաբիայի և Հորդանանի) հակազդելու Իսրայելի մերժողական կեցվածքի և պաղեստինցիների ու Հորդանանի հետ առանձին գործարք կնքելու նրա ձգտման դեմ: Այդ իսկ

պատճառով Դամասկոսը շարունակաբար հայտնում էր արաբա-
խարայեչյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու
իր պատրաստակամության մասին:

Գլխավոր և տարածաշրջանային փոփոխությունները շատ ավելի ծանր հետևանքներ ունեցան Դամասկոսի, քան Թեյ-Ալիլիի համար: Եթե Սիրիային ցուցաբերվող խորհրդային ռազմական, քաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը նվազեց, սույս Իսրայելի նկատմամբ միջազգային հովանավորությունը ոչ միայն շարունակվեց, այլև աճեց: 1990-ականների սկզբին ռազմավարական տեսակետից Իսրայելի դիրքերն ավելի ամուր էին, քան Սիրիայինը: Պատահմամբ և անուպասելիորեն ստեղծված կացությունից դուրս գալ և «առաջխաղացում» արձանագրել սիրիա-ամերիկյան հարաբերություններում Ասադին անուղղակի կերպով օգնեց մի անձ, որը տարիներ շարունակ նրա հակառակորդն էր հանդիսանում՝ Սադրամ Հուսեյնը:

1991 թ. Պարսից ծոցի ճգնաժամը չափազանց օգտակար եղավ Սիրիայի համար ոչ միայն տնտեսական, այլև միջազգային դիրքերը բարելավելու առումով: Տնտեսական առումով միայն մավթի գների կտրուկ աճը Դամասկոսին մոտ 200 մլն. եկամուտ ապահովեց: Դրան զույմարած տարրեր չափի ֆինանսական ներարկումներ եկան Եվրոպական Միությունից՝ 200 մլն., Դասյոնիայից՝ 500 մլն. վարկի ձևով, Սաուդյան Արաբիայից, Քուվեյթից և Արաբական Էմիրություններից ստացվեց մոտ 2 մլրդ. դոլար: Գնաժամը բարելավեց նաև Սիրիայի միջազգային կարգավիճակը: Պարսից Ծոցի ճգնաժամը հնարավորություն ընձեռեց Ասադին նաև իրականացնելու 15 տարիների ընթացքում հետապնդած իր նպատակը՝ կառավարել Լիբանանը: 1920թ. Լիբանանի ստեղծումից ի վեր սիրիացիներից շատ քչերն էին ընդունել նրա անկախ լինելու փաստը: Միայն 1975թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը հարմար առիթ դարձավ Դամասկոսի ուղղակի ներխուժման համար: Քաղաքացիական պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Սիրիան հետևողականորեն ձգտում էր քայլ առ քայլ տարածել իր ազդեցությունը Լիբանանում: Արդեն իսկ 1980թ. սիրիական 40-հազարանոց բանակը հսկողության տակ էր առել Լիբանանի տարածքի համարյա երկու երրորդը: Երբ Ծոցի ճգնաժամը շեղեց միջազգային հանդուստյան ուշադրությունը և Սադամ Հուսեյնը դադարեցրեց իր օգնությունը լիբանանյան

«protege»-ին, եկավ Ասադի գործելու ժամանակը: 1990թ. հոկտեմբերի 13-ին երեք ժամվա ընթացքում Ասադն իրեն ենթարկեց ամբողջ Բեյրութը՝ և երկրի հիմնական մասը, բացառությամբ հարավում գտնվող Իսրայելի հետ սահմանամերձ «ամվտանգության գոտուց»:

Եզիպտոսի և Սաուդյան Արաբիայի հետ Վաշինգտոնի կողմից ղեկավարվող հակասադդամական կռաւիցիային Միրիայի մասնակցությունը վերջ դրեց նաև վերջինիս մեկուսացմանը արաբական աշխարհում և միջազգային ասպարեզում: Պարսից Ծոցի պատերազմը միևնույն ժամանակ հատակեցրեց Ասադի համար այն հանգամանքը, որ արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը անհասարին է լուծել ուժի միջոցով: Խորհրդային Միության համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ ճգնաժամի օրերին, մեկ ամսամ ևս ապացուցեց, որ սառը պատերազմի խաղի կանոնները փոխվել են, արձանագրելով ԱՄՆ-ի առաջատար դիվանագիտական դերը:

ԽՍՀՄ փլուզումը և սառը պատերազմի ավարտը բացարձակապես նոր իրավիճակ և ուժերի դասավորում ստեղծեցին Մերձավոր Արևելքում, ծանր կացության մեջ դնելով որոշ արաբական երկրներին, այդ թվում նաև Միրիային: Ստեղծված պայմաններում Ասադը քաջ գիտակցում էր, որ իր քաղաքական կենսաունկությունը և երկրի անվտանգության ապահովումը մեծապես կախված կլինի ԱՄՆ-ի հետ իր հետագա հարաբերություններից:

Արևմուտքի, մասնավորապես Վաշինգտոնի հետ իր կապերը սերտացնելու նպատակով Միրիան ընդունեց Մերձավոր Արևելյան բարձրաստիճան խաղաղության համաժողովին մասնակցելու ամերիկյան առաջարկը: Համաժողովը կայացավ 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին Մադրիդում և խաղաղության նոր ճանապարհ հարթեց, հիմք դնելով տարածաշրջանում հետագա պատմական իրադարձությունների համար: Այն կարևոր քաղաքական նշանակություն ունեցավ, քանի որ առաջին անգամ հակամարտող կողմերը նստեցին բանակցությունների սեղանի շուրջ: Առաջին անգամ միջազգային համաժողովի մասնակցեցին նաև պաղեստինցիները և հանդես եկան իրենց սեփական անունից: Իհարկե, անսպասելի չէր այն հանգամանքը, որ որևէ լուրջ առաջընթաց չարձանագրվեց: Սակայն ամենաշակամը եղավ այն, որ կողմերը համաձայնվեցին շարունակել բանակցային գործընթացը, որի արդ-

յունքում Իսրայելը խաղաղության համաձայնագրեր ստորագրեց Պաղեստինցիների (1993թ. սեպտեմբերին) և Հորդանանի (1994թ. հոկտեմբերին) հետ՝ առաջին անգամ խաղաղություն հաստատելով իր սահմանների մեծ մասում, քացառությամբ Սիրիայի և Լիբանանի:

ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը իր հերթին փորձեց ամեն կերպ արագացնել նաև սիրիա-իսրայելյան համաձայնագրի ստորագրումը մինչև 1996թ. ընտրությունները Իսրայելում և ԱՄՆ-ում: Սակայն սիրիա-իսրայելյան բանակցությունները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1996 թ. հունիս ամիսը, չտալով որևէ գործնական արդյունք: Այդ տարիների բանակցային գործընթացը, աստիճանաբար հարթելով երկու երկրների միջև եղած հիմնական տարածայնությունները, միայն մոտեցրեց Իսրայելը և Սիրիան՝ համաձայնագրի ստորագրմանը: Եվ պետք է ընդգծել, որ երկու կողմերը երբևք այդքան մոտ չէին եղել խաղաղության հաստատմանը: Սակայն դժբախտաբար այն չիրականացավ և անգամ բանակցությունների ընթացքում ձեռքբերված բոլոր համաձայնությունները ի յիջ դարձան Իսրայելում Բենյամին Նեթանյահուի վարչապետ ընտրվելուց հետո, որը մերժելով հակամարտության կարգավորման նախկին «ժող՝ խաղաղության դիմաց» սկզբունքը, առաջ քաշեց նոր «անվտանգ խաղաղության» սկզբունքը, քացարձակապես անհնարին համարելով Գոլանների վերադարձը Սիրիայի: Դեռ ավելին, Վաշինգտոն կատարած իր առաջին այցելության ընթացքում Նեթանյահուն փորձեց համոզել Քլինտոնին՝ խաղաղության գործընթացից ընդհանրապես մեկուսացնել Սիրիային: Եթե Ռաբինը փորձում էր ամենաբարձր փոխհատուցումը ստանալ Վաշինգտոնից Սիրիայի հետ խաղաղություն հաստատելու դիմաց, ապա Նեթանյահուն մերժեց նաև այդ հնարավորությունը: Նեթանյահուի համար «նախկինում՝ Ռաբինի և Պերեսի օրոք բանակցությունների ընթացքում սիրիացիների հետ ձեռք բերված բանավոր պայմանավորվածությունները չեն հանդիսանում որպես պաշտոնական պարտավորություն»:

Նույն Բարաքի Իսրայելի վարչապետի պաշտոնում ընտրությունը նոր հույսեր ներշնչեց, որ վերջապես հնարավոր կլինի խաղաղության համաձայնագիր ստորագրել Իսրայելի և Սիրիայի միջև: Հատկապես երբ 1999թ. հունիսի 6-ին Քենսեթում երդման արարողության ժամանակ Ե. Բարաքն իր ելույթում նշեց, որ

ձգտում է արաքական բոլոր երկրների, մասնավորապես Միրիայի, Լիբանանի հետ իրական հաշտություն հասնել և իրագործել պաղեստինցիների հետ ձեռք բերված բոլոր համաձայնությունները:

1999թ. դեկտեմբերի 14–15–ին ԱՄՆ–ի միջնորդական բուռն ջանքերի շնորհիվ, ի վերջո, Միրիան և Իսրայելը 1996 թվականից ընդհատված խաղաղության բանակցությունները վերսկսեցին Վաշինգտոնում, «ժող խաղաղության դիմաց» սկզբունքի հիման վրա: Նույնպես այս հանդիպման արդյունքում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց 2000թ. հունվարին նույն կազմով ԱՄՆ–ում բանակացությունների առաջին փուլի անցկացման վերաբերյալ: 2001թ. հունվարի 3–ին Վիրջինիա նահանգի Շեփրսթոն բնակավայրում սկսվեցին բանակացությունները Միրիայի ԱԳ նախարար Ֆարուկ Շառասայի և Իսրայելի վարչապետ Յիտալ Բարաքի միջև: Մակայն սկսվելուց անմիջապես հետո օրակարգի վերաբերյալ տարաձայնությունների պատճառով բանակցությունները ընդհատման սպառնալիքի տակ հայտնվեցին և միայն ԱՄՆ–ի նախագահի և պետքարտուղարի գործադրած ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց կասեցնել տապալումը: Հուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ–ի նախագահ Բ.Քլինթոնը 7 օրվա ընթացքում 5 անգամ այցելեց Շեփրսթոն և առանձին–առանձին բանակցություններ վարեց Շարասայի և Բարաքի հետ: Առանց որևէ լուրջ արդյունքի ավարտված այդ բանակցություններից հետո ամերիկյան միջնորդները կողմերին մերկայացրեցին համաձայնագրի նախագիծ, որը կոչվում էր «Իսրայելի և Միրիայի միջև խաղաղության շրջանակներ»: Համաձայնագրի մասին տեղեկատվության արտահոսքը և անգամ նրա ամբողջական տեքստի հրապարակումը իսրայելյան «Հաարեց» օրաթերթում,⁴ փաստորեն խափանեցին փաստաթղթի ստորագրումը և «անհնար դարձրեցին Միրիայի վերադարձը բանակցային սեղանին»:⁵

Այսպիսով շնայած ամերիկյան միջնորդների գործադրած բոլոր ջանքերին Միրիայի և Իսրայելի միջև բանակցությունները արդեն երկրորդ անգամ չափազանց մոտ լինելով հաջող ավարտին, սառեցվեցին, իսկ համաձայնագրի ստորագրման հնարավորությունը մոտ ապագայում շարունակեց մնալ չնչին և անհավանական, հատկապես Հա.Ֆեզ Ասադի մահվանից և Իսրայելում ծայրահեղական Արիել Շարոնի իշխանության գալուց հետո:

Հ.Ասադին փոխարինեց նրա որդին՝ Բաշար Ասադը: Ներքին քաղաքական և տնտեսական ընդհանրացում նրա առջև ծառայած առաջնային բարդ խնդիրներից է՝ ազգային տնտեսության ազատականացման ու ամրապնդմանն ուղղված քաղաքականությունը և պետության կողմից տնտեսության խիստ վերահսկողության համատեղման հարցը: Որոշ սիրիացիներ անգամ սկսեցին խոսել «չինական մոդելի» սիրիական տարբերակի մասին:⁶ Դեռևս 2000թ. հունիսին Բաշար Ասադը հայտարարեց, որ թույլատրելու է նրկրում օտար բանկերի գործունեությունը ազատ առևտրական գոտիներում: Առաջինն այդ իրավունքը ստացան լիբանանյան 4 բանկեր: 2000թ. դեկտեմբերին Բաաս կուսակցության որոշմամբ թույլ տրվեց նաև մասնավոր բանկերի գործունեությունը, առաջարկվեց ստեղծել բաժնետոմսերի շուկա, քննարկել բանկային գաղտնիքի մասին օրենքը, ինչպես նաև հեշտացնել տարադրամի արտաքին գործարքների և փախսնցումների հետ կապված ընթացակարգը: 2001թ. համար պետական բյուջեի ժամանակին ներկայացումը հույս է ներշնչում, որ Սիրիայի կառավարությունը վճռական է տրամադրված տնտեսական բարեփոխումների շարունակման գործում:

Բ.Ասադը որոշակի քայլերի դիմեց նաև քաղաքական ազատությունները նրկրի ներսում ընդլայնելու ուղղությամբ: 2000թ. նոյեմբերին շուրջ 600 քաղբանտարկյալներ ազատ արձակվեցին սիրիական բանտերից: Բ.Ասադը մատնանշեց որ ինքը կոմունիզմ է բազմաթեկնածուական ընտրությունների անցկացմանը իր ժամկետի ավարտից հետո՝ 2007թ.վականին: Իշխանությունները ավելի հանդուրժողական կեցվածք են որդեգրել մարդու իրավունքների և ազատությունների ընդլայնման օգտին համոզես եկող նորաստեղծ Սիրիայում Մարդու իրավունքների համար կոմիտեի գործունեության նկատմամբ: Բ.Ասադը առաջին անգամ վերջին 50 տարվա ընթացքում արտոնեց նաև ոչ պետական քերթի հրատարակումը: Վարչակազմի և ժողովրդի միջև գոյություն ունեցող անցրպետը հաղթահարելու և անձի պաշտամունքի հիմքի վրա դեկավարման արատավոր պրակտիկային վերջ դնելու նպատակով, իշխանության առաջին իսկ օրերին Բաշարը հրամայեց փողոցներից և հրապարակային վայրերից հեռացնել իր նկարներն ու պատատոները: Նրա կարևոր նորամտություններից էին նաև նրկրում ինտերնետային կապի և շարժական հեռախոսների

զանգվածային օգտագործման արտոնությունը: Մի խոսքով Բ.Ա. սաղը երկրի ներսում ձեռնարկել է իրական «պերեստրոյկա»: Եվ եթե սիրիացիների մոտ վերջապես հույս արթնացավ, որ քարեփոխումները գնալով էլ ավելի կխորանան ու կզարգանան, ժողովրդավարության սերունդը գցելով հասարակության մեջ, ապա նույնը չի կարելի ասել Միրիայի արտաքին քաղաքականության և հատկապես Իսրայելի հետ նրա հարաբերությունների մասին:

Եթե Բ.Ասադին երկրի ներքին քաղաքական կյանքում որոշակիորեն հաջողվել է ղեկավարման լծակները կենտրոնացնել սեփական ձեռքերում, ապա հին վերնախավի ներկայացուցիչներ փոխնախագահ Աբդուլ Հալիմ Խադդամն ու սրաշտպանության նախարար Մուսթաֆա Տլասը շարունակում են պահպանել իրենց ազդեցությունը, հատկապես արտաքին քաղաքականության մեջ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ երեք տասնամյակ ի վեր Միրիայի ալավիական ղեկավարությունը ստիպված է եղել վարել այնպիսի արտաքին քաղաքականություն, հատկապես արաբ-իսրայելյան հակամարտությանը վերաբերող հարցերում, որն առավել համապատասխանել է բնակչության տրամադրություններին: Եվ եթե երկրի ներսում հաստատվելով ավտորիտար իշխանություն, վարչակազմը կասեցրել է այլախոսության և այլակարծության որևէ դրսևորում, ապա արտաքին քաղաքական հարցերում նա միշտ պահպանել է «ժողովրդավարական» մոտեցում: Այս իմաստով, Միրիան ներքին և արտաքին «քաղաքականության փոխկապակցվածության» (linkage politics) ուսումնասիրման համար մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել:

Միանգամայն տրամաբանական է, որ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատման և Պաղեստինի հիմնախնդրի կարգավորման հարցերում, Բաշարը շարունակում է իր հոր նախկին քաղաքականությունը: Սակայն եթե Հ.Ասադը 1996թ. և 2000թ. չափազանց մոտ էր կանգնած այդ խնդիրների լուծմանը, ապա ներկայումս Միրիայի արտաքին քաղաքականության համար հիմնական երկու խնդիրները՝ խաղաղության հաստատումը Իսրայելի հետ և Լիբանանից սիրիական զորքերի դուրս բերումը, չի կարող իրականանալ այնքան ժամանակ, մինչև Բաշարը ամբողջովին չվերահսկի երկրում ամենագործող անվտանգության սպարառող, չամրապնդի և չկայունացնի իր սեփական իշխանությունը: Բ.Ա. սադի կողմից իրականացվող բարեփոխումների հաջողությունից,

նրա կողմից ցուցաբերած քաղաքական կամքից ու վճռականությունից մեծապես կախված է լինելու ոչ միայն Դամասկոսի արտաքին քաղաքական հետագա ընթացքը, այլև երկրի ապագան:

Վերոհիշյալ արտաքին քաղաքական կարևորագույն խնդիրների վրա Դամասկոսի ուշադրությունը կենտրոնացնելու նպատակով, Բ.Ասադը արդեն իսկ ձեռնամուխ եղավ հարևանների հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Առաջին քայլը նա կատարեց Իրաքի ուղղությամբ: Բաասական իր երկարամյա մրցակցի հետ, Դամասկոսն ավելացրեց ուղղակի առևտրի ծավալները, փախանակեց բազմաթիվ բարձրաստիճան պատվիրակություններ, ամգամ վերացրեց երկու երկրների քաղաքացիների համար սուտքի արտոնագրերի պահանջը: Անցյալ տարի վերագործարկվեց երկար ժամանակ փակ մնացած Իրաք-Սիրիա մավթամուղը: Չնայած որ, ի հակակշիռ թուրք-խորայեյան հաստատված սերտ համագործակցությանը, սիրիա-իրաքյան հարաբերությունները սկսեցին բարելավման միտումներ ցուցաբերել դեռևս 1990-ականների կեսերից, սակայն միայն Բաշար Ասադի օրոք այդ հարաբերություններում շոշոփելի առաջընթաց արձանագրվեց: Ջերմացման նախամշաններ առկա են նաև Սիրիայի հարաբերություններում Հորդանանի և ՊԱԿ-ի հետ:

Իսկ Իսրայելի նկատմամբ իր քաղաքականությունը Բ.Ասադը կառուցել է հետևյալ հիմնական երեք քաղաքականություններից՝

1. *Ոչ մի նախանց Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատման հիմնական նախապայմանից՝ իսրայելյան զորքերի դուրս բերում մինչև 1967թ. հունիսի 4-ի սահմանները, «Գոլանների վերադարձի հարցը գլխավորում է մեր ազգային առաջնայնությունները».*— հայտարարեց Բ.Ասադը:⁷ Որպես սկսնակ նախագահ, որը փորձում է տպավորություն թողնել բուսասական հին վերնախավի անդամների վրա, այս հարցը թերևս ամենավերջինն է, ուր Բ.Ասադը կարող է նախանջել: Ավելի շատ, քան իր հայրը վերջին տարիներին, նա չափազանց հաճախ է անդրադառնում նաև սպառնալիցների իրավունքների ապահովման անհրաժեշտությանը, հատկապես Պաղեստինի պետության ստեղծման, վերջինիս մայրաքաղաքը Երուսաղեմում հաստատման և պաղեստինցի փախստականների վերադարձի ապահովման հարցերին: Իրաքի նկատմամբ Բաշարի ավելի մեղմ դիրքորոշման հետ հանդերձ մնան կեցվածքը թերևս ուղղված է երկրի բնակչության լայն

զանգվածների համակրանքը չափելուն, հատկապես Պաղեստինում ծավալված «փնթիֆադայի» պայմաններում: Միաժամանակ դեռևս որևէ փոփոխություն չի արձանագրվել Դամասկոսում տեղակայված ծայրահեղական պաղեստինյան խմբավորումների կարգավիճակի հարցում:

2. *Աջակցություն «Հիզբալլահ»-ին և Լիբանանի հարավում գտնվող Շեբաա ագարակների (Shebaa Farms) վրա գերիշխանության հաստատման Բեյրութի կոչերին:* Միրիան ոչ միայն նախաձեռնեց Արաբական Լիգայի կողմից Լիբանանի պահանջը պաշտպանող քանաձևի ընդունումը, այլև ՄԱԿ-ում Միրիայի դեսպան Վահրիմ իր մամակում գրեց, որ «Իսրայելը չի ավարտել իր զորքերի դուրս բերումը հարավային Լիբանանից մինչև միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններ, նեռադյալ Շեբաայի ագարակները»:⁸ Նման դիրքորոշումը, իհարկե, կարող է արդարացնել «Հիզբալլահ»ի կողմից շարունակվող հարձակումները Իսրայելի վրա, ինչպես նաև վերջինիս վրա ճնշում գործադրելու հարմար միջոց հանդիսանալով Դամասկոսի համար, հատկապես հարավային Լիբանանի «կորուստի» պայմաններում:

3. *Հոնտորական ակտիվություն, ներառյալ աջակցություն «փնթիֆադա»-ին, Իսրայելի նկատմամբ համաարաբական քոյկուտի հայտարարում և Իսրայելի հետ կապերի խզում թուրք արաբական երկրների կողմից:* Իր ելույթներից մեկում Բ.Ասադը կոչ անելով արաբական երկրներին հզորացնել իրենց ռազմական կարողությունները, հայտարարեց, որ նրանք պետք է ձգտեն ոչ թե թուլի, այլ «տուժեղի խաղաղության»:⁹

Լիբանանը թերևս Բաշարի ամենացավոտ խնդիրն է: Հաֆեզ Ասադի մահը և հարավային Լիբանանից իսրայելյան զորքերի դուրս բերումը առաջին հերթին քաղաքական օրակարգի վրա դրեցին Լիբանանում սիռիական ներկայության շարունակման նպատակահարմարության հարցը, որը նախաձեռնվեց և ղեկավարվեց Լիբանանի մարոնի համայնքի կողմից: Չնայած Միրիան հրասարակալներն միայն հերքեց լիբանանցիների կողմից նման դիրքորոշման ատկայությունը, այնուամենայնիվ, որոշ աղբյուրների համաձայն, Դամասկոսը նվազեցրեց իր զորքերի քանակը Բեյրութում և ամենուրեք Բեկտայի հարթավայրից դուրս: Լիբանանցիներին սիրաշահելու նպատակով Դամասկոսը ազատ արձակեց նաև 59 լիբանանյան քաղաքապետարկյալներին:

Այստեղանդեք, Սիրիան շարունակում է ամուր ձեռքով վերահսկել Լիբանանը և աջակցել «Հիզբալլահ»-ի գործունեությանը այնտեղ Իրանի դղումամբ: Իրանը շարունակում է մնալ Գամասկոսի կաթնոտ գործընկերներից մեկը տարածաշրջանում:

Իհարկե, վերոհիշյալ առանցքը, ինչպես նաև Բ.Ասադի ձգտումը քարիտյացիական հարաբերություններ հաստատել Իրաքի և իր բոլոր հարևանների հետ, կարող է հավելյալ դժվարություններ առաջացնել տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության իրականացման համար: Մակայն ընդհանուր առմամբ Իսրայելի և Սիրիայի միջև խաղաղության հաստատումը բխում է «մերձավորարևելյան խաղում» ընդգրկված բոլոր կողմերի շահերից: Վաշինգտոնի համար այն կկայունացնի իրավիճակը տարածաշրջանում, կապահովի մերձավորարևելյան նավթի անխափան արտահանումն ու կայուն գները, ինչպես նաև էլ ավելի կմեկուսացնի Իրաքը և Իրանը: Սիրիայի համար այն հնարավորություն կընձեռի կենտրոնամալ լայնածավալ տնտեսական քարեփոխումների և սոցիալական երատապ մի շարք խնդրների լուծման վրա: Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Իսրայելի հետ խաղաղության հաստատումը լուրջ քարտություններ կարող է առաջացնել Բ.Ասադի իշխանության համար: Առաջին հերթին, այն կարող է օտարել Բաաս կուսակցության մեծ թվով անդամներին և կատավարական ծառայողներին, որոնց հիմնական մասը, սիոնիզմի վտանգի պատճառաբանումով, ներգրավված է հսկա ռազմական և ներքին անվտանգության համակարգերում: Երկրորդ՝ սիրիացի գործարարներն ու լիբերալները Իսրայելի հետ խաղաղության համաձայնագրի ստորագործումը դիտում են որպես սկիզբ Արևմուտքի հանդեպ երկիրը քացելու համար: Բ. Ասադը հավանաբար չի կարող մտախոզված չլինել այն հանգամանքից, որ «պերեստրոյկան» կարող է փլուզել իր կառավարությունը, ինչպես դա կատարվեց Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Խաղաղության մեջ շահագրգռված է նաև Իսրայելը: Հատկապես այսօր՝ պաղեստինյան «ինթիֆադայի» ծավալման պայմաններում, չի քացառվում անգամ Իսրայելի կողմից Սիրիայի հետ քանակցային գործընթացը վերսկսելու որոշակի հետաքրքրություն: Ինչը սակայն Սիրիայում ընթացող ներքին քաղաքական զարգացումները հաշվի առնելով, կարծում ենք անընդունելի կլինի Գամասկոսի համար: Իհարկե, Սիրիայի հետ խաղաղության հաստատումը

անմախաղեպ անվտանգության մթնոլորտ կստեղծի Իսրայելի համար և հնարավորություն կտա վերջինիս տարածաշրջանում ծավալել «ժարձակողական» տնտեսական քաղաքականություն, երկարատև հեռանկարում հաստատելով ոչ միայն ռազմական, այլև տնտեսական գերիշխանություն Մերձավոր Արևելքում: Մակայն պետք է համաձայնվել, որ մերկայումս Իսրայելում Ա.Շարոնի ծայրահեղական վարչակազմի կառավարման, Սիրիայում իրականացվող քարեփոխումների ճակատագրի անորոշության, ինչպես նաև Պաղեստինում իրավիճակի սյունն պայմաններում, խոսել Սիրիայի և Իսրայելի միջև խաղաղության հաստատման լուրջ հնարավորության մասին դեռ վաղաժամկետ է: Դրա փոխարեն միջազգային հանրությունը պետք է իր բոլոր ջանքերը գործադրի Պաղեստինում խաղաղություն հաստատելու, ինչպես նաև Սիրիայում Բ.Ասադի կողմից իրականացվող տնտեսական քարեփոխումները քաջաչեղելու և գործուն աջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ: Միայն Պաղեստինի հիմնախնդիրը կարգավորելու և Սիրիայում Բ.Ասադի համապատասխան քաղաքական հենարանն ու դիրքերն ամրապնդելու դեպքում, հնարավոր կլինի մտածել Սիրիայի և Իսրայելի միջև իրական խաղաղության հաստատման մասին: Իսկ քանի դեռ դա չի իրականացել, աշխարհը կշարունակի ապրել Իսրայելի և արաբների միջև ավելի քան 50 տարի ընթացող դաժան ու կործանարար պատերազմի պայմաններում:

ROUBEN KARAPETYAN

SYRIA AND ISRAEL: THE PAST POSSIBILITIES AND FUTURE
PROSPECTS FOR PEACE (1991–2001)

For decades Egypt due to its strategic and geographic centrality and resources has played a central role in the Arab–Israeli conflict. But, in 1979 after signing the Camp–David accord with Israel, that role has ended and Israel’s other influential neighbour Syria took control over the Arab dimension of that conflict. Since that time the Arab–Israeli conflict became in many respects Syrian–Israeli conflict.

This article analyzes the Syria’s role in the Arab–Israeli conflict as well as the regional and global background to the Syrian–Israeli dialogue since the 1991 Madrid Conference. It describes the long way that Syria and Israel had already gone towards a peace agreement. The death of Hafiz al–Assad has brought a number of serious questions. What does the future hold in store for Syria? Can Bashar consolidate power? How will be the future of peace with Israel?

The general conclusion is that with A.Sharon, an "old hawk" in power in Israel, with "intifada" raging in the palestinian territories and with vital problem for Bashar al-Assad to stabilize his rule in Syria, the prospects for Syrian-Israeli peace agreement are bleaker than ever.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լիբանանի վերահսկումը բռյլ տվեց Միջինասիյն ատաքին հեղթին Իսրայելի դեմ նոր ռազմական ճակատ բացելու, ինչը չափազանց կարևոր խաղաքարտ է տարածաշրջանում իրավիճակը ղեկավարելու արդյունավետ միջոց դարձավ նրա համար:
2. Ռ.Կարապետյան. *Միջին-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996)*, Երևան, 2000, էջ 6:
3. Գեղամները վերադարձնելու դեպքում Իսրայելի անվտանգությունը ապահովելու նպատակով, Ռաբինը 25 մլրդ, ամ. դոլարի փոխհատուցում պահանջեց ԱՄՆ-ից, ներկայացնելով հետախուզական օդամակերի, հաղորդակցման կայանների, արթանյակներից տեղեկատվություն ստացող կայանների և այլ անհրաժեշտ սարքավորումների մանրամասն ցուցակ:
4. «Ալ-Հայար», 09.01.2000թ., «Հասարեց», 13. 01. 2000թ.:
5. «Ալ-Սաուդա», 19. 01, 2000թ.:
6. Alan Makovsky, *Syria under Bashar Al-Assad: The Domestic Scene and the "Chinese Model" of Reform*. "Policy Watch", N. 512., 17 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy.
7. Alan Makovsky, *Syria's Foreign Policy Challenges US Interests*, "Policy Watch", N. 513., 19 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy, p. 3.
8. Alan Makovsky, *Syria's Foreign Policy Challenges US Interests*, "Policy Watch" No513., 19 January, 2001, The Washington Institute for Near East Policy, p. 4.
9. Նույն տեղում, էջ. 3:

ГЕРМАН ГОЛЬЦ (ФРГ), РИПСИМЭ КОРХМАЗЯН

НЕМЕЦКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ И АРМЯНСКИЕ ПОГРОМЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1896—1897 гг.)

Продолжающаяся и сегодня борьба за официальное признание геноцида армян в Османской империи, факта, не вызывающего с исторической точки зрения никаких сомнений, но последовательно и агрессивно отрицаемого как Турцией, так и некоторыми другими государствами, делает настоятельно необходимыми дальнейшие исследования всех обстоятельств, в той или иной степени связанных с трагическими событиями истории армянского народа, в том числе и имевших место далеко за пределами этой империи.

Позиция кайзеровской Германии, несущей известную ответственность за геноцид армян в Османской империи, не требует комментариев. Отметим лишь, что не только во время первой мировой войны, но задолго до нее, уже с 80-х годов XIX в., взяв курс на тесное сближение с Османской Турцией, ставшей в годы этой войны союзницей германской и австро-венгерской монархий, Германия не желала в ущерб своим экономическим и военным позициям на Ближнем Востоке даже в минимальной степени оказывать противодействие Османской империи в ее политике систематического уничтожения целого народа. Более того, правительство Германии последовательно замалчивало судьбу армян в Османской империи и столь же последовательно препятствовало тем своим дипломатам, политикам, общественным и церковным деятелям, кто пытался выступить в защиту армян. Поэтому в крупных газетах, журналах и политических анналах тогдашней Германии содержится очень мало материалов как о резне армян, так и о протестах в стране против чудовищных событий в Турции, в том числе и об активной деятельности выдающегося

гуманиста и общественного деятеля доктора Иоганнеса Лепсиуса. Там нашли место в основном перепечатанные турецкие статьи, написанные с целью искажения истины. Между тем позиция немецкой общественности была далеко не столь однозначной, пока имелась какая-то возможность противостоять давлению правительства. Государственному аппарату кайзеровской Германии удалось с течением времени полицейскими мерами подавить в стране открытое проявление всякого сочувствия и содействия армянскому народу. Так что в годы первой мировой войны у преступной германской военно-политической машины остался фактически единственный значительный враг — д-р Иоганнес Лепсиус, но и ему под угрозой ареста в связи с публикацией и рассылкой своего «Сообщения о положении армянского народа в Турции»¹ пришлось в 1916 году эмигрировать в нейтральную Голландию. Видимо, то обстоятельство, что судьба проармянского движения была здесь иной, нежели в странах Западной Европы и в Америке, привело к тому, что этот аспект позиции немецкой общественности продолжает оставаться значительно менее исследованным.

Изучение материала архива И. Лепсиуса позволило д-ру Г. Гольцу, основателю Галльского архива Лепсиуса и руководителю арменоведческого центра тамошнего университета, разыскать в государственных архивах Германии исключительно интересные документы², раскрывающие ряд важных моментов изучаемой проблемы. Эти документы представлены совершенно различными по типу и сути, духу и тону группами. Часть из них — это официальная переписка различных ведомств Германии — внутренних дел, иностранных дел, президентов и аппарата правительства различных земель, прежде всего Пруссии, вплоть до рейхсканцлера Гогенлоэ-Шиллингсфюрста по вопросу противодействия проармянскому движению, быстро набравшему силу и принявшему значительный размах осенью 1896 года. Чудовищный бюрократически-канцелярский стиль этой переписки как нельзя лучше олицетворяет собой бездушные и неумолимую последовательность аппарата государственной власти кайзеровской Германии.

Другую часть составляют протоколы наблюдений за собраниями в пользу армян, стенографически воспроизводящие речи выступавших на них ораторов — армянских священнослужителей — очевидцев кровавого террора Абдул Хамида II — К.Тумаяна и А.Шахвелета и немецких пасторов — Лепсиуса, Фабера, Келлера, Зудеро и др., призывавших общественность Германии выступить в защиту и оказать помощь страдающему народу, убедительно разоблачавших клевету и надуманные обвинения против армян, выдвигаемые в различных, действовавших по указанию правительства органах печати, таких, как "Кёльнише Цайтунг", "Кёльнишес Morgenblatt", "Норддойче Альгемайне Цайтунг" и др. Интересна и запись публичного собрания немецкого "Свободного анархо-социалистического союза", позволяющая ознакомиться с умонастроениями и оценками событий членами этой организации.

Наконец, третью группу документов представляют материалы прессы. Это статьи из различных, часто местных, газет, сообщавших своим читателям о состоявшихся публичных собраниях протеста против резни армян, объявлявших о предстоящих собраниях. Целый ряд репортерских отчетов о проармянских собраниях — это подробное изложение речей выступавших, что по сути практически являлось массовым тиражированием обнародованных на собраниях фактов преследования и уничтожения христианских меньшинств, в частности армян, в Османской империи. Даже германская полицейская машина, в то время только разворачивавшаяся и настраивавшаяся на подавление проармянского движения и еще не поспевавшая за развитием событий, сама черпала сведения об имевших место или предстоявших проармянских собраниях из материалов прессы.

Большинство документов второй и третьей группы дошло до нас лишь потому, что служило аргументацией для соответствующих решений властей и было включено в досье министерства внутренних дел Пруссии. Описанные документы вкупе с материалами архива И.Лепсиуса воссоздают в деталях и практически с абсолютной достоверностью ситуацию в Германии после кровавых событий в Османской империи: и позицию общественности, и деятельность германских правящих

кругов, включая механизм подавления всякого инакомыслия и формирования общественного мнения, соответствующего проводимому политическому курсу.

Говоря о становлении в Германии движения в защиту армян, следует отметить среди тех, кто стоял у его истоков, публициста—теолога М.Раде, пастора Э.Ломана, а также видного франкфуртского еврейского публициста Л.Зоннемана. Несколькоими месяцами позднее в рядах протестующих против зверств над христианскими меньшинствами в Османской империи появился молодой пастор Иоганнес Лепсиус. Длительная поездка в Малую Азию (с апреля по июнь 1896 г.), предпринятая им совместно с Джеймсом Гринфильдом, армянином по происхождению, имела своей целью лично увидеть и расспросить очевидцев резни предыдущих лет и получить возможность аргументированно опровергать обвинения официальной прессы и властей в том, что немецкое проармянское движение "поет с лживого английского голоса". То, что узнал д-р Лепсиус, сделало его убежденным и страстным борцом в защиту гибнувшего народа в течение следующих тридцати лет, вплоть до самой смерти. Участие И.Лепсиуса в проармянском движении придало ему широкий размах, подняло на новую ступень. Собственно, лишь с середины 1896 года можно говорить о становлении в Германии развитого движения в защиту армян.

Серия статей И.Лепсиуса в ежедневной консервативной христианской газете "Дер Райхсботе" под общим заглавием "Правда об Армении"³ сразу же снискали ему уважение и доверие гуманистически настроенной части немецкой общественности. Эти статьи составили костяк классического труда И.Лепсиуса "Армения и Европа. Обвинение против великих держав и призыв к христианской Германии", который был распространен в Германии и германоязычной Швейцарии, а вскоре переведенный, стал документальным обоснованием борьбы за преследуемых армян во франкоязычной Швейцарии и в Англии⁴.

Книга эта появилась в первые дни сентября 1896 года, а публикация статей в "Райхсботе", начавшаяся 12 августа, закончилась 3 сентября, когда была опубликована последняя, 18 статья. Между тем, большая часть немецкой прессы, по

свидетельству той же газеты, вместо тщательно подготовленных и объективных публикаций Лепсиуса печатала "терпеливо и без всякой критики турецкие заметки"⁵. Уже в начале сентября 1896 года в официальной "Норддойче Альгемайне Цайтунг" появляется резкая статья "хорошо информированной турецкой стороны", направленная против Лепсиуса. В ней пастора Лепсиуса упрекали в том, что он своими организациями помощи армянам создает революционные комитеты⁶. В политическом подстрекательстве Лепсиуса обвиняла крупная "Кёльнише Цайтунг"⁷. Но число собраний протестов против ужасов в Армении и политики христианских великих держав быстро росло. Только в течение сентября их было не менее 13. Учтены только те, о которых сообщали сохранившиеся газеты или полицейские наблюдатели в дошедших до нас протоколах. Они проходили в городах разных земель. Мы знаем о собраниях в Берлине, Дюссельдорфе, Магдебурге, Эссене, Мюнхене, Мёрсе, где принимали участие и руководящие проармянские круги Франкфурта-на-Майне, и т.п.

10 сентября в Берлине в "Тонхалле" на самой центральной улице Фридрихштрассе состоялось большое собрание⁸, на которое пришло около 2000 человек "всех профессий", а в качестве распорядителей работали члены христианского союза молодежи. В верхнем ярусе многие вынуждены были довольствоваться стоячими местами. На собрании были и многие армяне. На нем выступил священник, профессор американского колледжа в Марзване Карапет Тумаян с рассказом о резне, жертвой которой был сам — был приговорен к смерти — и спасся лишь благодаря заступничеству влиятельных швейцарских родственников и английских друзей. В своем выступлении председательствовавший пастор Фабер говорил: "Если сегодня существует спасение для армянского народа, то это следующее: необходимо говорить правду! Пресса, великая держава XIX столетия, должна выполнить свою обязанность и свой долг. Необходимо положить конец этой резне... Мы не имеем права терпеть, чтобы пролилось еще больше христианской крови. Это не христианское религиозное требование, это всеобщее человеческое требование!..."

Общественное мнение должно подняться! Речь идет не о деньгах. Речь идет о голосе человеческой Европы! Этот голос должен звучать громко! Пусть европейские журналисты поедут туда сами и убедятся в том, что сказано".

Доктор Лепсиус рассказал о страшных наблюдениях и выводах, которые он вынес из недавней поездки в Турцию: "У меня здесь список убитых. В последние 10 месяцев их число составляет 88243 человека. В действительности еще больше (...). Минимум 100000 убиты и прежде всего самые богатые, образованные, сильные мужчины! Это означает: остаются 400000 вдов и сирот. Оставшиеся в живых — это народ бедных. 88243 убитых армянина (по официальным данным) стоили туркам лишь 1293 убитых. Турецкие власти самым рафинированным обманом и хитростью разоружили армянский народ перед резней. (...) Резня армянского народа дело именно турецкого правительства. Я могу доказать вам это. Мне говорили и турки, что их в мечетях учили убивать христиан. Султан дал свое благословение на это". Далее Лепсиус резко критиковал деятельность западных держав и позицию Германии.

С середины сентября за собраниями было установлено полицейское наблюдение. Сведения направлялись в самые высокие инстанции — рейхсканцлеру⁹. Были срочно выяснены адреса выступающих на собраниях армян — К.Тумаяна и А.Шахвелета, пастора из Амасии. Обоим под протокол под угрозой высылки из Германии было запрещено выступать на собраниях протеста. Запрещение выступать было сделано Тумаяну в канун назначенного на 23 сентября большого собрания в Берлине¹⁰. Предупрежден был и Лепсиус, что в случае выступления или листовок от Тумаяна и ему, Лепсиусу, будет запрещена какая-либо общественная деятельность в пользу армян. Тумаян, сидевший в президиуме на собрании, где присутствовало более 1000 человек, не выступил, но во время речи Лепсиуса листовки с текстом его речи "В турецких тюрьмах" были розданы. Наблюдатель переслал экземпляр в соответствующие инстанции¹¹. Органы безопасности были возмущены этой уленшпигелевской хитростью¹² и актом сознательного неподчинения распоряжению властей на глазах общественности. Лепсиус был вызван в министерство иностранных

дел, где его по поручению рейхсканцлера пытались отговорить от деятельности в пользу армян. Лепсиус, однако, сумел убедить власть в ее "неполитическом" характере¹³.

С этого времени Лепсиус и его соратники с еще большей настойчивостью подчеркивали в своих выступлениях, что не занимаются политикой. Однако при сложившихся обстоятельствах факт обнародования страшных акций османского правительства уже сам по себе не мог не носить политического характера, тем более, что и сам Лепсиус, и другие ораторы постоянно выступали с обвинением правительств не только западных великих держав, но и Германии в попустительстве варварским акциям турецких властей, в аморальности, полном забвении человечности в ее политике. Доктор Лепсиус открыто заявлял: "Что наше движение не представляется удобным политике — понятно..."¹⁴. Наряду с подробными рассказами о резне и погромах на собраниях последовательно и жестко разоблачались антиармянские выступления официальной прессы, ее попытки представить дело так, будто бы армяне своей агитацией вызвали движение в Германии, что прибывшие в страну армяне — революционеры, бунтари, анархисты. Чтобы опровергнуть обвинения в подрыве государственных устоев, Лепсиус предпринял тактический шаг, обратившись в МИД и затем сообщив публике, что даже в МИД не думают, что Тумаян — революционер¹⁵.

Резко осуждал антиармянские выступления прессы на одном из собраний, где присутствовало более 1500 человек, к примеру, пастор Келлер: "Какой бы вид имела газета "Кёльнишес Моргенблатт", если бы вырезали 10 богатейших дюссельдорфцев или кёльнцев, или что написали бы другие газеты, если бы 100000 евреев были вырезаны вместо армян?(...). Будь европейцы убиты или ограблены варварами, тогда немедленно были бы посланы канонерские лодки, которые спалили бы деревни и вынуждены были бы по-настоящему повесить некоторое число варваров". Что касается писанины "Кёльнише Цайтунг", то оратор сожалел, "что еще существуют христиане, которые не могут отказаться от этой газеты"¹⁶.

Выступления участников других собраний в защиту армян очень близки описанным выше. Они содержат много ценных подробностей и убедительную аргументацию. "Пожалуй, невозможно говорить более страстно о положении в Армении", — так комментировал одну из речей президент правительства прусской Рейнской провинции¹⁷.

Красной нитью проходит через собрания утверждение: проармянское движение в Германии возникло по немецкой инициативе¹⁸.

В конце сентября 1896 года был создан Комитет помощи Армении — западногерманское учреждение, параллельное берлинскому, восточногерманскому Лепсиуса. В его состав вошли представители христианских кругов западной и юго-западной Германии. Председателем был избран фабрикант из Эльберфельда Шнивинд, казначеем — фабрикант Розенкранц из Бармена. К середине января 1897 года Комитет собрал 500000 марок. Эти средства предназначались тогда главным образом району Харпут, а затем многим другим западноармянским районам¹⁹. Вопреки нараставшему противодействию властей Лепсиус с помощью независимых христианских кругов продолжает работу по оказанию помощи армянам и сирийцам в Турции, Персии и Болгарии. К осени 1898 года в Турции действовало 7 домов сирот, клиника, аптека, производство; 2 сиротских дома в Персии; дом для сирот и школа в Болгарии²⁰.

Неустанной деятельностью и своими публикациями И.Лепсиусу удалось затронуть широкие общественные круги, несмотря на последовательную политику властей, направленную на замалчивание его работы, на организацию параллельно проводимым массовым собраниям в защиту армян докладов, целью которых было отвлечь интеллигенцию и пасторство от участия в них. Очень показательна в этом отношении открытка И.Лепсиуса, в которой он, описывая своей жене Маргарите каверзы, организованные сверху в связи с его докладом в Мюнхене 10 декабря 1896г., сообщал: "В Мюнхене все шло хорошо, хотя пресса, правительство и общественность настроены сильно против...Мюнхенская "Альгемайне Цайтунг" уже заранее подняла против меня шумиху. Полиция

была вежлива... К сожалению, в последний момент назначили доклад фон Хёлшера (д-р теологии Вильгельм Хёлшер—старший, церковный советник и священник в Лейпциге — авт.) на тот же вечер... так что евангелическое духовенство Мюнхена отсутствовало...²¹. Официозная пресса, продолжая резкую кампанию по дискредитации Лепсиуса, пыталась представить его сообщения ложью, инспирированной английской прессой. Влиятельные круги германского общества открыто поносили его как сентиментального и брюзгливого пастора. Туркофил журналист д-р Ганс Барт в противовес лепсиусовскому "Армяне и Европа" в 1896 году создал произведение под названием "Türke, wehre dich!" под девизом Бисмарка: "Турки — единственные джентльмены Востока". А то обстоятельство, что Лепсиус был теологом, послужило Барту поводом порочить его убедительные доводы как "Лепсиаду, или бульварный роман пастора Лепсиуса"²². Даже собственно нейтральное швейцарское правительство пыталось полуофициально скомпрометировать усилия тесно сотрудничавших немецкой и швейцарской организаций помощи армянам, когда во влиятельном журнале "Бунд", официальном органе швейцарского бундесрата, в октябре 1896 года появилось сообщение, что делегаты швейцарского и немецкого объединений помощи на совместной конференции во Франкфурте-на-Майне приняли решение о поддержке революции в Армении следующей зимой²³.

Раскол в немецком обществе в вопросе о резне армян в Османской империи произошел и среди евангелического христианства Германии. Хороший знаток армянской проблемы А.Н.Мандельштан был совершенно прав, когда говорил, что "два немецких пастора... предлагают немецкой нации две различные интерпретации армянской резни 1895/96 годов"²⁴, имея в виду Наумана и Лепсиуса.

Основываясь на свидетельстве документов, можно констатировать значительный размах движения в защиту армян в Германии в 1896—1897 годах, охватившего представителей всех слоев немецкого общества. Очевидна готовность значительной части немецкой общественности не только оказать материальную помощь пострадавшим и осудить кровавые события в Османской империи, но и бороться за изменение

внешнеполитического курса в этом вопросе, побудить правительства Германии и великих западных держав оказать, наконец, реальную помощь армянам, положить конец бесчинству турецких властей. Из документов совершенно очевидно также, что никто из высоких чинов аппарата управления, боровшихся против проармянского движения, замалчивавших и фальсифицировавших факты о ситуации в Османской империи, не сомневался в достоверности информации о погромах и резне армян в Турции.

HERMAN GOLTZ (Germany), HRIPSIME KORKHMAZYAN

THE GERMAN PUBLIC AND THE ARMENIAN MASSACRES
IN TURKEY (1896-1897)

The article examines some aspects of the stance taken by the German public in regard to the massacres of the Armenians in the Ottoman Empire in 1894-1895. On the basis of the unpublished German archival material, the study discusses the formation and development of the pro-Armenian movement in Germany. The policies by the government in Germany to deny any public sympathy or support toward the Armenian people are elucidated as well.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei von Dr. Johannes Lepsius, Vorsitzender der Deutschen Orient-Mission und der Deutsch-Armenischen Gesellschaft. Tempelverlag in Potsdam, 1916.
2. ZSA Merseburg. Preussische Regierungsdakten: Rep. 77, Tit. 343a, № 177, "Agitationen zu Gunsten der armenischen Bewegung". В настоящее время документы находятся в Берлине: Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz.
3. "Der Reichsbote", №№ 188-207, 12. 8. 1896 — 3. 9. 1896.
4. J. Lepsius. Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und Aufruf an das christliche Deutschland. 2. Auflage Berlin-Westend, 1896.
5. "Der Reichsbote", Jahrgang 24, № 196, 21. 8. 1896, s. 2, "К кризису на Востоке".
6. См. "Der Reichsbote", Jahrgang 24, № 215, 12. 9. 1896, s. 1, а также прекрасный иронический ответ Лепсиуса в № 216, "Der Reichsbote", 13. 9. 96 s. 1-2.
7. См. "Der Reichsbote", 13. 9. 96.
8. "Der Reichsbote", № 214, 11. 9. 1896.

9. ZSA Merseburg, Rep. 77, Tit. 343a, № 177, Dok. C 4234, Berlin, 23. 9. 1896, Blatt 23; C 4246, 25. 9. 1896, Bl. 26, C 4256, 28. 9. 1896, Bl. 29, C 4272, 2. 10. 1896, Bl. 30; C 4329, 10. 10. 1896, Bl. 65; C 4358, 17. 10. 1896, Bl. 70.
10. C 4227, Bl. 4-4a; C 4230, Bl. 9-10; c 4231, Bl. 11-12; C 4234, Bl. 22-23a.
11. C 4246, Bl. 34-46.
12. C 4246, Bl. 32-33a.
13. H. Goltz. Zwischen Deutschland und Armenien: Theologische Literaturzeitung 100 (Leipzig, 1983), Sp. 865-886, особенно Sp. 870 и ссылку 15; Г. Голы, Р. С. Корхмазян. Доктор Иоганнес Лепсиус. Страницы жизни, "Страны и народы Ближнего Востока и Среднего Востока", т. XII, Турция, АН АрмССР, Ереван, 1985, с. 119 и ссылки 16 и 17, с. 132-133.
14. C 4246, Anlage I, Bl. 39.
15. C 4246, Bl. 39.
16. C 4244, Bl. 62-63.
17. C 4380, Bl. 86-86a. Имелась в виду речь пастора Зудеро из Хюкесвагена на собрании в Радефоривальде 13 января 1897 г.
18. C 4246, Bl. 39.
19. C 4358, Bl. 74-74a; Bl. 75-76; C 62, Bl. 89-96.
20. "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes" (Hrsg. J. Lepsius), August 1898.
21. Архив д-ра Лепсиуса в Галле (LАН). Открытка И. Лепсиуса, Бебра, 11.12.1896 — Маргарите Лепсиус в Форнсдорф на Випре. IVA, 624; см. также письмо Вильгельма фон Пехмана—Герхарду фон Цишвантц, Мюнхен, 7.12.1896, LАН II d (616/17).
22. Критическое обсуждение пасквиля Г. Барта см.: "Die Christliche Welt", Jahrgang 44, 3. 11. 1898, с. 1048-1051.
23. См. "Chronik der Christliche Welt", 1896, № 43, 22. 10. 1896, с. 420.
24. A. Mandelstam. Le sort de l'empire ottoman, Lausanne-Paris, 1917, с. 313.

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԽՍՀՄ-Ի ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ, «ԹՈՒՐԶ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ»
ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԵՎ ՂԱՐԱՐԱՊՅԱՆ ՀԱՐՅԸ
(1990-95-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՐԱՆՄԱՍԻ)

Խորհրդային Միության փլուզումը, անկախ պետությունների ծնալուրումը, նախկին հանրապետություններում ազգային գաղափարախոսության և ազգային շարժումների վերելքը արմատապես փոխեցին տարածքում ուժերի տեղաբաշխումը: Ստեղծված իրավիճակում ԽՍՀՄ-ին սերտ հարևանությամբ գտնվող Թուրքիան չէր կարող չվերանայել իր արտաքին քաղաքականությունը, չարձագանքել, մասնավորապես, թուրքալեզու հանրապետություններում արթնացող ազգայնական գաղափարներին և չփորձել՝ օգտագործելով էթնիկական, լեզվական և կրոնական ընդհանրությունը՝ լցնել ստեղծված քաղաքական վակուումը: Այս մթնոլորտում քաղաքական խաղաթղթերի կապուկից նորից դուրս է հանվել Թուրքիայում երբեք չսպառված այսպես կոչված «թուրքական միասնության» գաղափարը, որը վերջերս, 90-ականներից սկսած, առավել ակտիվ քննարկման առարկա է դարձել թուրքական զանգվածային լրատվության միջոցներում, գիտական և հասարակական քաղաքական ժողովներում¹:

Ստորև կանդրադառնանք մի քանի ուշագրավ հոդվածների, որոնք լույս են տեսել «Turkistanin sesi» և «Yeni Forum» գիտաքաղաքական պարբերականների էջերում 1990-1995թթ.: «Turkistanin sesi» ամսագրում «Dis turkeri» — «Արտաքին թուրքեր» խորագրի տակ «Ataturk ve butun turkluk» — «Աթաթուրքը և թուրք հանրությունը» վերնագրված դոկտոր Մերթին Զարասորսի հոդվածը նվիրված է Թուրքական Հանրապետության հիմնադրի՝ Աթաթուրքի

հայացքների վերլուծությանը «թուրքական միասնության» վերաբերյալ:

Գուկտոր Քարաօրսը հիշեցնում է, որ թուրքական հանրապետության ստեղծման 10-ամյա հորելյանի տոնակատարության ժամանակ արտասանած իր ճառում Աթաթուրքն ասել է. «Ամեն մի ազգ անպայմանորեն իր ազգային իդեալներն է ունենում: Այդ իդեալները չպետք է բացահայտվեն պետության կողմից: Ստույին պահպանելով այդ իդեալները, հետևելով նրանց մենք մեր վարվելաձևով և քաղաքական քայլերով պետք է մոտեցնենք նրանց իրականացումը»: Աթաթուրքի նշած իդեալները, գրում է Քարաօրսը, վերաբերում են «Butun Turkluk», այսինքն «թուրքական միասնության» գաղափարին: Այն ժամանակ դրա մասին խոսելն անգամ անհնարին էր, շարունակում է հեղինակը, սակայն Աթաթուրքը ընդգծում էր նաև իրավիճակների փոփոխականությունը: «Այսօր,— ասում էր նա,— Սովետական Ռուսաստանը մեր բարեկամն է, մեր դաշնակիցը: Մենք կարիք ունենք այդ բարեկամության: Սակայն ոչ ոք չգիտե, թե վաղն ինչ կլինի: Գուցե նա փրուզվի Օսմանյան կայսրության պես: Եվ այն ժողովուրդները, որոնց այսօր նա պինդ պահում է իր ձեռքում, վաղը կարող են դուրս փախչել այդ ճանկերից: Աշխարհը նոր տեսք կստանա: Թուրքիան պետք է իմանա իր անելիքը այդ պահին և պատրաստ լինի իր ձեռքի տակ առնել իր արյունակից թուրք եղբայրներին: Պատրաստ լինելը չի նշանակում լռել և սպասել, անհրաժեշտ է պատրաստվել: Իսկ պատրաստվելը նշանակում է սկզբից հոգևոր կամուրջները պահել եղբայր ժողովուրդների միջև... Այդպիսի կամուրջներ են լեզուն, հավատը, պատմությունը: Ստեղծելով այսօր նոր Թուրքիան, մենք դրանով իսկ դնում ենք ապագայի Մեծ Թուրքիայի հիմքը»,— ավարտում է Քեմալ Աթաթուրքը: Հատկանշական է, որ խոսելով փաստորեն Թուրան պետության ստեղծման մասին, Թուրքական Հանրապետության հիմնադիրը խուսափում է այն անվանել հենց այդպես, այլ զգուշորեն օգտագործում է Մեծ Թուրքիա անվանումը: Այսպիսով, միանգամայն պարզ է, որ չնայած բազմաթիվ քաղաքական հայտարարությունների, Թուրքիան երբեք չի հրաժարվել պանթուրքիզմի նպատակներից:

Կարծես շարունակելով նախկին հոդվածագրի մտքերը, մի այլ հեղինակ՝ Զիյաեթթին Քարաքուրբանը, նույն ամսագրի հաջորդ համարում անդրադառնում է Թուրքիայի կոնկրետ անելիք-

ներին ազգային իղձերը իրականացնելու համար³: «Թուրքական մամուլը և արտաքին բուրքերի պրոբլեմը» իր հոդվածում նա գրում է, որ երկար տարիներ շարունակ, վախճնալով մեղադրվել պամբուրքիզմի մեջ, Թուրքիան ակտիվորեն չի զբաղվել արտաքին բուրքերի խնդրով: Այսօր, նշում է նա, անհրաժեշտություն է դարձել ստեղծել պետական մակարդակով Արտաքին բուրքերով զբաղվող մի մարմին և նաև նույն նպատակին ծառայող հատուկ լրատվական կենտրոն⁴: Պետք է նշել, որ արտաքին բուրքերի պրոբլեմը սոսկ մամուլում արժարժվող թեմա չէ: Այն բերում է կոնկրետ և պրակտիկ քայլերի և իշխող կուսակցությունը հատուկ կետ է ընդունել այդ հարցի վերաբերյալ: 1994 թվականից սկսած (Կազան) Թուրքիայի աջակցությամբ անցկացվում են բուրքալեզու ժողովուրդների համահավաքներ: Առաջին համահավաքում որոշում կայացվեց լատիներեն այբուբենին անցնելու, դպրոցներում և բուհերում բուրքերենի իմացությունը զարգացնելու մասին⁵: 1995թ. փետրվար ամսին Անկարայում տեղի ունեցած Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Միջին Ասիական հանրապետությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ փաստաթղթեր ստորագրվեցին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային համագործակցության վերաբերյալ, ինչպես նաև որոշվեց ստեղծել այսպես կոչված համաբուրքական գիտական և մշակութային Ակադեմիա: Սուլեյման Դեմիրելի Աշխարհը կատարած այցը նույնպես մի որոշակի քայլ էր այդ ուղղությամբ:

90-ականների բուրք մամուլի էջերում նաև ակտիվորեն քննարկվում էր այսպես կոչված «Թուրք — իսլամ — սեմտեզի» դոկտրինան: «Յենի ֆորում» ամսագրի էջերում տեղ գտած «Ուշադրություն դեպի բուրքական աշխարհը» վերնագրված ծավալուն հոդվածում վերլուծվում են այն լծակները, որոնք Թուրքիան կարող է օգտագործել ներքափանցելու համար անկախացած բուրքալեզու հանրապետությունները, մասնավորապես այն հարցը, թե ինչպիսին կարող է լինել կրոնի դերը այդ պրոցեսում⁶: «Թուրքիայի ամենամեծ պրոբլեմներից մեկն այն է,— գրում է հոդվածագիրը,— որ իր արտաքին քաղաքականության մեջ նա երկարատև միայնության մեջ է եղել: Մենք չենք պատկանում ոչ արաբական աշխարհին, ոչ Եվրոպային (այսինքն Լատինական), ոչ Սլավոնական, ոչ էլ Անգլո-Սակսոնյան աշխարհին: Լինելով մուսուլման, մենք չենք կարող փոստահել քրիստոնյաներին, լինելով

աշխարհիկ պետություն, դուրս ենք մնում մաև իսլամական աշխարհից: Մեր միակ հույսը՝ մեր թուրքալեզու եղբայրներն են», — եզրակացնում է հողվածագիրը: «Թուրքական միասնության» գաղափարի քննարկմանը ներգրավվում են մաև արտասահմանյան գիտնականները: Մասնավորապես, հայտնի արևելագետ Բերնարդ Լյուիսն իր «Ինչ արեց Մադդամը» հողվածում գրում է, որ օրինաչափ է այսօր հին պանթուրքագիտական—պանթուրանական գաղափարների վերածնունդը Թուրքիայում: Թուրքիան իր ապագա քաղաքականությունը պետք է փնտրի ավելի շատ Արևելքում, քան Արևմուտքում, նշում է մա: Միասնական և Մեծ Թուրան պետության ստեղծումը մա համարում է քաղաքական պատրանք, քանի որ, այնուամենայնիվ, ամեն մի պետություն ունի արդեն իր առնաձևահատուկ դիրքը, քաղաքական շահերը և սեփական պատմությունը, անցել է իր սեփական պատմական ուղին: Նա չի քացառում, սակայն, համաթուրքական դաշինքի ստեղծումը, դիտելով այն որպես ժամանակավոր և ամփոփ: Պանթուրքիզմը, ինչպես և պանարաբիզմը, նշում է մա, դատապարտված են մահվան:

«Յենի ֆօրում»-ի էջերում զետեղված «Աղոթեցանի ապագան», «Ուշադրություն Մոսկվա—Թեհրան համագործակցությանը» և «Փոխվում են արդյոք մեր հայացքները պատմության վերաբերյալ» իր հողվածաշարում հեղինակը՝ պրոֆեսոր Ահմեդ Յալչինը, նույնպես անդրադառնում է «թուրքական միասնության» գաղափարին: Թուրքիայի ապագան Արևելքում է, պնդում է մա: Պետք է կարողանալ հեռանալ Արևմուտքից, որին Թուրքիան ձգտել է, որը սակայն անհրաժեշտ է միայն պրագմատիկ տեսակետից: Չխզելով կապերը Արևմուտքի հետ, մենք պետք է մտածենք մեր ազգային իդեալի մասին, գործնական քայլեր ձեռնարկենք այն իրականացնելու համար: Այս երկարատև ճանապարհին մենք ունենք ավանդական հակառակորդներ: Ռուսաստանը, որը բռնելով ազգային զարգացման ուղին, զարգացնելով տնտեսություն, շատ արագ կարող է դառնալ բավականին հզոր պետություն: Նա պետք է փորձի ետ բերել կորցրած քաղաքական և տնտեսական դիրքերը մաև թուրքալեզու հանրապետություններում: Եվ տրամաբանորեն կսկսվի ավանդական ռուս—թուրքական հակադիմակայումը: Մենք այժմ պետք է մտածենք, թե ովքեր են մեր դաշնակիցներն ու հակառակորդները: Այդ պատճառով առա-

վել կարևոր է մեզ համար Աղբրեջանը: Այն Թուրքիային Միջին Ասիայի, Կովկասի և Կասպից ծովի շրջակայքի հետ կապող միակ և ամենաօգտակար ու վստահելի կամուրջն է, գրում է հեղինակը: Յայիևը համաձայնվում է Աղբրեջանի նախագահ Ալիևի՝ Թուրքիա 1995-ին կատարած այցի ժամանակ արտահայտած այն մտքի հետ, որ Աղբրեջանը Թուրքիայի համար պետություն-բանալի է, իսկ Արցախը միջնաբերդ այդ ճանապարհին: Եվ որ ներկայումս հայկական հարցը (այսինքն Արցախը) միայն Աղբրեջանի խնդիրը չէ: Դա նաև Թուրքիայի սպագայի հարցն է:

Նեո-թուրանիզմի մեկ այլ կոնցեպցիա ներկայացված է աղբրեջանցի Նեսիբ Նեսիբզադեի «Աղբրեջանի առաքելությունը Նոր Թուրանի ստեղծման տեսանկյունից»¹⁰: Իր ծրագրի ներածության մեջ նա արձանագրում է, որ անկախացումը թուրքալեզու հանրապետություններին դարձրեց միջազգային հանրության լիիրավ անդամ: Մեկ այլ փաստ, որը արձանագրում է Նեսիբզադեին, դա, իբր, աշխարհում բարձրացող հակաթուրքական թշնամանքն է: Ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, թուրքալեզու հանրապետությունների և Թուրքիայի առաջմահերթ խնդիրն է՝ միավորել ուժերը և ջանքերը՝ դիմակայելու համար «քրիստոնեական աշխարհի թշնամանքին»: Անդրադառնալով պանթուրքիզմի պատմությանը, նա նշում է, որ ներկայումս էլ Թուրան ստեղծվելիք միասնության աշխարհագրական սահմանները մույնն են, ինչ որ Իսմաիլ քեյ Գասպարալու արտահայտած կարգախոսին համապատասխան՝ «Միասնություն լեզվում, գաղափարներում և գործելակերպում» («Dilde, Fikirde, Iste Birlik»): Նա ափսոսում է, որ 70-ամյա խորհրդային շրջանում շատ բան արվեց, մոռացության հանձնելու իրենց թուրքական ծագումը, բայց հիմա «բոլոր թուրքերը» հնարավորություն ունեն միանալու և միասնական դաշինք ստեղծելու: Նեսիբզադեին նման դաշինքի ստեղծումը փոանգավոր չի համարում, այլ դիտում է որպես դրական երևույթ, համեմատելով այն եվրոպական համագործակցության, կամ Արարական երկրների միասնության հետ: Համաձայն Նեսիբզադեի, Նոր Թուրանում ամենակարևոր դիրքը պատկանում է Աղբրեջանին՝ քանի որ այն գտնվում է «Թուրանի սրտում»: Հետևաբար, Աղբրեջանին սպառնացող փտանգը դա փտանգ է ապագա Թուրան պետության համար: Ուստի, եզրակացնում է նա, պետք է կանխել Արցախի

անջատումը Աղդրեզանից և խանգարել Հայաստանի ուժեղացմանը տարածաշրջանում:

Նեո-թուրանիզմի լույսի ներքո Արցախի հարցը, որը, ըստ էության, արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարն է ինքնորոշման համար իր իսկ սեփական հողում, ստանում է շատ կարևոր միջազգային բնույթ:

Այն է՝

1. Թուրքիան դիտում է Աղդրեզանը որպես երկիր-կամուրջ՝ տարածելու իր ազդեցությունը դեպի Արևելք, դեպի թուրքալեզու հանրապետություններ:
2. Թուրքական ազդեցության անընդմեջ տարածման ճանապարհին Արցախը (և Հայաստանը) հանդիսանում է մի միջնաբերդ, որը «խանգարում է» այդ նպատակն իրագործելուն:
3. Արևմուտքը, որը հետաքրքրված է այսպես կոչված «թուրքական մոդելի» տարածմանը այս ռեգիոնում, չի ցանկանա, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի քաղաքական (և ոչ միայն տնտեսական, մշակութային և այլն) ազդեցության ուժեղացումը:
4. Ռուսաստանը չի ցանկանա կորցնել իր ազդեցության ոլորտի մեջ գտնվող հանրապետությունները և Թուրքիայի հզորացումը¹¹:

Ուրեմն տեսնում ենք, որ Արցախի հարցը պետք է դիտել ոչ թե լոկ որպես մի լոկալ բնույթի կոնֆլիկտ (Հայաստան-Աղդրեզան), այլ՝ մի խնդիր, որի արդարացի լուծումից կախված է տարածքաշրջանում ուժերի տեղաբաշխումը և ռեգիոնի կայունությունը:

Ամփոփելով վերը շարադրածը, կարելի է տեսնել, որ այսպես կոչված «թուրքական միասնության» գաղափարը ոչ այլ ինչ է, քան պանթուրքիզմը նոր դիմակավորումով, որն աննախադեպ աշխուժությամբ (որերոշ անգամ) տարածում է ստանում Թուրքիայում: Իսկ երբ՝ գաղափարներով համակվում են մարդկային զանգվածները, նրանք կարող են դառնալ գործելակերպ և նորից կանգնում է մեր ազգի պետականության գոյատևման խնդիրը:

Ահա այսպիսին է գաղափարական այն խճանկարը, որը ներկայումս կա Թուրքիայում, և որում առկա է նաև նեո-թուրանիզմի գաղափարը, իսկ ինչպես՝ մենք կկարողանանք պահպանել հաշվեկշիռը տարածաշրջանում, դա մեր քաղաքագետների և մեր ժողովրդի խոհեմության խնդիրն է:

THE DISSOLUTION OF THE SOVIET UNION, THE IDEA OF "TURKISH UNITY" AND THE QUESTION OF NAGORNO-KARABAGH.

(According to the Turkish publications of 1990-95's)

The collapse of Soviet Empire, metamorphosed into a messy and often tragically bloody disorder with a number of ethnic conflicts, the rise of ethnonationalism in the ex-Soviet successor states have radically changed the power balance in the huge region. It is natural, that neighbouring countries, especially Turkey, had to reconsider its foreign policy, trying to use the phenomenon of mass political disintegration that occurred in the former USSR, to respond to the nationalistic movements in the Turkish-speaking republics of ex-USSR, and using ethnic, linguistic or religion identities, tried to fill in political vacuum. In such an atmosphere the idea of so called "Turkish Unity" is again pulled out from the pack Turkish policy and became the subject of animated discussion in Turkish media's, on the pages of academic magazines and on political and public forums.

In this article we try to analyse some of the conceptual articles on the problem of Turkish Unity, emphasising especially the place and the role of Nagorno-Karabagh in this conceptual framework. The main sources for this article were the series of articles in the Turkish political magazines "Yeni Forum", "Dogu Turkistan sesi" and "Turkish Review" (1990-95). Coming to some conclusions, we can state that neo-Turanism idea, or the idea of Turkish unity today is not a complete political doctrine. It is very amorphous, it has not a concrete and real political programme. Of course both in Turkey and Turkish speaking republics there are political parties and forces, that use neo-Turanist slogans for reaching their concrete tasks. For Turkey it is a means to penetrate to a new economic and political market, to increase its role and influence in a large region, for Turkish-speaking republics it is a means to solve their economic problems, receiving support from Turkey in the fields of culture, economics and so on. For Azerbaidjan it is first of all the warmst in its struggle against national-liberation movement of Nagorno-Karabagh. But, nevertheless, we should seriously take in account the reality of such conceptions. Because if there is an idea, once it may become a real political program for real political movement and action.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Neue Orientierungen in der Turkischen Aussenpolitik, "Turkei information", N 46, 1992; Tansu Çiller, Turkey's Commitment to Globalization, "Turkish Review", N 33, 1993, pp. 5-7; Meltem Müstüfler, Turkey and the European Community: an uneasy relationship, "Turkish Review", N 33, 1993, pp. 31-41; Aydın Yalçın, Yeni Bir Düzen Yaratma Soruları, "Yeni Forum", N 272, 1992, ss. 40-42; Altınur Kılıç, Kafkasya'da ve Orta Asya'da umutlar, tehlikeler, "Yeni

- Forum", N 275, 1992, ss. 34–36; Aydın Yalçın, Çıkar Yol Milli Koalisyonudur, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 39–40; Hacı Hacıyev, Kartuluş Yolu — Turan Birliđi, "Yeni Forum", N 281, 1992, s. 50; İsmet Girtili, Orta Dođu, Batı Kamaoyu ve Türkiye modeli, "Yeni Forum", N 276, 1992, ss. 27–30; Olcas Süleymanođlu, Türk Dünyası Federasyonu kurulmalıdır, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 30, 1991, ss. 22–23; Abdulhamit Avşar, Türk Dünyasındaki Gelişmeler ve Dođu Türkistan, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 30, 1991, s. 24.
2. Metin Karaörs, Atatürk ve Bütün Türklük, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, ss. 13–15.
 3. Ziyaettin Babakurban, Türk basını ve Dış Türklük Meselesi, "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, ss. 16–17.
 4. Արցախի կենտրոն ստեղծվել է Գերմանիայում և 1991թ.–ին ազդեց լույս է տեսել «Բարձր բուրժուական երկրներից լուրեր» պարբերականի առաջին համարը, տես "Dođu Türkistan'ın Sesi", N 29, 1991, s. 33:
 5. Լեզվական ընդհանրության կարևորությունը օրորը միասնության ստեղծման համար ընդգծել է միլտ Աբաբորբը, տես՝ Տալիմ Ըոհսե, Մոստաֆա Կեմալ Ատաթրրկ'ւն Միլլիյետլիկ Անլայışı, "Yeni Forum", N 289, 1993, ss. 48–53.
 6. Türk Dünyasına ilgi, "Yeni Forum", N 265, 1991, ss. 11–12.
 7. Լույն սեղում:
 8. Bernard Lewis, Saddam'ın yaptığı, "Yeni Forum", N 268, 1991, ss. 47–48.
 9. Aydın Yalçın, Azerbaycan'ın geleceđi, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 37–38; Aydın Yalçın, Tarih hakkında bakışlarımız deđiştiriyor mu?, "Yeni Forum", N290, 1994, ss. 11–15; Moskova — Tehran işbirliđine Dikkat, "Yeni Forum", N265, 1991, s. 15.
 10. Nesip Nesipzade, Yeni Turanın kurulması bakımından Azerbaycan'ın Misyonu, "Yeni Forum", N 280, 1992, ss. 62–64.
 11. Coşkun Kurca, Ermenistan Karşısında Gaflete son!, "Yeni Forum", N 275, 1992, ss. 48–50; Tunçay Özgünen, Azerbaycan üzerine Düşünceler, "Yeni Forum", N276, 1992, ss. 50–51.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ-ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՍԱՇՐՋԱՆԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1990-ական թվականները շրջադարձային նշան համաշխարհային պատմության մեջ: Այդ ժամանակահատվածում տեղի ունեցան կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք իրադարձություններ, որոնք վճռական ներգործություն ունեցան համայն մարդկության ճակատագրի վրա և կանխորոշեցին ժամանակակից աշխարհի քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, սոցիալական և մշակութային զարգացման հիմնական ուղղությունները 19-րդ դարում:

Այդ իրադարձությունների մեջ, որոնք արմատապես փոխեցին աշխարհի քաղաքական բնապատկերը, հարկ է նշել սառը պատերազմի ավարտը, սովարտը մի դարաշրջանի, որը մոտ 40 տարի մարդկությանը ահ ու սարսափի մեջ էր պահում Երրորդ համաշխարհային պատերազմի և միջուկային զենքի օգտագործման հավանականությամբ, Խորհրդային Միության լուծարումը, սոցիալիզմի համաշխարհային համակարգի և նրա քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կառույցների, այդ թվում և Վարչապալայի պայմանագրի կազմակերպության, վերացումը, երկկենտրոն աշխարհի վերածումը միակենտրոնի՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, և այլն:

Այս փոփոխությունները հանգեցրին բոլորովին նոր քաղաքական իրադրության ստեղծմանն աշխարհում, որն իր հերթին նոր խնդիրնե դրեց մարդկության, աշխարհի քաղաքական ուժերի և պետական գործիչների առջև:

Այդուհանդերձ, տեղի ունեցած փոփոխությունները ժամանակակից աշխարհը չբողեցին առանց հիմնախնդիրների, և ոչ էլ

պակասեցին նրա հոգսերը: Հներին փոխարինելու եկան նոր խնդիրներ, որոնք քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և հոգեբանական կյանքը դարձրեցին ոչ պակաս լարված:

Մեր հարափոփոխ աշխարհի բնորոշ գծերից մեկը քաղաքական հարթաբեմում քազմաթիվ նորանկախ պետությունների հանդես գալն է, մասնավորապես կապված Խորհրդային Միության, Հարավսլավիայի և Չեխոսլովակիայի կազմալուծման հետ:

Մյուս կարևոր երևույթը մի շարք նոր աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանների ձևավորումն է, ի մասնավորի, նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում:

Մենք ի նկատի ունենք առնվազն չորս նոր աշխարհաքաղաքական գոտիները՝ Բալթյան (Լատվիա, Լիտվա, Էստոնիա), Արևմտյան (Բելառուս, Մոլդովա, Ուկրաինա), Կենտրոնական Ասիական (Թուրքմենստան, Ղազախստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Ուզբեկստան) և Անդրկովկասյան (Ադրբեջան, Հայաստան, Վրաստան):

Այս նոր երևույթը պահանջում է համգամանալի ուսումնասիրություն, որը, հավատացած ենք, կնպաստի ավելի հիմնովին հասկանալու ժամանակակից աշխարհի հիմնախնդիրները և գտնել նրանց լուծումների առավել լավագույն տարբերակները:

Մյուս կողմից հարկ ենք համարում ընդգծել, որ գլոբալ և տարածաշրջանային (ոեգիոնալ) խնդիրները սերտորեն փոխկապակցված են և ներազդում են միմյանց վրա: Տարածաշրջանային խնդիրների ուսումնասիրությունը որոշակի դեր է խաղում գլոբալ խնդիրները և միջազգային իրադրությունը ճիշտ հասկանալու համար:

Անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական գոտին մեկուսացված չէ միջազգային կյանքից և համաշխարհային հիմնախնդիրներից: Նա ձգտում է սերտ քաղաքական և տնտեսական հարաբերություններ հաստատել տարբեր երկրների և շրջանների հետ: Սակայն նրա համար կենսական նշանակություն ունեն տարաբնույթ հարաբերություններն իր անմիջական հարևան տարածաշրջանի՝ Մերձավոր Արևելքի և նրա այնպիսի ազդեցիկ երկրների հետ, ինչպես Թուրքիան, Իրանը, արաբական երկրները և այլն: Նույնպիսի ձգտումներ ունեն նաև վերոնշյալ երկրները: Ուստի և պատահական չէ, որ մեր աչքի առջև ձևավորվում է Մերձա-

վորորենյան—անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանը:¹

Ելնելով դրանից, գտնում ենք, որ կարևոր է լուսաբանել Մերձավորարևելյան—անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի (ՄԱԱՏ) ձևավորման մի քանի սկզբունքային հարցերը: Այս խնդիրը բարդ է և, բնականաբար, հմարավոր չէ մի հոդվածի շրջանակներում ընգրկել բոլոր հարցերը: Ուստի մեր նպատակն է լուսաբանել այնպիսի սկզբունքային հարցեր, ինչպես, ՄԱԱՏ-ի կազմավորման նախադրյալները, աշխարհաքաղաքական նշանակությունը, հիմնական դերակատարները, նրանց քաղաքական նկրտումները և այլ հարակից հարցեր:

• • •

ՄԱԱՏ-ի ձևավորման համար գոյություն ունեն համապատասխան պատմական, տնտեսական, աշխարհագրական և քաղաքական նախադրյալներ:

Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասն, ըստ էության, պատկանում են միևնույն աշխարհագրական տարածքին: Անդրկովկասը կամ Հարավային Կովկասը պատմականորեն մշտապես կապված է եղել և կապված է Մերձավոր Արևելքի հետ: Իրականում մա կազմել է մերձավորարևելյան քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և կրոնական իրողությունների օրգանական մասը: Հայաստանը, Վրաստանը և Ադվանքը դարեր շարունակ եղել են մերձավորարևելյան քաղաքական կյանքի կարևոր գործոններից: Իսկ աշխարհագրական մոտիկությունը հնարավոր է դարձրել սերտ և մշտական շփումները, հոգևոր և մշակութային արժեքների փոխանակությունը նրանց միջև: Նրանք մերագոյել են միմյանց վրա: Հայաստանը, Վրաստանը և Ադվանքն երբեմն եղել են Մերձավոր Արևելքի տարբեր պետությունների և կայսրությունների դաշնակիցներ, իսկ երբեմն հայտնվել հակադիր ճամբարներում:

Տարածաշրջանի երկրները՝ Ասորեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը, Բյուզանդական կայսրությունը, Արաքական խալիֆայությունը, Օսմանյան կայսրությունը և այլն, վճռորոշ դեր են խաղացել անդրկովկասյան երկրների և ժողովուրդների ճակատագրում: Հիշյալ երկրները հաճախ են զրավել Անդրկովկասը և նրա ժողովուրդներին զրկել պետականությունից: Բայց նրանք, հատկապես հայերը և վրացիները, բազմիցս կարողացել են վերա-

կանգնել իրենց պետականությունը, և որպես գործոն ազդել տարածաշրջանի քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա: Դեռ ավելին. եղել են պատմական պահեր, երբ նրանք դարձել են գործող և կարողացել պահպանել ոչ միայն իրենց անկախությունը, այլև ընդարձակել իրենց տարածքներն ի հաշիվ մերձավորարևելյան իրենց հարևանների:

Հանրահայտ է այն կարևոր դերը, որ խաղացել է Հայաստանը Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում Արտաշիսյանների ժամանակ (մ.թ.ա. 189–161), մասնավորապես Տիգրան Մեծի քազավորության ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. 95–55): Նա ստեղծեց մի հզոր պետություն, իր կայսրությանը կցելով Կապադովկիան, Միջագետքը, Միդիան, Փյունիկիան, Հրեաստանը և այլն: Նրա տիրույթները Կասպից ծովից Մերձավոր Արևելքով հասնում էին մինչև Միջերկրական ծով և Եգիպտոս: Պարտության մատնելով Պարսկաստանին, Տիգրան Մեծը իրեն հռչակեց Արքայից արքա և մարտահրավեր նետեց Հռոմեական կայսրությանը: Տիգրան II–ի քազավորության տարիներին, մի կարճատև միջոցի, Հասստանը դարձավ Մերձավոր Արևելքի ամենաուժեղ պետությունը:

Հետագա դարերում մույմպես, Արշակունիների (I–V դդ.), ինչպես նաև Բագրատունիների (IX–XI դդ.) հարստությունների օրոք, Հայաստանի դերը նշանակալի էր տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

12–14-րդ դարերում Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում այքի ընկնող դերակատարում ունեւր Վրաստանը:

17-րդ դարում շահական Պարսկաստանը և Օսմանյան կայսրությունը գրավեցին, ապա բաժանեցին Անդրկովկասը: Մակայն 19-րդ դարի սկզբներին, ռուս–պարսկական և ռուս–թուրքական պատերազմներից հետո, համարյա ամբողջ Անդրկովկասը գրավեց և միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Այսպիսով, մոտ երեք դար՝ ընդհուպ մինչև 1990 թվականների սկիզբը, Անդրկովկասը դադարել էր անկախ քաղաքական միավոր լինելուց և, քակամարաբ, որևէ ինքնուրույն դեր չէր խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

Չնայած այդ հանգամանքին, դարերի ընթացքում Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի միջև գոյություն ունեցած հարուստ և բազմաբնույթ հարաբերությունները մոռացության չէին տրվել: Նրանք խոր հետք էին թողել անդրկովկասյան ժողովուրդների հի-

շողութեան մեջ: Ահա թե ինչու, երբ 1990 թվականների սկզբներին Անդրկովկասը կրկին հայտնվեց քաղաքական քեմահարթակում որպես անկախ քաղաքական միավոր, շատ դյուրին կերպով և բնականորեն Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասը կրկին կամրջվեցին: Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները, ադրբեջանցիները և մյուս էթնիկական խմբերը, աշխարհագրական առումով, քաղաքականապես և հոգեբանորեն պատրաստ էին հաստատելու սերտ քաղաքական, ստրատեգիական և տնտեսական համագործակցություն իրենց հիմնադրոց հարևանի՝ Մերձավոր Արևելքի հետ: Այդ էին պահանջում մաև նրանց ազգային անվտանգության, քաղաքական կայունության և տնտեսական զարգացման շահերը: Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է կատարել մի կարևոր ճշգրտում.

1990-ական թվականների Անդրկովկասը և Մերձավոր Արևելքը քաղաքական առումով այլևս նախկինը չէին: Մինչ այդ, մտո 70 տարի, Անդրկովկասը հարաբերակցում էր Մերձավոր Արևելքին որպես ԽՍՀՄ-ի մի մաս, որպես մի մեծ և հզոր տեղության հարակալին սահման: Իրականում այդ ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին ոչ թե անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան, այլ խորհրդային-մերձավորարևելյան հարաբերություններ, որի պարագայում Անդրկովկասն ավելի շուտ աշխարհագրական-տարածքային և ոչ թե քաղաքական գործոն էր:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Անդրկովկասը քաղաքական ասպարեզ չիջավ որպես մեկ քաղաքական կամ պետական ամբողջություն՝ դաշնություն, համադաշնություն, միություն կամ որևէ այլ կերպ, այլ որպես երեք անկախ պետությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի, աշխարհաքաղաքական տարածք: Նրանցից յուրաքանչյուրը համղես է գալիս որպես առանձին, ինքնուրույն միավոր, գործում առաջին հերթին ելնելով իր սեփական շահերից, հետամուտ լինելով իր անկախության, տարածաշրջանում իր քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և տնտեսական զարգացման համար առավել բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը:

Կատարվեց մի կարևոր փոփոխություն ևս, կապված Անդրկովկասի քաղաքական կառուցվածքի հետ: Մինչև 1990-ական թվականների կեսերը Անդրկովկասի տարածքում գործում էին երեք միջազգայնորեն ճանաչված անկախ պետություններ՝ Ադրբե-

ջանը, Հայաստանը և Վրաստանը: Մակայն 90-ական թվականների կեսերից պատկերը փոխվեց: Երկարատև և արյունալի պայքարից հետո, Լեոնային Ղարաբաղը և Արխագիան իրենց հայտարարեցին անկախ հանրապետություն, հրաժարվելով ճանաչել համապատասխանաբար Ադրբեջանի և Վրաստանի իրավասությունը և սուվերենիտետը: Այժմ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունն ունի անկախ պետության բոլոր անկապտելի հատկանիշները՝ ժողովրդի կողմից ընդունված Մահմանադրություն, պառլամենտ, մախազահ, կառավարություն և այլ մարմիններ: Նրա իրավասության ներքո են բոլոր ներքին հարցերը՝ տնտեսական, սոցիալական, կրթական, մշակութային, առողջապահական, ներքին անվտանգության և այլն: ԼՂՀ-ն գործում է որպես կայացած պետություն:

Համանման վիճակում է մաս Արխագական Հանրապետությունը, որի տարածքում գործում են բացառապես արխագական օրենքները և Վրաստանը որևէ իրավասություն չունի նրա վրա:

Մակայն Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Արխագական Հանրապետությունը միջազգայնորեն դեռևս ճանաչված չեն որպես անկախ պետություններ: Նրանք երկուսն էլ դեֆակտո անկախ պետություններ են: Նման կարգավիճակի է ձգտում մաս Հարավային Օսեթիան:

ԼՂՀ-ի և Արխագիայի գոյությունը որպես դեֆակտո անկախ պետություններ քաղաքական իրողություն է, որը հնարավոր չէ անտեսել: Նրանք ազդում են ողջ Անդրկովկասի, ինչպես մաս Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադրության և քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա: Եվ շատ պետություններ, ինչպես մաս միջազգային կազմակերպություններ, ստիպված են հաշվի առնել այս յուրահատուկ իրավիճակը և այս կամ այն կերպ շփման մեջ մտնել ԼՂՀ-ի և Արխագիայի հետ: Մենք առաջին հերթին ի նկատի ունենք ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան, որոնք որպես Միմակի խմբի եռանախազահներ կանոնավոր կերպով այցելում են ԼՂՀ, հանդիպում և բանակցություններ վարում դարաբաղյան ղեկավարության հետ, Եվրոպական խորհուրդը, ԱՄՆ-ի կոնգրեսի, ինչպես մաս այլ երկրների պառլամենտների ներկայացուցիչները, Համաշխարհային Բանկը և այլն:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Անդրկովկասն այժմ կազմված է երեք դե-յուրե անկախ պետություններից՝ Ադրբեջան, Հա-

յաստան և Վրաստան, և երկու դե-ֆակտո անկախ պետություններից՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն և Արխազիայի Հանրապետություն:²

Քաղաքական զարգացումների և պետական կազմավորումների առումով օրոշակի փոփոխություններ կատարվեցին մաս Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես նրա արաբական հատվածում: Եթե միջին դարերում արաբները միավորված էին մեկ միասնական պետության՝ Արաբական խալիֆայության մեջ, որը մի անծայրածիր կայսրություն էր, ապա Օսմանյան կայսրության կոզմից նվաճվելուց հետո, նրանք, կորցնելով պետականությունը, մոտ չորս հարյուր տարի, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1918թ., դարձան այդ կայսրության սոսկ վիլայեթները՝ մահանգները: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո արաբական երկրները վերածվեցին անգլիական և ֆրանսիական ենթամանդատային տարածքների: Միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած 25-30 տարիների ընթացքում արաբները նվաճեցին իրենց անկախությունը: Սակայն միջազգային ասպարեզում նրանք հայտնվեցին ոչ թե որպես մեկ միասնական պետություն, որ արաբական ազգային առաջնորդների քաղաքական երազանքն էր, այլ առանձին անկախ պետություններ, որոնց թիվն այսօր հասնում է 17-ի: Սուվերեն պետություններ դարձան Եգիպտոսը, Իրաքը, Սիրիան, Լիբանանը, Հորդանանը, Եմենը, Ջուվեյթը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները և այլն:

1948թ. ստեղծվեց Իսրայել պետությունը, որը մեծապես ազդեց համայն Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրադրության վրա, հաստատելով ուժերի նոր հավասարակշռություն: Իսկ չափական վարչակարգի տապալումը Իրանում 1979թ. և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հռչակումը ցնցեց ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, և ոչ միայն Մերձավոր Արևելքը:

Ահա այսպիսին է մերօրյա Մերձավոր Արևելքի՝ Անդրկովկասի աշխարհաքաղաքական պարտնյորի, պետական կազմը և քաղաքական դիմապատկերը:

Անդրկովկասը, Խորհրդային Միության վերացումից հետո, անմիջապես հայտնվեց մերձավորարևելյան երկրների, առաջին հերթին Թուրքիայի և Իրանի, ինչպես նաև Եգիպտոսի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբանանի և Իսրայելի հետազրբրությունների կենտրո-

նում: Նրանց առջև քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական գործունեության նոր դաշտ: Եվ նրանք անում են ամեն քան անդրկովկասյան երկրները ներառնելու մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառույցների մեջ:

Աղյքեջանը, Հայաստանը և Վրաստանն իրենց հերթին նույնպես ձգտում են հաստատել լայնածավալ համագործակցություն մերձավորարևելյան երկրների հետ, հասկանալով նրանց կենսական կարևորությունն իրենց ազգային անվտանգության, քաղաքական կայունության և տնտեսական զարգացման տեսանկյունից:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Մերձավոր Արևելքը և Անդրկովկասը շարժվում են միմյանց ընդառաջ: Ընդդիմ այս երևույթի, բուլղոսիյին նոր իրադրություն է հասնում, որն արմատապես տարբերվում է այն իրադրությունից, որը գոյություն ուներ մինչև Խորհրդային Միության վերացումը: Նոր իրադրության բնորոշ գծերն են.

Առաջին, ձևավորվեց նոր աշխարհաքաղաքական տարածք, որը կարելի է և պետք է կոչել Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան:

Երկրորդ, մերձավորարևելյան բեմահարթակում որպես ինքնուրույն քաղաքական գործոններ կրկին հայտնվեցին Հայաստանը, Վրաստանը և պատմության մեջ առաջին անգամ 1918թ. որպես պետություն կազմավորված Աղյքեջանը: Դրանով անեց տարածաշրջանային խնդիրների մեջ ներգրավված երկրների թիվը, որոնք իրենց հետ բերեցին նոր, իրենց սեփական հարցերը:

Երրորդ, Խորհրդային Միության փլուզման հետևանքով, Մերձավոր Արևելքից անհայտացավ գերտերություններից մեկը, որը անեղ մրցակից էր, հարևան և դաշնակից, որը երկար ժամանակ կարևոր, երբեմն վճռական դեր է խաղացել մերձավորարևելյան գործերում:

Չորրորդ, աննախադեպ կերպով անեց ԱՄՆ-ի դերակատարումը և նշանակությունն Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի գործերում: Նա ջանում է օգտվել նպատակոր իրավիճակից և տարածաշրջանում դեպքերի զարգացմանը տալ իր ստրատեգիական շահերին առավել համապատասխանող ուղղվածություն:

Հինգերորդ, նոր իրադրության և արմատական փոփոխությունների հետևանքով, հաստատվեց ուժերի նոր հարաբերակցություն, որը մայաստավոր է, մի կողմից, մերձավորարևելյան երկու ամենատուժեղ պետությունների՝ Թուրքիայի և Իրանի, իսկ մյուս կողմից, տարածաշրջանից հազարավոր մղոն հեռավորության վրա գտնվող ԱՄՆ-ի համար:

Վեցերորդ, Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանի կազմավորումը պարտադրում է նոր մոտեցումներ գուցաբերել գոյություն ունեցող հիմնախնդիրների նկատմամբ, նկենյով մաև այն հանգամանքից, որ անհամեմատ մեծացել է հիմնախնդիրների մեջ ներգրավված երկրների թիվը: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր շահերը, որին մա հետամուտ է:

Եվ ի լրումն ասվածին, ավելացնենք, որ նոր տարածաշրջանի կազմավորումով, Մերձավոր Արևելքի հին կոնֆլիկտներին, մասնավորապես արաբա-իսրայելական կոնֆլիկտին, ավելացան անդրկովկասյան՝ դարաքաղյան, արխագական և հարավօսեթական կոնֆլիկտները: Դա, անշուշտ, մեծացնում է ընդհանուր լարվածությունը և ավելի պայթյունատանգ դարձնում տարածաշրջանը:

* * *

Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանի երկրները և այն պետությունները, որոնք աշխարհագրական առումով թեև չեն պատկանում ՄԱՍՏ-ին, սակայն ունեն կենսական շահեր, հետապնդում են տարբեր աշխարհաքաղաքական և տնտեսական նպատակներ: Մենք նրանց կանվանեինք ՄԱՍՏ-ի հիմնական դերակատարներ: Նման բնութագրման համար հիմք է հանդիսանում այն պարագան, որ նրանք ունեն վիթխարի հնարավորություններ և ազդեցություն տարածաշրջանում քաղաքական իրադրության և ուժերի հաշվեկշռի ձևավորման գործում, ի վիճակի են սահմանելու տարածաշրջանի քաղաքական և տնտեսական զարգացման հիմնական ուղղությունները և ապագան, ինչպես մաև շատ հաճախ նրանց ձեռքում է գտնվում տարածաշրջանային կոնֆլիկտների լուծման բանալին: Ի նկատի ունենալով այս գործոնները, գլխավոր դերակատարներին մենք կբաժանեինք երեք խմբի:

Առաջին խմբի մեջ, քնականաբար, մտնում են Անդրկովկասի երեք երկրները՝ Ադրբեջանը, Վրաստանը և Հայաստանը: Տրամաբանական է այս խմբի մեջ մտցնել նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը և Աբխազիան, որոնք որոշակի դեր են խաղում տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում:

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների արտաքին քաղաքականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանց քաղաքականության վեկտորները տարբեր ուղղվածություն ունեն:

Ադրբեջանը քաջահայտորեն կողմնորոշվում է դեպի Թուրքիան, որին նա համարում է իր “ավագ եղբայրը”: Նրանք շատ սերտորեն համագործակցում են քոլոր քնագավառներում քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, անգամ ռազմական և համադրում իրենց ջանքերը: Նրանց հարաբերությունները կարելի քննադարել դաշնակցային և ստրատեգիական: Թուրքիան ակտիվորեն պաշտպանում է Ադրբեջանին միջազգային ասպարեզում, այդ թվում և տարածաշրջանային խնդիրներում:

Թուրքոլիկն այլ են Ադրբեջանի հարաբերությունները տարածաշրջանի մյուս գործը պետության՝ Իրանի հետ: Դա կարելի է քննադարել որպես անկայուն, ոչ քարիտրացիական, որը երբեմն կրում է անսքող թշնամական բնույթ: Ադրբեջանը Արուֆազ Էլչիբեյի նախագահության տարիներին գրավել էր քաջահայտ թշնամական դիրք Իրանի հանդեպ: Նա անթաքույց կերպով պաշտպանում և ձգտում էր իրականացնել երկու “Ադրբեջանների” Իրանական և Ադրբեջանական Հանրապետության միավորման և “Մեծ” Ադրբեջանի ստեղծման գաղափարը, որը դարձավ նրա տարածաշրջանային քաղաքականության կարևոր անկյունաքարերից մեկը:⁵ Իրանը, քնականաբար, հաշտ չէր կարող մայել իր տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող ադրբեջանական ռոտնդությունների վրա, որի հետևում նա իրավացիորեն տեսնում էր Անկարայի պանթուրքիստական քաղաքականության իրականացման, տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության և դիրքերի ամրապնդման նկատմամբ: Էլչիբեյի անկումից և Հեյդաթ Ալիևի իշխանության գլուխ գալուց հետո, թեև ադրբեջանա-իրանական հարաբերություններում նկատվեց լարվածության որոշ մեղմացում, սակայն տարածաշրջանում տարածաշրջանային քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական մի շարք համագոցային հարցերում, այդ թվում և Կասպից ծովի կարգավիճակի, քնական

հարստությունների օգտագործման և այլն, չվերացան: Մանավանդ, որ Աղբրեջանը շարունակում է մնալ Թուրքիայի անենահուսալի դաշնակիցը: Աղբրեջանի և Իրանի միջև պարբերաբար ծագում են զանազան խնդիրներ և տարածայնություններ, որի ժամանակ Աղբրեջանը մշտապես իր հայացքն ուղղում է դեպի Թուրքիա: Ոստի աղբրեջանա-իրանական հարաբերությունները ներկա փուլում կարելի է բնութագրել զուսպ և սառը:

Բավականին ջերմ հարաբերություններ են հաստատվել Աղբրեջանի և Վրաստանի միջև: Նրանք համագործակցում են տարբեր բնագավառներում, իրենց հարաբերությունները դիտարկելով որպես ստրատեգիական: Երկու կողմից էլ առանձնահատուկ նշանակություն է տրվում աղբրեջանա-վրացական համագործակցությանը Կասպիական նավթը Աղբրեջանից Վրաստանի տարածքով Թուրքիա արտահանելու հարցում: Դա շատ ազդեցիկ լծակ է Աղբրեջանի ձեռքում Վրաստանի վրա ճնշում գործադրելու և նրան, Թուրքիայի հետ միասին քուրքական քաղաքական դաշտում ամրագրելու համար: Իսկ Վրաստանը վերին աստիճանի շահագրգռված է, որ Կասպիական նավթն արտահանվի վրացական տարածքով, քանի որ նա դրա հետ է կապում իր տնտեսական զարգացման շատ ու շատ խնդիրներ:

Տարածաշրջանային միակ երկիրը, որի հետ Աղբրեջանը չի հաստատել նորմալ հարաբերություններ, Հայաստանն է: Հայա-աղբրեջանական հարաբերություններ որպես այդպիսին իրականում գոյություն չունեն: Առանձին հանդիպումներ տարբեր մակարդակներով, քննարկումներ կամ հայտարարություններ չեն կարող դիտվել կամ ընդունվել հարաբերությունների փոխարեն: Աղբրեջանը Հայաստանին մեղադրում է Լեռնային Ղարաբաղին օգնելու, աջակցելու և պաշտպանելու մեջ և համարում ագրեսոր: Նա Թուրքիայի հետ միասին չրջափակման է ենթարկել Հայաստանը և ԼՂ-ն: Չնայած 1994թ. ստորագրված զինադադարին, հարաբերությունները երկու երկրների միջև մնում են լարված, իսկ իրադրությունը՝ պայթյունապատանգ:

Առաջին խմբի մյուս՝ երկրորդ անդամը՝ Վրաստանը, շատ սերտ հարաբերություններ է հաստատել քե Աղբրեջանի, և քե Թուրքիայի հետ: Սովորաբար նրանց ղեկավարներն այդ հարաբերությունները բնութագրում են բարեկամական, անզան ստրատեգիական: Ոստի մույնիսկ խոսվում է Անկարա-Թբիլիսի-Բա-

քու առանցքի ճևարման մասին: Սակայն ակնհայտ է Վրաստանի օրեցօր աճող կախվածությունը բուրքական երկու պետություններից, Թուրքիայից և Ադրբեջանից: Նման առանցքի ճևարումը, որտեղ տիրապետող և թելադրող ուժը Թուրքիան է լինելու, կփոխեր ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում հոգուտ այդ երեք երկրների, որը հակասում է Հայաստանի, Իրանի և Ռուսաստանի շահերին:

Վրաստանը, դրա հետ մեկտեղ, ձգտում է լավ հարաբերություններ պահպանել նաև Հայաստանի հետ, որը, ընդհանուր առմամբ, հաջողվում է, քեև նրանց միջև երբեմն ծագում են զանազան հարցեր, կապված ջավախքահայության իրավական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական վիճակի, կոմունիկացիաների և նման այլ հարցերի հետ: Համենայն դեպս, Վրաստանի և Հայաստանի ղեկավարները պարբերաբար հավաստում են երկու հարևան երկրների միջև եղբայրական հարբերությունների գոյությունը:

Վրաց-իրանական հարաբերությունները նույնպես կարելի է բնութագրել որպես նորմալ: Բայց, այդուհանդերձ, քաղաքական և տնտեսական կապերը նրանց միջև սահմանափակ են և ոչ այքան զարգացած կամ խորացված: Դրա պատճառը, մեր կարծիքով, Մերձավոր Արևելքի խնդիրների նկատմամբ Վրաստանի մտտեցման մեջ է: Վրաստանն ավելի շատ կողմնորոշվում է դեպի քուրքա-ադրբեջանական արեալը, համարելով այն ավելի նախապատվելի իր ազգային շահերի տեսանկյունից:

Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգանակի վրա ևս: Թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Ադրբեջանը ձգտում են օր առաջ դառնալ Արևմտյան քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կառույցների, այդ թվում և ՆԱՏՕ-ի անդամ: Նրանց այս դիրքորոշումը որոշակի լարվածություն է ստեղծել Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում: Իրանը և որոշ արաբական երկրներ նույնպես անհագստացած են Վրաստանի և Ադրբեջանի նոր կողմնորոշման պատճառով: Դա մտահոգում է նաև Հայաստանին:

Այս խմբի երրորդ անդամը՝ Հայաստանը, անկախություն նվաճելուց հետո հայտարարեց, որ իր արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրներից մեկը քարեկամական հարաբերությունների հաստատումը և զարգացումն է իր անմիջական չորս

հարևան երկրների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Սակայն դա նրան չհաջողվեց և ոչ նրա մեղքով:⁴

Հայաստանը քարեկամական հարաբերություններ ունի միայն իր երկու հարևանների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ: Բարեկամական հարաբերությունների պահպանումը և հետագա խորացումը նրանց հետ կարևոր է Հայաստանին նրա ազգային անվտանգության, տնտեսական զարգացման և կոմունիկացիաների տեսանկյունից:

Հայաստանին չհաջողվեց կարգավորել իր հարաբերությունները Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ: Թուրքիան Հայաստանից պահանջում է շատ բարձր գին վճարել դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման դիմաց: Հայաստանից պահանջվում է քավարարել թուրքական երեք մախապայմանները, առաջին, հրաժարվել Թուրքիային 1915թ. ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման մեջ մեղադրելուց; երկրորդ, հանդես գալ պաշտոնական հայտարարությամբ այն մասին, որ Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որևէ տարածքային (ինս Արևմտյան Հայաստան) պահանջ չունի, և, երրորդ, Հայաստանը պետք է դադարեցնի իր օգնությունը ԼՂՀ-ին նրա անկախության համար մղվող պայքարում և ստիպյի Լեռնային Ղարաբաղին ընդունելու կոնֆլիկտի լուծման ադրբեջանական տարբերակը, հիմնված Ադրբեջանի տիրապետությունը Ղարաբաղի վրա վերահաստատելու սկզբունքի վրա:⁵

Հայաստանը, բնականաբար, մերժում է թուրքական մախապայմանները, գտնելով, որ հարաբերությունների կարգավորումը հնարավոր է միայն հավասարության սկզբունքի վրա, առանց որևէ մախապայմանի, ինչպես, որ դա պահանջում է միջազգային իրավունքը և ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը: Բացի այդ, Հայաստանը ելնում է այն իրողությունից, որ հարաբերությունների կարգավորումը պետք է ոչ միայն Հայաստանին, այլ նաև Թուրքիային:

Անհրաժեշտ է կրկին հիշեցնել, որ Թուրքիան փակել է սահմանները Հայաստանի հետ, դրանով իսկ շրջափակման ենթարկելով իր արևելյան հարևանին:

Ինչ վերաբերվում է հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին, ապա այդ մասին մենք արդեն խոսել ենք և անհրաժեշտություն չկա նորից անդրադառնալու դրան:

Անդրկովկասյան երեք պետություններից միայն Հայաստանն է, որ ռուսի բարեկամական սերտ հարաբերություններ Ռուսաստանի հետ: 1997թ. նրանք կնքեցին Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը ծառայում է Հայաստանի ազգային անվտանգության ամրապնդմանը:⁶

Միաժամանակ Հայաստանը բարեկամական հարաբերություններ է պահպանում ԱՄՆ-ի և Եվրոպական Միության (ԵՄ) անդամ երկրների հետ, նրանց հետ հաջողությամբ զարգացնելով քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ, առանց, սակայն ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հավակնության:

Դժվար չէ նկատել, որ Անդրկովկասը հենու է համարվելու մեկ միասնական տարածք իր աշխարհաքաղաքական նպատակների նույնության առումով: Իրականում, Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը տարբեր քաղաքականություն են հետապնդում և դա գլխավոր պատճառներից մեկն է, որ տարածաշրջանը չի կարելի համարել կայուն գոտի:

Հայաստանը, հաշվի առնելով տեղծված պայմանները և ցանկանալով փոխել իրադրությունը, առաջ քաշեց Անդրկովկասի կայունության և անվտանգության ծրագիր, հիմնված 3+3+2 քանաձևի վրա: Համաձայն այդ ծրագրի, Կալուսության և անվտանգության պայմանագրին պետք է մասնակցեն Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը (3) + Թուրքիան, Իրանը և Ռուսաստանը (3) + ԱՄՆ-ը և ԵՄ-ն (2):

Հայաստանի առաջարկությունը, մեր կարծիքով, իրատեսական և հավասարակշռված է: Նա ներառում է բոլոր շարագրված երկրները, ոչ միայն Անդրկովկասի երեք հանրապետությունները, այլև Մերձավոր Արևելքի երկու ամենաազդեցիկ պետությունները՝ Թուրքիան և Իրանը, և ժամանակակից աշխարհի ամենահզոր երկրները՝ ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը և ԵՄ-ի գլխավոր երկրները՝ Սեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան և այլն:

Կալուսության և անվտանգության պայմանագրի կնքումը կարող է նպաստել բազմաթիվ հիմնախնդիրների լուծմանը և մեծ հեռանկարներ բացել տնտեսական համագործակցության, կալուսության, խաղաղության և անվտանգության առջև Մերձավո-

րարենյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանում:

Պետությունների երկրորդ խումբը կազմված է մերձավոր արևելյան երկրներից՝ Թուրքիայից, Իրանից, արաբական երկրներից և Իսրայելից:

Թուրքիան, օգտվելով ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Ռուսաստանի ժամանակավոր թուլացումից, ձգտում է դառնալ ՄԱԱՏ-ի գերտերությունը, ուժեղացնել իր դիրքերը, դուրս մղել Ռուսաստանին տարածաշրջանից, չեզոքացնել Իրանի և այլ պոտենցիալ հավակնորդների ազդեցությունը, և այդպիսով ՄԱԱՏ-ը դնել երե ոչ իր տիրապետության տակ, ապա առնվազն իր քաղաքական ազդեցության ներքո:

Սակայն դա Թուրքիայի վերջնական նպատակը չէ: Թուրքիան Անդրկովկասը դիտում է բնական կամուրջ և ձգտում է նրա միջոցով հասնել Կենտրոնական Ասիա, և այդ կերպ իրականացնել իր պանթուրքական երազանքները:⁷

Իրանը նույնպես ձգտում է ուժեղացնել իր դերակատարումն Անդրկովկասում, ամրապնդել իր ազդեցությունն այս տորատեզիական կարևոր տարածաշրջանում և նվազեցնել կամ չեզոքացնել թուրքական ազդեցությունը: Թուրքական տիրապետության հաստատումը և պանթուրքական ծրագրերի իրականացումը մեծ վտանգ են ներկայացնում Իրանի համար և հակասության մեջ են գտնվում նրա ազգային շահերի հետ:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև Իրանի լարված հարաբերություններն ԱՄՆ-ի հետ, որոնք գոյություն ունեն դեռևս 1979թ., երբ տապալվեց շահի վարչակարգը և հռչակվեց Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը: Թուրքիան ԱՄՆ-ի դաշնակիցն է ՆԱՏՕ-ի գծով: Իրանը Թուրքիայի դիրքերի ամրապնդումը ՄԱԱՏ-ում ընկալում է որպես ԱՄՆ-ի ազդեցության հետագա ուժեղացում տարածաշրջանում: Նա, բնականաբար, կձեռնարկի անհրաժեշտ քայլեր կանխելու իր համար անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական զարգացումները: Եվ Իրանի կողմից ձեռնարկվող սկզբունքային քայլերից մեկն է ամեն գնով ապահովել իր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ներկայությունը տարածաշրջանում և հարաբերությունների զարգացումը նրա երկրների հետ: Անկավարվելով այս սկզբունքներով, Իրանը զգույշ է Անդրկովկասի երկրների և Ռուսաստանի հանդեպ իր քա-

դարականոթյան մեջ: Նա չի ընթանում նրանց հետ հակամարտության ուղիով, այլ փորձում յուրաքանչյուր դեպքում հաշվի առնել նրանց ազգային շահերը:

Որոշակի հետաքրքրություններ ունեն մեր տարածաշրջանի նկատմամբ մաև Եգիպտոսը, Սիրիան, Իրաքը, Լիբանանը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները և այլն: Անդրկովկասն ու շաղրության արժանի է նրանց համար, առաջին հերթին, որպես Եվրոպայի հետ կապող կամուրջ, առևտրական գործընկեր և տնտեսական ու բանկաֆինանսական գործունեության դաշտ:

Արաբական երկրներին մտահոգում են մաև տարածաշրջանում գերտերություն դառնալու Թուրքիայի հավակնությունները կամ նրա դիրքերի հետագա ուժեղացումը: Հազիվ թե արաբական երկրներին դուր գա իրենց սահմանների անմիջական հարևանությամբ մի նոր գերտերության, թեկուզ և տարածաշրջանային մասշտաբի, հանդես գալը, որն աշխարհաքաղաքական մեծ ախորժակներ ունի:

Եվ, վերջապես, պանթուրքական ծրագրերի իրագործման հարցը: Հարկ է հիշել, որ արաբները չորս հարյուր տարի գտնվել են օսմանյան լծի ներքո և արաբ ժողովուրդը չի մոռացել սուլթանների կառավարման հետ կապված իր պատմության ամենամուայլ և արյունոտ էջերը: Ուստի կարելի է ասել, որ պանթուրքիզմի ոգեկոչումը մեծ վտանգ է ներկայացնում ոչ միայն Ռուսաստանի, Իրանի և Հայաստանի, այլև արաբական երկրների համար:

Վերջին տարիներին, հատկապես 1990-ական թվականներից, անդրկովկասյան թատերաբեմում սկսել է նկատելի դեր կատարել մերձավորարևելյան մեկ այլ պետություն՝ Իսրայելը: Նա լավ հարաբերություններ է հաստատել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Միևնույն ժամանակ Իսրայելը հայտարարություններ է անում, որ ցանկանում է սնանատիպ հարաբերություններ զարգացնել մաև Հայաստանի հետ: Սակայն դրանք հայտարարություններից այն կողմ չեն անցնում, մինչդեռ Իսրայելի հարաբերությունները Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ վաղուց գործնական բնույթ են կրում և Իսրայելը դարձել է անդրկովկասյան այդ երկու երկրների տնտեսական կյանքի մասնակիցը:

Հայաստանն իր կողմից պատրաստակամ է զարգացնել տարաբնույթ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններ Իսրայելի հետ: Սակայն դրա անարձագանք մնա-

լը, մեր կարծիքով, բացի այլ գործունեորից, պայմանավորված է թուրք-խորայելական սերտ հարաբերություններով: Դրանք կրում են ստրատեգիական բնույթ և, ըստ էության, ստեղծվել է թուրք-խորայելական ռազմական դաշինք:⁸ Ծանր դրության մեջ գտնվող Իսրայելի համար կարևոր է Թուրքիայի աջակցությունը, որը, սակայն, առանց պայմանների չէ: Թուրքիային սիրաշահելու համար, Իսրայելը ձեռնպահ է մնում զարգացնելու իր հարաբերությունները Հայաստանի հետ, հաշվի առնելով Թուրքիայի կոչտ և անբարյացակամ դիրքորոշումը Հայաստանի հանդեպ: Թուրքական գործունե իր դերն է ունի նաև այն բանում, որ Իսրայելը ժխտական դիրք է զբաղել հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու գործում:

Թուրք-խորայելական քաղաքական սերտ համագործակցությունը և ռազմական դաշնակցությունը, ՄԱՍ-ի երկրների և ժողովուրդների մեծամասնության կողմից ընդունվում է որպես վտանգ, անգամ սպառնալիք իրենց ազգային անվտանգությանը: Ուստի նրանք զբաղվել են բացասական դիրք այդ դաշինքի դեմ:

Այժմ ՄԱՍ-ի գլխավոր դերակատար պետությունների երրորդ խմբի մասին, որը կազմված է Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից և ԵՄ-ից:

Ռուսաստանը, ԽՍՀՄ-ի փլուզումանը և իր անկախության հռչակմանը հաջորդած առաջին տարիներին, զբաղված լինելով ներքաղաքական բարդ և կարևոր հարցերով, անհրաժեշտ ուշադրություն չէր դարձնում մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան տարածաշրջանին: Սակայն շուտով նրա դեկալարությունը հասկացավ թույլ տրված սխալը, մասնավորապես այն բանից հետո, երբ ակնհայտ դարձավ, որ Ռուսաստանի տեղը փորձում է զբաղվել Թուրքիան, որի հետևում կանգնած է ԱՄՆ-ը:

Անդրկովկասը և Մերձավոր Արևելքը կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեն Ռուսաստանի համար: Անդրկովկասը Ռուսաստանի մասը կազմող Հյուսիսային Կովկասի թիկունքն է: Հայտնի է, որ այս տարածաշրջանը արյունալի կոնֆլիկտների և միջէթնիկական բախումների (Չեչնիա, Ինգուշեթիա, Հյուսիսային Օսեթիա, Դաղստան և այլն) վտանգավոր գոտի է: Այդ պատճառով էլ անդրկովկասյան երկրների դիրքորոշումը Հյուսիսային Կովկասի իրադարձությունների հանդեպ էական է Ռուսաստանի

համար: Նրա համար քոլորովին էլ երկրորդական հարց չէ մահ, քն ու կյանքի տիրապետող ուժ Անդրկովկասում:

Մյուս կողմից, Անդրկովկասը կարևոր է Ռուսաստանի համար իր շփումները Մերձավոր Արևելքի հետ պահպանելու և զարգացնելու տեսանկյունից, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի երկրների անկախացումից հետո Ռուսաստանը զրկվեց Մերձավոր Արևելքի երկրներին ամմիջակամորեն սահմանակցելուց: Ցամաքային ճանապարհով Ռուսաստանը կարող է դուրս գալ Մերձավոր Արևելք միայն Անդրկովկասի միջոցով:

Ասվածից հետևում է, որ Անդրկովկասի կորուստը Ռուսաստանի համար կարող է շատ ծանր հետևանքներ ունենալ Ռուսաստանի համար, հարված մրա ազգային-պետական շահերին և, կասկածից դուրս է, կհանգեցնի մրա միջազգային դիրքերի թուլացմանը: Այս ակնհայտ ճշմարտության ըմբռնումը Ռուսաստանին կանգնեցրեց Անդրկովկասի նկատմամբ մոր, ավելի ակտիվ և արդյունավետ քաղաքականության որդեգրմանը: Իսկ դա նշանակում էր մահ մոր քաղաքականություն: Մերձավոր Արևելքում: Ռուսաստանի կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Անդրկովկասը կենսական ստրատեգիական մշամակություն ունի Ռուսաստանի համար և մա չի հանդուրժի մրան աչդ տարածաշրջանից դուրս մղելու և որևէ պետության տիրապետությունը հաստատելու ամեն մի փորձ: Ռուսական այս մախազգուշացումը, որը կրկնվել է քազմիցս, հասցեագրված էր թուրքիային և ԱՄՆ-ին: Սակայն այս մոր քաղաքականության կենսագործումն այնքան էլ դյուրին չէ, մախ և առաջ, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Ռուսաստանի քարդ հարաբերությունների պատճառով: Երկու այս պետությունների դիրքորոշումը Ռուսաստանի հանդեպ հազիվ թե հնարավոր է որակել քարեկամական, համենայն դեպս՝ ոչ ռուսամետ: Ընդհակառակն, դս ավելի շուտ հակառուսական դիրքորոշում է, չնայած Վրաստանի տարածքում տեղակայված ռուսական ռազմական քազաներին և կամ Ադրբեջանի և Վրաստանի ղեկավարների կողմից Ռուսաստանի հասցեին երբեմն-երբեմն հնչող հաճոյախոսություններին: Եվ ինչպես արդեն նշել ենք, Ադրբեջանը և Վրաստանը իրենց ավանդական ռուսամետ կողմնորոշումը փոխարինել են արևմտամետ, մույնիսկ կարելի է ասել, թուրքամետ կողմնորոշումով:

Մյուս կողմից, պետք է ընդունել, որ Թուրքիան և ԱՄՆ-ն արձանագրել են որոշ հաջողություններ ներքափասնելու վրաստանի և Ադրբեջանի քաղաքական-տնտեսական, իսկ վերջին շրջանում նաև ռազմական կառույցները:

Այսպիսով, միակ պետությունն Անդրկովկասում, որի հետ Ռուսաստանն ունի բարեկամական հարաբերություններ, Հայաստանն է: Երկու երկրների ղեկավարությունը հայ-ռուսական հարաբերությունները համարում են ստրատեգիական: Արդեն մշվել է Հայ-ռուսական Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության պայմանագրի մասին: Ավելացնենք, որ Հայաստանի տարածքում տեղակայված է ռուսական ռազմական քազա, որը ծառայում է Հայաստանի ազգային անվտանգության ապահովման և Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) երկրների հարավային սահմանների պաշտպանությանը:

Այժմ Ռուսաստանը հաղթահարում է անցման շրջանի հետ կապված քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամը, աստճանաբար վերականգնում իր ռազմական ներուժը և համաշխարհային տերության նշանակությունը: Նման պայմաններում անհետանկար, անգամ վտանգավոր է ռուսական շահերի անտեսումը ՄԱՍՏ-ում և կամ Ռուսաստանին այս տարածաշրջանից դուրս մղելու ամեն մի փորձ:

Անդրկովկասյան տարածաշրջանում համեմատաբար նոր դերակատար է ԱՄՆ-ը: Չնայած այդ հանգամանքին, նա հասցրել է վճռակամորեն ցուցադրել իր աշխարհաքաղաքական և տնտեսական հավակնությունները Անդրկովկասի նկատմամբ: ԱՄՆ-ի կառավարությունը մեկ անգամ չէ, որ հայտարարել է, թե Անդրկովկասը ներկայացնում է կենսական կարևորություն ԱՄՆ-ի ազգային շահերի տեսանկյունից:

Իր անդրկովկասյան քաղաքականության մեջ ԱՄՆ-ը ակտիվորեն համագործակցում է Թուրքիայի հետ: Իսկ 1990թ. սկզբներին ԱՄՆ-ն Անդրկովկասում հիմնականում գործում էր Թուրքիայի միջոցով: Ամերիկյան ղեկավարությունը Թուրքիան համարում էր մոդել նորանկախ նախկին խորհրդային հանրապետությունների համար: Բայց հետագայում ԱՄՆ-ը փոխեց իր տակտիկան և սկսեց գործել անմիջականորեն, առանց որևէ միջնորդի, թեև չի հրաժարվել թուրքական ծառայությունից: Նա այդ տարիների ընթացքում կուտակեց որոշակի փորձ անդրկովկաս-

յան հարցերում, որը քավարար է ինքնուրույն գործելու համար՝ առանց թուրքական խորհուրդների: Մյուս կողմից, ակնհայտ դարձավ, անգամ ԱՄՆ-ի ղեկավարության համար, որ Թուրքիայի հնարվորությունները, ներուժը և նշանակությունը գերազնահատված են: Թուրքիան ունի լուրջ պոտրեններ տարածաշրջանում, այդ թվում և թուրքախոս և մուսուլմանական երկրների հետ, որի պատճառով նա ի վիճակի չէ իրագործել այն առաքելությունը, որ նրա վրա դրվում էր 1990-ական թվականների սկզբնական շրջանում:

Տարածաշրջանում նոր դերակատար է ոչ միայն ԱՄՆ-ը, այլև Եվրոպական Միությունը, նրա անդամ երկրները՝ Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և այլն: Նրանց համար Անդրկովկասն առաջին հերթին բնական կամուրջ է, որը Արևմտյան Եվրոպան ամենակարճ և ամենահարմարավետ ուղիով միացնում է Մերձավոր Արևելքի, Կենտրոնական Ասիայի և, այնուհետև, Հնդկաստանի, Չինաստանի, Վասյոնիայի, Կորեայի և հեռավորարևելյան այլ երկրների հետ: Այս իմաստով տարածաշրջանը Եվրոպայի համար ունի ստրատեգիական նշանակություն:

Վերոնշյալ երկրները գործում են ինչպես ԵՄ-ի շրջանակներում, այսինքն կոլեկտիվ կերպով, այնպես էլ անհատապես: Նրանք շահագրգռված են Անդրկովկասում կոնֆլիկտների լուծումով, խաղաղության և կայունության հաստատումով, որը կարող է հանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծել և նպաստել առևտրատնտեսական և ֆինանսական գործունեության ծավալմանը:

ԵՄ-ն կարևոր դեր է կատարում Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը եվրոպական քաղաքական, պառլամենտական, տնտեսական և մշակութային կառույցների մեջ ներգրավելու, այդ երկրներում դեմոկրատիայի և դեմոկրատական ինստիտուտների զարգացման և քաղաքացիական հասարակության կառուցման բնագավառում: Եվ, թեև ԵՄ-ի քաղաքական կշիռը անդրկովկասյան գործերում դեռևս այքան մեծ չէ, որքան Ռուսաստանինը կամ ԱՄՆ-ինը, այդուհանդերձ, նա մեծ ներուժ ունեցող կարևոր գործոն է:

Խորհրդային Միության լուծարումից և նոր անկախ պետությունների առաջացումից հետո, աշխարհաքաղաքական իրադրությունն արմատականորեն փոխվեց ոչ միայն Հարավային Կովկասում, այլև Կենտրոնական Ասիայում և հարևան տարածաշրջաններում: Դա էինք ծառայեց նոր դաշնությունների, միությունների, միավորումների և աշխարհաքաղաքական գանազան կոմբինացիաների վերաբերյալ նոր գաղափարների և ծրագրերի հրապարակ գալու համար:

Իր ինքնատիպությամբ և կարևորությամբ մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նոր Աշխարհաքաղաքական Մակրոռեզիոնի՝ Մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորման վերաբերյալ ծրագիրը: Այդ գաղափարը խմորվել է մի շարք ինտոլուտոններում և գլոտական կենտրոններում: Սակայն ծրագիրն ավելի համազամանորեն և մանրամասնությամբ մշակվել է Երուսաղեմի Հրեական համալսարանի Հարրի Տրումենի անվան Խաղաղության ինստիտուտում, տարրեր երկրների մի խումբ հետազոտողների (Ջ.Լ.անդաու, Դալի Օդեհ, Ռ.Ենոք, Վ.Մեսամեդ, տողերիս հեղինակը և այլն), կողմից:

Նախկին Խորհրդային Միության հարավային ընդարձակ տարածքներում (Անդրկովկասում և Կենտրոնական Ասիայում) և Մերձավոր Արևելքում նոր աշխարհաքաղաքական իրադրության, ուժերի հավասարակշռության և քաղաքական, էթնիկական և տնտեսական զարգացումների միտումների, ինչպես նաև գլոբալ զարգացումների վերլուծությունը հեղինակներին բերեց այն եզրակացության, որ մենք գտնվում ենք խոշոր և կարևոր փոփոխությունների մախաշեմին: Անդրկովկասը և Կենտրոնական Ասիան դարձել են գլոբալ քաղաքական և տնտեսական գործընթացների մասնակիցներ և նոր աշխարհաքաղաքական կառույցների ձևավորման էական գործոններ: Նրանք ընդգրկվել են իմտեզրացման գործընթացների մեջ: Ըստ այդմ, ձևավորվում է մի նոր մակրոռեզիոն իր սոցիալ-պատմական արմատներով, որը հետազոտողներն անվանում են Մեծ Մերձավոր Արևելք:

Մեծ Մերձավոր Արևելքը կազմված է չորս ենթատարածքներից:

Առաջին, Կենտրոնական Ասիա, որի մեջ մտնում են Թուրքմենստանը, Դազախստանը, Կրդզստանը, Տաջիկստանը և Ուզ-

րեկստանը: Երկրորդ ենթատարածքը Անդրկովկասն է Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան: Երրորդը Արևմտյան Ասիան է, որի մեջ մտնում են Թուրքիան և Իրանը: Եվ, վերջապես, չորրորդ ենթատարածքը Մերձավոր Արևելքն է, որը բաղկացած է արաբական երկրներից, Իսրայելից և Պաղեստինյան ինքնավարությունից: Ահա այսպիսին է Մեծ Մերձավոր Արևելքը տարածքային և կառուցվածքային առումով:

Մույն ծրագրի իրականացումը հնարավոր է Անդրկովկասյան և Կենտրոնական Ասիական ենթատարածքները Արևմտյան Ասիական և Մերձավորարևելյան ենթատարածքների հետ միավորելով: Մակայն, երբ խոսում ենք նոր աշխարհաքաղաքական մակրոտեզիզի մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորման մասին, դա չի նշանակում չորս ենթատարածքները միավորել և տեղծել մեկ միասնական պետություն: Դա գործնականում հնարավոր չէ կիրառել: Դեռ ավելին, դա կլիներ վտանգավոր արկածախնդրություն:

Նոր աշխարհաքաղաքական մակրոտեզիզի ինտեգրացման և ձևավորման գործընթացը գտնվում է իր զարգացման սոսկ նախնական փուլում և ընթանում շատ դանդաղորեն: Բայց անժխտելի իրողություն է, որ չորս ենթատարածքների մերձեցման գործընթացն անկասելիորեն առաջ է ընթանում: Կան մի շարք կարևոր ծրագրեր, ինչպես Մեծ մետաքսյա ուղին, ՏՐԱՄԵԿԱ-ն, գազամուղների, նավթամուղների, երկաթուղիների կառուցման ծրագրեր և այլն, որոնց իրագործումը մեծապես նպաստելու է նրանց ինտեգրացմանը և Մեծ Մերձավոր Արևելքի կազմավորմանը:

Միևնույն ժամանակ, չպետք է մոռանալ, որ այս տարածաշրջանը թերևս աշխարհի հակասություններով լի ամենաբարդ տարածքն է: Կան որոշակի հիմնախնդիրներ և գործոններ, որոնք աշխատում են հակասակ ուղղությամբ: Կան տարածայնություններ, անգամ լուրջ հակասություններ ինչպես յուրաքանչյուր ենթատարածքի ներսում, այնպես էլ ենթատարածքների միջև: Այնպես, որ դեռ վաղ է խոսել շահերի ներդաշնակության մասին այս նոր մակրոտեզիզում: Այդ բոլորը, ինչպես նաև մյուս պետությունների, առաջին հերթին մեծ պետությունների, դրիբորշումը լուրջ խոչընդոտ է Մեծ Մերձավոր Արևելքի ձևավորման ճանապարհին:

Այդուհանդերձ, ինչպես նշվեց, գործընթացն սկսվել է և Մեծ Մերձավոր Արևելք ծրագիրը պետք է դիտել ժամանակակից աշխարհի գլոբալացման համատեքստում որպես նրա օրգանական մաս:

Բայց անկախ այն բանից, թե Մեծ Մերձավոր Արևելքի ծրագիրը կիրագործվի, թե ոչ, Մերձավորարևելյան-անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանն իրականություն է, որը նշանակալի դեր է խաղում ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում:

NIKOLAY HOVHANNISYAN

ON FORMATION OF THE MIDDLE EASTERN-TRANSCAUCASIAN GEOPOLITICAL REGION

One of the characteristic features of our permanently changing world is the appearance of new independent states and formation of new geopolitical regions. After the collapse of the Soviet Union and gaining of independence by Armenia, Azerbaijan and Georgia, had started a process of formation of Middle Eastern — Transcaucasian geopolitical region (METGR) by incorporation of three Transcaucasian states into the geopolitical, economic and cultural structures of the Middle East.

The Transcaucasia historically, geographically, politically and economically is connected with the Middle East. In fact it is an organic part of the Middle Eastern geopolitical space. The paper deals with the elucidation of some principle aspects of formation of METGR, in particular the historical, geographical, political background of formation of the mentioned region, its main actors and their political ambitions, its geopolitical significance, etc.

After the collapse of the USSR, the Transcaucasia had appeared in the focus of the Middle Eastern countries, first of all Turkey, Iran, as well as Egypt, Iraq, Syria, Lebanon, UAE, Israel, etc. It was opened for them a new field for political, economic and strategic activity.

Armenia, Azerbaijan and Georgia aspire to cooperate with the Middle Eastern countries, understanding their vital importance for their national security, political stability and economic development.

So we can confirm that the Middle East and the Transcaucasia are moving towards each other. Due to this phenomenon a new situation aroused, fully different of that, existing before.

The countries of the METGR and the states which though geographically do not belong to the region but have vital interests, are the main actors. Each of them pursues its own policy, which impacts on the formation of the political situation and balance of power in the region. We divide them into three groups.

In the first group we include Armenia, Azerbaijan and Georgia. In this group we include also the Nagorno-Karabakh Republic and the Abkhazian Republic. Despite the fact that they are not still recognized *de-jure* by the international community, they exist as *de-facto* independent states and are playing certain role in the political life of the METRG. So we can say that the contemporary Transcaucasia and consequently the first group consists of five states — three *de-jure* independent states (Armenia, Azerbaijan, Georgia) and two *de-facto* independent states (Nagorno-Karabakh Republic, Abkhazian Republic).

The second group of states consists of the Middle Eastern countries — Turkey, Iran, the Arab countries and Israel.

The main actors of the third group are Russia, the USA and the countries of the European Union, first of all the Great Britain, France, Germany, Italy, etc.

Thus METRG now represents itself a crossroad of different strategic interests, a large field of political and economic activity of many countries with their own, sometimes selfish political and strategic purposes and projects.

Among new projects it is deserved to speak about the formation of new Geopolitical Macroregion, called by specialists the Greater Middle East.

The Greater Middle East consists of four subregions: *a/* Central Asia (Kazakhstan, Kirgystan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan); *b/* Transcaucasia (Armenia, Azerbaijan, Georgia); *c/* Western Asia (Turkey, Iran) and *d/* the Middle East (the Arab countries, Israel, Palestinian entity).

ԱՄՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. N.Hovhannisyan, Formation of the Transcaucasian — Middle Eastern Geopolitical Region, Paper Represented at the XXXVI International Congress of Asian and North African Studies. Montreal-Canada. August 27-September 2, 2000. Yerevan, 2000.
2. *Ibid.*, p. 9.
3. G.Fuller, Turkey Faces East. New Orientations Toward the Middle East and the Old Soviet Union, RAND, Santa Monica, 1992, p. 55-56.
4. N.Hovhannisyan, The Foreign Policy of Armenia, Yerevan, 1998, p. 11.
5. C.Migdalowitz, Armenia-Azerbaijan Conflict. US Congressional Research Service, Washington, 1995, p. 11; J. Nichol, Transcaucasus Newly Independent States: Political Developments and Implications for US Interest. US Congressional Research Service, Washington, 1995, p.5.
6. The Diplomatic Bulletin of the Foreign Ministry of the Republic of Armenia. July-August-September. 1997, Yerevan, 1997, p. 19-22.
7. C.Migdalowitz, Armenia-Azerbaijan Conflict, p. 11.
8. Ph.Robins, Turkish-Israeli Relations: From Periphery to the Center, Abu Dhabi, 2001.
9. *Ibid.*, p. 6.

РЕМ КАЗАНДЖЯН

К ВОПРОСУ ОБ ОЦЕНКЕ МОСКОВСКОГО РУССКО— ТУРЕЦКОГО ДОГОВОРА 1921 г.

Имеющий судьбоносное значение не только для России, но и в еще большей степени для Армении московский Русско—турецкий договор 1921 г. и предшествующие его подписанию переговоры были в последнее десятилетие предметом противоречивых оценок и всевозможных политических инсинуаций, чему причиной отчасти была засекреченность многих документов и, в частности, внутренней переписки В.И.Ленина, И.В.Сталина, Л.Д.Троцкого, Г.В.Чичерина и др. по данному вопросу.

Абсолютно не претендуя на исчерпывающее освещение проблемы, настоящая статья имеет целью дать оценку Договору исходя из выявленных в последние годы новых документов из некогда закрытых, строго секретных архивных фондов бывшего СССР.

УСТАНОВЛЕНИЕ в Армении Советской власти (29 ноября — 2 декабря 1920 г.) коренным образом изменило отношение к ней РСФСР и в связи с этим — русско—турецкие отношения того времени: в первом случае Армения перестала быть союзницей Антанты и становилась составной частью возглавляемого Россией единого советского пространства, во втором — Турция к тому времени все больше отходила от РСФСР к Антанте, о чем было известно советскому руководству. "Можно ли считать, что кемалисты пока еще не отошли от нас к Антанте... ..разоблачайте двуличие кемалистов", — говорилось в шифровке Ленина и Сталина по поручению Политбюро ЦК РКП(б) Г.К.Орджоникидзе для представителя РСФСР в Турции Буду Мдивани от 30 ноября 1920 г. после обмена мнением по данному вопросу между Л.Б.Каме-

невым, В.И. Лениным, И.В. Сталиным и Л.Д. Троцким¹. "Советизация Армении совершенно меняет положение. Понимают ли это турки", — телеграфировал Чичерин Орджоникидзе 4 декабря того же года². То же содержалось и в директивах НКВД Буду Мдивани от 5 декабря: "Советизация Армении заставляет в значительной мере изменить позицию. Укажите туркам, что... желательно в их же интересах оказать поддержку советской власти в Армении соблюдением умеренной и дружественной линии по отношению к ней. (...) В случае выполнения турками вышеуказанных условий, наше командование на Кавказе будет продолжать выдавать оружие, такое им будет постепенно выдаваться золото"³. (Здесь и ниже подчеркивания в тексте документов произведены нами — Р.К.). О позиции российского руководства в данном вопросе свидетельствует также телеграмма Чичерина Орджоникидзе за февраль 1921 г., в которой запрашивалось, "говорил ли... (Мдивани — Р.К.) с Ангорским правительством о необходимости радикально изменить тактику турок относительно Советской Армении", отметив при этом, что правительство РСФСР "относится к этому в высшей степени серьезно"⁴.

Исходя из данной концепции, основными аспектами советско-кемалистских отношений в рассматриваемый период, требующими неотложного решения, были "удержать их (турок — Р.К.) от завоевания оставшейся еще незанятой части Армении", обязать их "отодвинуть войска" и "признать независимость Армении", что подтверждается целым рядом документов того времени⁵.

Кстати, еще в начале октября 1920 г. — в период турецкого наступления на буржуазную Армению — и не имея еще достаточных сведений о задачах последнего (как известно, турки шли под лозунгами установления в Армении Советской власти и сближения с РСФСР), российское руководство не исключало возможность своего вмешательства на стороне Армении. "Пока турки не продвигаются в глубь Армении, пока турки остаются на линии Сарыкамыш—Шахтахты⁶, нет особенного (повода) для вмешательства, но если они пойдут дальше, придется что-нибудь сделать", — говорилось в директивах НКВД полномочному представителю РСФСР в Армении

Б.В.Леграну, и далее — "Армения за последнее время все больше превращается в орудие наступательной политики Антанты, но мы не можем позволить (туркам — Р.К.) ее раздавить"⁷.

Однако в дальнейшем, когда правительство Первой республики не разрешило ввести на границу с Турцией советские войска, против которых турки не посмели бы воевать, и после того, как вследствие этого последние оккупировали бо́льшую часть Русской Армении, заключив, к тому же, 2 декабря 1920 г. с буржуазной Арменией Александропольский договор, узаконивающий захват земель бывшей Российской империи, — в этих условиях, после 7 лет мировой и гражданской войн, в обстановке экономической разрухи, когда мир с Польшей еще не был подписан и грозил рухнуть, РСФСР не могла силою оружия отвоевывать у турок захваченные теми территории, что для нее было чревато непосильными военными осложнениями, и была вынуждена уповать на решение территориальных вопросов на конференции в Москве. Кроме того, была опасность, что, как отмечал Чичерин в письме к Ленину от 23 декабря 1920 г., "если мы (т.е. РСФСР—Р.К.) оттолкнем турок, они бросятся в объятия Антанты и в политику... компенсаций на Кавказе по образцу турецкой политики 1918 года"⁸. Поэтому в этот период, наряду с указанными выше задачами, правительство РСФСР было вынуждено ограничиваться требованиями, "чтобы турки не только не продвигались далее по территории Армении, но даже отодвинули войска до Арпачая", соглашаясь при этом на "пребывание турок в Карсской области временно, впредь до разрешения территориальных вопросов с Арменией"⁹. В советской ноте Турции от 19 декабря того же года вновь подтверждалось, что "оккупация" ею во время войны с буржуазной Арменией "всех других пунктов, расположенных к северу и востоку от округа Карса... не должно предрешать окончательную турецко-армянскую границу", и выдвигалось требование о "незамедлительном очищении (от турецких войск — Р.К.) Александропольского округа"¹⁰. "Мы могли бы сделать больше только в том случае, если бы было... возможным послать в Армению больше войск" (каковой возможности не было), — пояснил Г.В.Чиче-

рин ситуацию в письме В.И.Ленину от 14 декабря 1920 г.¹¹ Тем не менее, как подтверждает телеграмма Чичерина Сталину от 11 ноября и письмо в Политбюро ЦК РКП(б) от 30 ноября 1920 г., российское руководство было склонно в этот период вновь поставить перед турецкой стороной вопрос о передаче армянам "необходимой части турецкой Армении"¹². Более того, как явствует из переписки штаба Красной Армии с Чичериным, даже в марте 1921 г., в период русско-турецких переговоров в Москве, в советских высших руководящих кругах не исключали перспективу "наступления как на Карс, так и в направлении Ольты и Эрзерума" российских войск, "если Карс и плато перейдут к туркам"¹³.

Таким образом, установление в Армении Советской власти не могло не повлечь за собой изменение отношения России к ней в сторону более действенной защиты ее интересов¹⁴. Руководствуясь этим, а также соображениями, что "мирное соглашение с турками... одно только избавляет нас (т.е. РСФСР и закавказские республики — Р.К.) от вечных войн на Кавказе" со стороны Турции¹⁵, российское руководство уже в первые дни декабря 1920 г. направило кемалистам приглашение на вторую советско-турецкую конференцию для "разрешения территориальных и других вопросов"¹⁶. Аналогичные предложения оно по собственной инициативе направило также Армении и Азербайджану, о чем уведомило турецкую сторону как о свершившемся факте, не подлежащем пересмотру¹⁷ (Грузия к тому времени еще не входила в число советских республик, поэтому не была приглашена на конференцию). Одновременно РСФСР сообщила турецкому правительству, что "мир между Арменией и Турцией должен быть миром, основанным на самоопределении народов"¹⁸. После долгих препирательств, турецкая делегация прибыла в Москву на конференцию только 18 февраля 1921 г.—в самое неподходящее для России время, ввиду чего поначалу, по свидетельству Н.И.Бухарина, "нигде не могла добиться приема"¹⁹, что само по себе, думается, так же свидетельствует об уровне тогдашних советско-турецких отношений — далеко не столь "дружественных", как до сих пор ошибочно утверждается в

литературе²⁰. Тем же поездом в Москву для участия в конференции прибыли делегации Армении и Азербайджана.

Еще в начале декабря 1920 г., по получении приглашения на конференцию, Турция объявила, что вопрос об Александропольском договоре может быть "предметом возможных толков в Москве" только "при минимальном участии армян"²¹. Но уже в том же месяце официально заявила, что возвращение Армении каких-либо частей "турецких восточных провинций", под которыми имела в виду отошедшие к Турции по Александропольскому договору оккупированные ею территории, "ни в коем случае не могут быть ни рассматриваемыми, ни принятыми ангорским национальным правительством", и что "всякие требования и притязания сверх определенных и установленных границ, указанных в этом договоре, могут послужить только возобновлению (I—P.K.) прежних распрей"²². По прибытии на конференцию турецкая делегация, по свидетельству Чичерина, "начала с неприкосновенности Национального пакта и Александропольского договора", что было расценено российским руководством как "непомерные притязания" и требование "передать Турции Батум и всю Армению, частью явно, частью прикрито", что, согласно тому же источнику, было "для нас совершенно неприемлемо"²³. Более того, правительство РСФСР, согласно документам того времени, даже "сначала не знало, приехала ли делегация (турок — P.K.) заключать... союз или устраивать разрыв и готовить материалы против" России²⁴. Положение еще более осложнилось в связи с заявлением главы захватившего власть в столице Армении антисоветского "Комитета спасения Родины" о лишении (I) делегации АрмССР полномочий на ведение в Москве переговоров с турками, чем последние не преминули воспользоваться, категорически отказавшись сесть за стол переговоров с армянами²⁵. (По этой причине Азербайджан, по предложению РСФСР, тоже не участвовал в конференции, которая, таким образом, из четырехсторонней, как было задумано Москвой, превратилась в двухстороннюю—русско—турецкую). Турецкая делегация пыталась также не допустить рассмотрения на конференции территориальных вопросов, заявив, что "их (т.е. Турции—P.K.) отношения к Грузии и Армении не

касаются" России²⁶. И вообще, как отмечал Б.В.Легран в письме Г.В.Чичерину от 22 декабря 1920 г., "туркам хотелось бы отстранить нас от непосредственной деятельности на Востоке"²⁷.

Все это, естественно, противоречило коренным интересам и планам РСФСР и не предвещало "легкую" жизнь "в духе братства и взаимопонимания" на предстоящей II Московско-русско-турецкой конференции, открывшейся 26 февраля 1921 г. Тем более, что Чичерин в ноте турецкому правительству от 8 февраля того же года еще раз указал на точку зрения советского руководства о том, что "под территорией Великого Национального Собрания Турции подразумевается то пространство, на которое должна распространяться его власть на основании принципа о самоопределении народов"²⁸, и накануне открытия конференции в качестве программных установок российской делегации зачеркнул на своем экземпляре парафированных в августе 1920 г. статей будущего договора²⁹, подлежащих рассмотрению на предстоящих переговорах, слова "Под понятием Турция... понимаются те территории, которые входят в... Национальное Турецкое соглашение" (Национальный пакт) и напротив на полях написал: "Отвергаем"³⁰, несмотря на то, что, по признанию того же Чичерина, это могло иметь "крайне вредные последствия" для РСФСР, т.к. грозило "разрывом русско-турецкой конференции и немедленным отъездом турок...из-за (непринятия Россией-Р.К.) Национального пакта и Александропольского договора"³¹.

Таким образом, уже в самом начале московских переговоров выявились две диаметрально противоположные и взаимоисключающие позиции сторон по таким жизненно важным вопросам, как оккупированные Турцией в 1920 г. территории Ардагана, Карса и др. По свидетельству Чичерина, к 1 марта 1921 г. "отношения (советской стороны-Р.К.) к Турции достигли крайнего серьезного критического момента", "дошли до серьезного кризиса"³². Но на этом борьба сторон за территории не прекратилась. "Все еще имеется расхождение с турками из-за линии границы, — констатировал Чичерин в телеграмме Буду Мдивани от 5 марта, — (...) Турки обнару-

живают крайнее упорство, мы же никак уступить не можем³³.

Положение еще более усугублялось вследствие параллельного ведения кемалистами переговоров не только с Москвой, но и со странами Антанты в Лондоне³⁴, что создавало определенную угрозу для закавказских советских республик (и, конечно же, в первую очередь, для Армении) и требовало оперативного решения российским руководством спорных вопросов с Турцией. «Ввиду ведущихся в Лондоне переговоров,— сообщал Г.В.Чичерин в письме в ЦК РКП(б) от 9 марта,— ...нам следует скорее с турками кончить...приняв их последнее предложение³⁵. 10 марта, в день начала работы Политической комиссии конференции, Чичерин в письме к Ленину вновь напоминает, что «при выработываемом теперь договоре с Турцией нам во что бы то ни стало необходимо кончить немедленно³⁶».

Все это не могло не сказаться крайне отрицательно на всем ходе русско—турецких переговоров в Москве, вследствие чего работа конференции после ее официального открытия 26 февраля фактически оказалась прерванной, и «лишь тогда,— отмечает Г.В.Чичерин в письме к Б.В.Леграну,— когда в результате ожесточенных споров... самого интенсивного характера мы условились об основном, то есть главным образом о границе, мы могли открыть политическую комиссию³⁷. Вследствие этого только 10 марта удалось возобновить нормальную работу конференции. Было ясно, пишет Чичерин, что «каков бы ни был исход нынешней конференции, нам несомненно предстоит пройти через крайне трудный период наших отношений с Турцией³⁸».

Из сказанного, таким образом, следует, что «уступка» (выражение Чичерина) Турции Ардагана, Сурмали и Карса, который, кстати, рассматривался российскими политиками как «ключ к Баку³⁹», равно как южной части Батумской области, не входила в планы РСФСР и не исходила от нее, а была навязана ей силой обстоятельств Турцией и для России диктовалась необходимостью подписать с Турцией договор и тем самым оградить закавказские республики от турецкой агрессии. «Дело всякой Советской Республики есть наше (I—P.K.)

дело, — говорилось в директивах Чичерина члену Реввоенсовета Кавказского фронта Г.К.Орджоникидзе от 18 января 1921 г. для передачи специальному представителю РСФСР в Турции Буду Мдивани, — и мы были бы неверны себе, если бы равнодушно смотрели на гибель братской Советской Республики⁴⁰. С другой стороны, в российских правящих кругах полагали, и не без оснований, что в вопросе Турции "территориальное разграничение необходимо для предотвращения войны" с ее стороны против закавказских республик и вообще Советской власти⁴¹.

Однако, в отличие от августа 1920 г., когда кемалистская Турция была изолирована и РСФСР, без страха за негативные для себя последствия, отказалась подписать с ней договор о дружбе по причине отказа последней передать буржуазной Армении часть занимаемой ею Турецкой Армении, — в новых условиях — ведения турками параллельных переговоров в Москве и Лондоне и слабости самой России после 7 лет участия в мировой и гражданской войнах и экономической разрухи⁴², РСФСР не могла, будучи ответственной за советизацию Армении, самоустраниться и не попытаться, пусть даже "за спиной армян", устранить угрозу их жизни, ценой даже больших территориальных потерь. "Если турки для переговоров с нами (едут) в Москву, пусть едут скорее, но надо и Армении поскорее дать мирное состояние", — телеграфировал Чичерин Орджоникидзе 8 декабря 1920 г.⁴³, когда тень лондонских переговоров кемалистов еще не нависла над закавказскими республиками и в первую очередь над Арменией. И именно этим следует объяснить факт рассмотрения на II Московской русско-турецкой конференции, по настоянию российской стороны, территориальных вопросов, когда армянская делегация по требованию турок не была допущена к переговорам: печальный опыт Брестского мира, когда оттяжка подписания договора обернулась для России потерей новых территорий, еще не был забыт.

Впрочем, если исходить из первого сообщения главы армянской делегации наркома иностранных дел АрмССР А.А.Бекзадяна от 18 марта 1921 г., после недопущения их к участию в переговорах "о ходе работы этой конференции...

мы извещались частным образом через Наркоминдел, военного эксперта РСФСР тов. Бобрищева, которого мы снабжали систематически материалами границ и всевозможных вариантов провидения этих границ между Арменией и Турцией⁴⁴. Однако позиция Турции и указанные выше обстоятельства не позволяли решать вопрос в ином плане, отличном от ее требований. "Теперь идет торг,— сообщал Чичерин Мдивани 4 марта 1921 г. — Мы отдаем Карс и Ардаган, но ни в коем случае не можем отдать Батум (речь таким образом идет об отказе от удерживаемых Турцией территорий, тогда как Батум еще не был занят ею, в силу чего его легче было отстаивать—Р.К.) и требуем 20-верстной полосы к западу от Александропольской желдороги и к югу от Аракса... Уступка Карса и Ардагана есть максимум возможного⁴⁵. Днем позже Чичерин вновь телеграфирует Мдивани: "Они согласились только на 10-верстную полосу, окружающую Батум и идущую вдоль желдороги на север, что отдает в их руки шоссе, идущее от Батума на Ахалцых. Мы на это не согласились... Они, далее, требуют, чтобы граница шла по Арпачаю и по Араксу, чтобы пограничные блокаузы были в 5-верстном расстоянии. Мы настаиваем на 20-верстной полосе для безопасности желдороги вдоль Арпачая и вдоль Аракса⁴⁶. К 9 марта, наконец, удалось частично "уломать" турецкую делегацию. В тот же день в письме в ЦК РКП(б) Г.В.Чичерин сообщает, что турки теперь согласны, в частности, на следующие условия: "На запад от Александрополя граница (как было в Александропольском договоре) оставляет за советскими республиками весь угол с озером Арпгель (находится на территории современной Армении—Р.К.)... Дальше граница идет по Арпачаю и Араксу, но в тех участках, где Арпачай близко подходит к железной дороге, турки обязуются не держать войска в 8-верстном расстоянии от границы⁴⁷. Россия, в свою очередь, обязывалась "признать принципы Национального пакта Турции", но "с оговоркой о границе⁴⁸, что в то время имело весьма существенное значение для Армении и Грузии, так как в соответствии с Национальным пактом Турция претендовала на бо'льшую террито-

рию, чем получала по Московскому советско—турецкому договору.

Наличие "Лондонского фактора" постоянно вынуждало правительство РСФСР идти не только на "уступки" Турции, но также на быстрое завершение переговоров и подписание с ней на любых условиях договора, который по настоянию турок был назван не только договором о "дружбе", но и "братстве"⁴⁹. На поспешность, с которой приходилось вырабатывать текст советско—турецкого договора, указывает также записка Чичерина наркому юстиции РСФСР Д.И.Курскому от 10 марта 1920 г.: "Договор с Турцией по обстоятельствам момента приходится вырабатывать и заключать с лихорадочной быстротой. Нет времени долго обсуждать...Надо во что бы то ни стало кончить немедленно и предстать перед политическим миром с готовым текстом"⁵⁰. В тот же день в письме Ленину Чичерин вновь напоминает, что "при вырабатываемом теперь договоре с Турцией нам во что бы то ни стало необходимо кончить немедленно", и далее — "При таких случаях, как заключение договора с турками, с которыми приходится много торговаться, каждое слово, каждая запятая являются результатом долгой борьбы. Никаких изменений в этих случаях нельзя вносить, не начиная всю историю сначала"⁵¹.

Но, как и в 1918 г. в Брест—Литовске, в марте 1921 г. в Москве турки продолжали выдвигать все новые и новые требования, одно из которых, в частности, касалось оккупированного ими Нахичеванского округа. Еще в первых числах марта, в целях отвоевания его у турок, правительство РСФСР предложило план ректификации границы, при котором "... Нахичевань будет непосредственно зависеть от России"⁵², т.е. находиться в прямом подчинении Москвы. Однако турецкая делегация в качестве контрпроекта предложила статус "автономной области под протекторатом Азербайджана", дополнив это требование "условием, чтобы Азербайджан не передавал этот протекторат другому лицу"⁵³, под которым подразумевалась Армения. Поскольку указанное требование турок, согласно докладной Чичерина в ЦК РКП(б) от 10 марта, было "непременным условием соглашения с Турцией" (!), а дого-

вор надо было во что бы то ни стало подписывать во избежание худшего, советская сторона, по свидетельству Чичерина, была вынуждена "поэтому" его "принять"⁵⁴.

Однако борьба за Нахичевань на этом не кончилась: как явствует из протокола второго заседания (12 марта) Политкомиссии конференции, "российская делегация указывает, что (предложенная турками — Р.К.) граница между Нахичеванью и Арменией могла бы считаться временной (I—Р.К.). Если впоследствии при непосредственных переговорах между этими двумя государствами (Азербайджаном и Арменией—Р.К.) были бы установлены какие-либо изменения (I—Р.К.), то эти изменения не должны быть рассмотрены как нарушение принятых на себя Азербайджаном обязательств — не уступать своего протектората", на что турецкая сторона ответила, что "вопрос является весьма важным для безопасности восточной границы Турции (?! — Р.К.)", ввиду чего "он должен получить окончательное разрешение, с исключенным возможностью каких бы то ни было переговоров по этому поводу между Арменией и Азербайджаном"⁵⁵. В связи с этим российская делегация на заседании заявила, что "в таком случае надлежит придерживаться границы, которую прежде требовал сам Азербайджан", так как установленная турецкими экспертами граница между Нахичеванским округом и Арменией "превышает (I—Р.К.) максимум требований Азербайджана", на что турки ответили категорическим отказом⁵⁶. Турки также потребовали, чтобы "округ Шаруро—Даралагыз (был) отнесен к территории Нахичевани", а граница "в спорной (?! — Р.К.) части Эриванского округа" была бы "предметом ратификации со стороны смешанной комиссии в составе армянского, азербайджанского и турецкого представителей"⁵⁷ (заметим, без России!). Одновременно турки потребовали в качестве непременных условий к подписанию ими договора предоставление им письменных гарантий о помощи оружием и деньгами. "Договор с Турцией почти закончен, — сообщал Г.В.Чичерин представителю РСФСР в Турции Буду Мдивани 14 марта 1921 г., — (...). Остается камень преткновения: они требуют письменного обязательства относительно помощи деньгами и оружием. Мы даем только устное обещание"⁵⁸. По этой причи-

не подписание Московского русско—турецкого договора 1921 г., как явствует из письма Г.В.Чичерина В.И.Ленину от 17 марта того же года, состоялось не 16 марта, как указывается в тексте самого договора, а 18 марта, задним числом⁵⁹: “договор подпишем завтра вечером”, писал Чичерин 17 марта, но он “будет датирован 16, когда мы еще не знаем о подписании Красиным договора с Англией”⁶⁰. В тот же день, 18 марта вечером, Чичерин специальной запиской известил главу армянской делегации Бекзадяна, что “договор подписан”⁶¹.

То обстоятельство, что в 1921 году Турция всячески оттягивала подписание русско—турецкого договора, определившего нынешнюю армяно—турецкую границу, пока не получила заверения России о помощи ей оружием и деньгами, — данный факт еще раз подтверждает, насколько сложно протекали переговоры в Москве и что никто не “дарил” и не “отдавал” туркам армянские территории: в силу сложившихся факторов они к ним “отошли” (слово, употребляемое применительно к Московскому русско—турецкому договору 1921 г. в большинстве официальных справочников⁶²). По существу, для России эти переговоры явились вторым Брестом, когда противная сторона диктовала ей свои условия⁶³. Немалую роль в этом сыграло также то обстоятельство, что к тому времени положение РСФСР, по признанию главы ее правительства, “ухудшилось и во внутреннем и в международном отношении”, что вынуждало российское руководство в переговорах с другими странами, к числу которых следует отнести и Турцию, “пойти на некоторые уступки не потому, что считали это справедливым, а потому, что считали важным делом сорвать интриги... империалистов Антанты, больше всего стремящихся не допустить мира”⁶⁴. “Во всех последних наших договорах, — разъяснял Г.В.Чичерин позицию российского правительства в письме Б.В.Леграну от 8 июля 1921 г., — мы по отношению к отдельным местностям нарушали этот принцип (право наций на самоопределение—Р.К.). Мы отдали Эстонии чисто русский кусочек, мы отдали Финляндии Печенгу, где население этого упорно не хотело, мы не спрашивали Латгалию при передаче ее Латвии, мы отдали чисто белорусские местности Польше. Все это связано с тем, что при нынешнем общем положении,

при борьбе Советской Республики с капиталистическим окружением верховным принципом является самосохранение Советской Республики... Ради этого верховного принципа приходится идти на переговоры с буржуазными государствами, в которых наши принципы не осуществляются»⁶⁵.

Более того, даже после подписания русско-турецкого договора шла упорная борьба за освобождение оккупированных турками армянских земель, признанных по Московскому договору за Арменией. **«Надо категорически потребовать немедленного удаления турецких войск из территорий, лежащих вне нашего договора, а то придется выбивать их силой (I—Р.К.), будет фактическая война»**⁶⁶, — телеграфировал Чичерин 19 марта, на второй день после подписания указанного договора, советскому представителю в Турции. 4 марта директива была повторена: **«Надо потребовать от турок немедленного очищения Александрополя и всей армянской территории до границ Московского договора»**⁶⁷. Спустя два дня турецкой стороне было официально заявлено, что **«война между Турцией и Советской Арменией будет означать войну между Турцией и Советской Россией»**⁶⁸, а еще через несколько дней Г.К.Орджоникидзе предписывалось: **«Первое. Александрополь должен быть очищен (от турецких войск — Р.К.) не мытьем, так катаньем»**⁶⁹, т.е. любой ценой. 7 апреля в директивах Мдивани Чичерин вновь повторил угрозу в адрес турок: **«Карабекир отказывается очистить Александрополь. (...) Укажите туркам на роковые последствия столкновений (с советскими войсками — Р.К.) и на то, что война с одной из Советских Республик (имеется в виду Армения — Р.К.) означала бы войну с нами. Надо во что бы то ни стало избежать этого результата, а для этого необходим немедленный уход турок из Александрополя»**⁷⁰. Одновременно были предприняты шаги к предотвращению попыток Турции заключить договора с Азербайджаном и Грузией в ущерб интересам Армении⁷¹.

Безусловно, в деятельности тогдашних советских руководителей было немало ошибок и досадных промахов, связанных, в том числе, и с пресловутыми планами мировой революции и другими прожектами (к сожалению, рамки одной

статьи не позволяют остановиться на них), и дальнейшее изучение архивов, думается, еще откроет немало неизвестного и интересного. Однако одно бесспорно — не было в их деятельности (и не могло быть!) “армянофобства”, планов “уничтожения” Армении, “предательства” и “игнорирования” интересов армянского народа, “совместных русско-турецких действий” против него, отказа от армянских территорий ради “спасения” Турции или “мировой революции” и т.д. и т.п.; и уж, конечно, ве́рхом глупости следует считать утверждение, будто “большевистское правительство России отдало Турции Карс, Ардаган, Эрзрум за чистую работу по истреблению армян” (?!) или что Сталин отстранил Чичерина от переговоров с Турцией. Несостоятельность этих концепций полностью опровергается трудами многих ученых⁷³ и не требует дополнительной аргументации.

И в заключении хотелось бы остановиться на вопросе о роли Сталина в рассматриваемых событиях (не затрагивая его деятельность в целом). Обычно в подобных случаях ссылаются на его записку на имя Ленина от 12 февраля 1921 г. с выражением возмущения по поводу того, что “Чичерин... послал когда-то туркам дурацкое и (провокационное) требование об очищении Вана, Муша и Битлиса... в пользу Армении”, назвав его “армяно-империалистическим требованием”⁷³ (по всей вероятности, по аналогии с требованием стран, подписавшихся под Севрским договором). Однако еще до Сталина подобную точку зрения высказывали Буду Мдивани в телеграмме от 20 января 1921 г. и Орджоникидзе в депеше от 9 февраля того же года. В первом случае адресант утверждал: “Считаю, видя турецкие настроения, нерасчетливым шагом требование Вана и Муша. Турки нарочно не будут уходить из Александрополя, чтобы иметь предмет торговли на конференции (имеются в виду предстоящие переговоры в Москве — Р.К.) в ответ на Ван и Муш, и кто разумно хочет ухода турок из Алек[sандро]поля, тот не должен заикаться о Ване и Муше”⁷⁴. Во втором случае автор сообщал российскому руководству, что “требование Чичерина Муша — Вана — Битлиса сразу же усилило (в Турции—Р.К.) сторонников Антанты, и Мустафа Кемаль стал искать пути сближения с Константинополем—Антан-

той", в связи с чем предупреждал, что "все подобного характера требования должны быть сняты и должен быть заключен договор, ...чтобы наши противники сразу были лишены возможности провоцировать"⁷⁵. Из сказанного, таким образом, следует, что высказанная Сталиным и другими точка зрения имеет иное основание и смысл — противоположные тому, которые приводятся в современной литературе и периодической печати. Тем более, что в этот период в донесениях советских представителей из Турции и Великобритании отмечалось, что существует реальная "опасность соглашения Антанты с Турцией", и не исключалось, что "кемалисты осторожно строят мостик возможного перехода в лагерь Антанты или, по крайней мере, разрыв с СовРоссией"⁷⁶, что было чревато далеко идущими негативными последствиями как для закавказских советских республик, так и для РСФСР.

REM GHAZANDJYAN

ON THE ESTIMATION OF THE MOSCOW RUSSIAN-TURKISH AGREEMENT, 1921

The history of concealed fight between Russia and Turkey for signing Russian — Turkish agreement in 1921 (each of the Parts seeking for benefit) is discovered on the base of numerous newly revealed documents from x-rated archives of the previous Soviet Union in particular internal secret correspondence between the Soviet leaders.

Besides, a number of documents with the reference to the time is represented confirming the fact of signing the above mentioned agreement not exactly on March 16 but a few days later and antodated in order not to have a conflict in Russia — English relations.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ, бывш. ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС), ф. 558, оп. 2, д. 82, л. 1.
2. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 49, л. 3.
3. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278.
4. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 111, л. 1.
5. Российский государственный военный архив (РГВА, бывш. ЦГАСА), ф. 1284, оп. 1, д. 203, л. 84, РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33; оп. 2, д. 314, л. 68; ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278; ф. 85, оп. 14, д. 26, л. 6; д. 49, лл. 10—11; д. 111, л. 1; оп. 15, д. 21, лл. 1—2; ф. 558, оп. 1, д. 3316, л. 1;

Документы внешней политики СССР, Т. III, М., 1959, с. 364–365, 371–372, 374 и др.

6. Летом 1920 г., в связи с подписанием РСФСР с Арменией Соглашения от 10 августа, первая оказалась, по определению Чичерина, "герметически отделенной" от Турции, что "делало невозможным" "всякий контакт" с ней советской республики, т.к. правительство Армении отказало РСФСР в транзите через ее территорию. Поскольку данное обстоятельство ставило под угрозу кемалистское движение и политику России на Востоке, последняя согласилась с предложением Турции о временном занятии турецкими войсками полосы Сарыкамыш–Шахтахты — "приблизительно пограничной" и "не угрожающей независимости Армении", как полагали в Москве (РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, лл. 158, 173–174).
7. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 284; ф. 85, оп. 14, д. 17, л. 1.
8. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 35.
9. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 278. См. также Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ) МИД РФ (бывш. АВП СССР), ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 78; ф. 0209, оп. 1, п. 1, д. 10, л. 104.
10. Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 392–393, 395; РГАСПИ, ф. 85, оп. 15, д. 25, лл. 2–6. См. также: АВП РФ, ф. 0207, оп. 1, п. 1, д. 3, л. 5.
11. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2055, л. 33. Фрагмент документа впервые был опубликован в 1967 г. Г.А.Галояном (см. "Լիւիւիւթիւն ու լիւթիւն" Ереван, 1967, № 7, с. 76, на арм. яз. На языке оригинала см. его же. "Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье", Ереван, 1969, с. 385).
12. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 23, л. 78; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 314, л. 68. См. также: Документы внешней политики СССР, т. III, с. 397–398; РГАСПИ, ф. 85, оп. 15, д. 25, лл. 2–6.
13. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 52987, л. 21. Данный документ был предоставлен нам А.Г.Авакяном, которому выражаем нашу искреннюю благодарность.
14. См. Центральный государственный архив новейшей истории Республики Армения (ЦГАНИ РА), ф. 114, оп. 1, д. 31, лл. 68, 69–72.
15. В.И.Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, с. 151. См. также т. 42, с. 133; т. 43, с. 68.
16. Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 364–365, 371.
17. Там же, с. 372, 391.
18. Там же, с. 392.
19. РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 24503, л. 1 об.
20. Как отмечал Г.В.Чичерин в своей речи на XIV съезде ВКП(б) (1925 г.), впервые опубликованной лишь в 1991 г., "если бы мы (т.е. РСФСР–Р.К.) не поддерживали национального движения в Турции, Англия была бы у ворот Кавказа" и далее—"...даже если оставить в стороне конечные перспективы нашей политики, наше правительство в интересах безопасности (России — Р.К.) не могло не поддержать национального движения в Турции" ("Кентавр". М., 1991, октябрь–декабрь, с. 122–

- 123]. В феврале 1926 г. в интервью английской газете "Манчестер Гардиан" Чичерин вновь повторил, что наше тогдашнее сближение с национальной Турцией было и для последней и для нас актом самосохранения* (Документы внешней политики СССР. Т. IX, М., 1964, с. 116). Сказанное, однако, еще не означает, что эти отношения были "дружественными", а тем более "братскими". Подробно об антикоммунистической политике правительства РСФСР см.: Рем Казанджян. Большевики и младотурки. 1920—1922. М., 1996; то же, 2-е значит. доп. издание на арм. яз. — Ереван, 1998, а также нашу статью в альманахе Университета им. Ачаряна "Հայկական հարց", вып. 1, Ереван, 2000, с. 146—153.
21. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 31, лл. 6—8; РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 50, л. 6; оп. 15, д. 25, лл. 2—6; Документы внешней политики СССР, Т. III, с. 397—398.
22. Цит. по: Г.А.Аветисян и др. История Армении. Ереван, 1999, с. 217; то же — г. "Новое время", Ереван, 2001, 21 марта.
23. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1, а также оп. 2, д. 315, л. 20.
24. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
25. ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25—26.
26. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
27. Цит. по: Г.А.Аветисян. А был ли повод рисковать? — г. "Новое время", 2001, 17 января.
28. АВП РФ, ф. 132, оп. 4, п. 1, д. 1, лл. 26—27; опубл.: Документы внешней политики СССР. Т. III, с. 513. Ср.: Мустафа Кемаль. Путь новой Турции. Т. 3, М., 1933, с. 251—255.
29. В литературе последних лет ошибочно утверждается, будто 24 августа 1920 г. в Москве был парафирован текст русско-турецкого договора. Как явствует из примечаний к тому III "Документов внешней политики СССР" (М., 1959, с. 667, прим. № 26), был парафирован не сам договор, который в тот период еще не был готов, а лишь проект его согласованных статей, не имеющий никакой юридической силы и ни к чему не обязывающий стороны. О процедуре подготовки первого русско-турецкого договора см. нашу публикацию в г. "Голос Армении", Ереван, 2001, 26 апреля — письмо Г.В.Чичерина В.И.Левину от 10 марта 1921 г.
30. РГАСПИ, ф. 159, оп. 1, д. 23, лл. 3—4.
31. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, лл. 20—21.
32. Там же.
33. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 3.
34. По вопросу Лондонской конференции см.: Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, 1991, с. 217; Է.Ա.Ջոհրաբյան, Արցախյան լիարժեք լուծումը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Երևան, 1979; Р.Г.Саакян. Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986; г. "Երկիր", Ереван, 1994, 4 марта.
35. АВП РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 28.

36. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2056, лл. 6-7; АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, лл. 29-30.
37. Цит. по документу, опубликованному в г. "Голос Армении", 2001, 15 марта. Документ аналогичного содержания был направлен также С.М.Тер-Габриеляну, см.: Գ.Մ.Գաբրիելյան, Հայաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի միջև, Երևան, 1999, с. 456-458.
38. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 315, л. 20.
39. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 6. См. также Г.А.Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье. Ереван, 1969, с. 381-382.
40. Документы внешней политики СССР, Т. III, с. 479.
41. Документы внешней политики СССР, Т. IV, М., 1960, с. 11.
42. На "кризис, переживаемый Советской в данный момент, дающий себе чувствовать во всех областях, но имеющий своим основным источником хозяйственную разруху, которую из всех сил стараются использовать контрреволюционные силы", указывается также в резолюции Московской организации враждебной большевикам партии анархо-универсалистов (интериндивидуалистов) от 6 марта 1921 г. (Центральный государственный архив документов общественных и политических организаций Республики Армения (ЦГАДОПО РА), ф. 4033, оп. 5, д. 567, л. 1). По данному вопросу см. также: ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25-26; В.И.Ленин. Полн. собр. соч., т. 43, с. 68.
43. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 49, лл. 10-11.
44. ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25-26.
45. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1-2.
46. Там же, л. 3.
47. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 28.
48. РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 30.
49. Там же.
50. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 33.
51. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2056, лл. 6-7; АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, лл. 29-30.
52. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 1.
53. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 36; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 24; ЦГАНИ РА, ф. 113, оп. 3, д. 17, лл. 18, 19.
54. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 36; РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 315, л. 24.
55. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 12, лл. 48-56; ЦГАНИ РА, ф. 113, оп. 3, д. 21, лл. 54-55.
56. Там же.
57. Там же.
58. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 6.
59. АВР РФ, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, л. 44. Полный текст письма Г.В.Чичерина В.И.Ленину от 17 марта 1921 г. см. в нашей публикации "К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 года". — "Вестник общественных наук" НАН РА, Ереван, 1999, № 1, с.

183–187. Перепечатано с данного издания в переводе на армянский язык: г. «Հայաստանի Հանրապետություն», Ереван, 1999, 18 ноября.

60. Речь идет о торговом соглашении с Англией от 16 марта 1921 г., согласно которому правительство РСФСР должно было «воздерживаться от всякой попытки к поощрению военным, дипломатическим или каким-либо иным способом воздействия или пропаганды, какого-либо из народов Азии к враждебным британским интересам или Британской Империи действиям в какой бы то ни было форме» (Документы внешней политики СССР, Т. III, с. 608).
61. АВП РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 7, л. 4. То обстоятельство, что Бекадин в своей докладной от 18 марта 1921 г. (ЦГАНИ РА, ф. 114, оп. 2, д. 68, лл. 25–26) ничего не говорит о подписании Московского договора, обусловлено тем, что последний был заключен вечером 18 марта, а докладная написана днем того же дня, и что дата подписания договора, по указанным выше причинам, держалась в строгом секрете.
62. СМЭ, т. 13, М., 1971, стлб. 168; Дипломатический словарь. Изд. 4-е, перераб. и доп., т. III, М., 1986, с. 313.
63. По мнению акад. Г.А.Галояна, «в действительности договор от 16 марта был крупной победой не большевистской России, а кемалистской Турции» (Գ.Ա.Գալոյան, Հայաստանի և Մեծ տերությունների, Երևան, 1999, с. 455), с чем нельзя не согласиться.
64. В.И.Ленин, Полн. собр. соч., т. 42, с. 348, 355.
65. АВП РФ, ф. 04, оп. 51, п. 321-а, д. 54877, л. 21.
66. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 8.
67. Там же, л. 13.
68. Документы внешней политики СССР. Т. IV, с. 50. См. также РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 14.
69. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 2076, л. 1.
70. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2117, л. 14.
71. АВП РФ, ф. 0148, оп. 4, п. 4, д. 31, лл. 104–108.
72. О ходе рассмотрения на II Московской русско-турецкой конференции территориальных вопросов см. также: Г.А.Аветисян и др. История Армении, Ереван, 1999, с. 217–221; Գ.Ա.Գալոյան, Հայաստանի և Մեծ տերությունների, Երևան, 1999, с. 440–467; Э.А.Зохрабян. Территориально-разграничительные вопросы на второй Московской русско-турецкой конференции. — «Вестник общественных наук» АН АрмССР, Ереван, 1989, № 2, с. 3–16; А.Н.Хейфец. Советская дипломатия и страны Востока, М., 1968, с. 105–118.
73. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5214, л. 1 об.
74. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 106, лл. 1–2.
75. РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 5214, лл. 1 с об.
76. Цит. по: А.Н.Хейфец. Указ. соч., с. 87, 89. *

РУБЕН САФРАСЯН

АРМЯНСКИЕ ЛИБЕРАЛЫ И КОНСТИТУЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ: 1867—1876 гг.

Конституционное движение 60—70-ых годов 19-го века относится к числу сравнительно хорошо изученных страниц новой истории Османской империи¹. Однако реакция со стороны различных общественно-политических сил нетурецких народов на это движение изучена недостаточно. В рамках этой проблемы в настоящей статье рассматриваются взаимоотношения представителей армянских либеральных кругов Османской империи с турецкими конституционалистами.

Либеральное течение в общественно-политической жизни армян Османской империи возникло в 40-х годах 19-го века. К 1867 году, когда начало формироваться конституционное движение в турецкой среде, это было уже вполне оформившееся течение, имевшее свою солидную базу в лице крепнувшей армянской национальной буржуазии, контролировавшее значительное число периодических изданий и общественных организаций в Константинополе и Смирне. За плечами армянских либералов была многолетняя активная просветительская деятельность, а также опыт успешной внутримиллетской идейной и политической борьбы с консерваторами за демократизацию системы управления армянского миллета, увенчавшаяся принятием так называемой конституции 1860 года². Многие деятели либерального толка были выбраны в Национальное собрание, созданное согласно конституции, занимали в ней ведущие позиции и пользовались большим авторитетом в среде рядовых членов миллета. Об их влиянии во внутримиллетских делах свидетельствует хотя бы тот факт, что по предложению лидера либералов Григора Отяна в 1869 году

был избран константинопольский патриарх³, а он сам в 1871 году был избран председателем Национального собрания⁴.

Некоторые из видных деятелей армянского либерализма одновременно были крупными государственными чиновниками Османской империи или же видными специалистами в различных областях теоретических и прикладных наук и пользовались покровительством османских властей. Армянские источники сообщают факты сотрудничества и личной дружбы ряда либералов с ведущими турецкими сановниками эпохи Танзимата⁵. О значении и месте армянских либералов в османской политической системе тех лет дает представление факт назначения в 1867 году видного представителя либеральных кругов константинопольских армян Григора Агатона первым в истории Османской империи министром—христианином⁶.

Не вдаваясь в подробное рассмотрение особенностей идейно—политических взглядов западноармянских либералов, отметим только, что они рассчитывали добиться улучшения положения армян Османской империи путем проведения реформ по западному образцу. Поэтому они всячески поддерживали законодательные акты танзимата, видя в их неукоснительном проведении в жизнь уникальную возможность создания условий для возрождения Западной Армении. Во внешней политике они ориентировались на страны Запада⁷. Вот несколько характерных образцов их рассуждений на эти темы. Издававшийся в Смирне популярный журнал "Аршалуйс Арапратян" писал: "...Армяне из всех национальностей [имеется в виду *немусульманских* — Р.С.] Турции наиболее преданны, наиболее деятельны и цивилизованны, и по этой причине мусульмане очень любят и уважают их"⁸. Газета "Масис", наиболее влиятельное либеральное периодическое издание на протяжении нескольких десятилетий 19—го века, важнейшей задачей, стоящей перед армянами Османской империи, считала "усиление наших нерасторжимых связей с османским правительством"⁹ и убеждала своих читателей, в том, что "...османская нация имеет абсолютное доверие к армянской нации"¹⁰. Один из известных либеральных деятелей тех лет Х.Воскан даже составил целую программу реформ в Османской империи, которые должны были, по его мысли, "воскресить Турец-

кую империю" и улучшить тем самым такое положение армянского народа¹¹.

В начале 1867 года в европейской прессе было опубликовано открытое письмо султану Абдул-Азизу крупного османского сановника, брата египетского хедива Исмаил-паши Мустафы Фазыл-паши¹². Оно содержало программу значительно более радикальных реформ по западному образцу, чем это предусматривалось танзиматскими рескриптами, что дало возможность известному специалисту по новой истории османской Турции Родерику Дависону охарактеризовать его как "один из великих документов турецкого либерализма"¹³. Письмо Фазыл-паши вызвало большой отклик в турецкой прессе и дало мощный импульс к зарождению конституционного движения в турецкой среде. Значительное внимание письму Мустафы Фазыл-паши уделила также либеральная армянская пресса, главным образом столичная "Масис". Она не только подробно излагала содержание этого письма, но и публиковала отклики на нее ряда европейских и турецких изданий¹⁴. Особое внимание она обратила на то обстоятельство, что Фазыл-паша, в отличие от других турецких реформаторов, в этом письме ни словом не обмолвился о необходимости сохранения ведущей роли ислама и мусульман в Османской империи. "Масис" солидаризовалась с мнением "Газетт дю Леван" о том, что, как свидетельствует письмо Мустафы Фазыл-паши, "новые османы" наконец поняли, что времена, когда мусульмане не допускали христиан к управлению страной, уже прошли, и христиане должны иметь равное представительство в османском правительстве¹⁵.

Интересно отметить, что в отличие от консервативных армянских газет "Масис" значительно больше внимание уделяла такому освещению публицистической деятельности молодых журналистов Намыка Кемалья и Али Суави, составивших после эмиграции в Европу костяк организации "новых османов" — первых турецких конституционалистов. Она регулярно информировала своих читателей о наиболее интересных, на ее взгляд, публикациях редактируемых ими газет "Тасфир-и эфкяр" (редактор — Намык Кемаль) и "Мухбир" (редактор — Али Суави), отводила иногда место для подробного пересказа

содержания статей из этих изданий, особенно в тех случаях, когда они предоставляли возможность солидаризоваться с ними. Так, она пересказала тезис "Тасфир—и эфьяр" о том, что так как в настоящее время невозможно полностью отклонить вмешательство Европы в дела страны, то Порта должна по возможности стараться согласовать его со своими законами¹⁶. Некоторые материалы газеты "Масис" содержали также своеобразную перекличку с идеями "новых османов". Так, в сообщении о тяжелом положении населения города Себастии она подчеркивала, что "бедность и нужда как мусульманского, так и христианского населения этого города уже укоренились"¹⁷, солидаризуясь тем самым с известным тезисом "новых османов" об "одинаковом угнетении мусульман и христиан" в Османской империи¹⁸. "Масис" не оставляла без внимания хоть какой-нибудь благожелательный отзыв "новых османов" о христианах в целом и об армянах в частности и всегда находила возможность отреагировать на него. Так, она выразила свою "радость" по поводу одной из статей "Тасфир—и эфьяр", где говорилось о том, что как может османский народ, проявлявший любовь к христианам еще в давние времена, в этот просвещенный век подвергать их угнетению¹⁹. В том же номере она подчеркивала, что и "Тасфир—и эфьяр", и "Мухбир" с похвалой отзывались о "верности" армянской нации османскому государству²⁰. Иногда наблюдается стремление "Масис" избегать прямой полемики с "новыми османами". Так, она пересказала тезис Намыка Кемалея о возможности использования христиан на государственной службе, оставив, однако, без комментариев его требование о необходимости владения ими "официального" языка империи²¹. В других случаях армянские либералы со страниц своего основного рупора довольно определенно высказывали свое несогласие с идеями "новых османов". Вот пример. Как известно, "новые османы" с самого начала своей деятельности выступали за сохранение шариата в качестве основы законодательной системы Османской империи и считали, что возможно обеспечить на его основе правовое равенство между мусульманами и христианами. "Масис" же писала, что, принцип равенства мусульман и христиан, конечно же, противоречит шариату, одна-

ко тут же приводила пример Европы, где проводились реформы, противоречащие "Евангелию и церкви"²². Или другой пример. "Новые османы" в целом были сторонниками концепции "слияния" народов Османской империи и создания новой "османской нации", которая в их интерпретации приобретала ассимиляторские тенденции по отношению к нетурецким народам²³. "Масис" же писала: "Каждая нация имеет свою национальность, язык, привычки, вековые традиции, тысячи своих собственных качеств и свою религию"²⁴.

Можно привести также другой пример, свидетельствующий о значительных расхождениях между армянскими либералами и "новыми османами" в оценке некоторых конкретных фактов действительности. Так, Намык Кемаль в своем неотправленном открытом письме в редакцию константинопольской газеты "Газетт дю Леван", представляющем из себя, фактически, квинтэссенцию общественно-политических взглядов "новых османов" на начальном этапе их деятельности²⁵, подчеркивал, что после формального уравнивания в правах с мусульманами христиане должны перестать мечтать о высоких должностях, так как мусульмане будут сохранять свое господствующее положение в стране²⁶. "Масис" же с горечью отмечала, что дискриминация христиан по религиозному принципу и их недопущение к серьезным государственным должностям приводят к тому, что мусульмане и христиане отдаляются друг от друга и становятся врагами²⁷. "Масис" не оставляла без внимания также факты преследований Намыка Кемалья и Али Суави со стороны правительства, информировала о них своих читателей. Так, она сообщала, что издание "Мухбир" из-за "сильной критики правительства" приостановлено²⁸. В следующем номере она писала, что редактор "Мухбир" Али Суави сослан в Кастамону²⁹. Сообщила она также о том, что Намык Кемаль, бывший редактор "Тасфир-и эфкяр", назначен муавинном (помощником) вали (губернатора) Эрзерумского вилайета³⁰.

Приведенные факты позволяют сделать вывод о том, что уже на начальном этапе движение "новых османов" обратило на себя внимание армянских либералов. Их публикации внимательно изучались, пересказывались и комментировались,

в некоторых случаях им давался отпор. Можно констатировать стремление армянских либералов установить определенный *диалог* с этим зарождающимся новым течением в турецкой среде. Однако стремления установить с ним контакт или пойти на сотрудничество либералы в те годы не проявили. Причин было, по нашему мнению, две. Во-первых, они считали, что это движение слабое и не представляет из себя реальной политической силы. Об этом свидетельствует одна из публикаций газеты "Масис", в которой она, полемизируя с "Газетт дю Левант", писала, что та ошибается и что "Молодая Турция" не имеет, столько влияния, как это представляется вышеназванной газете³¹. Во-вторых, либералы считали, что благоприятный для армян потенциал проводимой Высокой Портой политики реформ еще не исчерпан; конечно, важную роль играли при этом также их личные дружественные отношения с высшими руководителями страны — Аали-пашой и Фуад-пашой, против которых публично выступали "новые османы". Не случайно, что "Масис" в тот период еще раз подчеркнула: "Все наши надежды и ожидания добра для нашей родной страны связаны только лишь с имперским правительством"³².

После эмиграции "новых османов" в Европу интерес армянских либералов к их деятельности и к их деятельности и к пропагандируемым ими идеям ослаб. Не усилился он и после смерти реформаторов Фуад-паши (1869 год) и Аали-паши (1871 год). К тому времени в качестве политической фигуры общеимперского масштаба и продолжителя проводимой ими политики реформ выдвинулся Мидхат-паша, с которым либеральные круги армян Османской империи стали связывать надежды на улучшение положения в стране.

Армянская пресса, в том числе и либеральная, сразу обратила внимание на деятельного и прогрессивно настроенного турецкого чиновника, как только он получил пост общеимперского значения — в 1864 году был назначен вали новосозданного Дунайского вилайета, призванного в концентрированном виде продемонстрировать прогрессивный потенциал и реализуемость реформ Танзимата в одном из наиболее стратегически важных и одновременно весьма беспокойном из по

преимуществу населенных христианами регионов страны. Она сообщала о его нововведениях по европейскому образцу, давала информацию о его наградах³³. Его деятельность на посту вали армянские либералы оценивали довольно осторожно, но в основном позитивно: "Масис", например, писала, что ему за 2 года удалось добиться "определенных результатов"³⁴.

И в случае с Мидхатом сыграли свою роль личные контакты армянских либералов. Еще в молодые годы, находясь в Константинополе, он подружился с лидерами армянских либералов Г. Агатом и Г. Отяном³⁵. Последний был одним из доверенных лиц и сотрудников Мидхат-паши в Дунайском вилайете, занимая в 1864—1868 годах пост "директора иностранных дел" вилайета³⁶. Сотрудничество Г. Отяна с Мидхат-пашой продолжалось и в последующие годы и сыграло значительную роль в установлении близких контактов армянских либералов и турецких конституционалистов в период борьбы за провозглашение конституции 1876 года. Армянские источники сообщают также о другом известном общественном деятеле либерального толка и ученом-агрономе — Г.Стимараджяне, сотрудничавшем с Мидхат-пашой в тот период и занимавшем пост "директора коммерческих и аграрных дел Дунайского вилайета"³⁷. Неудивительно поэтому, что назначение последнего великим везирем в 1872 году было встречено либералами с восторгом. Так, издававшийся в Смирне "Аревелян Мамул" писал, что с назначением Мидхата-паши начинается новая эра в перестройке Турции, что даже в 1839 и 1856 годах христиане не чувствовали такой радости, как теперь³⁸. Патриарх Мкртич Хримян связывал с ним надежды на улучшение положения армянского населения вилайетов Западной Армении³⁹. Эти ожидания либералов не были беспочвенны.

За долгие годы управления различными османскими административными единицами, населенными нетурецкими народами, у Мидхата выработались по сравнению с другими турецкими деятелями, в том числе и с "новыми османами", сравнительно более благоприятные для христиан империи взгляды. Так, он в частности, считал, что необходима определенная децентрализация системы управления, предусматривающая бо-

лее дифференцированный подход к нуждам различных регионов и учет интересов местного населения. Он отличался большей веротерпимостью, считая, что различия в вере не имеют решающей роли, и старался вовлекать представителей местного христианского населения в вилайетскую административную систему⁴⁰. Эти подходы Мидхата получили свое определенное отражение в его практической политике в периоды, когда он занимал высший исполнительный пост в стране. Так, согласно сообщению одного из его секретарей — В. Ключяна (армянина по национальности), он имел контакты с представителями различных народов, племен и конфессий империи: греками, албанцами, помаками, болгарами, турками, сирийцами, друзами, маронитами, арабами, туркменами, армянами, черкесами⁴¹. Армянские источники сообщают о его посещениях дома Г.Отяна, где он встречался с видным представителем столичных армянских либералов доктором Сервиненом, другими армянскими деятелями⁴². Можно предположить, что они принадлежали к той группе "интеллектуалов", которые своими дискуссиями с Мидхат-пашой способствовали его работе над планом переустройства управления некоторых европейских областей империи на федеративных началах, как об этом, к сожалению не называя источников, пишет Ниязи Беркес в своей известной работе об истории развития секуляризма в Османской империи и в республиканской Турции⁴³. Об этом проекте известно очень мало⁴⁴. Он никогда всерьез не обсуждался высшим руководством страны и, конечно, не был реализован. Однако он важен с точки зрения как более полной характеристики взглядов Мидхат-паши на возможности осуществления более кардинальных реформ в Османской империи, так и влияния на формирование этих взглядов со стороны некоторых кругов нетурецких народов.

В последующие годы Мидхат-паша все больше склонялся к мысли о необходимости для сохранения территориальной целостности империи проведения в первую очередь конституционных преобразований в стране и ограничения власти султана путем созыва парламента. Во всяком случае, когда в конце 1875 года он впервые встретился с послом Великобритании в Константинополе Г.Эллиотом, у него уже бы-

ла готовая программа проведения широких реформ, предусматривающая создание народной ассамблеи на "истинно национальной" основе, то есть состоящей как из мусульман, так и представителей других конфессий, а также децентрализацию управления и создания механизмов контроля за деятельностью губернаторов в провинциях⁴⁵. О решимости Мидхат-паши воплотить в жизнь свои планы уже в этот период свидетельствует его выступление на заседании совета министров в декабре 1875 года, когда он призвал к конституционным преобразованиям и к полному равенству мусульман и христиан. Однако в тот период он не нашел поддержки ни у одной группировки высших бюрократических кругов империи и поэтому был вынужден подать в отставку и развернуть подпольную работу по подготовке государственного переворота с целью провозглашения конституции⁴⁶.

Поворот к идее конституционных преобразований такого крупного и авторитетного государственного деятеля, каким был Мидхат-паша, с одной стороны, свидетельствовал о зарождении наряду с "новыми османами" нового течения в турецком конституционном движении, имевшем в силу своих особенностей большой потенциал для достижения политического союза с влиятельными группировками немусульманских элит, с другой стороны, делал возможность этих преобразований значительно более реальной. Естественно, что армянские либералы попытались этот потенциал реализовать.

После встречи Мидхата с Эллиотом развернулась активная деятельность по низложению султана Абдул-Азиза, возведению на трон ставленника либеральных кругов и члена масонской организации принца Мурада и провозглашению конституции, подстегиваемая стремительно нарастающим Восточным кризисом. В нее в той или иной степени были вовлечены сотни людей различных национальностей и конфессий, представители различных социальных слоев, политических группировок и организаций. Армянские либералы не только не остались в стороне от этой борьбы, но и, как свидетельствуют некоторые факты, играли в ней довольно значительную роль. Можно выделить несколько направлений их участия.

Это была, во-первых, работа под непосредственным руководством Мидхат-паши над различными документами конституционного движения, в том числе над проектами конституции, зачастую закулисная и остающаяся анонимной. Здесь, конечно, же в первую очередь необходимо отметить Григора Отяна. Так, согласно некоторым свидетельствам, он участвовал в составлении "Манифеста мусульман-патриотов", одного из значительных документов эпохи борьбы за конституцию⁴⁷. Или же, как пишут армянские источники, был автором статей, которые были опубликованы за подписью Мидхата в газетах Парижа и Лондона⁴⁸. Есть свидетельства о том, что он сыграл решающую роль в работе над текстом конституции⁴⁹. По всей видимости, имеется в виду не окончательный текст конституции, который был утвержден специально созданной конституционной комиссией, так как Отян хотя и входил в ее состав, однако не был членом ее подкомиссии, работавшей собственно над текстом конституции⁵⁰. О "больших заслугах" Григора Отяна в работе над проектом текста конституции, подготовленном Мидхат-пашой, пишет Энвер Зия Карал, к сожалению, не ссылаясь при этом на свой источник⁵¹.

В специальной литературе указывается на наличие двух вариантов проекта Мидхат-паши: в обоих проводился принцип "децентрализации", предусматривалось предоставление каждой конфессии прав на пропорциональное представительство в будущем парламенте, предусматривалось полное уравнение в правах мусульман и христиан, допуск их к высшим государственным должностям, включая пост великого везира⁵². Нетрудно заметить, что все эти положения соответствовали устремлениям армянских либералов⁵³.

В период конституционной борьбы Григор Отян выполнял также важные задания дипломатического характера. Так он был послан Мидхат-пашой в Париж с тайной миссией⁵⁴. К числу фактов закулисной активности армян в период конституционной борьбы относится ее финансирование либеральными настроенными саррафами (банкирами). Согласно приводимым турецким специалистом М.Дж.Кунтаем сведениям, Мхртыч Мурадоглу был банкиром принца Мурада, позже восшедшего на

престол под именем султана Мурада V, и Намыка Кемалю, причем он ссужал деньги по очень благоприятным условиям и зачастую не брал долг обратно⁵⁵. О либеральных взглядах Мкртича свидетельствуют его беседы с ними "о конституции", а в пользу того, что он принадлежал, по всей видимости, к группировке либералов, говорит тот факт, что он был выпускником школы "Мурад Рафаелян" в Париже, которую окончило большинство армянских либералов 50—70-х годов 19-го века, и которая сыграла решающую роль в формировании их мировоззрения⁵⁶. Вероятно, на эти деньги финансировались демонстрации софт (студентов мусульманских религиозных учебных заведений) против султана Абдул-Азиза и за возведение на престол Мурада⁵⁷.

Другим направлением проконституционной деятельности армянских либералов было активное участие их лидера Отяна в публичной политической борьбе за провозглашение конституции. То он участвовал в демонстрации сторонников Мидхата с требованием низложения султана Абдул-Азиза⁵⁸, то заседал и дискутировал в конституционной комиссии, входя наряду с Намыком Кемалем, Зия-пашой и другими в группу ее либеральных членов⁵⁹.

Поддержка, оказанная армянскими либералами турецким конституционалистам, отразилась также на страницах армянских газет конца 1875—1876 годов. Они начали более открыто писать о необходимости коренных преобразований в Османской империи. Столичная "Норагир", издание либерального толка, подчеркивала: "Абсолютная цель армянина — видеть в Турции победу равенства и достоинства"⁶⁰, а "Масис" писала о необходимости введения принципа "уравновешения властей"⁶¹. Однако наученные горьким опытом танзиматских законодательных актов, когда большинство из них не были применены в реальной жизни и остались только на бумаге, армянские либеральные издания время от времени выражали сомнение в способности и желании турецких властей осуществить действительные конституционные преобразования. Так "Аревелян мамул" в 1875 году подчеркивала, что в случае, если султанский рескрипт о конституции будет применен в жизни, он "может принести много пользы"⁶².

После официального признания султанским правительством необходимости конституционных реформ уже почти все армянские газеты, а не только либеральные, приветствовали скорое провозглашение конституции. При этом даже либеральная "Масис" довольно осторожно высказывалась о перспективах ее точного соблюдения. Она писала, что только в случае, если конституция "будет применяться со всей точностью", она может открыть "новую эру"⁶³. Либералы по-прежнему продолжали верить со страниц печати своих читателей, а заодно и турецкие власти, что армяне связали свою судьбу с Османской империей⁶⁴ и объясняли, что так как большая часть армян живет в Азии и всегда должна быть "согражданами Турции", то она может защищать свои интересы только в случае "тесного союза с Турцией и дружеского согражданства с турками"⁶⁵. Находившийся под их влиянием константинопольский патриарх Нерсес летом обратился с посланием к армянскому народу, в котором убеждал его всячески помогать османскому правительству, вставшему на путь реформ⁶⁶.

С другой стороны, в условиях нарастания в турецкой среде антихристианских настроений в результате обострения Восточного вопроса в связи с событиями на Балканах, в публикациях либералов начали появляться новые нотки, представлявшие из себя, фактически, отклики на реалии дня. Так, "Масис" констатировала, что в турецких газетах наблюдается "чрезмерный религиозный фанатизм"⁶⁷. В августе Минас Чераз к тому времени выдвинувшийся в качестве одного из ведущих либеральных деятелей, в статье во франкоязычной газете со всей определенностью отметил, что армяне имеют больше причин для восстания, однако они знают, что "есть множество болезней, которые может вылечить время"⁶⁸.

Осенью 1876 года руководство армянского миллета, находившееся в основном в руках либерально настроенных деятелей, предприняло ряд практических шагов (составление и вручение петиции османскому правительству о притеснениях армянского населения в вилайетах Западной Армении⁶⁹, встречи патриарха с Мидхат-пашой и послами России и Великобритании). По всей видимости, основной целью этих акций

было стремление либералов оказать давление на османские власти и добиться введения принципа децентрализации управления. Внимательно проанализировав публикации "Масис" того периода можно найти в них глухие отголоски политических устремлений лидеров армянских либеральных деятелей. Так, в одном из своих октябрьских номеров она поместила подробное сообщение об открытом письме бывшего посла Османской империи в Берлине и члена Государственного Совета Аристархи-бея великому везиру, в котором тот предложил предоставить вилайетам статус, близкий к "автономии", и присовокупило к ней свои комментарии, подчеркнув в них, что это, несомненно, полезно⁷⁰. Либералы стремились также к секуляризации государственной законодательной системы, к ограничению сферы применения шариата только в качестве сугубо религиозного закона для мусульман. Летом 1876 года обычно осторожная "Масис" подвергла шариат острой критике и предупредила власти о том, что он "может превратить народы страны во враждебные друг другу армии". Она писала: "Шариат был создан века назад и для других исторических условий. У него есть много недостатков. Христианские народы он называет "райей, то есть своего рода пленниками, платящими харадж и живущими в покорности..."⁷¹.

В идейном плане речь шла о различных интерпретациях политической доктрины османизма со стороны армянских и турецких конституционалистов⁷². Армянские либералы выступали против великодержавных и ассимиляторских тенденций в ее трактовке, характерных для "новых османов" и пытались добиться законодательного оформления тех ее положений, которые давали возможность на ее основе осуществить реформы в духе "братства и равенства" народов Османской империи.

Характерно в этом плане выступление известного деятеля С. Палазяна на заседании Национального собрания в декабре 1876 года, за несколько дней до провозглашения конституции. Он заявил: "Открыто скажем нашим османским соплеменникам и постараемся, чтобы они поняли, что мы армяне и что мы сохраним нашу национальность даже под османским знаменем. Стремление к слиянию не будет полезным ни для

кого из нас..., однако мы [имеются в виду народы Османской империи — Р.С.] имеем единство интересов, именно потому мы являемся единым целым в качестве граждан Османской империи...⁷³.

На большее либералы в то время не рассчитывали. Они, как и турецкие конституционалисты, искренне верили, что провозглашение конституции способно обеспечить условия для возрождения Османской империи и решения всех ее тяжелых проблем.

23 декабря 1876 года конституция была провозглашена. Начался короткий период т.н. "первой османской конституции". Пришло время непосредственного столкновения великих идей либерализма с тяжелой реальностью Османской империи последней четверти 19-го века.

ROUBEN SAFRASYAN

ARMENIAN LIBERALS AND CONSTITUTIONAL MOVEMENT IN THE OTTOMAN EMPIRE: 1867-1876

The problem of relations between "Young Ottomans" — first Turk constitutionalists of 1860-1870-s and liberal movements of non-muslim peoples of Ottoman Empire has been studied insufficiently.

The paper deals with the attitude of Armenian liberal circles of Ottoman Empire towards "Young Ottomans". Analysing their position reflected in publications of Armenian liberal periodicals author picks stages of its evolution out: from well-disposed interest up to direct involvement in constitutional movement.

At the same time author comes to a conclusion, that existed essential ideological differences of approach to national question and interpretation of doctrine of ottomanism stood in the way of establishing real alliance between them.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton, 1963; Devereux R. The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament. Baltimore, 1963. Martin Ş. The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas. Princeton, 1962; Петросян Ю.А. "Новые османы" и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. Москва, 1958.
2. Artinian Vartan. The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863: A Study of its Historical Development. Istanbul.

3. Ալպերթյան Ա. Մինաս Չերազ. իր կյանքը և գործը. իր 60 ամյա հորելյանի արթիվ. Գահիրե, 1927, էջ 75.
4. Սարոխյան. Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860—1910), Հ.Ա. Թիֆլիս, 1912, էջ 59.
5. В числе друзей, сотрудников и советников Мустафы Решид-паши, Мехмеда Эмин Аали-паши, Мехмеда Фуад-паши и Ахмеда Мидхат-паши называются известные либеральные деятели Г.Агатон, С.Виченян, А.Крчикян, Г.Отян, М.Португал, Г.Стирараджян.
6. Не успев вступить в должность, он через несколько месяцев умер в Париже. См. Սաառուր Հ. Աշխարհարար մատենագիտության պատմություն, էջ 177 (Չիտպիթ). — Հայաստանի Ե.Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի բանգարան, Բ. I, 17.
7. См. Հովհաննիսյան Աշոտ. Նարթանդյանի և նրա ժամանակը, Հ. I, Երևան, 1955; Гукасян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30—60-х годов XX века. Ереван, 1989.
8. «Արշարյու Արարիտյան», 1861, # 655.
9. «Ախախ», 1867, # 786.
10. Там же.
11. См. Осканян С. The Sultan and His People. New-York, 1857, pp. 444—448. X.Восканян в 1854—1871 гг. года постоянно жил в США, где наряду с журналистской деятельностью находился на турецкой консульской службе. Однако связи со своими единомышленниками родине он не прерывал.
12. Текст см. Ebüzziya Tevfik. Yeni Osmanlılar Tarihi, C. I, İstanbul, s. 25—43.
13. Davison R.H. Reform in the Ottoman Empire, 1856—1876. Princeton, 1963, p. 204. Анализ содержания письма Мустафы Фазыл-паши сделан нами ранее, см. Сафрастян Р. А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50—70 гг. XX в.). Ереван, 1985, с. 86—87.
14. См., например, «Ախախ», ## 12, 783, 784.
15. «Ախախ», 1867, # 784.
16. «Ախախ», 1867, # 786.
17. «Ախախ», 1867, # 784.
18. Время от времени, особенно в начальный период своей деятельности, они писали также о "более тяжелом положении мусульман империи по сравнению с христианами".
19. «Ախախ», 1867, # 786.
20. «Ախախ», 1867, # 786.
21. В османской империи до принятия конституции 1876 года не существовало государственного или официального языка. См. об этом: Sevengil R.A. Türkçenin Devlet Dili Olucu. — Türk Dili, 1961, Cilt: XI, # 117, s. 605—607.
22. «Ախախ», 1867, # 787.
23. Анализу взглядов "новых османов" по вопросу "слияния" народов османского государства посвящена наша статья. См.: Сафрастян Р.А.

Концепция "османской нации" у "новых османов". — Вопросы востоковедения, ЕГУ, 1987, # 3–4, с. 67–76.

24. «Ասիա», 1867, # 779.
25. Текст письма обнаружен и опубликован турецким историком литературы М.Дж.Кунтайем. См. Kuntay M.C. Namık Kemal Dövrünün İnsanları ve Olayları Arasında. С. 1, İstanbul, 1944, с. 183–187, 290–291.
26. Ibid., с. 186.
27. «Ասիա», 1867, # 780.
28. «Ասիա», 1867, # 16.
29. «Ասիա», 1867, # 17.
30. «Ասիա», 1867, # 20.
31. «Ասիա», 1867, # 784.
32. «Ասիա», 1867, # 786.
33. См., например: «Արշալոյս Արարատյան», 1866, # 77.
34. «Ասիա», 1867, # 18.
35. Նարիկյան, Հ. Մինաս Վ. Շամանակակից պատմություն, 1868–1878, Մաս Գ, Վենետիկ, 1907, էջ 354.
36. См. в официальном послужном списке Г.Отяна в: *Annuaire diplomatique de l'Empire Ottoman. Première Année, 1289 (1872–1873), Constantinople, 1872, p. 72–72.*
37. См. Гуксян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30–60-х годов XIX века. Ереван, 1989, с. 128; Beylerian A. Krikor Odian (1834–1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions secrètes. — *Revue du Monde Arménien*, 1994, # 1, p. 48.
38. «Արևելյան Վանք», 1872, # 8, էջ 357–358.
39. См. упоминание об этом в тексте письма Хрипяна Гарегюгу Срмадзатяну, опубликованном в: Դիվան հայոց պատմության, գիրք ԺԳ. Հարապահարությունները Տանլահայաստանում (Վաղարշապետ 1801–1888). Հավելվածներով, ծանոթագրություններով և բազմաթիվ. Հրատ. Գ. Արամյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 247.
40. См. об этом: Сафрастян Р.А. Доктрина османства в политической жизни Османской империи (50–70 гг. XIX в.). Ереван, 1985, с. 103–104.
41. Klician V.A. Son Altesse Midhat Pacha, Grand Vézir. Paris, 1909, p. 84.
42. Կազմարարյան Միքայել. Գրիգոր Օղյան. Սահմանադրական խոսքեր և ճաներ. Կ.Պոլիս, 1910, էջ ԺԶ.
43. Беркес пишет об "армянских и албанских интеллигентах". См. Berkcs N. *Türkiyede Çağdaşlaşma*. İstanbul, 1973, с. 273.
44. Отрывочные сведения о нем в своих мемуарах посол России в Османской империи Николай Игнатъев. См. Залески графа Н.П.Игнатъева. — *Известия МИД*, 1915, кн. I, с. 170–171 (на французском языке).
45. Elliot, Henry. The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform. — *The Nineteenth Century*, Vol. XXIII, 1888, January–June, p. 279–280.
46. «Արևիկ Հայաստանի», 27.12.1875.

47. Игнатъев — Гирсу, 24 мая/5 июня 1876 года. — Архив внешней политики России (ФВПР), ф. Канцелярия МИД, 1876, л. 204.
48. Օրաց, Միմա. Կենսագրական միջոցներ. Փարիզ, 1920, էջ 21. Автор был младшим другом и единомышленником Отяна.
49. См. Նսրիխան, Հ. Միջոց և ժամանակակից աստվածություն, 1868–1878. Մասի Գ, Կենսություն, 1907, էջ 355. Автор ссылается на свидетельство "известного армянского политического деятеля", находившегося в тот период в Константинополе.
50. См. об этой комиссии Davison R.H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, 1963, p. 48.
51. Karal, Enver Ziya. Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly. — In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. Ed. by B. Braude and B. Lewis, Vol. I: *The Central Lands, New York — London, 1982*, p. 391.
52. См. Davison R.H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, 1963, p. 37–38; Фадиева И.Е. Мидхат-паша: Жизнь и деятельность. Москва, 1977, с. 83.
53. Эти положения в окончательный текст конституции не вошли, так как против них выступило большинство членов конституционной комиссии, в том числе, лидеры "новых османов" Намык Кемаль и Зия-паша.
54. См. об этой миссии: Baykal, Bekir S. *İktisadi, Midhat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü*. — III Türk Tarih Kongressi, Ankara, 15–20 Kasım 1943. Ankara, 1948, s. 470–477; Beylerian A. Krikor Odian (1834–1887): un haut fonctionnaire ottoman, homme des missions secrètes. — *Revue du Monde Arménien*, 1994, # 1, p. 54–55.
55. См. Kuntay M.C. *Namık Kemal Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*. C. 1, İstanbul, 1944, s. 262–263.
56. Эти факты о Мкртчиче приводятся Кунтэем. См. *Ibid.*, s. 263. О роли "парникского" образования в истории армянского просветительского и либерального движения см. Гукасян В.Г. Константинопольские армяне и национально-просветительское движение 30–60-х годов XIX века. Ереван, 1989, с. 92–93.
57. Турецкий историк Яылмаз Оатуна пишет, что Мидхат деньги, которые раздал софтам, взял у Мурада. См. Öztuna, Yılmaz T. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, C. 12, 1967, s. 54.
58. Օրաց, Միմա. Կենսագրական միջոցներ. Փարիզ, 1929, էջ 23. Через пишет, что Отян был единственным христианином, осмелившимся принять участие в этой антиправительственной демонстрации.
59. Davison R.H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. Princeton, 1963, p. 48.
60. «Նսրազիր», 23.10.1876.
61. «Մասիխ», 1876, # 1835.
62. «Արևելյան մամուլ», 1875, # 12, էջ 480.
63. «Մասիխ», 1876, # 1894.
64. «Մասիխ», 1876, # 1848.

65. «ԱՄախ», 1876, # 1895.
66. Обширные выдержки из текста послания публикует Сарухан См. Սահրախան. Հայկական խնդիրն և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860-1910), Հ.Ա., Թիֆլիս, 1912, էջ 115-117.
67. «ԱՄախ», 1876, # 1841.
68. Цит по: Ալպոթյանյան Ա. Մինաս Չերազ իր կյանքը և գրքեր իր 60 ամյա հորձյանի արթիվ. Գահիրե, 1927, էջ 114.
69. Текст см. «ԱՄախ», 1876, # 1878.
70. «ԱՄախ», 1876, # 1887.
71. «ԱՄախ», 1876, # 1841.
72. О доктрине османизма в период конституционного движения см. Сафрастьян Р.А. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в.). Ереван, 1985, с. 80-110.
73. Սահմանադրությունը Ազգային ժողովը, 1876-1877. Կ.Պոլիս, 1876, էջ 326.

ԱՎԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ «ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ» ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՕՐԵՆՍԳՐԸԵՐԻ ՄԵՋ

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր մնալ որպես հետամնաց հողագործական երկիր, գյուղատնտեսական արտադրության ծայր աստիճան ցածր մակարդակով: Աշխատավոր գյուղացիության դրությունը չափազանց ծանր էր, հատկապես տարեցտարի աճող աշարի (տասանորդի) և այլ բազմապիսի հարկերից: Երկրում մեծ չափերի էր հասել կաշառակերությունը, չարաշահումները, առավել ևս ազգային խտրականությունն ու ճնշումները: Բացարձակապես բացակայում էր կյանքի, ունեցվածքի և պատվի ապահովությունը:

Օսմանյան կայսրության ծանր լուծը բոթափելու համար, դեռևս դարասկզբին սկսվեց կեղեքված ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը: Հակառակ բուրժների գործադրած դաժանություններին, այդ ապստամբությունները պսակվեցին հաջողությամբ, և աստիճանաբար ստեղծվեցին ազգային անկախ պետություններ:

Այդուհանդերձ, 19-րդ դարի կեսերին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ մնացին ազգեր, որոնք ի վիճակի չեղան ազատագրվելու և ինքնուրույն կերտելու իրենց ճակատագիրը: Ահա այդ ժողովուրդների վիճակի «բարելավումն ու ազատագրումը» մեծ պետությունները դարձրին օրակարգի հարց, ավելի ճիշտ՝ իրենց շահերից ելնելով, հետամուտ լինելու բաժանել կայսրությունն ու առաջինը ստանալ ամենամեծ բաժինը: Թուրքական կառավարությունը, ձգտելով մեծ պետությունների ուշադրությունը շեղել այդ կնճռուտ հարցերից, 1839թ. սկսեց կիրառել բարենորոգումների քաղաքականությունը, և բոլոր միջոցներով համոզել Եվրոպային և մասնավորապես Ռուսաստանին, որ այսուհետև վե-

րացվելու են մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև ե-
րաձ խտրականությունները, և ապահովվելու են Օսմանյան կայս-
րության հպատակների կյանքը, ունեցվածքը, պատիվը, կարգա-
վորելու են հարկերի արդարացի քաշխումն ու գանձումը, զինվո-
րական ծառայությունը, դատական գործը, ժառանգության հար-
ցերը: Վերացվելու են կաշառակերությունն ու յարաշահումները և
այլն և այլն: Իրականում, դրանց իրականացման համար չկար
համապատասխան հիմք և ոչ էլ մտադրություն: Թուրքական կա-
ռավարությունը վարչական, հողային, քաղաքացիական քարենո-
րոգումների ծրագիրը իրագործելու համար 1839թ. նոյեմբերի 3-ին
Կ.Պոլսի սուլթանական պալատի Գյուլիսանե կոչված պարտեզում
հրապարակեց կայսերական հրովարտակը՝ Հաթթը շերիֆը
(Մրրագան գիր), որը հետագայում ընդհանուր անունով կոչվեց
«Թանգիմաթ» (Թանգիմաթը. արաբ. «Քանգիմ» քառի հոգնակի
ձևն է, որ նշանակում է քարեփոխել, կարգադրել, խմբագրել):

Դժբախտաբար, քարենորոգման այս նախաձեռնությունը և
նրա հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ այն խախտու էր իր հիմ-
քից, որովհետև նախ այն խոթք էր ավատատիրական երկրին և
ընդհանրապես՝ մահմեդական մտայնությանը: Երկան նշանա-
կություն չունեցավ նաև 1856թ. հրապարակված հրովարտակը՝
«Հաթթը Հյումայուն» (Սուլթանական գիր) անունով, որ կրկին
անգամ խոտտացվում էր ապահովել երկրի հպատակների անվ-
տանգությունն ու նրջանկությունը: Մի խոսքով այդ հրովարտակ-
ների հիման վրա պատրաստված օրենքներն ու կանոնադրու-
թյունները մնացին միայն թղթի վրա և չկիրառվեցին կյանքում:

Թանգիմաթի շրջանում հրապարակված օրենքները, կանո-
նադրությունները, հրամանագրերը, և ընդհանրապես սուլթանա-
կան կառավարության կողմից ազգային փոքրամասնություննե-
րին շնորհված պաշտոնական գրությունները, լույս են տեսել
«Էյուսուուր» (Օրենսգիրք) խորագիրը կրող մատենաշարում, ա-
րաքատառ քուրքերեմով: Առաջին անգամ այն լույս տեսավ Հիճրի
թվականով 1267-ին (1850-1851թթ.): Հրատարակության սկզբում
գետեղված էր նաև սուլթան Արղուլ Մեջիթի նշանավոր հրովար-
տակը՝ «Հաթթը Շերիֆը»: Օրենսգիրք երկրորդ հատորը լույս տե-
սավ 1279 (1863) թ.: Այս հրատարակության մեջ ընդգրկված էր
վերոհիշյալ առաջին հատորի նյութերը և այն օրենքները, որոնց
հրապարակվել էին մինչև 1863 թվականը: Այն հրատարակվեց

նակ 1282 (1865–66) թվականին: Հետագայում 1289 (1872–73) թ. սկսած, «Դ-յուստուրը» լույս տեսավ 4 հատորով և 4 հավելվածով¹ (4-րդ հատորը ունի երկու առանձին հրատարակություններ. առաջինը լույս է տեսել 1296 (1878–79) թ. սուլթանական տպարանում, երկրորդը՝ 1299 (1881–82)թ. Մահմուդ Բեյի տպարանում: Բովանդակությամբ դրանք համընկնում են և տարբերությունը միայն էջերի քանակի մեջ է: 1296 (1878–79)թ. մինչև 1302 (1885)թ. հրատարակված օրենքներն ու կանոնները լույս են տեսել 2 հատորով և մի հավելվածով²: 1885թ. մինչև 1908 թվականն ընկած ժամանակաշրջանում հրատարակված օրենքները կանոնավոր չեն հավաքվել և չեն հրատարակվել, րացառությամբ մի քանիսի, որոնք լույս են տեսել մասուլում: Պատճառը Արդուլ Համիդի վարած դաժան քաղաքականությունն էր:

1911թ. «Օրենքների հրատարակող վարչությունը» հրատարակեց «Դ-յուստուրի»-ի երկրորդ մշակված խմբագրությունը³: Ի տարբերություն նախորդ հրատարակությունների, այս հատորների մեջ ընդգրկվեցին 1908–1915թթ. հրատարակված սուլթանական հրամանագրերը (*Irade-i Seniye*), մեջլիսի արձանագրությունները, պետաթերը՝ ուղղված է Դուսի թեմերին, զինվորական օրենքներն ու կանոնները, դիվանագիտական գրությունները՝ այդ թվում պայմանագրերը, համաձայնագրերը՝ ֆրանսերեն քննարկի հետ:

Հարկ է նշել նաև, որ «Դ-յուստուրի» մեջ չեն ընդգրկված Թանզիմաթի շրջանում և հետագայում հրատարակված բոլոր օրենքներն ու կանոնադրությունները: «Դ-յուստուրի» ծառայությունից դուրս են մնացել քաղաքիվ քերթներ ու թաքրիմներ, որոնք զանազան հարցերով ուղղված են եղել համայնքների առաջնորդներին, ինչպես օրինակ 1850թ. «Օսմանյան Բողոքական հպատակներին շնորհված ֆերմանը», 1852թ. հայ կաթոլիկ պատրիարքությունը հաստատող պետաթը, 1853թ. ոչ-մահմեդական առաջնորդներին ուղղված ֆերմանը, կամ 1870 մարտի 11-ի բուլղարական եկեղեցու ինքնուրույնությունը սահմանող հրովարտակը և այլն: Օսմանյան օրենքների, միջազգային պայմանագրերի, ինչես նաև զանազան փաստաթղթերի թարգմանության և հրատարակության ուղղությամբ զգալի աշխատանք կատարել են եվրոպական թուրքագետները⁴: Մակայն հրատարակված այդ աշխատությունները հիմնականում պարունակում են Թուրքիայի և այլ պետությունների

րի միջև կնքված պայմանագրերի քարզմանությունները՝ քիչ ու-
շաղղություն դարձնելով ազգային փոքրամասնություններին վե-
րաբերող կանոնադրությունների կամ հրամանագրերի հավաք-
ման և հրապարակման գործին:

Ինչպես նշվեց, քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու վե-
րաբերյալ սուրբանական կառավարության կողմից ընդունված
քազմաթիվ օրենքները չգործադրվեցին: Ընդհակառակը, օրըստօ-
րն կայսրության ոչ-մահմեդական բնակչության դրությունը ավելի
էր վատթարանում: Օսմանյան կայսրության կողմից ազգային
փոքրամասնություններին շնորհված հրամանագրերից (առանձին
սահմանափակումներով և խոչընդոտներով), մասամբ կիրառվե-
ցին միայն կրոնական համայնքներին վերաբերվող կանոնադ-
րությունները, ինչպես նաև քրիստոնեաբնակ առանձին նահանգ-
ներին տրված ներքին ինքնավարության արտոնությունները, (օ-
րինակ Կրետե կղզին, Լեռնալիբանանը, Սամսո կղզին, Աֆոնի լե-
ռը և այլն): Ստորև ներկայացվում են այդ համայնքներին վերա-
բերվող կանոնադրությունները:

Հունական համայնքը Օսմանյան կայսրությունում ուներ 4
Պատրիարքություն: Դրանք էին՝ Կ.Պոլսի, Երուսաղեմի, Անտիոքի
և Ալեքսանդրափայինը: Վերջին երեքը ինքնուրույն էին և ունեին
հավասար իրավունքներ: Սակայն կրոնական գործերում վճռա-
կան իրավունքը պատկանում էր Կ.Պոլսի Պատրիարքությանը, ո-
րի իրավասության մեջ էին մտնում նաև քարծրաստիճան հոգևո-
րականների նշանակումը, հեռացումը և պատժումը:

Կ.Պոլսի Պատրիարքության կանոնադրությունը, որը բաղ-
կացած է 11 գլուխներից և 130 հոդվածներից, Բարձրագույն
Դռան կողմից վավերացվեց 1862 թ. հետևյալ խորագրով՝ «Հունա-
կան Պատրիարքի ընտրության, նշանակման և Պատրիարքա-
րանի բարեփոխությունների վերաբերյալ հունական Պատրիար-
քարանի խորհրդի կողմից կազմված ընդհանուր կանոնադրությու-
նը»⁵:

Երուսաղեմի հունական Պատրիարքարանի կանոնադրու-
թյունը տրված է առանձին: Այն բաղկացած է 4 գլուխներից և 17
հոդվածներից: Պետք է նշել, որ հունական Ուղղափառ Եկեղեցու
Տիեզերական Պատրիարքարանը գտնվում էր Կ.Պոլսի Ոսկեղջու-
րի թաղամասի Ֆեների շրջանում, որը բնակեցված էր մեծ մա-
սամբ հույներով: Նշենք նաև, որ Ֆեների հույներից մեծ թվով պե-

տական գործիչներ կոչվել են «ֆեներճի», քանի որ նրանք Օսմանյան կայսրության Արտաքին գործերի նախարարությունում վարել են քարգմանչի և այլ կարևոր պաշտոններ: Հրեական համայնքը համեմատած ոչ-մահմեդական մյուս համայնքների հետ, եղել է առավել կազմակերպվածը և ունեցել է գործունյա վարչություն:

1859թ. աշխարհիկ և հոգևոր տարրերի միջև առաջ եկած մրցակցության հետևանքով, ծագում են մի շարք ներհամայնքային տարածայնություններ՝ համայնքը բաժանվում է 2 խմբավորումների: Ի վերջո Բարձրագույն Դռան որոշմամբ համայնքի ղեկավարները, գումարելով ընդհանուր ժողով, ընդունում են «Բարքիության կանոնադրությունը», որը սուլթանական հրամանագրով վավերացվում է 1865 թ. մարտի 20-ին:

«Դյուստուրի» մեջ ընդգրկված կանոնադրության հեղինակները ամեն կերպ ձգտել են որոշ չափով աշխարհականացնել իրենց համայնքի կառավարումը, որը մինչ այդ տևապես գտնվել էր կրոնավորների վերահսկողության տակ: Միևնույն ժամանակ նրանք նպատակ ունեին մշտական կապ հաստատել կայսրության զանազան կենտրոններում (Մալմեիկ, Էդիրնե, Պուլղիվ, Իզմիր, Բուրսա, Երուսաղեմ) գտնվող միաբանությունների հետ և ստեղծել մեկ ընդհանուր ղեկավարություն Կ.Պոլսի գլխավոր Բարքիի առաջնորդությամբ: Բարքիության կանոնադրությունը բաղկացած է 5 գլուխներից և 48 հոդվածներից:

Հայ համայնքի «կանոնադրության» ստեղծման պատմությունը կայանում էր հետևյալում:

1854թ. օգոստոսին Գր. Օտյանը, Սերվիչենը (Սերովբե Վիչենյանը), Գ.Պալյանը, Ն.Ռուսիմյանը, ինը հոգևորականների մասնակցությամբ կազմում են հայ ազգի կանոնադրության նախագիծը և ներկայացնում Պատրիարքին՝ վավերացնելու համար: Կանոնադրության այս անդրանիկ նախագծի վավերացումը ձգձգվում է երկու տարի և ի վերջո ձախողվում պոլսահայ ամիրաների և կղերականների կողմից: 1858թ. նոր կազմված համձնաժողովը կանոնադրությունը վերամշակելուց հետո, այն ներկայացնում է Ազգային Ժողովի հաստատմանը: Տևական և համատ պայքարից հետո 1860թ. մայիսի 24-ին հայ առաջադիմական մտավորականներին հաջողվում է կանոնադրության նոր խմբագրությունը ներկայացնել ընդհանուր ժողովի քննարկմանը, որը հաստատվելուց հետո, Ն.Ռուսիմյանի առաջարկությամբ կոչվում է «Ազգա-

յին Սահմանադրություն): Սակայն, որպեսզի «Ազգային Սահմանադրությունը» իրավական ուժ ստանար, պետք է հաստատվեր կառավարության կողմից: Բարձրագույն Դուռը իր հերթին մտտ Երեք տարի ձգձգելուց հետո, 1863թ. մարտի 17-ին հաստատում է խմբագրած օրինակը⁸:

«Դյուստուր»-ի մեջ հրատարակված «Ազգային Սահմանադրության» քուրքերեն թարգմանությունը կատարված է այս վերջին հայերեն խմբագրությունից: Անհրաժեշտ է նշել, որ կանոնադրության քուրքերեն և հայերեն խմբագրության մեջ կան որոշ տարբերակումներ. հայերեն քնագրի մեջ «Ազգային Սահմանադրություն Հայոց» խորագիրը քուրքերենում դարձել է «Հայ Ազգի Կանոնադրություն» (Nizamname-i Millet-i Ermenian): Բնականաբար տիրող միապետական կարգերում խոսք անգամ չէր կարող լինել «Սահմանադրություն» բառի գործածության մասին: «Դյուստուր»-ի հրատարակությունից այս կանոնադրությունը թարգմանել ենք հայերենի, որը անտիպ վիճակում պահվում է մեր արխիվում: Մեր թարգմանության տողատակերին նշել ենք այն բոլոր տարբերությունները, որոնք կան հայերեն և քուրքերեն խմբագրությունների մեջ: Հարկ է նշել, որ 1916թ. հուլիսի 28-ի հրամանագրով թուրքական կառավարությունը դադարեցրեց «Ազգային Սահմանադրության» գործածությունը⁹: Այն կրկին գործածության մեջ մտավ մայն 1918թ. երիտթուրքերի կառավարության անկումից հետո և որոշ փոփոխություններով գործադրվում է Թուրքիայում մինչև այսօր¹⁰:

«Ազգային Սահմանադրության» 1860թ. խմբագրությունը ունի մի շարք թարգմանություններ¹¹:

19-րդ դարում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան հատկապես հույն և հայ համայնքների մեղսում: Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու ծավալած քարոզչության ազդեցության ներքո, հայերի որոշ մասը սկսեց հարել կաթոլիկության: Այս պատկառումը դժգոհություն առաջացրեց հայ լուսավորչականների շրջանում և, հակառակ ձեռնարկված քայլերին, 1831թ. կաթոլիկ հայերը Բարձրագույն Դռան կարգադրությամբ կազմեցին առանձին հայ կաթոլիկական համայնքը և «Դյուստուր»-ի մեջ ընդգրկված է 1839 թ. ապրիլի 3-ին, սուլթան Մահմուդ 2-րդի կողմից «Հայ Կաթոլիկ Պատրիարք Հասուն Էֆենդիին շնորհված սուլթանական հրովարտակը»¹²:

1847 թվականից սկսած Հայ Եկեղեցու պառակտումը խորացավ մաս հայ բողոքականների ամջատումով, որոնք 1850թ. սուլթանական հրովարտակով հաստատվում են որպես առանձին համայնք:

Պառակտվում էին մաս հունական համայնքները: 1840թ. լատինները բաժանվեցին և հիմնեցին առանձին լատինական համայնք (Latin Rayasi), իսկ 1847թ. Ունիատների (Մելքիդների եկեղեցիների միացման կողմնակիցների) առաջնորդը Բարձրագույն Դռնից ստացավ պատրիարքի տիտղոս¹³:

Սլավոնական ժողովուրդները, մինչև քաղաքական անկախության հասնելը, դժգոհ էին և ամեն կերպ ձգտում էին ազատվել հունական եկեղեցու անմիջական ազդեցությունից: 19-րդ դարի 40-50-ական թթ. բուլղարական մի շարք քաղաքներում բուռն պայքար սկսվեց տեղի հույն եպիսկոպոսներին հեռացնելու համար և նրանց տեղը նշանակելու բուլղար հոգևորականներին: Նույնիսկ 1846թ. բուլղարական մտավորականության ներկայացուցիչները ինքնուրույն ազգային եկեղեցի ստեղծելու խնդրանքով դիմեցին Սանկտ Պետերբուրգ:

Բուլղարներին հաջողվեց առանձին Էկզարխություն (Ուղղափառ ինքնուրույն եկեղեցի) ստեղծել միայն 1870թ. փետրվարի 26-ին, երբ Բարձրագույն Դուռը ռուս դիվանագետների միջամտությամբ ստիպված եղավ հատուկ հրովարտակով ճանաչել բուլղարական եկեղեցու ինքնուրույնությունը¹⁴:

«Դյուստուր»-ի մեջ ընդգրկված են մաս տարրեր համայնքների կրոնական առաջնորդների պաշտոնավարությունը հաստատող սուլթանական բարձր քերթներ:

Ստորև քերտում ենք թուրքերեն քննադրից թարգմանված խորագրերը:

1. «Հույն Պատրիարք Երմանոս Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր քերթը»: Հաստատման տարեթիվն է 1331թ. Բեպի Ուլ-Էվել (1912թ. փետրվարի 14)¹⁵:
2. «Հրեաների գլխավոր Բարբի Խայիմ Նահում Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր քերթը»: Հաստատման տարեթիվն է 1327թ. Շումաստի Ալ-Ահիր 23 (1909թ. հունիս 13)¹⁶:

3. «Հայ Պատրիարք Արշարունի Հովհաննես Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր բերաբը»: Հաստատման տարեթիվն է 1329թ. Զիլիիցք է 28 (1911թ. դեկտեմբեր 20)¹⁷;
4. «Միրոֆ Էֆենդիին բուլղար կաթոլիկ Եպիսկոպոսության պաշտոնին նշանակման մասին բարձր բերաբը»: Հաստատման տարեթիվն է 1327թ. Կոմստի Ալ-Ահիր 9 (1909թ. հունիս 19)¹⁸;
5. «Մարտինների Պատրիարք Իլյաս Էֆենդիի պաշտոնավարությունը բովանդակող բարձր պերաբը»: Հաստատման տարեթիվն է 1333թ. Սաֆար 27 (1914թ. հունվար 17)¹⁹;

«Դյուստուր»-ի մեջ ընդգրկված է նաև ներքին ինքնավարություն ունեցող նահանգների կանոնադրությունները:

19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության մեջ ստեղծվեցին մի քանի նահանգներ, որոնք կառավարվում էին վարչական և դատական յուրահատուկ օրենքներով: Այդ նահանգներն էին Կրետե կղզին, Սամոս կղզին, Լիբանանի և Աֆոնի լեռները, որոնց բնակչությունը գերազանցապես բաղկացած էր քրիստոնյաներից:

Սամոս կղզին կիսաանկախ իշխանություն (քեյսթյուն) էր դարձել դեռևս 1831թ.՝ Սուլթան Մահմուդ 2-րդի շնորհած հրովարտակով, որը չի ընդգրկվել «Դյուստուր»-ի մեջ: «Դյուստուր»-ի մեջ բերված է 1878թ. մարտի 4-ին մեծ վեզիրի կողմից Սամոս կղզու ղեկավարությանն ուղղված 5 բարեփոխված հոդվածներով կանոնադրությունը, որն աղընչվում է դատական, ատոջապահական, հարկային գանձումների հարցերին, ինչպես նաև անվտանգության մկատառումներով դեպի կղզի գինվորական մի նոր ջուկատ առաքելու խնդրի հետ²⁰:

1860թ. Լիբանանի մահմեդական դրուզները կազմակերպեցին քիստոնյա մարտնիխների ջարդ: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Դամասկոսում: Այդ կոտորածներից հետո մեծ պետությունների անմիջական միջնորդությամբ Լիբանանին տրվեց ներքին ինքնավարության որոշ արտոնություններ: 1861թ. հունիսի 9-ին շտապ կազմվեց առաջին փորձնական կանոնադրությունը, որը պիտի գործադրվեր երեք տարում՝ միջազգային հսկողությամբ²¹: Այնուհետև, երեք տարի անց ժամկետը լրանալու կապակցությամբ, 1864թ. սեպտեմբերի 17-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի կողմից Լեռնալիբանանին շնորհվեց 18 հոդվածներից բաղկացած մի նոր խմբագրությամբ կանոնադրություն, հետևյալ խորագրով՝ «Այս է Լեռնային Լիբանանի բարեփոխած նոր կանոնադրությունը»:

«Կրետեի վիլայեթի կանոնադրությունը» խորագիրը կրող հրովարտակը արված է 1867թ. հոկտեմբերի 1-ին սուլթան Աբդուլ Ազիզի կողմից: Կանոնադրության հոդվածները հիմնականում վերաբերվում էին Կրետե կղզու ընդհանուր ժողովին, ավագների խորհրդին, կազաներին և մութասարիֆություններին, խառը դատարանների և առևտրական դատարանների իրավունքներին, պարտավորություններին և նրանց ընտրության կարգին²²:

1908թ. Սահմանադրության վերականգնման վերաբերյալ սուլթան Աբդուլ Համիդի հռչակագիրը ընդգրկված է 1911թ. լույս տեսած «Ղյուստուր»-ի առաջին հատորի սկզբում:

Այս Սահմանադրության վերականգնման պատմությունը հետևյալն է.

1908թ. հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի գաղտնի կազմակերպությունը, ապստամբելով Սալոնիկում և Մակեդոնիայի այլ քաղաքներում, իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Միևնույն ժամանակ պահանջ ներկայացվեց սուլթան Աբդուլ Համիդին, 1876թ. թուրքական առաջին Սահմանադրությունը վերականգնելու համար: Աբդուլ Համիդը ստիպված զիջեց և հուլիսի 24-ին հատուկ հռչակագիր հրապարակվեց Սահմանադրության վերականգնման մասին: Ստորև ներկայացնում ենք այդ հռչակագրի 1-8 հոդվածների թարգմանությունը՝ կատարված մեր կողմից, ուր մարդասիրական դրույթներով իրոք որ խոստացվում էր պաշտպանել անխտիր բոլոր հպատակների կյանքի, ունեցվածքի ու պատվի ապահովությունը:

1. «Յուրաքանչյուր հպատակ, ինչ ազգության և դավանանքի էլ պատկանելիս լինի, օժտված լինելով անձնական ազատության, հավասար է օրենքի և հարկատվության առաջ:
2. Օրենքից դուրս ոչ մեկը չի կարող հարցաքննվել, բանտարկվել և կամ այլ կերպ պատժվել:
3. Արտակարգ հանգամանքների բերումով, այս կամ այն ձևով կամ անունով եթե դատարաններ կամ հանձնաժողովներ կազմվեն, ապա, ըստ օրենքի արտոնություն ունեցող մեկը չի կարող դատարանից դուրս մի այլ վայրում հարցաքննության ենթարկվել:
4. Որևէ անձի բնակարանը հարձակման չի կարող ենթարկվել: Օրենքից դուրս որևէ անձի բնակարանը մտնել և խուզարկելը անթույլատրելի է:

5. Ոստիկանությունը կամ տարրեր անվան տակ այլ պաշտոնյաներ ոչ մի ձևով իրավուք չունեն օրենքի սահմաններից դուրս որևէ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելու:
6. Մեր հպատակները առևտրի և ուղևորության նկատառումներով իրավունք ունեն ցանկացած անձնավորությունների հետ հանդիպելու և հաղորդակցության մեջ մտնելու:
7. Տպագրության գործը կառավարության կողմից չպետք է, որ քննության ենթարկվի: Անձնական մամակները և պարբերական մամուլը նամակատնետում ստուգման ենթակա չեն: Տպագրության հետ առնչվող հարցերը լսվելու են սովորական դատարաններում:
8. Ուսուցումը ազատ է» և այլն²³:

Հստակ նկատելի, որ այս և 1839 թվականից հրապարակված սուլթանական բոլոր բարձր հրովարտակներից յուրաքանչյուրը կրկնում է նախորդի միտքը՝ ապահովել ազգային փոքրամասնությունների մարդկային իրավունքներն ու բարեկեցությունը: Սակայն, իրավիճակը մնում էր նույնը և այդ խոստումները նորից մնո՞ւմ էին թղթի վրա: Այդպես եղավ նաև Արդուլ Համիդի այս հռչակագրի հետ: Հակատակ Սահմանադրության վերահաստատման և հրապարակված այլ հրամանագրերին, թուրք պաշտոնատար անձիք բոլորովին անտարբեր էին մնում այն կյանքում իրագործելու խնդրում: Այս կապակցությամբ շատ տեղին գնահատական է տվել ժամանակի իրավաբան-պատմաբան Ռուլեն Ժեկմենը, մատնանշելով, որ «Հաթթը Շեյխիդը», «Հաթթը Հյումայունը» ինչպես նաև 1876 թ. Օսմանյան Սահմանադրության մեջ բերված բոլոր խոստումները փքուն ստեր են²⁴: Կյանքի, պատվի և ունեցվածքի անձեռնմխելիության վերաբերող վերոհիշյալ դրույթները ամբողջովին անտեսվեցին և բոլորովին չգործադրվեցին կյանքում: Ընդհակառակը արևմտահայության և մյուս ազգերի վիճակը առավել վատթարացավ, իսկ խանդավառությունը Սահմանադրության վերականգնման ուղղությամբ՝ տևեց շատ կարճ: Աղանայում և Կիլիկիայի մի շարք վայրերում տեղի ունեցած կոտորածները կրկին բացեցին ժողովրդի սրտում խորացած Արդուլ Համիդի շրջանի արյունահեղության ծանր վերքերը:

1910թ. Մալմեիկում կայացած «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեի գաղտնի նիստում Թալեաթը հայտարարեց հետևյալը. «Դուք զիտեք, որ սահմանադ-

րությամբ մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, քայց դուք բոլորդ միասին և ամեն մեկը առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա ամիրականամալի գաղափար է, Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացումները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատմել են իսկական հավասարության համար...: Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության սահմանականացման մեր նպատակը»²⁵:

Ավելի ուշ 1911թ. հոկտեմբերին կրկին Մալոնիկում տեղի ունեցած իրֆիհատականների համագումարը կայացրեց հետևյալ որոշումը. «Լաղ թե ուշ պետք է իրագործվի Թուրքիայի բոլոր հպատակների օսմանականացումը, քայց մի բան պարզ է, որ դա երբեք չի կատարվի հանդգելով, այլ պետք է իրականացվի զենքի ուժով»²⁶:

Այս բոլորի տրամաբանական շարունակությունը եղավ այն, որ հայերը ենթարկվեցին ամենադաժան հալածանքների և ֆիզիկական ոչնչացման: Այնպես որ 1915-16թթ. զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարածքում գտնվող հայաբնակ վայրերում, չէին առնչվում ռազմական միջոցառումների հետ, քանի որ հայության բնաջնջման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

AVETIS PAPAZYAN

THE "REFORMS" OF THE TANZIMAT IN THE OTTOMAN LEGISLATION

In 1839 a major political reform movement began within the Ottoman Empire. This process of change has generally been labeled "Tanzimat", which in Arabic means "to reform or to order".

One of the goals that the Tanzimat relays is a desire to abolish discrimination between varying religious groups. By abolishing discrimination, the life, property and honor of all Ottoman subjects would be protected and thus maintained. During this period, the Tanzimat reformers aspired to create a justification for the appointment of

taxes, a compulsory military conscription, a court of justice, a reformation of inheritance laws and speculations.

Although the Tanzimat strove to reform, in varying degrees, the strongest reformation that arose, due to the Tanzimat, did so by giving a certain restricted amount of religious rule to religious communities, similar to the way in which some Christian nations held the authority of self determination. For instance, Mountainous Lebanon, Mount Afon, Crete, and the Samos Islands are only a few examples of where some internal self determined rules can be observed.

Unfortunately, the majority of adopted laws, made during the Tanzimat, which could have improved the conditions for Christians, remained unrealized. The laws appeared on paper, and were never enacted in life. In fact, conditions for the non-Muslim Ottoman citizen became worse.

In the years after the close of the Tanzimat, in order to solve the "national question", Young Turks decided to annihilate suspect nations. Therefore, between the years of 1915 and 1916, the Young Turks committed a policy of Genocide in order to resolve the "Armenian question".

ՍԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Düstur, Tertip-i evvel, cild 1-2, Istanbul, 1289. Cild 3, 1293. Cild 4, 1296. Այս և հետագայում նշված հասարակական օսմաներին արարարաբար թարգմանվել են:
2. Düstur, Tertip-i evvel, cild 1, Istanbul, 1298, cild 2, 1299, cild 3, 1300.
3. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, Istanbul, 1329.
4. Şu' u) Testa I., Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances etrange* res depuis 1536, vol. I-VIII, Paris, 1865-1896. 2) Aristarchi bey, Legislation Ottomane, ou Recueil des Lois, reglements, ordonances traites, capitulations et autres documents officiels, de L'Empire Ottoman, Constantinople, 1873-1878, T. 1-5. Նույն մասնագրության 6 և 7-րդ հասարակական տեսու՝ Démétrius Nicolaidès, Legislation Ottomane, sixième partie, 1881, septieme partie, 1888. 3) Noradounghian G., Recueil d'actes internationaux de L'Empire Ottoman, T. I, 1897, T. 2, 1900, T. 3, 1902, T. 4, 1905. 4) Young G., Corps de droits Ottoman, Th. I-VII, Oxford, 1905-1906. Bilicini A., Ahmed Sedad, Legislation Ottoman, depuis Le Re* tablissement de la Constitution, 1912. 5) Дорев П., Документи за българската история, документи на турските държавни архиви (1564-1908), част I. София, 1942. 6) Fekete L., Einfuehrung in die Osmanisch Tuerkische Diplomatie der Tuerkischen Botmassigkeit in Ungarn, Budapest, 1926.
5. Düstur, Tertip-i sani, cild 2, s. 92-118.
6. Düstur, Tertip-i sani, cild 3, 562-566.
7. Şbu' A. Убиничини и П. де Куртейль, Современное состояние Оттоманской империи, С. Петербург, 1877, с. 180.
8. Մանրամասն տեսու՝ Հայկ Դազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կայսրությունը 1800-1870 թթ. Երևան, 1967, էջ 446:

9. Չավեն Արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս, Վավերագրություններ և վկայություններ, Կահիրե, 1947, էջ 192:
10. Լ.Գույումճյան, Հարցապնդում, հայ համայնքային անցուղարձեր: Մտամբուլ, 1950, էջ 9-10:
11. Այն ամբողջովին թարգմանված է ֆրանսերեն և հրատարակված է 1861-62 թթ. Փարիզում: "Revue de L'Orient de L'Algérie et de Colonies" ամսագրում: Նույնի 1863 թվականի թարգմանությունը կրճատումներով լույս է ընծայել Յունգը (George Young, Corps de droit Ottoman, Oxford, 1905, P. 79-92). 1863 թվականի խմբագրությունը ունի մեկ անգլերեն թարգմանություններ: (Տես F.B.Lynch, Armenia, vol. 2, London, 1901. Ֆ.Պ.Լինչ, Հայաստան, Հատ. 2, Թուրքական մահանգ, Թիֆլիս, 1910, էջ 581-609 (ռուսերեն): Կանոնադրության հայերեն քննադրերի հրատարակությունները տես «Մասիս», 1857, մարտ 28, թիվ 270, Կ.Պոլիս: Առոժ, Ազգային սահմանադրություն, Կ.Պոլիս, 1914 և այլն:
12. Düstur, Tertip-i evvel, cild 4, Istanbul, 1269, s. 793-796.
13. А.Убичини и П. де-Куртейль, Указ. соч., с. 166.
14. История Болгарии, М., 1954, т.1, стр. 250.
15. Düstur, Tertip-i sani, cild 5, s. 63-68.
16. Düstur, Tertip-i sani, cild 2, s. 351-355.
17. Ամբողջական թարգմանությունը տես՝ Ավետիս Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 1999, էջ 199:
18. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 324.
19. Düstur, Tertip-i sani, cild 7, s. 207-210.
20. Düstur, Tertip-i sani, cild 4, s. 303-304.
21. Düstur, Tertip-i sani, cild 4, s. 695-701.
22. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 652-655.
23. Düstur, Tertip-i sani, cild 1, s. 11-14.
24. Ролен-Жекмен М.Г., Армения, Армяне и Трактаты, М., 1897, с. 24.
25. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, составители М.Г.Нерсисян, Р.Г.Саакян, Ереван, 1982, с. 202.
26. Lepsius J., Der Todesgang des Armenischen Volkes, Potsdam, 1930, s. 222.

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՉԱՐԹՈՆՔԻ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ (12-13-րդ դդ.)

Մեր բվականության 12-րդ դարը Հայոց պետականության պատմության համար ունի առանձնահատուկ մշակակություն: Այն բնորոշվում է հայերով բնակեցված տարածքների ընդարձակմամբ, Մեծ Հայքի բուն տարածքներից դուրս՝ Կիլիկիայում և այլուր հայկական քաղաքական և մշակութային նոր կենտրոնների ստեղծումով, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հայկական պետական նոր միավորների առաջացումով, որոնք հետզհետե առաջնորդի դեր են ստանձնում ողջ հայաբնակ էյկումեննում: Դա մի կարևոր ժամանակահատված է, երբ անշրջելի փոփոխություններ են տեղի ունենում Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքում, ժողովրդի գիտակցության մեջ, փարչական կառավարման և եկեղեցական կազմակերպությունների կառուցվածքում: Աշխարհագրական նոր միջավայրերում (Հյուսիսային Ասորիք, Կիլիկիա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Բաղկաններ, Իտալիա) առաջանում են հայկական բնակավայրեր և տարեդայնորեն ստեղծվում է հայկական սիյուռքի նախատիպը, իրեն հատուկ հոգևոր ու մշակութային անկրկնելի օջախներով ու եկեղեցաթեմական կառուցվածքներով: Այս փոփոխությունները պայմանավորված էին Հայաստանի հիմնական նախարարական զինվորական ուժի բուն Հայաստանի քաղաքական կենտրոններից դուրս բերումով, որն հետևանք էր Բյուզանդական կայսրության կողմից Մեծ Հայքի տարածքների բռնագրավման և Բագրատունյաց թագավորության կործանման:

11-րդ դարի ընթացքում Մերձավոր Արևելքում տեղի էին ունենում արմատական փոփոխություններ, հիմնավոր վերափոխման էր ենթարկվում տարածաշրջանի թե՛ քաղաքական, թե՛ էթնիկ քարտեզը: Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության հետևանքով 12-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանը կրկին կորցնում է անկախությունը, հայկական մի շարք թագավորություններ և իշխանություններ իրենց զինվորական ջոկատներով ու հպատակ ազգաբնակչությամբ հեռանում են բուն հայրենիքից ու Բյուզանդական կայսրությունից, տարածքներ ստանում Կասպադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, ամրացնելով կայսրության հիշատակված շրջանները: Բյուզանդական կայսրության 12-րդ դ. քաղաքականությունը Այսրևովկասում ավարտվում է լիակատար ծախողմամբ: Բագրատունյաց Հայաստանի տարածքների գրավումը կայսրության կողմից, բացում է տարածաշրջանի դռները արևելքից եկող ասպատակիչների առջև: Այս նույն ժամանակ արևելքից Մերձավոր Արևելք և հայկական լեռնաշխարհ են ներխուժում սելջուկ-թյուրքական հրոսակները: Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) հետո պարզ դարձավ, որ Բյուզանդական կայսրությունը կորցնում է Անատոլիան, իսկ Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունն իր սահմանները տարածելով Իրանի, Միջագետքի ու Հյուսիսային Ասորիքի վրա, հաստատվում է Փոքր Ասիայում: Խախտվում է Հայաստանի կառավարման ներքին համակարգը, դեֆորմացիայի են ենթարկվում մշակութային մի շարք կարևոր ստեղծարարներ, որոնք կապված էին Հայաստան աշխարհի մշակութային ու տարածքային ամբողջականության և եկեղեցական նվիրապետության ընկալման խնդիրների հետ: Միաժամանակ, Մեծ Հայքի կենտրոնական (Անի, Կարս) և հարավային շրջանների (Վասպուրական, Տարոն, Աղձնիք) բնակչության մատայական գաղթեցումների և սելջուկյան տիրապետության հաստատման հետևանքով, այս տարածքներում նկատվում է մշակութային գործունեության որոշակի նվազում: Հայոց պետականության վերականգնումը Բուն Հայաստանում դառնում է անհնար:

Փորձելով դիմագրավել սելջուկյան հրոսակներին, 11-12-րդ դարերում Բյուզանդական կայսրությունը արևելքում վերադասավորում էր ուժերը, օգնություն ստանալու խնդրանքով ծեծում էր Արեւմուտքի պետությունների և Հռոմի պապության դռները: Խա-

չակրաց ռազմարշավները նորովի վերադասավորեցին ուժերը Մերձավոր Արևելքում: Առաջին խաչակրաց բանակները, հասնելով Տալլոսի լեռներին, հանդիպեցին մանր հայկական իշխանությունների, որոնք խաչակիրների մեջ տեսնում էին սելջուկ-թյուրքերի դեմ պատերազմում բնական դաշնակիցներ: Դրանք բյուզանդական ռազմական ուժերի մնացորդներն էին: Ժամանակի տարեգիր Մատթեոս Ուռեայեցին խաչակիրների գալուստը գնահատում է իբրև անհավատների նկատմամբ հին մարգարեության կատարում: Այդ է պատճառը, որ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանություններն ամեն տեսակի (քարոյական, զինական, նյութական և սննդամթերքի) օգնություն են ցույց տալիս առաջին խաչակրաց բանակներին: Սակայն ռզևորությունը նրկար չտեսց: Խաչակիրների առաջնորդներից մեկը՝ Պաղտին Բուլոյնացին խարդավանքով գրավեց Եղեսիան, սպանելով իրեն զրկաբաց ընդունած Թորոս իշխանին: Այս դիպվածը համախմբող նշանակություն ունեցավ Կիլիկիայի հայկական ուժերի համար, որոնք ողջ 12-րդ դարում խուսանավման քաղաքականություն էին վարում Բյուզանդական կայսրության, թյուրք-սելջուկյան և խաչակրաց պետական միավորների միջև: Հիմնականում բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող հայկական զինվորական ուժը, 12-րդ դարում ևս շարունակում էր կարևոր դեր կատարել Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում:¹ Հայազգի զորահրամանատարների ջոկատները պատերազմում էին բյուզանդական, վրացական, սելջուկյան և ֆաթիմյան Եգիպտոսի բանակներում, սակայն արյունաքամ էր լինում Մեծ Հայքը և մտարանում էր հայրենիքը պաշտպանող զինվորական ուժը:

Մասնակերտի ճակատամարտից հետո, երբ Բյուզանդական կայսրությունը լքեց իր ծայր արևելյան գավառները, Փոքր Ասիան զիջելով սելջուկ նվաճողներին, տարածաշրջանում բյուզանդական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայկական զինախմբերը միավորելու առաջին փորձը կատարեց Ռոմանոս Դ Դիոգենես (1068-1071) կայսեր զորահրամանատար Փիղարտոս Վարաժնունին, Կապադոկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հայտնված զինված ուժերի համախմբմամբ ստեղծելով քաղաքական միավորում: Սակայն այդ պետությունը նրկար կյանք չունեցավ և նրա մահից հետո (1086), սելջուկյան ասպատակությունների ու հեղինդուկ քաղաքական վիճակի պատճառով

մասնատվեց:² Այդ տերության տարածքների վրա և հարևանությամբ, տեղ-տեղ իրենց գոյությունը շարունակեցին Քեսունի (Գող Վասիլ), Եղեսիայի (Թորոս), Տարոնի (Չորտվանել) և այլ իշխանություններ, իսկ Կիլիկիայում հիմնավորվեցին Նաթանայելյանների, Բագունիների, Օշինյանների և Ռուբինյանների իշխանական տները, որոնք տարածաշրջանից Բյուզանդական զորքերի հետևապույց հետո ստեղծված վակուումում ինքնուրույն քաղաքական միավորներ ստեղծելու հավակնություններ ունեին:³ Նրանց միջև ծավալված գրեթե հարյուրամյա պայքարում հաղթանակով դուրս եկավ Ռուբինյան հայկական իշխանական տունը, որին էլ վերապահված էր Կիլիկիայում հայկական պետականության վերականգնումը (1198 թ.):

Բյուզանդիայի եկեղեցական քաղաքականության հետևանքով, 11-րդ դարի սկզբում Կոստանդնուպոլիսում, ապա՝ Հյուսիսային Ասորիքում հայտնվեց նաև Հայոց կաթողիկոսարանը, իսկ Բուն Հայաստանի քաղաքական կառավարման կենտրոնները, կորցնելով իրենց նշանակությունը, տեղափոխվեցին երկրի ծայրամասերը. Լոռ (Հյուսիսային Հայաստանի Գուգարք նահանգ),⁴ Սյունիք⁵ և Արցախ,⁶ հետզհետե վերաճելով տեղական նշանակության իշխանությունների, որոնք գրեթե առանց դիմադրության հպատակվեցին Սելջուկյան Մեծ սուլթանությանը, իսկ հետագայում՝ Վրաստանին և կամ Ատրպատականի Ելդիգուզյան արքայությանը: Մեծ Հայքում պատմական իրադարձությունները նպաստավոր չէին պետության վերականգնման համար: Այնուամենայնիվ, Հայոց մշակույթը շարունակում էր դեռևս ամուր պահպանել Բյուզանդիայի և քրիստոնյա աշխարհի հետ կապող մշակութային երակներում: Այս հանգամանքը չէր կարող երկփնդկում չառաջացնել Հայոց մշակույթում, հատկապես քաղաքականության, կենցաղի, մատենագրության և արվեստի բնագավառներում:⁷ Այսուհետև քաղաքական և մշակութային երկատվածությունը հետզհետե հզորանալու էր, քանի որ առաջանում էին հայկական պետականության վերականգնման մի քանի պոտենցիալ կենտրոններ: Ռազմաքաղաքական այդ միավորումների կողքին հաստատվեց նաև հայ հոգևորականության մի հոծ զանգված, որն ընդարձակեց հայոց եկեղեցական մկրապետության սահմանները, նոր եկեղեցական բեմեր և մենաստաններ հաստատելով Կիլիկիայում, Հյուսիսային

Ասորիքում, Պաղեստինում, Եգիպտոսում, Իտալիայում և Բալկաններում:

Նախկին քաղաքատունյաց Հայաստանի կենտրոնական գավառներում մնացած հայկական ավազանին, որին ղեռն ղեկավարում էր տեղում մնացած Պաղեստինիների ճյուղը, շնայած հետզհետե թուլանում էր, սակայն շարունակում էր ժառանգաբար պահել հսկայական ավատական տարածքներ, զինական ուժ և Անիի եպիսկոպոսական աթոռը:⁸ Այս ընտանիքն իր ճյուղերը տարածեց ողջ մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, Անիից մինչև Հյուսիսային Ասորիք և անգամ Եգիպտոս, խնամիական կապեր հաստատելով հայկական մյուս ազնվականական ընտանիքների հետ: Գրիգոր Մագիստրոս Պաղեստինո սերունդները գրեթե մեկ ու կես հարյուրամյակ (մինչև 13-րդ դարի սկիզբը), իրենց ձեռքում պահեցին նաև Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը Կիլիկիայում, ուր տարեցտարի ավելի ու ավելի էր կատարելագործվում եկեղեցական նվիրապետության կառուցվածքը: Արդեն Բարսեղ Ա կաթողիկոսի եռանդուն գործունեության շնորհիվ (1105-1113)⁹, քայլեր են ձեռնարկվում հաղթահարելու Հայաստանի քաղաքական և հոգևոր մասնատվածությունը, հակադրելով եկեղեցական նվիրապետության ամբողջականությունը: Բարսեղ Ա-ն, ղեռն 11-րդ դարի վերջին Մելիք Շահից ստացած հրովարտակով միավորեց Հայոց եկեղեցուց անջատված ինքնավարություն ձեռք բերած բնակիչ, իրեն ենթարկեց տարածաշրջանի տարրեր քաղաքական միավորների տարածքներում առաջացած, մի շարք հակաթու կաթողիկոսարաններ: Դավանական ազատության և հարկային արտոնությունների շնորհիվ, կաթողիկոսարանի գործունեությունը ընդարձակվեց սելջուկյան կայսրության սահմաններում: Կաթողիկոսարանը ելնելով միջազգային քաղաքական տեղաշարժերից և հայ ժողովրդի կյանքում իր դերի նորովի ընկալումից, ձեռնամուխ եղավ նոր եկեղեցա-քաղաքական գծի մշակմանը: 11-12-րդ դդ. ընթացքում Հայոց կաթողիկոսը սկսվում է ընկալել իբրև ողջ հայ ազգաբնակչության հոգևոր առաջնորդ, որը վեր էր կանգնած ժողովրդի բախտը տնօրինող քաղաքական իշխանություններից: Այս տեղեկեցն արտահայտվում է նաև Հայոց կաթողիկոսների տիտղոսաշարում: 11-րդ դ. հետո, Հայոց կաթողիկոսների տիտղոսից աննկատելիորեն դուրս է մղվում «Մեծաց» ցուցիչը,¹⁰ որի փոխարեն շրջանառության մեջ է դրվում «Ամն-

մայն» հասկացությունը: «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» քանաձևն արդեն օգտագործվում է 12-րդ դարի Հայոց պատմագրության մեջ, 60-70-ական թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերում, պատմական երկերում և այլուր:¹¹

Բյուզանդական կայսրությունը թեպետ արդեն 11-րդ դարի երկրորդ կեսին զրեթե ողջ Փոքր Ասիան զիջել էր սելջուկներին, այնուամենայնիվ դեռևս շարունակում էր հույսեր փայփայել, որ կվերադարձնի միջազգային տնտեսության և քաղաքականության համար կարևոր ստրատեգիական նշանակետեր հանդիսացող Փոքր Ասիան, Կիլիկիան և Հյուսիսային Ասորիքը, ուր Բյուզանդական կայսրերը սելջուկյան ռազմարշավների նախօրեին քնակեցրել էին Հայաստանից զաղթեցրած նախարարական տների ներկայացուցիչներին՝ իրենց զորաջոկատներով: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրությունը տարածաշրջանի հայկական քնակչությանը հպատակեցնելու քաղաքականություն էր վարում: Այդ նպատակին հասնելու համար կայսրությունը հեռավոր ռազմարշավներ էր կազակերպում դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Կիլիկիա (1136-38, 1142-43, 1158-59 թթ.), բյուզանդամետ ուժերի օգնությամբ երկպառակտչական պատերազմներ էր հրահրում տարածաշրջանում,¹² իսկ երկարատև բանակցություններում (1165-1178) ստիպում էր հայոց կաթողիկոսսարանին, ընդունելով բյուզանդական եկեղեցու դավանարանական-ժիտական պայմանները, ճանաչել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության զերագահությունը:¹³ Այդ բանակցությունների վերաբերյալ մեզ հասած վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Հայոց եկեղեցին առանց առճակատման, խոստանավման ճանապարհով, փորձել է պահպանել իր ինքնանկախ վիճակը, նույնիսկ մշակել է Հայոց կաթողիկոսսարանը Անտիոքի պատրիարքական աթոռի կարգավիճակին բարձրացնելու ծրագրեր:¹⁴ Նման առաջարկությունը բյուզանդացիներին 12-րդ դարի 70-ական թվականներին, խոսում է այն մասին, թե Հայոց եկեղեցին որքան ուշադիր էր տարածաշրջանում տեղի ունեցող փոփոխությունների և Մերձավոր Արևելքում հույն և լատին եկեղեցիների հակամարտության նյութ դարձած հիմնական խնդիրների նկատմամբ:

12-րդ դարում նկատելի է, որ տարածաշրջանի հիմնական հոգևոր կենտրոններում հեռավոր ժամանակներում հաստատված

բյուզանդական եկեղեցին, հնագիտոս գիջում է իր դիրքերը: Թեև Անտիոքի արտին ենթակա շատ թեմերի վրա շարունակապես հաստատվում էին օրթոդոքս եկեղեցիներ, սակայն Հյուսիսային Ասորիքի մի շարք գաղաթյուններում թափուր էին մնում նախկնդպտական արթոնները: Նույն ժամանակ, կաթոլիկ եկեղեցին ծրագրված ձևով առեղծում էր սեփական նվիրապետական կառույցը: Օրթոդոքս նախկնդպտաների կողքին Կիլիկիայում (Տարսոն և Մամեստիա) և Մերձեփրատյան քաղաքներում (Շոփեսիա, Տլուք, Մարաշ, Քեսուն) հաստատվեցին կաթոլիկ նախկնդպտություններ: Բյուզանդական եկեղեցու արթոնների կողքին կաթոլիկ եկեղեցու նվիրապետությունն այս ցանցի առաջացմանն անուղղակիորեն նպաստում էին տարածաշրջանում հաստատված հայկական իշխանությունները, հայկական և հակաթիկ եկեղեցիները, որոնք դարեր շարունակ ընդդիմացել էին բյուզանդական եկեղեցու նվաճողական ձգտումներին: Կաթոլիկ եկեղեցին դեռևս իր առջև նպատակ չէր դրել դուրս մղել քրիստոնեական մյուս քույր եկեղեցիները և քարեկամական փոխհարաբերություններ էր մշակում տարածաշրջանի մյուս եկեղեցական համայնքների հետ: ¹⁵ Պահպանված վավերագրերը խոսում են այն մասին, որ Հռոմի պապությունը Արևելքի հետ փոխհարաբերությունների այդ փուլում դեռևս ճանաչում է Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը և Արևելքը (Կովկաս, Ասորիք, Մեդիա) համարում է նրա նվիրապետության համակարգում: ¹⁶ Լատին Արևելքի հետ փոխհարաբերությունների բնույթը հետգիտես փոխվում է միայն 1198 թ. հետո, երբ Կիլիկյան թագավորության ճանաչման, իսկ հետագայում ռազմական օգնության փոխարեն Հռոմը սկսում է պահանջել և դավանական և ծիսական գիջումներ:

Հայոց կաթողիկոսարանը, այս պատմաշրջանում, հայ ժողովրդին միավորող միակ իրավական իշխանությունն էր. պետություն, պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար: Կաթողիկոսարանը վեր էր Կիլիկիայում և այլուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն ստանձնում էր միջմոդղ դատավորի դեր միմյանց դեմ կռվող իշխանների միջև բորբոքված երկպառակտչական պատերազմները դադարեցնելու ժամանակ: Հռոմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը գերագահ դիրք ուներ բոլոր հայ իշխանությունների նկատմամբ: Այս կարգավիճակը թույլ էր տալիս նրան հանդես գալ որչ ժողովրդի անունից, միա-

վորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի քաղաքական ձգտումները: Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմեդական պետությունների հետ բանակցություններում օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները իր առջև դրված եկեղեցական և քաղաքական խնդիրները լուծելու համար, որի հետավոր նպատակն էր պետականության վերականգնումը:¹⁷

Մերձավոր Արևելքի պատմության այս շրջանը անմիջապես հաջորդում է Մեծ սելջուկների պետության փլուզմանը: Մա մի դարաշրջան էր, երբ Բյուզնդիայի կողմից հայկական գավառների բնակչության տեղափոխություններից հետո, Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում և հայերով բնակեցված մի շարք տարածքներում, ստեղծվում են սելջուկյան կայսրության հիմքի վրա առաջացած քաղաքական միավորներ, ինչպիսիք էին Ատրպատականի Ելդիգուզյան արքայությունը, Դվին-Անիի Շեղադյան,¹⁸ Կարինի Սալդուխյան, Խլաթի Շահի-Արմենների, Մուխի Արտուքյան և Կապադոկիայի Դանիշմանյան ամիրայությունները,¹⁹ Իկոնիայի սուլթանությունը: Վերջինս, որ տեր էր դարձել գրեթե ողջ Փոքր Ասիային, արդեն 12-րդ դարի երկրորդ կեսին հավակնում էր նշված բոլոր քաղաքական միավորների գերական դառնալ: Չնայած 12-րդ դարի վերջին նրա ժամանակավոր թուլացմանը, այն կարողացավ 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներին այնքան հզորանալ, որ ստիպեց Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը ընդունել իր գերակայությունը և անգամ հատել համատեղ դրամ: Միայն մոնղոլների գալուստը Կիլիկյան թագավորներին «սազատեց» այս կախվածությունից և գրեթե կես հարյուրամյակ Հայոց պետությունը ճանաչեց մոնղոլների գերագահությունը:

Մյուս կողմից, այս դարաշրջանը Վրաց թագավորության աննախընթաց վերելքի դարաշրջանն էր: Այսրկովկասի երկու (հայ և վրացի) քրիստոնյա մեծ ժողովուրդները ձևոր-ձևորի տված, օգտվելով Մեծ Սելջուկների տերության մասնատումից, վրացական պետության գլխավորությամբ, 12-րդ դ. վերջին և 13-րդ դ. սկզբին ետ էին գրավում նրանց իշխանության տակ անցած հայկական գավառները, իսկ ռազմարշավները հասան մինչև Կարին: Այս երևույթն իր տեսակի մեջ հիշեցնում է Եվրոպայում սկիզբ առած խաչակրաց շարժումը: Պայմանականորեն այն կա-

րելի է անվանել «Էռվկասյան տեղումկիստա», որի հիմնական ներշնչող-գերակատարներն էին վրաց թագավորության զինվորական պաշտոնյաներ, հայազգի Ջաքարե և Իվանե եղբայրները, որոնցից մեկը պահպանել էր Հայոց դավանանքը, իսկ մյուսը՝ ընդունելով քաղկեդոնականություն (ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների), դարձել էր «վրացի», այսինքն՝ վրացադավան: Պատմական իրադարձությունների բերումով այս շարժումը չհասավ իր տրամաբանական ավարտին՝ քրիստոնյա Հայաստանի բոլոր տարածքների վերագրավմանը, քանի որ ներքին ճգնաժամը հյուծեց նաև Վրաց թագավորությունը, որն իր գոյությունը հետագայում կշարունակի իբրև տարածաշրջանի հզոր տերություններին ենթակա մի կախյալ երկիր: Մոնղոլական ռազմարշավը 13-րդ դարի առաջին կեսին ամբողջովին կազմալուծեց Բուն Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը և փոշիացրեց տեղական իշխանական տների հզորությունը: Մեծ Հայքում պետականությունը վերականգնելու Ջաքարյան իշխանների նկրտումները իրականում չիրագործվեցին: Հատկանշական է, որ Ջաքարյանները համընդհանուր ազգային կարևորություն ունեցող խնդիրների լուծման համար դիմում էին Կիլիկիայում հաստատված Հայոց պետությանը և Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանին:²⁰ Այդ իմաստով, ողջ հայկական էլկուսնենյում Ռուրիկյանների հիմնադրած Կիլիկիայի հայկալրան պետությունը, հատկապես 12-13-րդ դդ. ճնոք քերեց համահայկական մշամակություն:

AZAT BOZOYAN

THE HISTORICAL INCENTIVES OF THE POLITICAL REVIVAL IN ARMENIAN CILICIA

The XII century has a particular importance for the history of Armenian State system. It is characterized by the extension of the territories populated with Armenians, by the creation of new Armenian political and cultural centers outside the Great Armenia, by the appearance of new political unites in Cilicia, which took the leaders role all over the Armenian oocumene. It is an important period, when irreversible changes take place in the interior and the exterior life of Armenia, in the national consciousness, in the structure of political and ecclesiastical organizations, Armenian localities, as well as unique spiritual and cultural centers, sprung up in a new geographical milieu (North Syria, Cilicia, Egypt, Palestine, Balkan Peninsula). These changes resulted in bringing the main military forces out of the political centers

of Armenia, which, in its turn, was the result of the occupation, by the Byzantine Empire, of Great Armenia's territories, as well as the fall of Bagratides' Kingdom.

ՅԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական իշխանությունների բյուզանդամետ դիրքորոշման մասին խոսում են ժամանակի բոլոր հայ պատմագիրները:
2. Այդ պետության անկման պատճառներից էր նաև Փիլարտոսի անհավասարակշիռ կրոնական քաղաքականությունը: Իր իշխանությունը պահպանելու նպատակով նա պատրաստ էր նույնիսկ օրթոդոքսությունից անցնել նուստրիանության: Գաղտնիք չէ նաև այն, որ նա ամեն զնով փորձում էր Հայոց կաթողիկոսական զանդ տեղափոխել սեփական տարածք, փորձելով հայ ազգաբնակչության այլոս լեզուին դարձնել իր իշխանությունը: Այս փաստը նշանակում է, որ որքան էլ Փիլարտոսը և նրա աջակիցները հարինք բյուզանդական եկեղեցուն, միևնույն է, պետք է հաշվի նետենք Հայոց եկեղեցու հետ սերտորեն կապված, և փաստորեն նրա հոտի մասը կազմող հասարակ բնակչության հետ:
3. Այդ հավակնությունները տարեցտարի խորանում էին, ազգային մտածողության մեջ հեռզհեռի կրկին ճնշվելովում էր ազգային պետականության վերականգնման գաղափարը, որն ավելի շոշափելի եղանակներ էր ստանում հայկական էլկուանների ծարավում, որ 11-րդ դարի վերջում Կիլիկիայում տեղիված անկլավում, որի վրա հավակնություններ ունեին Բյուզանդական կայսրությունը, Իկոնիայի, Դանիշմանյան ու Հալեպի սելջուկ պետությունները և Անտիոքի շատին դշաությունը: Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը հետևողական քայլեր կատարեց և արդեն 12-րդ դարի վերջին (1198 թ.) պաշտոնապես ճանաչվեց շրջակա գեր-տերությունների կողմից իբրև Հայոց Մեծագ թագավոր (տես Կիլիկիայի պետության կտրած դշամների արձանագրությունները):
4. Լոռու Կյուրիկյան ծարաությունը իր գոյությունը շարունակեց մինչև 12-րդ դարի կեսերը և իր գոյությունը հյուսիսից Վրաց պետության քաղաքական ճնշման հետևանքով դադարեցնելով: Այս տիրույթները Վրաց թագավորության կազմում 12-րդ դարի վերջին անցան Ջաջարյանների տնօրինության տակ:
5. Մյուսիցի թագավորությունը գոյատևեց մինչև 12-րդ դարի կեսերը, հետզհետե մտավ Կուրապատակամի էրիզուզյան աքարակետյան կազմի մեջ, կորցնելով պետականությունը: Ծափազանց հետաքրքիր էր այս երկրամասի աշխարհագրադաշակամ դիրքը, որի մասին Հայկական և արևելյան սկզբնադարյունները վկայում են, որ այս թագավորության տարածքն էին իրենց զորքերի ձմեռոցը և հավաքատեղին դարձրել և սելջուկ թյուրքերը և հետագայում թաթար մոնղոլները:
6. Արցախի մելիքական տները երկար ժամանակ կարողանում էին պահպանել իրենց կիսանկախ վիճակը Վրաստամի և Ատրպատակամի էրիկուզյան աքարակետյան միջև: Կյուրիկյան թագավորության գոյատևման որդ ընթացքում Արցախի մասնատված իշխանությունները ճանաչում էին

Կյուրիկյանների գերազանցությունը: Ի տարբերություն մյուս կենսաբանների, այս տարածքում էր գտնվում Արվանից արդիկոստաբանը, որը գոյության իրավական հիմք էր տեղիում տարածքի հայկական իշխանությունների համար: Լոռիի Կյուրիկյանները ևս իրենց իշխանությունը սրբազործում էին Արվանից կաթողիկոսների իշխանությամբ:

7. Երկնիկոսյանը դարձրել շարունակ սպանածել է Հայոց պետականությանը: Դրա քաղաքական արտահայտությունն էր նրան Հայաստանի քաղաքական քաժանումները Հռոմեական և Բյուզանդական կայսրությունների, Պարսկաստանի ու Արարական իսլամի միջև: Հոգևոր երկնիկոսյանը նկատելի « դարձավ Հայոց եկեղեցում քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական եկեղեցական կոտակությունների պայքարով, որը ժամանակ առ ժամանակ երահրում էր Բյուզանդական պետությունն ու եկեղեցին: 13-րդ դարից հոգևոր երկնիկոսյանով էր սպանում ոմիթորների և հակաոմիթորներին, որը 14-րդ դարից հետո ձևափոխվեց հայ-կաթողիկոսների և Հայոց ազգային եկեղեցու պաշտպանների թախման, որն իր գազաբնակեանին հասավ ԺԹ դարի ընթացքում:
8. Կաթողիկոսական իշխանությունը Անիում վերահաստատելու ծրագիրը դեռևս առկա էր 12-րդ դարի երկրորդ կեսերին: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Սամուել Աննցին: Կաթողիկոսական արքայ Անիում տեսնելու մի հուսանատ ճիգ էր 12-րդ դարի վերջին, Անիի նախկույտ Բարսեղին կաթողիկոս դաժճնելու անհաջող փորձը: Այնուամենայնիվ, 12-րդ դարի վերջի մի շարք վերադարձ արձանագրություններում Բարսեղին անվանվում է Հայոց կաթողիկոս:
9. Ըստ Ուռհայեցու, չափազանց ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Անիի Բարսեղ նախկույտին ու Գրիգոր Վկայասերի օրհնությանը կաթողիկոս են օծում Լոռու թագավոր Կյուրիկեն և Արվանից Յովնանես կաթողիկոսը: Եվ միայն դրանից հետո է, որ Գրիգոր Վկայասերը զայն է Անի ու հազանաբար անձանք հանձնում կաթողիկոսական իշխանության նշանները: Ուռհայեցու այս դրվագում ակնհայտ է կաթողիկոսական արքայ Անի տեղափոխության միտումը, որի մասին խոսում է նաև Սամուել Աննցին:
10. Մինչև 12-րդ դարը Հայոց մատենագրությանը հայտնի է միայն կաթողիկոսի «Ամենայն Հայոց» տիտղոսը:
11. Տն՝ Ա.Բոզոզյան, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բազաատունյաց թագավորության անկումից հետո, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Երևան 2000, էջ 84:
12. Իր իշխանությունը վերահաստատելու և Ռուբինյան իշխանությունը թուլացնելու համար Բյուզանդական կայսրությունը նույնիսկ խրախուսում էր փոքրասիական սելջուկների ապստամբությունները:
13. Բյուզանդական կայսրության և եկեղեցու ճնշումը Հայոց եկեղեցուն քնական դաշնակից էր դարձնում Հռոմի պապության հետ: Դրա ամենավաղ օրհնական է Իմնուկնուտոս Բ պապի նաժանկազորությունը Հայոց կաթողիկոսի հետ, որը համընկնում է Հովհաննես Կոմմենտի կողմից Կիլիկիայի զբաղման ժամանակաշրջանին հետ (12-րդ դարի 30-ական թթ.):

14. Ա.Բողոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Եր., 1988, Ա.Բողոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (116-1178), Եր., 1995:
15. Այդ քաղաքականությունը ալեի ակնդետ է 1136-38 թթ. և դրանից հետո, երբ Հովհաննես Կոմնենոս բյուզանդական կայսրը նվաճեց Կիլիկիան և իրեն հպատակեցրեց Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը:
16. Wilhelm Tyrensis, Chronicon, Bd. LXIII, 15, 18, s. 699, Z.15.
17. Ա.Բողոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և կիլիկյան Հայաստանը, Եր., 1988, էջ 224:
18. Հիշատակված երկու քաղաքական միավորների գոյություն ունենալն ախարան սեղուկյան ռազմադավաները: Թվարկվածների մեջ Շեղադյանները հսկանաբար ունենալը քրդական ծագում:
19. Այս հարստությունների տիրակալները հաճախ փորձում էին խնամիական կապերի միջոցով մերձենալ հայկական ազնվականության հետ, ճգնելով իրենց իշխանությունը կապել տեղական պետական ավանդույթների հետ: Օրինակ Դանիշմանյաններին բյուզանդական պատմիչ Նիկեոսաս Խոնիատոսը համարում է ազգությամբ պարսկահայ (περσαρμαշուտ), իսկ նրանց տոհմը բխեցնում է Արշակունիների տոհմից: Մատթեոս Ուռհայեցին ևս ընդգծում է այս տոհմի հայկական ծագումը: Այս տեսանկյունից հատկանշական է մահ. Ըստի-Արմենիների պետության պաշտոնական անունը:
20. Հատկանշական է, որ Չաքարյաններն իրենց փառքի զագաթնակետին (13-րդ դ. սկիզբ) ևս ընդունում էին Կիլիկիայի հայկական պետության համազգային նշանակությունը և նրանց էին դիմում որոշ համազգային խնդիրների լուծման համար: Նման հարգերի մեջ հիշատակվել է եկեղեցական շարժական սեղանի խնդիրը, որի մասին պատմում է 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գամձակեցին:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՔԱՇԱԹԱՂԻ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՄԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

15-17-րդ դարերում Սյունիքի Քաչաքաղ գավառում իշխել են Մելիք-Հայկազյանները, որոնց են վերագրվում նույնանուն ավանում և Խնածախում հայտնաբերված մելիքական ապարանքները¹: Այդ տոհմի մեզ հայտնի առաջին ներկայացուցիչը 15-րդ դարում ապրած Մելիք Հայկազ I-ն է²: Մինչև 1930-ական թթ. պահպանվել էր նրա որդի և ժառանգ Հախնազար իշխանի տապանը (1551թ.)³: Այս տոհմի առավել ակնառու ներկայացուցիչը Մելիք Հայկազ II-ն էր, որը տիրում է իր հոր մելիքական իրավունքներին 1551թ. մինչև 1623թ.⁴: Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է նրա անունը Շահ Արաս I-ի արքունիքի հայերի թվում, որպես «խորհրդական ու նշանավոր»⁵: Մ.Հասրաթյանի ենթադրությամբ «Հայկազ II-ը 10-15 տարի վտարանդու կյանք է վարել Իրանի խորքերում 80-ական կամ 90-ական թթ. հեռանալով թուրքօսմանական ժամանակավոր և դաժան տիրապետությունից: Օսմանական բանակների Անդրկովկասի արդի տարածքից վտարելուց հետո, 1606-1607թթ. շահի հավատարիմ հեղուս սիրելիներից մեկը դարձած Մելիք Հայկազը, որը Քաչաքաղից դուրս ևս իրավունքներ է առանում»⁶: Այդ իշխանավորի մելիքական իրավունքի ու ժառանգական տիրույթների հաստատմանն են վերաբերում Շահ Արաս I-ի կողմից 1609թ. և 1620թ. նրան տրված երկու հրովարտակաները⁷: Նշված Մելիք-Հայկազյանների ու նրանց հաջորդների անունները արձանագրված են Քաչաքաղի վիճագրական նյութերում⁸:

Ամենայն հավանականությամբ Մելիք-Հայկազյանների հետագա ժառանգներին է վերաբերում սույն հոդվածով ներկայացվող (ՊԿՊԱ, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4) պաշտկերին փաս-

տաբուղքը: Այն գրվել է 1691/2թ. և իրենից ներկայացնում է Քաշաթաղի Մելիք Հախնազարի, մի շարք գյուղերի տանուտերերի շարիաթական-դատարանով կնքված համախոսական դիմումը պարսից արքունիքին: Այդ դիմումով նրանք իրենց լիազոր ներկայացուցիչ են նշանակում Մելիք Հախնազարի որդի Իլյասին (կամ Էլիաս, որը թերևս Եղիաս անվան աղավաղված ձևն է) և քեղխուդա Գիքորին, որոնք պետք է պարսկական արքունիք ներկայացնեին նշված շրջաններում ծագած խնդիրները և պաշտպանեին տեղի քնակչության շահերը:

Մելիք (կամ Պարոն) Հախնազարի ու վկաների թվում (տե՛ս - ներքևում, 6-րդ վկա) հանդես եկող նրա եղբայր Հայկազի անունները նշվում են Մերիկ գյուղի սր. Աստվածածին եկեղեցու մուտի ճակատակալ քարի վրայի 1682թ. արձանագրության մեջ⁹, որը կասկած չի թողնում պարսկալեզու փաստաթղթի հավաստիության վերաբերյալ:

Նշված փաստաթղթում արձանագրված Քաշաթաղի հայ մելիքի և մի շարք քնակավայրերի հայ տանուտերերի անունները ակնհայտ են դարձնում այն հանգամանքը, որ դեռ 17-րդ դարի վերջին, այդ շրջանը եղել է հայաբնակ, ու միասնաբար, հայ մելիքների գլխավորությամբ պաշտպանել իր շահերը պարսից կառավարության առաջ:

Պարսկերեն այս արժեքավոր վավերագիրը գտնվում է կիսաքայքայված վիճակում, որի պատճառով նրա առանձին հատվածներ մնում են անվերծանելի:

Թարգմանություն

ՊԼՊԱ, ֆոնդ 59, ցուցակ 1, գործ 1, էջ 4
մեծ. 23619,5ամ, գիր՝ շիքասթե-մասթաալիդ

Քուշթասիֆ¹⁰ մահալի¹¹ մելիքը և քեղխուդաները¹², որոնց անուններն են.

[...]* մահալի Մելիք Հախնազար [կնիք՝ արարատատ]
Հալաք գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Անդրիաս
Բայանդուր գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Ամիր Նաչեմ

(7) Վաղազադուն (7) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա [...] *
Սուարան(ց) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Մարտիրոսը

Ղուշչի գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա [...]*,
Մերիկ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Պողոս,
Հարար գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Մեքում,
Աֆաթխար¹³ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Առաքել
[կնիք՝ հայատառ],

Մինքեմդ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Իսախան [կնիք՝
արարատառ],

Փուլ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Հակոբ [կնիք՝ արա-
րատառ],

Հոչաս (Հոչանց) գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Պետրոս
[կնիք՝ արարատառ],

Յարդուզդամ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Սարգիս
Արավիս¹⁴ գյուղի ներկայացուցիչ քեղխուդա Պետրոս,

որոշեցին, շարխաթի դատարանով քննեցին ու սարքար-ե
խասսե-ե շարիֆի¹⁵ կառավարչին տեղեկացրին, որ ճշված մա-
հալը ամբողջովին և իրենցից յուրաքանչյուրը իր կամքով ու հա-
մաձայնությամբ բարեաբաշտ քրիստոնյա Իլյասին՝ Մելիք Հախ-
նազարի որդուն ու քեղխուդա Գիքորին դարձնում են իրենց լիա-
զոր ներկայացուցիչը, որպեսզի նրանք իրենց օրինական պա-
հանջներն ու խնդիրները հասցնեն խասսե-ե շարիֆի վերահսկչի
բարձրագույն ատյանին: Եվ ինչ հարցով էլ, որ ճշված ներկայա-
ցուցիչները դիմեն բարձրատիճան սրաշտոնյաներին, իրենք հա-
մաձայն են, և սույն գրությամբ արտահայտում է իրենց կամքը:
Գրվել է 1103 ի.թ. մուհարամ ամսին¹⁶:

1. Գրությունը իրականությանը համապատասխանում է. [անվեր-
ժանելի կնիք]
2. Գրությունը իրականությանը համապատասխանում է. [Ալիի
հետևորդ Ադա Միրզա]
3. Գրությունը չի հակասում իրականությանը. Ալի Վերդի Դիզա-
կի [նրա անվամբ կնիք],
4. Իրականությունն այնպիսին է, ինչպես գրված է. [կնիքը
ջնջված է],
5. Գրությունը հաստատում է Ղափանի Մելիք Հայկազը, [նրա
անվամբ կնիք],
6. Գրությունը հաստատում է Մելիք Հախնազարի եղբայր Հայ-
կազը. [նրա անվամբ կնիք],

7. Վկայում եմ, որ իրականությունը գրությանը չի հակասում. [Մանուչեիր անվամբ կնիք]
8. Վկայում եմ իրական լինելը. [անվերծանելի կնիք],
9. Իրականությունն այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
10. Գրության բովանդակությունը իրական է և ճշմարտացի. Գուշ-թասֆի Արդ-ալ-Քերիմ. [նրա անվամբ կնիք],
11. Իրականությունն այսպիսին է և չի հակասում գրությանը. Միր-զա Ալիի ծառա Մուհամմադ Ռ-ազի. [նրա անվամբ կնիք],
12. Իրականությունն այսպիսին է և չի հակասում գրությանը. Գու Ալի խան Մուսուլմանան. [նրա անվամբ կնիք],
13. Հաստատում եմ այս գովելի գրությունը. [Մանուչեիր անվամբ կնիք],
14. Հաստատում եմ այս գովելի գրությունը. [Մուհամմադ Յուսուֆ անվամբ կնիք],
15. Իրականությունն այսպիսին է. [Ալիի հետևորդ Թուֆան],
16. Գրությունը իրական է, ուստի հաստատում եմ. [անվերծանելի կնիք],
17. Իրականությունը ճիշտ այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
18. Իրականությունը ճիշտ այսպիսին է. [անվերծանելի կնիք],
19. Իրականությունը այնպիսին է, ինչպես գրված է. [Մուհամմադի ստվեր Բահրամ],
20. Գրությունը գործի է դրվել [անվերծանելի կնիք]:

KRISTINE KOSTIKYAN

A DOCUMENT OF THE 17TH CENTURY QASHATAGH HISTORY

The Persian document examined in the article is a kind of common application addressed to the court of Shah Soltan Huseyn, confirmed by a number of Armenian and Moslem high officials and noblemen. It is written on behalf of Melik Hakhnazar of Kashatagh, most likely from the noble family of Melik-Haykazys and the Armenian village-elders of that region. The document is firm evidence, that this region of Siwnik, which corresponds to nowadays Kashatagh (Lachin) region of the Republic of Karabagh, had Armenian population on the whole at the end 17th century, making joint efforts to protect its rights before Persian administration.

Հրովաբանակի բնագիր:

- وزار گریه و اعتراضات ملک و کشتیهای محال گشتاف شعریات ناصر بیرونت سرکار خاصه شریفه که اساس ایشان بر اول است
- ملک حاکمتر ملک محال [...] [مهر]
- گشتاف اندر یاس رنده قره هک
- گشتاف [...] رنده قره پانندور
- گشتاف [...] رنده قره واقمشانور
- گشتاف حوروس رنده قره سوروان
- گشتاف [...] رنده قره نوشچی
- گشتاف برافوس رنده قره مرگ
- گشتاف ملکوم رنده قره غری
- گشتاف [...] رنده قره عاقبتش [مهر]
- گشتاف سناخان رنده قره سین کند [مهر]
- گشتاف حلقوب رنده قره پول [مهر]
- گشتاف پدوس رنده قره فرجاس
- گشتاف سواس رنده قره پالقرودم
- گشتاف پدوس رنده قره اوروس القاصه
- بدانکه چون هنگی و آتاسی محال فوق برشا و رفیت خودشان بنده المسمیون ایاس واد
- ملک حاکمتر و گشتاف گیگور محال مزبوره اولی را وکیل محالی نمودند که مطلب حسلی و مدعا ایشان را بدوران عالیجه ناصر بیرونت سرکار خاصه شریفه عرض وانستند تا نوبه قبول ایشان است و هر چه موکبلان مزبور در خدمت بیرونتان مقام عرض کرده مطالب حسالی که در آنجا صورت ناه هنگی راضی و عرض مسئله شعریا فی شهر محرم افرام ۱۱۰۲
۱. بموجب که در این مسطور گفته منالی واقع است [مهر]
 ۲. بموجب که در این مسطور گفته منالی واقع است **هند علی لقا مهر**
 ۳. به این بموجب حقیقت است خلائی ندارد **علی زیدی بیرونی [مهر]**
 ۴. حقیقت بنوعیت که در این قلمی شد [مهر]
 ۵. بموجب که در این مسطور گفته قول ملک نکاس ملک تهران **خلیفه ه نکاسی**
 ۶. شود بدایه نکاس برادر ملک حاکمتر گشتاف [مهر نکاس]
 ۷. حقیقت بیرونبوجب است خلائی ندارد **محمد [مهر شوجور]**
 ۸. حقیقت بموجب این است **محمد [مهر]**
 ۹. حقیقت به این بموجب است خلائی ندارد [مهر]
 ۱۰. پدوس که در این مسطور گفته منالی واقعت خلائی ندارد **عبدلکرم گشتاف [مهر]**
 ۱۱. به این بموجب حقیقت است خلائی ندارد **مصطفی ملازم میرزا علی [مهر]**
 ۱۲. بموجب حقیقت است خلائی ندارد **کلی علیخان مسلمانان [مهر]**
 ۱۳. شود بنامقره **محمد [مهر شوجور]**
 ۱۴. شود بنامقره **محمد [مهر محمد پور]**
 ۱۵. حقیقت بموجب است **هند علی خوقان**
 ۱۶. حقیقت بموجب این است **ویدا گوادم [مهر]**
 ۱۷. حقیقت بموجب این است خلائی ندارد **محمد [مهر]**
 ۱۸. حقیقت بموجب این است خلائی ندارد [مهر]
 ۱۹. حقیقت بموجب که در این قلمی شد **علی محمد پور**
 ۲۰. پدوس این سرفروم و مسطور است کرده است [مهر]

Բնագրի վերծանությունը:

1. Այդ ստեղծանքների մասին տե՛ս Ա. Ղուլյան, Արցախի ու Մյունխենի միջնադարյան սովետականացումը, Երևան 2001, էջ 17, 23:
 2. Մ. Հասարայան, Պատմա-հնագիտական ռատմնասիրություններ, Երևան 1985, էջ 158:
 3. Նույն տեղում, էջ 162:
 4. Նույն տեղում, էջ 163:
 5. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան 1988, էջ 176:
 6. Մ. Հասարայան, նշվ. աշխ., էջ 165:
 7. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրավարտակներ, պրակ II, (1601-1650թթ.) Երևան 1959, էջ 89, 99:
 8. Ա. Կարապետյան, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1990, էջ 131, 134, 149: Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնաշովտի նորահայտ վիճակները, Համդես ամսօրեայ, Վիեննա 1998, 1-12, էջ 283:
 9. Ա. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 134:
 10. Պարսկական հրավարտակներում Քաշաթաղ գավառը նշվում է այդ անվամբ (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն հրավարտակները, պրակ 2, էջ 89, 100, 124):
 11. Մահալ «(արաբ.) — «մանալլ» (վայր) բառի հոգմանկն է, որ քառացի նշանակում է «վայրեր», քայք այն հաճախ գործ էր անվում «շրջանի» իմաստով», (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պր. I, էջ 113):
 12. Քեղխուդա (պարսկ.) — «Այսպես էին կոչվում գյուղական ավազները: Մակայն լաճաք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջակագի», «տանտաների» կամ «տեխի» իմաստով: Մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քեղխուդաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավազների խորհրդի անդամներն էին, և այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանտաներ եղած ժամանակ: Այդ պաշտոնից պատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քեղխուդաներ ու մամանկում էին ավազների խորհրդին» (Մատենադարանի պարսկերեն հրավարտակները, պրակ I, Երևան 1956, էջ 122):
- * Չի ընթերցվում մեկ քառ:
13. Արցախի մեջ գյուղն է, որը գտնվում է «Աղամոյ վտակի վերնահովտում, Իշխանասարի հիախային լանջերի արթիւրներից ճեւարտուղ եւ շուրջ 10 կմ զուգահեռ հոսող երկու օժանդակների միջև հարթափց հիւսիս ձգուող սարահարթի վերջին ծառում, Աղամոյի ափից 2 կմ հարա-արեւմուտք, Հակ գետից Իշխանասարի արթիւրները գնացող դաշտային ճանապարհով 4 կմ հարաւ, ծովի մակերեսային 1650մ բարձրութեան վրայ» (տե՛ս Ալ. Հակոբյան, Հակարիի վերնաշովտի նորահայտ վիճակները, Համդես ամսօրեայ, Վիեննա 1998, 1-12, էջ 270-271):
 14. Մյունխենի Հարանդ գավառի հյուսիսում, Տեղ գյուղից քիչ քանի արեւմուտք (տե՛ս Դ. Ալեքան, Միտական, քարտեզ):
 15. Խասն-ն շարիֆն — «(արաբ.) Այսպես էին կոչվում այբուբնի կալվածները, արինստանացիներն ու գործատուները, և առհասարակ, շահին ու

բազալիտական ճնտամիրին պատկանող մյուս բոլոր հաստատուք՝ 553րդ միասին վերցրած: Դրանք բոլորն ունին հատուկ կործերի կառավարչություն, որ կազմում էր «Մարքար-ն խառան-ն շուռնիք» (Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, սրտի 1, Երևան 1956, էջ 110):

16. Համապատասխանում է 1691ր. նոյեմբեր ամսին:

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՄԵՊԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների թեման արծարծելիս, քնակամաքաբ, այքի է գարնում այն հանգամանքը, որ սեպագիր արձանագրություններում նրանք հիշատակվում են հինարևելյան արքաների դեպի Հայկական լեռնաշխարհի ձեռնարկած նվաճողական արշավանքների նկարագրություններում մեջ: Ուստի ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք ոչ թե ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական, այլև օտար տարածքների հետ: Հեռևարար, երբ մասնագիտական գրականության մեջ երբեմն այդ ամենը հապճեպ անվանում են Ասորեստանի, խեթական քազավորության և Ուրարտուի տուպոնիմիկա և էթնոնիմիկա, ապա դա ամենևին լիարժեք չի արտահայտում պատմական իրողությունը: Դրանք ավելի շուտ սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված օտար տեղանուններ և ցեղանուններ են՝ ասորեստանցիների, խեթերի և ուրարտացիների կողմից հարմարեցված իրենց փանկագիր սեպագրի կանոններին: Օրինակ, հիմ հայկական Աղձնիքը, սեպագիր աղբյուրներում մատուցված է «Ալսե», «Ալզի» և «Ալզինի» ձևերով խեթերի, ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, Տայքը՝ «Դայաննի» և «Դիաուխի» ձևերով ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, Կաղմնայ տունը՝ «Կաղմուխի», իսկ Կրեդեացը՝ «Կիդուրի» ձևերով ասորեստանցիների մոտ, Մալաթիան՝ «Մաղդիյա», «Մրիդիյա» և «Մելիտեա» ձևերով խեթերի, ասորեստանցիների և ուրարտացիների մոտ, տուն Թորգոմայ-ն՝ «Թեգարան(մ)ա» և «Թիլ Գարիմմու» ձևերով խեթերի և ասորեստանցիների մոտ, Տմորիքը՝ «Տումուրրու»

ձևով ասորեստանցիների մոտ, Մոփսը՝ «Ժշուա», «Իսուվա» և «Մուփանի» ձևերով ասորեստանցիների, խեթերի և ուրարտացիների մոտ և այլն: Նշենք նաև, որ իրենց ռազմական արշավանքների ընթացքում ասորեստանցիները մուտք են գործել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային, արևելյան, արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան, իսկ խեթերը, հազվադեպ սոսկ արևմտյան որոշ տարածքներ: Այդ պատճառով էլ հայ-ասորեստանյան, մասնավանդ հայ-խեթական տեղանվանական ընդհանրությունները կազմում են համեմատաբար սահմանափակ թիվ:

Հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունները, քանակային ատեմով, քաղական մեծ է: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ ուրարտացիների առաջխաղացումը հարավից աստիճանաբար ընդգրկել է համարյա ողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Իսկ բուն ուրարտական տեղանունները սեպագրերում, ինչպես հայտնի է, հիմնականում սերում են նրանց արքաների անուններից և դիցանուններից, ըստ որում, դրանց թիվը չի հասնում երեք տասնյակի: Ելնելով վերոհիշյալից, դժվար չէ կռահել, որ հայ-ուրարտական տեղանունների ընդհանրությունները արծարծվող սյուրբեմում պետք է գրավեն կենտրոնական տեղ: Հետևաբար, երբ մասնավորելով խոսքը վերաբերվում է հայ-ուրարտական տեղանունների և ցեղանունների ընդհանրություններին, պետք է նկատել, որ դրանք մասնագիտական գրականության մեջ բացահայտվել են դեռևս սեպագիր աղբյուրների վերծանությունից և դրանց առաջին հրատարակություններից սկսած:

19-րդ դարի վերջին ականավոր ռուս արևելագետ Միխայիլ Նիկոլսկին, Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջին, Կուսիջան գյուղի մոտ, Կարանգու (հայկական Կարկաղան) գետի ափին փորագրված ժայռագիր արձանագրության «Կուլիաինի» ցեղանունը իրավամբ համարել է այժմյան Կուլիջան քնակատեղիի անվան նախատիպը¹:

Ավելի ուշ, 1900թ., Հովսեփի Սանդալյանը Վենետիկում ֆրանսերեն լեզվով հրատարակած «Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ» դիվանում, առաջարկեց հայ-ուրարտական տեղանունների մի քանի նոր համոզիչ ընդհանրություններ: Դրանցից են Տուարածինիի հովիտ-Տուարածատափը՝ Տորուրեբրան նահանգի 7-րդ գավառը Արածանիի (ասորեստանյան սե-

պագրերի Արծանիայի) վերին հոսանքում, Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, Չաքախա-Չավախքը՝ Գուգարաց բղեշխության 6-րդ գավառը այժմյան Ախալքալաքի շրջանում և հարակից տարածքներում, Ծուխանի-Ծուխքը՝ Զորբորդ Հայքի 5-րդ գավառը Արածանիի և Եփրատի խառնարանի շրջանում²:

Հիշյալ համադրություններին շուտով հետևում է հին Հայաստանի Գուգարաց բղեշխության 9-րդ գավառի՝ Կդարջքի նույնացումը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների «Կատարգայի» հետ՝ գերմանացի արևելագետ Հ. Մարկվարտի կողմից³:

Նիկողայոս Մառի գրչին է պատկանում ուրարտական տարեգրությունների Արիվանիի և հին հայկական Աբեղեանքի՝ Այրարատ նահանգի 3-րդ գավառի համադրությունը Արաքսի վերին հոսանքի ձախտահնյա հատվածում, որը նա առաջարկել է դեռևս 1922թ. Մարդուրյան նորահայտ տարեգրության հրատարակության առթիվ⁴: Հետագայում Գրիգոր Ղափանցյանը առաջարկեց մի կողմից Խորխորյան տարեգրության «Գուրկուխ» և հին հայկական «Քարքե» լեռնանվան համադրությունը պատմական Հայաստանի Հաշտեանք գավառում, Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք, մյուս կողմից՝ ուրարտական սեպագրի «Ուրտեխի» երկրանվան և Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգի՝ Արցախի համադրությունը⁵:

Արքին աստիճանի ուշագրավ են նաև բազմապատասխան Նիկողայոս Աղոնցի եզրահանգումներն այն մասին, որ ուրարտական սեպագրերի «Ալխա» քաղաքանունը անհարաժեշտ է համարել անցյալում Վանա լճի հյուսիսային եզրերը զբաղեցրած Տավրուրերան նահանգի Աղխովիտ գավառի, Էրիկուախի երկրանունը՝ Ղազար Փարպեցու մոտ հիշատակված Այրարատ նահանգի Մեծ և Փոքր Մասխաների հյուսիսային և արևելյան փեշերը զբաղեցրած Մասեացուտն գավառի Որկովի գյուղի, իսկ «Գատրախի» քաղաքանունը՝ Արածանիի գետաբերանից հարավ ընկած Զորբորդ Հայքի Գատրեք գավառի անվանումների նախատիպերը⁶:

Չգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հովհաննես Կարազյոզյանի կողմից առաջարկված հայ-ուրարտական Կոտոմ-Կուտոմե համադրությունը: Այքի է զարնում այն հանգամանքը, որ և՛ Թուլմա Արծրունու պատմության հին հայկական Աղձնիք նահանգը՝ իր Կուտոմ բնակատեղիով, և՛ Մեմուայի Անգավուր-թեփեփի նմանօրինակ արձանագրությունների Ալզինի երկիրը՝ Կուտոմե բնակատեղիով հանդես են գալիս ամփոփելի կասյի

մեջ: Ի դեպ, քավական հրապուրիչ է, որ հեռու անցյալի Կոտու-
մե-Կոտոմը, համարյա անփոփոխ Կոտում ձևով, մինչ օրս պահ-
պանել է իր գոյությունը Թուրքիայի քարտեզի վրա՝ Վանա լճի
հարավ-արևմտյան անկյունից ոչ հեռու: Բացի այդ, ուրարտա-
կան սեպագրերի Աբունի երկիրը սույն հողվածի հեղինակը նույ-
նացրել է Այրարատ նահանգի Հստնունիք գավառի, Տարխունի եր-
կիրը՝ նույն նահանգի Բասեն գավառի Դարոյնք բնակատեղիի
(այժմյան Հասան-դաղա կամ Պասինլեր), Շուլուկու երկիրը՝ Սյու-
նիքի Շղուկ գավառի, Գիսոնիանի երկիրը՝ Գեղամա լեռներում
ընկած Գառնի բնակատեղիի, իսկ Թարրաքա երկիրը՝ Պարսկա-
հայքի Թրաքի գավառի (Ուրմիա լճից արևմուտք) անվանումների
հետ:

Մասնագիտական գրականության մեջ, ինչպես հայտնի է,
բացահայտվել են նաև հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և
հայ-ուրարտական տեղանունների այլ զուգադրումների մի ամ-
բողջ շարք: Դրանցից են՝ Էնգիտե-Անճիտը, Կուլխա-Կողքիսը,
Արծամիա-Արածանին, Կուլլիմների-Կուլմերի-Զդիմարը, Մար-
կասու-Մարաշը, Նիխիդյա-Նփրկերտը, Տուշպա-Տորուշպա-
Տոսպը, Թումիշլի-Թմիսը, Անաշե-Ալաշկերտը, Ջուանի-Ջիվիներ
և այլն, և այլն:

Վերոհիշյալով, անշուշտ ամենևին չեն սպառվում հայ-ասո-
րեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանուննե-
րի ու ցեղանունների ընդհանրությունները: Այդ քավական ծավա-
լուն և արտակարգ կարևոր ու հետաքրքիր թեման կարիք ունի հա-
տույն ուսումնասիրության: Սակայն մեր այս հակիրճ հաղորդման
բուն նպատակը ոչ թե այդ ընդհանրությունների սպառիչ արտա-
ցումն է, այլ դրանց տակ թաքնված պատմական արմատների
բացահայտումը:

Այստեղ վերին աստիճանի կարևոր խնդիր է պարզել, թե
արդյոք՝ սույալ դեպքում մենք գործ ունենք հիմարևելյան, թե՞ հին
հայկական տեղանունների ու ցեղանունների հետ: Ի դեպ կար-
ծում ենք, որ այդ հարցին սպառիչ պատասխան կարող են տալ
ինչպես սեպագիր, այնպես էլ հայկական գրավոր աղբյուրները:

Օրինակ, ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական սե-
պագրերը, վկայում են, որ դրանք ի սկզբանե եղել են օտար տա-
րածքներ, որոնք հիմարևելյան աղբյուրների կողմից ասպատակվել
և նվաճվել են երկարատև և համառ ռազմական արշավանքների

շնորհիվ: Իսկ հին հայկական գրավոր աղբյուրները, ինչպես հայտնի է, դրանք ներկայացնում են որպես պատմական Հայաստանի նահանգներ, գավառներ, բնակատեղիներ և աշխարհագրական այլ վայրեր:

Ավաճից և հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայուրարտական համադրություններից հստակ երևում է, որ դրանք, անկասկած, պետք է դասել հին հայկական տուպոնիմների և էթնոնիմների շարքին: Նվաճելով այդ նահանգները, գավառները և բնակատեղիները, ասորեստանցիները, խեթերը և ուրարտացիները, բնականաբար, ստիպված են եղել նրանց հայկական հորջորջումները արձանագրություններում հարմարեցնել իրենց վանկազիդ սեպագրի կանոններին: Դա է պատմական իրողությունը:

Մյուս կողմից, ասորեստանյան սեպագրի աղբյուրները վկայում են, որ դեռևս ցեղային միությունների դարաշրջանի ուրարտացիները, մ.թ.ա. 13-9-րդ դարերում, Հայկական լեռնաշխարհի խորքերն են աստիճանաբար ներթափանցել հարավից (Տիգրիսի և Մեծ Ջարի վերին հոսանքներից)՝ վաղ հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների կատաղի դիմադրության պայմաններում: Դա հաստատվում է հատկապես Մալմանասար I-ի (մ.թ.ա. 13-րդ դար) մի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրուստրի ցեղային միության 8 մարզերի՝ Խիմնեի, Ուատկունի, Թարգունի, Սալուայի, Խալիլայի, Լուխայի, Նիլիպախիի և Ջինգունի տեղադրումներով⁹: Նույնիսկ Վանա լճի ավազանում և հարակից տարածքներում ուրարտացիները հաստատվել են միայն 9-րդ դարի կեսերին, այսինքն՝ պետականություն տեղծելու պահին: Հենց այդ ժամանակ էլ այստեղ նրանք սկզբում հիմնադրել են իրենց Արծաշքու-Արծկե, իսկ ավելի ուշ՝ Տուշպա-Տուսպ մայրաքաղաքները:

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային նահանգներին ու գավառներին, ապա ուրարտացիները այնտեղ երևացել են սոսկ մ.թ.ա. 9-րդ դարի վերջերին կամ 8-րդ դարի սկզբներին: Հետագայում, մ.թ.ա. 7-րդ դարում Ուրարտուի ամլվման դարաշրջանում, երբ մեկը մյուսի ետևից կորսվում էին նրա նախկինում ձեռք բերած մարզերը հարավում, արևմուտքում և արևելքում, ապա այդ ժամանակ վերելք ապրող հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային տարածքներից աստիճանաբար դուրս են մղում ուրար-

տացիներին և գամում մրանց սկզբնական սահմանափակ տարածքին Վանա լճի ավազանն ու նրա շրջակայքը:

Փոքրիշատն հետավոր տարածքներից հյուսիսում Ուրարտուի կազմում, նրա անկման դարաշրջանում, (որքան մեզ հայտնի է), մնում է միայն Արարատյան դաշտավայրի Վազա երկիրը՝ Յեչչերախմի վարչա-տնտեսական կենտրոնով:

Հստակեցմանը, որ հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների վարագույրի հետևում թաքնված է վաղ հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների տարածման արեալը, մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում լայնատարած Հայկական լեռնաշխարհում հյուսիսում մինչև պատմական Կողքիս, Կղարջք և Ջավախք, հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև պատմական Տայք, հյուսիս-արևելքում՝ մինչև Սևանա լճի ավազանը, Գեղամա լեռները և Սյունիք, արևելքում՝ մինչև Ուրմիա լճին արևելքից հարող շրջանները, արևմուտքում՝ մինչև անդրեփրատյան տարածքները, իսկ հարավում՝ մինչև Տիգրիսի և Մեծ Ջաբի վերին հոսանքները:

Այն հանգամանքը, որ հայերը ի հնուց անտի (համեմայն դեպս մ.թ.ա. II հազարամյակից) եղել են Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկները, ապա հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունների հետ միասին, հաստատվում է նաև մի շարք այլ հավաստի կովաններով:

Ի դեպ հայերի էթնոգենեզի վերաբերյալ ժամանակին առաջ քաշված միզրացիտն տեսությունը Բալկաններից՝ հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու հիմքի վրա, վաղուց ապրել է իր դարը: Նորագույն հայտնագործումներն էլ, ընդհակառակը, վկայում են, որ հնդեվրոպական նախացեղերի հայրենիքը եղել են Հայկական լեռնաշխարհը և հարակից տարածքները¹⁰: Դա հիմնավորվում է նաև հայերենի և սեպագիր արքադերենի, հայերենի և սեպագիր ուրարտերենի ընդհանրություններով:

Ներկայումս պարզվել է նաև, որ հայերենի քառասյաչարի մի հարուստ շերտ, որը չի բացատրվում հնդեվրոպական արմատների միջոցով, բավական համոզիչ հիմնավորվում է սեմական լեզվախմբին պատկանող արքադերենի (աստուրա-բաբելոնի) հետ ունեցած անվիճելի աղերսներով, որը հաստատում է այն փաստը, որ հայերը, համեմայն դեպս սկսած մ.թ.ա. II հազարամյակից, ե-

ղել են ասորեստանցիների հյուսիսային հարևանները: Հետևաբար, ինքնին հասկանալի է, որ բառապաշարային այդ ընդհանրությունները, ավելի ճիշտ՝ սեմալեզու արքայերենի բառապաշարի ներթափանցումը հնդեվրոպալեզու հայերեն, արդյունք է վաղ հայկական ցեղերի և ասորեստանցիների քաղաքական և տնտեսական դարավոր շփումների:

Շատ ավելի վստահ կարելի է պնդել հնդեվրոպական հայերենի և ոչ հնդեվրոպական ուրարտերենի բառամթերքի ընդհանրությունների մասին: Հատկանշական է, որ այստեղ հայերենի ներթափանցումը ուրարտերեն և հակադարձ պրոցեսը՝ ուրարտերենի բառապաշարի ներթափանցումը հայերեն ընթացել է շատ ավելի բարենպաստ պայմաններում: Այդ կապակցությամբ պետք է նկատել, որ հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները և պետականության դարաշրջանի ուրարտացիները ապաստանել են կողք-կողքի, սիևնույն ընդարձակ տարածքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը շարադրված նյութը, դժվար չէ նկատել, որ հին հայկական մահանգներն ու գավառները, սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են ասորեստանյան, խեթական և ուրարտական գավթիլների կողմից դրանք առապատակելու կամ նվաճելու կապակցությամբ: Իսկ դա նշանակում է, որ հիշյալ ռազմական բախումների հիմքում հին հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների դարավոր ամուսնու պայքարն էր հիմարևելյան հզոր տերությունների դեմ՝ իրենց անկախության համար:

Ռազմական այդ սխտեմատիկ բախումների ընթացքում, հին հայկական ցեղերն ու ցեղային միությունները աստիճանաբար բուռն վերելք են ապրում և իրենց հիմնական ախտյանին՝ Բիայնիլի-Ուրարտուին քայլ առ քայլ դուրս մղում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային տարածքներից:

Այդ սրայքարում, անկասկած, հարավում զգալի դեր են խաղացել նաև սկզբում Ասորեստանը, իսկ այնուհետև Բաբելոնիան և Մեդիան (Մարաստանը), ինչպես նաև կիմերներն և սկյութները: Ի դեպ այն հանգամանքը, որ մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար ուրարտացիների գերեզմանախոր են ներկայացվում տոսկ մեդիացիները (մարերը), քարելացիները, մասամբ էլ սկյութներն ու կիմերները, ամենևին լիարժեք չի արտահայտում

պատմական իրողությունը: Միամտություն կլիներ խորհել, թե Մեդիան (Մարաստանը) և Բաբելոնիան կարող էին կործանել երբեմնի հզորագույն Ուրարտուն և այդ երկիրը սկուտեղի վրա հրամցնել հայերին: Հետևաբար, դժվար չէ կոտակել, որ հինարևելյան ուրարտական պետության հիմնական կործանարար ուժերը իրավամբ եղել են տեղի հին հայկական հզորագույն ցեղային միությունները, որոնք, այնուհետև, հենց նույն տարածքի վրա հիմնել են իրենց մնայուն պետականությունը:

Ինչ վերաբերում է ուրարտացիներին, ապա նրանք և՛ ֆիզիկապես և՛ մշակույթով աստիճանաբար լիովին ձուլվել են կազմավորված հայ ժողովրդին: Դրանից հետևում է, որ եթե անցյալի ուրարտացին հայ չէր, ապա ներկայիս հայը նաև ուրարտացի է:

Մի խոսքով, հին հայկական ցեղային միությունների դարավոր պայքարի պատմությունը ասորեստանցիների, խեթերի և ուրարտացիների դեմ Հայկական լեռնաշխարհում, վաստորեն, հայ ժողովրդի կազմավորման դարաշրջանի պատմությունն է, ուրարտացիների (և ոչ միայն ուրարտացիների) ըստ ամենայնի հայերի մեջ տարրալուծվելու պատմությունը:

Ընդհանուր առմամբ սրանք են հայ-ասորեստանյան, հայ-խեթական և հայ-ուրարտական տեղանունների ու ցեղանունների ընդհանրությունները և նրանց քողի տակ թաքնված հավատի պատմական արմատները:

NICOLAY HAROUTHIOUNYAN

ANSIENT ARMENIAN TOPONYMS AND ETHNONYMS IN CUNEIFORM SOURCES AND THEIR HISTORICAL ROOTS

Numerous Armenian-Assyrian, Armenian-Hittite and Armenian-Urartian toponymical and ethnonymical correspondences (e.g. Alzini — A* jnik⁶, Diahi — Tayk⁶, Zabeja — * avātk⁶, * upani — Cokk⁶, * uluku — * * uk etc.) revealed in the cuneiform inscriptions of ancient oriental kings describing their military campaigns to the Armenian highland allows us to assume that we deal with Armenian toponyms and ethnonyms reflected in cuneiform and, hence, the population of these territories was Armenian.

This assumption is corroborated by a number of Akkadian, Hittite and Urartian borrowings in Armenian. It also follows that the main destructive forces that caused the fall of the Urartian kingdom were Armenian tribal unions, the predecessors of the later Armenian state.

In the following centuries the Urartian population assimilated gradually to Armenians, thus contributing to the ethnogenetical process of the Armenian nation.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. М.В.Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, Москва, 1986, с. 72;
2. J.Sandalgian, Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise, 1900, p. 415, 428, 446;
3. J.Marquart, Erfnfahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Chorenazi, Berlin, 1901, s. 168;
4. Н.Я.Мартр и И.А.Орбели, Археологическая экспедиция 1916г. в Ван, Петербург, 1922, с. 58—59;
5. Г.А.Каланцян, Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении, 1940, с. 44; Արևիկ, Տետո-Արմենիա, Երևան, 1931, с. 104.
6. N.Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, p. 155, 199, 201.
7. О.О.Карагезян, Город Кугуме урартских источников, «Մշակույթի և գիտության հանդես», 1974, N. 3, էջ 191—192;
8. Н.В.Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 9—10, 62—63, 177—179, 236—237.
9. Н.В.Арутюнян, Брайлики (Урарту), Ереван, 1970, с. 12—17;
10. Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Ч. I—II, Тбилиси, 1984.

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵՐԿԱԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Քրիստոսաբանությունը յուրաքանչյուր ավանդական եկեղեցու դավանաբանական համակարգի առանցքն է կազմում, ինչը միանգամայն հասկանալի է, հաշվի առնելով քրիստոնեության Աստվածամարդու կրոն լինելու հանգամանքը: Քրիստոսաբանությունը սկսեց զրավել Եկեղեցու հայրերի ուշադրությունը 5-րդ դարում, երբ ի հայտ եկան «հերձվածներ», որոնք, փաստորեն, մերժում էին Բան-Աստծո մարդկայության լիարժեքությունը: Նրանցից առաջինը մեստորականներն էին, ըստ որոնց աստվածությունը և մարդկությունը ի Քրիստոս բաժանված են: Ուղղության հիմնադիր Նեստորը, ձգտում էր ընդգծել Քրիստոսի Անձի մարդկային կողմը, Նրա մարդկային բնության ինքնուրույնությունն ու ինքնաբավությունը: Ըստ էության, նրա կարծիքով, Բան-Աստված և Հիսուս անունով մարդը երկու առանձին և իրարից անկախ զոյեր էին, որոնք միավորված էին ոչ թե էապես, այլ բարոյապես, ունենալով միասնական կամք, սեր և ներգործություն: Նեստորը չէր զանազանում «բնություն» և «անձ» հասկացությունները, ուստի պնդելով, որ Քրիստոս ուներ 2 բնություն, նա նկատի ուներ, որ ի Քրիստոս պիտի տարբերակել 2 առանձին անձ՝ Աստծո Որդուն և մարդու որդուն: Այդ պատճառով կույս Մարիամին նա հորջորջում էր ոչ թե Աստվածածին, այլ Քրիստոսածին: Այդ հանդուգն «հերձվածը» դատապարտվեց 431 թ. Եփեսոսում կայացած 3-րդ տիեզերական ժողովի կողմից: Եկեղեցին մերժեց Քրիստոսի միասնական Անձը բաժանելու բոլոր փորձերը: Սակայն այստեղ թաքնված էր մի մեծ փտանգ: Արդարացիորեն քննադատելով Նեստորի մարդաբանական մաքսիմալիզմը, ոմանք սկսեցին առհա-

ասրակ մերժել նրա մարդկային բնությունը, Քրիստոսին համարելով ոչ թե Աստվածամարդ, այլ մարդկային կերպարանք ընդունած Աստված: Այս հայացքները վերջնականապես ձևավորվեցին 5-րդ դարի 40-ական թվականներին, երբ ի հայտ եկավ այդպես կոչված եվտիքականությունը: Եվտիքեսը, (վանահայր էր Եզիպտոսից), համարում էր, որ ի Քրիստոս Աստվածությունը և մարդկությունը որոշակի կերպով միավորված էին, ինչի հետևանքով մարդկությունը լիովին կլանվեց Աստվածության կողմից, լուծվելով նրա մեջ ինչպես մի կաթիլ մեղրը ծովում: Եվտիքեսը համոզված էր, որ Քրիստոսի մարմինը եապես տարբերվում է սովորական մարդկանց մարմնից, քանի որ դա գերբնական, երկնային մարմին է, ունի միայն մեկ՝ աստվածային բնություն: Ըստ այդմ, Նա Աստված է, իսկ մարդ է այնքանով, որքանով Նրա մարմինը մնան է սովորական մարդկանց մարմնին: Պարզ է, որ այս հայացքները անընդունելի էին Եկեղեցու համար, քանի որ, փաստորեն, բացատրում էին Աստծո մարդեղության իրողությունը, որը քրիստոնեական հայտնության առանցքն էին կազմում: Ուստի զարմամալի չէ, որ արդեն 448 թ. Եվտիքեսը նզովվեց Կ. Պոլսում զումարված եկեղեցական ժողովի կողմից, որը գլխավորում էր Փլաքիանոս պատրիարքը: Եկեղեցին կանգնած էր շատ քարոզ ու դժվարին երկրորդանքի առջև: Մի կողմից, Քրիստոսի մարդկային բնության լիարժեքության հաստատումը սպառնում էր խախտել Նրա Անձի միասնությունը, ինչը Աստվածամարդուն պարզապես սրբերից կվերածեր մեծագույնի: Մյուս կողմից, Քրիստոսի աստվածային բնության միասնության ընդգծումը կարող էր հանգեցնել նրա մարդեղենի ժխտմանը, ինչը կհակասեր Ավետարանին, ըստ որի Փրկչի Անձը օժտված էր վառ մարդկային հատկություններով: Մուրք Գիրքը Քրիստոսին նկարագրում է իսկապես պարզապես իբրև և Աստծո և Մարդու Որդի, շեշտելով նրա Անձի միասնությունը: Աստվածաբանական այս քարոզ հիմնախնդրի լուծման համար ներկայացվում էին 2 այլընտրանքային քրիստոսաբանական կոնցեպցիաներ:

Առաջինը մշակված էր Կյուրեղ Ալեքսանդրացու կողմից. «Մի բնութիւն Աստուծոյ Բանին մարմնացելոյ» բանաձևի առաջարկով, Կյուրեղը պնդում էր, որ լոկ մի աստվածամարդկային բնություն ունեցող մարմնացյալ Բան Քրիստոս, այլ ոչ թե լոկ աստվածակիր մի մարդ (ինչպես կարծում էր Նեստորը), կարող է

մարդկության ճշմարիտ Փրկիչը լինել: Կյուրեղի համար նեստորականության մեջ անընդունելի էր հենց մի Քրիստոսի երկվեդկունը, քանզի դա հավասարազոր էր նրա մարդկության աստվածացման ժխտմանը, ինչը բացառում էր յուրաքանչյուր քրիստոնյայի աստվածացման հնարավորությունը: Նրա համար Քրիստոս ոչ թե սոսկ աստվածակիր էր, այլ մարդացած Աստված և Բան-Աստված ոչ թե զգեցալ, այլ եղավ մարմին, ուստի ի Քրիստոս առկա է անձի և բնության կատարյալ միություն: Սակայն ս. Կյուրեղը միաժամանակ պնդում էր, որ Քրիստոսի աստվածությունը և մարդկությունը անփոփոխ են և անշփոթ: Նա կարողացավ պահպանել և Քրիստոսի բնության միությունը, և Նրա մարդկության լիարժեքությունը, դրա շնորհիվ հերքելով ինչպես Նեստորի, այնպես էլ Եվտիքեսի «հերձվածները»:

Երկրորդ կոնցեպցիայի հեղինակը Հռոմի պապ Լևոն Ա-ն էր, որի կարծիքով, Քրիստոս ուներ 2 բնություն: Բնությունների տարբերակումը նրա համար սկզբունքային նշանակության էին, քանզի Քրիստոսի մի բնության գաղափարը նրա կարծիքով հավասարազոր էր եվտիքականությանը: Դրա հետ մեկտեղ, նրա համար ընդունելի չէր նաև նեստորականությունը, ուստի Լևոն Ա-ն պնդում էր, որ Քրիստոսի 2 բնությունների միությունը պահպանվում է Նրա Անձի միության շնորհիվ: 451 թ. Քաղկեդոնում կայացած 4-րդ տիեզերական ժողովի կողմից ընդունվեց նոր քրիստոսաբանական դավանանք, որի իրական հեղինակը Լևոն Ա պապն էր: Քաղկեդոնում ընդունված համապատասխան որոշման քննազիրը հետևյալն էր.

“Առդ, հետևելով սուրբ Հայրերին, բոլորս միաձայն վարդապետում ենք, որ սլիտի դավանել միևնույն Որդուն, Տեր մեր Հիսուս Քրիստոսին, որ կատարյալ է ըստ աստվածության, կատարյալ է ըստ մարդկության, ճշմարիտ Աստծուն, ճշմարիտ մարդուն, միևնույն, բանական հոգուց և մարմնից, Հորն էակից ըստ Աստվածության, և մեզ էակից ըստ մարդկության, ամեն ինչով մեզ նման, բացի մեղքից, դարերից առաջ ծնված Հորից ըստ Աստվածության, իսկ վերջին օրերին մեզ և մեր փրկության համար՝ Կույս Մարիամ Աստվածածնից ըստ մարդկության, միևնույն Քրիստոսին, Տիրոջ Որդուն, Միաձանին, անշփոթ, անփոփոխ, անբաժան, անմեկին երկու բնություններում ճանաչվող, այնպես որ միությունը, բնավ յխախտելով բնությունների տարբերությունը, էլ ավելի է

պահպանում յուրաքանչյուր բնության հատկությունը, որոնք միանալով, դառնում են մի Անձ, Որը չի տրոհվում կամ բաժանվում երկու Անձեցի, այլ միևնույն Որդուն, Միածնին, Բան-Աստծուն, Տեր Հիսուս Հրիստոսին՝⁴

Քաղկեդոնի ժողովի երկարակ ըրիստոսաբանությունը տիեզերական եկեղեցու պատմության մեջ խիստ բացասական դեր է խաղացել, դառնալով նրա առաջին պատակտման պատճառը: Նրա որոշումները մերժեցին մի շարք արևելյան եկեղեցիներ, այդ թվում նաև Հայոց եկեղեցին, որը չընդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, վերջինիս ըրիստոսաբանությունը համարելով նեստորականության մի տարբերակ: Հենց այդ պատճառով 554 թ. Դվինում կայացած ժողովում Հայոց եկեղեցին պաշտոնապես անջատվեց բյուզանդական երկարակ եկեղեցուց, հավատարիմ մնալով ու Կյուրեղ Ալեքսանդրացու միաբնակ ըրիստոսաբանության դրույթներին: Իր հերթին, բյուզանդական եկեղեցին (յակ հետագայում նաև այլ երկարակ եկեղեցիները) մեղադրո՞ւմ էին հայերին որպես Եվտիքեսի կողմնակից, որի հիման վրա, չէին ճանաչում Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը: Մույն ուսումնասիրության մեջ վերո՞ւ է արված ապացուցելու, որ Հայոց եկեղեցու դավանանքը որևէ ընդհանրություն չունի եվտիքականության հետ, ուստի նրա ուղղափառության վերաբերյալ բոլոր կասկածները միանգամայն անհիմն են: Հայոց եկեղեցու ըրիստոսաբանությունը վերլուծելիս, մենք հիմնվելու ենք 726 թ. Մանազկերտում կայացած ժողովի 10 նզովքների վրա, որոնց մեջ հայերի դավանանքը շարադրված է չափազանց հստակ և առավել ամբողջական կերպով:

Ա եթէ որ ոչ յստատվանի զՍուրբ Երրորդութիւնն մի բնութիւն եւ մի Աստվածութիւն, յերիս դէմս եւ յերիս Անձնատրութիւնս կատարեալս հասասարս, նզովեալ եղիցի.⁵

Այս դրույթի իմաստը պարզ է: Աստվածամարդու գաղափարը իմաստ իմաստավորվում է այն դեպքում, եթե Հիսուսի մարդկային բնության հետ միացած Բանը ճանաչվում է որպես Աստված: Դա հնարավոր է միայն այն պայմանում, երբ Աստված ոչ թե պարզապես Մի է, ինչպես համարում են հրեաներն ու մահմեդականները, այլ Երրորդութիւն է, որի Անձերը համագո են և կատարելությամբ հավասար: Որովհետև, Հոր նման, ճշմարիտ Աստված է, և ունի աստվածային բոլոր հատկությունները: Թեև Հայրը Որդու ծնունդի պատճառն է, այդ ծնունդը բնավ չի կարելի Հոր կամային

գործունեության հետևանքը համարել: Որդին անճառելիորեն և անհրաժեշտաբար ծնվում է Հորից աստվածային բնության անդրանցական խորքում: Ս.Երրորդության Անձերի համագոյության դավանանքը ընդհանուր է միաբնակների և երկաբնակների համար, և այս հարցում նրանց միջև առկա է կատարյալ համաձայնություն:

Բ. Եթե որ ոչ խոստովանեացի զԲանն Աստուած մարմնացեալ ի սրբոյ Կուսէն ճշմարտութեամբ, այսինքն՝ զբնութիւնս մեր առեալ ի նմանէ՝ զհոգի եւ զմարմին եւ զմիտս, առանց տպականութեան, ասիցէ կարծեօք եւ նմանութեամբ երեսեալ զՔրիստոս, նզովեալ եղիցի.³

Դրույթն ուղղված է ընդդեմ այդպես կոչված երևույթականության, որի կողմնակիցները համոզված էին, որ Քրիստոսը չունի ֆիզիկական մարմին: Նրանց կարծիքով, Քրիստոսի մարմինը լոկ արտաբնապես էր նման մարդկայինի, ըստ էության որևէ ընդհանրություն չունենալով նրա հետ: Դա պատրանքային մի երևույթ էր, որի միջոցով Քրիստոսի Անձը իրեն ներկայացնում էր մարդկանց: Դրանով իսկ փաստորեն ժխտվում էր քրիստոնեության համար հիմնական Ստոժո մարդեղության դավանանքը, ինչը բացառում էր մյուսի ոգեղենացումը, և մարդու հոգուց և մարմնից կազմված ամբողջական անձնավորության փրկության հնարավորությունը: Երևութականության գաղափարական ջախջախման գործում նշատկալի դեր է խաղացել կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին: Նրա կարծիքով, (որը մաս և Հայոց եկեղեցու պաշտոնական կարծիքն է), երևութականների մոլորության աղբյուրը Քրիստոսի մի բնության քյուր ըմբռնումն է: Օձնեցին համոզված էր, որ մի բնությունը չի նշանակում ոչ աստվածության և մարդկության նույնացում ի Քրիստոս, ոչ էլ նրանց շփոթում և կամ բաժանում: Աստժո և մարդու միությունը Քրիստոսի մեջ ունի լիովին անճառելի և խորհրդավոր բնույթ, դա նույնություն է տարբերության մեջ, և տարբերություն՝ նույնության մեջ, որի վերաբերյալ նա ասում էր. «*Քանզի առ այս՝ ամենայն քրիստոսաստիքաց լուսատրեալ են մտաց աչք. զի ոչ է մի բնութիւն մարմնոյն եւ բանին ըստ նոյնութեան բնութեան. զի ոչ մարդկային երկոքին եւ ոչ՝ աստուածային: Ոչ մարմինն յերկնից իջեալ՝ ըստ առաջին Եւտիքեայ բաջաղանացն, եւ ոչ Աստուածն Բան ի Մարիամայ առեալ սկիզբն, որպէս Փոտինոսի բուեցաւ ասել, այլ Բանն անեղ՝ յանեղագունէն իջեալ*

Հօրէ, մարմին ստացական յարգանդէ կուսին զգեցաւ:՝⁴ Այսպիսով, ըստ Հայոց եկեղեցու վարդապետության, Քրիստոս ուներ իսկական մարդկային մարմին, ուստի այն ոչ մի դեպքում չի կարելի պատրանքային երևույթ համարել: Այս հարցում հայերի և երկաթնակների տեսակետները նույնպես լիովին համընկնում էին, քանզի երկաթնակները, ընդունելով առանձին մարդկային բնության գոյությունը ի Քրիստոս, կտրականապես մերժում էին երևույթականությունը:

Գ. Եթէ որ ոչ ասիցէ ի մեղանչական եւ ի մահկանացու մերձէ բնութենէս առնուլ մարմին Բանին Աստուծոյ, այլ՝ յանմեղ, յանմահ եւ յանապական բնութենէն, զոր ունէր նախաստեղծն յառաջ քան գլանցանսն, նզովեալ եղիցի:⁵

Սույն նզովում հատուկ ուշադրության է արժանի «անապական» բառը: Այստեղ քննադատվում է Սևերոս Անտիոքացու այն տեսակետը, համաձայն որի, Հարությունից առաջ Քրիստոսի մարմինը քոլոր մարդկանց մարմինների նման, ապակամացու էր: Սևերոսի կարծիքով, Քրիստոսի մարմինն ուներ սովորական մարդկային բնության քոլոր թերությունները, քանի որ հակառակ դեպքում, Բանը ճշմարտապես մարդեղացած չէր լինի: Ըստ այդմ, Քրիստոսը, իր մարմնական տառապանքները, քոլոր մարդկանց պես, հարկադրաբար էր կրում: Հայոց եկեղեցին մերժեց Սևերոս Անտիոքացու վարդապետությունը, քանզի համարում էր, որ թեև Քրիստոսի մարմինը ենթակա էր տանջանքների և բռնի մահվան, սակայն ապականացու չէ: (Ապականությունը աղամական մեղքի հետևանքով մարդկային բնության մեջ քափանցած քայքայման և մահվան ուժերի առկայության հոմանիչ էր): Քրիստոս զգեցավ ոչ թե նախաստեղծ Արամի անմեղ բնությունը, այլ մարդու ապականված բնությունը — ինչպես որ այն է: Մարդեղանալով, նա վանեց ապականությունը մարմնից, իսկ տառապում էր Նա ոչ թե հարկադրաբար, այլ կամովին: Կոմիտաս կաթողիկոսի խոսքերով. «Ողբին Աստուծոյ կածօք Հօր եւ Սրբոյ Հօգոյն, վասն մեր եւ վասն մերոյ փրկութեան խոնարհեցոյց զերկինս եւ էջ յարգանդ Կուսին, եւ էառ մարմին ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Աստուածածնէն եւ միացոյց զանմեռն ընդ մեռուոն. եւ զապականացուն ընդ անմահ Աստուածութեան Իւրոյ, յառնեսց եւ միացոյց եւ արար անապական...»:՝⁶ Երկաթնակների դիրքորոշումը այդ հարցում հետևյալն էր.

Մի դեպքում, Քրիստոսի մարմնի անապականության գաղափարը առնչվում էր հայտնի միաբնակ Հուլիանոս Հալիկառնացու անվան հետ, ուստի և պաշտոնապես անընդունելի էր նրանց համար: Մակայն, նույն ժամանակ նրանք նույնպես համարում էին, որ Քրիստոսի մարդկությունը անմեղ էր և անապական: Մաքսիմոս Խոստովանողի խոսքերով. «Նրա մարդկությունը, որն ապականացու էր ըստ տնորհնության, անապական էր... ըստ Իր Աստվածային բնության»:՝ Այսինքն, մարդեղության պահից ի վեր, մարդկությունն ի Քրիստոս համակված էր Աստվածային բնության ներգործություններով, ուստի ի սկզբանե աստվածացած էր: Նա վկայում է այն մասին, որ այս հարցում նույնպես Հայոց եկեղեցու և երկաթնակների միջև որևէ սկզբունքային դավանական հակասություններ գոյություն չունեին:

*Դ. Եթե որ ոչ խոստովանեցի զմարմնացեալ Բանն Աստուած մի բնութիւն ըստ անճառ միատրութեանն, որ յԱստուածութեանն՝ որ յԱստուածութենէն եւ ի մարդկութենէս, այլ է կամ ըստ բնութեան մի բնութիւն եւ կամ եթէ ըստ շփոթութեան եւ ըստ փոփոխման մի բնութիւն, նզովեալ եղիցի.*³

Նզովը ուղղված է Եվտիքեսի միաբնակության դեմ, համաձայն որի, Քրիստոսի մի բնությունը նրա Աստվածությունն էր: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանությունը կտրականապես մերժում էր նման միաբնակությունը, քանզի հայերի կողմից ընդունված Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանությունը իր մեջ պարունակում էր Քրիստոսի մարդկության անբողջականության և լիարժեքության գաղափարը: Կյուրեղը բացառում էր նաև ի Քրիստոս Աստվածության և մարդկության շփոթության և փոխոխման հնարավորությունը, մինչդեռ Եվտիքեսը կարծում էր, որ եթե անգամ Քրիստոսի մեջ առկա է մարդկությունը, ապա Աստվածությունը կլանել է այն, ինչպես օվկիանոսը կլանում է կաթիլը: Եվտիքեսի և նրա հետևորդների համար Քրիստոս Աստված է, իսկ մարդկությունը Նրա մեջ լույս պատրասկան մի երևույթ էր: Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանության հետ այս ամենը որևէ առնչություն չունեին: Եթե մենք բաղդատենք այս դրույթը երկաթնակների քրիստոսաբանության հետ, ապա դժվար չէ նկատել դրանց զարմանալի նմանությունը: Երկաթնակները, հայերի նման, անվերապահորեն մերժում են Եվտիքեսի հերձվածը: Քաղկեդոնի ժողովի դավանանքը պահանջում էր հավատալ երկու անշփոթ բնությունների՝ Որդի

Աստծո Անձի մեջ միավորված լինելուն: Փաստորեն, այս հարցում ևս Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև էական տարբերություններ չկան:

Ե. Եթե որ ոչ խոստովանեցի զմի եւ զնոյն Աստուած եւ մարդ միանգամայն, այլ զայլ ոմն Աստուած ասիցէ եւ զայլ ոմն՝ մարդ, նզովեալ եղիցի.²

Նզովքն ուղղված էր նեստորականության դեմ, քանզի այն համարում էր, որ ի Քրիստոս կային երկու անձ և երկու բնություն, ուստի Աստծո Որդու և Մարդու Որդու միջև կար լույ քարոյական, բայց ոչ էական կապ: Եվ Հայոց եկեղեցին, և երկաբնակները հավասարապես մերժում են նեստորականությունը, քանի որ նրանց համար Քրիստոսի Անձը մի է և անբաժանելի:

Զ. Եթէ որ ասիցէ զմարմինն Քրիստոսի անապական ի ծննդենն, որ ի Կուսէն, մինչեւ ցյախտեան, ոչ ըստ բնութեան, այլ՝ ըստ անճառ միատրութեան, այլ՝ մինքն ցյարութիւնն ապականացու եւ անկատար եւ անկատար եւ ապա յետ յարութեանն ասիցէ իջել անապական եւ փաստող եւ կատարեալ, նզովեալ եղիցի.¹⁰

Այս նզովքը Սեբրոս Անտիոքացու վարդապետության դեմ էր, համաձայն որի Քրիստոսի մարմինը Ծնունդից մինչև Հարության անկատար էր և ապականացու, և միայն Հարությունից հետո դարձավ փառավոր և աստվածացած: Այս կետում Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև գոյություն ունի կատարյալ համաձայնություն, քանի որ երկաբնակները նույնպես նզովել են Սեվերոս Անտիոքացուն և մերժել նրա վարդապետությունը Քրիստոսի մարմնի ապականության մասին:

Է. Եթէ որ ոչ ասիցէ զմարմինն տէրունական յարչարելի եւ մահկանացու ըստ բնութեան եւ անյարչարելի եւ անմահ ըստ Աստուածութեանն՝ Բանն միատրութեան, այլ ասիցէ ըստ բնութեան անյարչարելի եւ անմահ եւ կամ ըստ անճառ միատրութեան յարչարելի եւ մահկանացու, նզովեալ եղիցի.¹¹

Սույն նզովքը ուղղված էր եվտիքանության և նեստորականության դեմ: Քրիստոսի մարմինը իր բնությամբ, բոլոր մարդկանց մարմնի նման, ենթակա էր տառապանքների և մահվան: Դա մի կողմից, բացառում էր Քրիստոսին միայն Աստված համարելու քոլոր փորձերը, իսկ մյուս կողմից՝ հաստատում մարդկութ-

մույն լուսնադարձից արժեքները և արժեքները ընդհանուր առմամբ ընդ

յան աստվածացումն ի Քրիստոս, ինչի դրսևորումն էր Նրա մարմնի անապականությունը:

Ը. Եթէ որ ոչ ասիցէ գՔրիստոս մարմնով կրեալ զամենայն կիրս մարդկայինս, առանց մեղաց, այլ ըստ Աստուածութեանն զՆա անկեալ ընդ կրիւք, եւ կամ անհաղորդ յեալ զՆա մարդկային կրից ըստ տնօրէնութեանն, նզովեալ եղիցի.¹²

Նզովքով ընդգծվում էր, որ Քրիստոս խաչի վրա տառապանքներ էր կրում ոչ թե ըստ բնական աներաժեշտության, այլ կամովին, հանուն այդպես կոչված «տնօրհնության»: Այս կարևոր աստվածաբանական եզրը պատկանում էր Պողոս առաքյալին, (Եփ.3,9) և նշանակում էր, որ Բան-Աստծո նախախնամական մարդեղությունը և նրա կամավոր տառապանքներն ու խաչելությունը հանուն մարդկանց մեղքերի քավության: Երկարնակները այս հարցում նույն կարծիքի էին: Ըստ Հովհան Դամասկացու. «Դա ոչ թե բնության գործ է, այլ տնօրհնական էքք, կամքի գործ, աստվածային սիրո զատակիք»:¹³

Թ. Եթէ որ ոչ խոստովանեացի գՔրիստոս յետ անճառ տնօրէնութեանն հաւասար Հօր եւ Հոգւոյն՝ Աստուած ճշմարիտ, նոյնպէս կատարեալ եւ ճշմարիտ մարդ՝ հաւասար մօր եւ մեզ, բաց ի մեղաց, նզովեալ եղիցի.¹⁴

Սույն նզովքով վերստին հաստատվում էր Քրիստոսի աստվածամարդկային բնությունը, դատասալարտվելով բոլոր նրանց, ովքեր համարում էին, որ Քրիստոս ուներ միայն մեկ՝ աստվածային բնություն: Սակայն հարկ է նշել, որ Հայոց եկեղեցին և երկարնակները տարբեր կերպ էին ըմբռնում Քրիստոսի կատարյալ մարդկության բնույթը: Ինչպես գրում է անվանի օրթոդոքս-աստվածաբան Վ.Ն. Լոսսկին «Քրիստոս ունի երկու կամք, երկու բանականություն, գործողության երկու կերպ, սակայն նրանք միշտ միավորված են մի Անձի մեջ»:¹⁵ Այսինքն, Քրիստոս չունի մարդկային անձ, և նրա մարդկությունը չունի մարդկային կենտրոն, քանզի Նրա միակ Անձը աստվածային Բանն է: Հայ աստվածաբանները մերժում էին ի Քրիստոս մարդկային բնության գոյության հնարավորությունը, եթե Նա զուրկ լիներ համապատասխան մարդկային անձից, քանի որ այդ դեպքում նրա մարդեղությունը լիարժեք չէր լինի: Խոսքովիկ Թարգմանչի խոսքերով. «Ոչ բնութիւն անգոյ եւ անդէմ զմարդկայինս ընկալեալ Բանն Աստուծոյ, այլ յաւէտ թէ ի հասարակական մարդկային բնութենէս տանձնա-

կի միացոյց Իւր մարմին անձամբ բանականաւ եւ նովին մարմնով յաղթեաց մեղաց, մահու, դժոխաց եւ ապականութեան».¹⁶ Ինչպես արդարացիորեն նշում է տ. Մեսրոպ քահանա Արամյանը. «Բանն—Աստված սուրբ Կույսից վերցնում է անձնավոր եւ դիմավոր բնությունը, և ինչպես խոստովանում ենք մի աստվածամարդկային բնություն, այնպես էլ՝ մի աստվածամարդկային անձ և դեմք».¹⁷

Ժ. եթէ որ ոչ խոստովանեսցի անասականաբար կրեալ Քրիստոսի գամենայն կիրս մարդկայինս կամաւ, ալ ապականութեամբ ասեն Նմա զայտոսիկ եւ կամ եթէ զայն Ինքն զկիրս ապականութիւն դնեն Նմա, եւ ոչ խոստովանին ըստ առաքելոցն եւ մարգարէից եւ ուղղափառ վարդապետաց խոստովանութեանն, նզովեալ եղիցի.¹⁸

Սույնը շարունակում է վեցերորդի քեման, նույնպես ուղղված լինելով Սևերոս Անտիոքացու վարդապետության դեմ:

Ընդհանրացնելով վերոհիշյալ դրոյթները կարող ենք նշել, որ Քաղկեդոնի ժողովից ի վեր դարերի ընթացքում Հայոց եկեղեցու և երկաբնակների միջև ասկա էին շատ սուր և անհաշտ հակասություններ, կսպված քրիստոսաբանական դավանանքի տարբեր ըմբռնումների հետ: Մակայն երկու կողմերի դավանական բանաձևերի անաչառ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանց ընդհանրությունները չափազանց մեծ են, իսկ տարբերությունները՝ աննշան, ինչը և վկայում է դավանաբանական պայքարի ոչ այնքան կրոնական, որքան քաղաքական պատճառների մասին:

Արդի ժամանակաշրջանում, երբ լայնորեն ծավալվում է քրիստոնեական եկեղեցիների վերամիավորման էկումենիկ շարժումը, աստվածաբանական մտքի հուշարձանների ուսումնասիրումն ու համեմատական վերլուծությունը կարող է մեծապես նպաստել եկեղեցիների միջև տակավին ասկա տարածայնությունների հաղթահարմանն ու վերացմանը:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE CHRYSTOLOGY OF THE ARMENIAN CHURCH
AND THE DIOPHYSITISM: SIMILARITIES AND DISTINCTIONS

The relations between the Armenian Church and diophysite Churches during the centuries were highly tense on account of various understanding of the

christological dogma. The Armenian church has not accepted the dogma of two natures in Christ, adopted by 4-th ecumenical council in Chalcedon. Armenians supposed, that this doctrine is no more than a sort of the nestorian christology, that was already condemned by Church. In turn, this position of the Armenian Church gave an occasion to suspect it in falling into the eutychian heresy, that denied the existense of the genuine human nature in Christ. However unbiased analysis of the dogmatic documents shows the groundlessness of mutual suspicions of both parts, as the similarities of their christological formulæ are very essential, whereas the distinctions are insignificant. Hence one can contend, that the mutual irreconcilability of the Armenian Church and diophysite Churches was not caused by the essential differences in understanding of the christological dogma, and depended on political factors. In our time, when there is a world-wide ecumenical movement for reunion of the christian Churches, the impartial and objective scientific analysis of the christological doctrines of various Churches can assist their mutual understanding.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мистическое богословие. Киев 1991. с.319.
2. Տես Մեսրոպ քահանա Արամյան, Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի որվագծեր (7-Ը դ.դ.): Գանձասար, Բ. Երևան 1992, էջ 119:
3. Աճդ.
4. Աճդ, էջ 115:
5. Աճդ, էջ 119:
6. Աճդ, էջ 108:
7. Տես. Мистическое..., с. 322.
8. Տես. Մեսրոպ քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ.:
9. Աճդ.
10. Աճդ, էջ 119-120:
11. Աճդ, էջ 120:
12. Աճդ.
13. Տես. Мистическое..., 1991, с.185.
14. Տես. Մեսրոպ քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ., էջ 120:
15. Տես. Мистическое..., с. 319.
16. Տես. Մեսրոպ քահանա Արամյան, Նշվ. աշխ.:
17. Աճդ, էջ 103:
18. Աճդ, էջ 120:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱԵԽԱՐՀՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ԳՐԱՅԻՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ Զ.Ա. 12-7-ԲԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ:
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ (ԲԻԱՅՆԻԼԻ,
ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ) ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱՅԻՆ
ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրային համակարգերի ուսումնասիրության ասպարեզում վաղուց հայտնի իրողություններից մեկը, զրի ու պետականության փոխկապակցվածությունն է: Այդ կապի դրսևորման չափազանց ուշագրավ և բազմապիսի օրինակներով հարուստ է համաշխարհային պատմությունը:¹ Պետականության և գրային մշակույթի փոխադարձ կապի հետաքրքիր օրինակներ ենք հանդիպում հատկապես Հայկական լեոնաշխարհի Զ.ա. 12-7-րդ դարերի պատմության ուսումնասիրության ընթացքում, որոնք հանիրավի անուշադրության են մատնվել:

Ինքնին ուշագրավ է, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեոնաշխարհում կիրառվում էին հինգ գրային համակարգեր և, ցավոք, այդ կարևոր երևույթը հավուր պատշաճի դեռևս չի գնահատվել: Համատեսակի ներկայացնելով այդ համակարգերը, մեր կողմից փորձ է արվել դրանց կիրառությունը դիտարկել պետականություն-գրային մշակույթ համատեղստում:

Սկսած Զ.ա. 3-րդ հազարամյակից՝ Հայկական լեոնաշխարհի հատկապես արևելյան շրջաններում կիրառվում է Հայաստանի գծային գիրը, որի ակունքներն ակնհայտորեն Հայաստանի ժայռապատկերներն են: Բնիկ տեղական ծագում ունեցող գրային այս համակարգը կիրառվում է Հայկական լեոնաշխարհի արևելյան շրջաններում՝ մինչև Վանի թագավորության իշխանության տարածումը և ապա դուրս մղվում նշված թագավորության գրային համակարգերի կողմից:² Այս գրային համակարգով ար-

ված հայտնի արձանագրություններ են Հայաստանի տասից ավելի հնավայրերից (Վան, Ելենոգորֆ, Խոջալլու, Արմավիր, Յուլկերտ, Քուչակ, Թոնեք, Յանդղ-թեփե):³ (չուրք 300 արձանագրություն): Նախնական հաշվարկով կարելի է ասել, որ գործածված նշանների թիվը անցնում է 400-ից, տեքստերը գրված են խառը, անհասկանալի ուղղություններով և գիրն իր ամբողջության մեջ մնում է դեռևս անվերձամելի: Նշենք նաև, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրերի մի մասը իրենից ներկայացնում է ժայռապատկերների պարզեցված գծապատկերներ և միջանկյալ դիրք է գրավում ժայռագրության և Վանի քագավորության (ուրարտական) մեհենագրերի միջև: Բ.ա. 12-8-րդ դարերում լեռնաշխարհի արևմուտքում Եփրատի ավազանում գործածվում են խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները, որոնց կիրառությունը սկզբնավորվել է Բ.ա. 16-րդ դարից Խեթական տերության սահմաններում: Այստեղ խեթական հիերոգլիֆները կիրառվել են սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում սեպագիրն օգտագործել է առօրյա գրությունների համար, հիերոգլիֆները՝ կոթողային արձանագրություններում: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների ծագման վերաբերյալ գիտնականների մեջ ընդհանուր ճանաչում գտած կարծիք դեռևս չկա և առավել տարածված մի տեսակետի համաձայն՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներն առաջացել են կրետական պատկերային գրից, որն իր հերթին մեծ ազդեցություն է կրել եգիպտական հիերոգլիֆիկայից: Ըստ մեկ այլ տեսակետի՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներն առաջացել են տեղական՝ փոքրասիական պատկերագրության հիման վրա, որի ծագումը ենթադրաբար թվագրվում է Բ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջով կամ երկրորդի սկզբով:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով լուվիերեն արձանագրությունները տարածված են Փոքր Ասիայում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում և Հյուսիսային Միքիայում: Հայկական լեռնաշխարհում դրանք կիրառվել են Մելիդ (ժամանակակից Մալաթիա) և Կարքեմիշ քագավորությունների տարածքում: Մելիդը, ամենայն հավանականությամբ, մասն է կազմել Թեգարամա-Թոգարամա-Թորգոմա տուն քագավորության: Մելիդի և Կարքեմիշի քննադրերը թվագրվում են հետխեթական շրջանով՝ Բ.ա. 12-8-րդ դարերով և առաջին արձանագրությունները նոր ժամանակներում հայտնի են դարձել 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆային համակարգը քաղկացած է եղել շուրջ 500 նշաններից, որոնցից հնչյունային արժեքով կիրառվել են շուրջ 70-ը: Գրության ուղղությունը եղել է բուստրոֆեդոն (որպես օրինակափություն, տեքստերը սկսվում են աջից և ամեն հաջորդ տողում գրվում էր մախարդի հակառակ ուղղությամբ): Լայնորեն կիրառվում էր ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչյան) սկզբունքը, որի համաձայն գաղափարագրերը հնչյունային գրության սխարագայում արտահայտում էին քառի սկզբնամասը: Շատ տարածված էր նաև «հնչյունային կոմպլիմենտի» երևույթը, որը կոչված է ճշգրտելու, թե տվյալ նշանը հատկապես իր որ իմաստով է գործածված: Հայտնի են երեք ձայնավորներ՝ ա, ի, ու: Առավել տարածված են քաղ վանկերը՝ քաղաձայն-ձայնավոր կառուցվածքով, հանդիպում են նաև եռահնչյուն փակ վանկեր: Արձանագրություններում տարբերակվում են գրության երկու ոճեր՝ մոնոմենտալ և արագագիր (գծային):⁴ Այսօրինակ պայմաններում, երբ լեռնաշխարհի արևելքում գործածական էին Հայաստանի գծային գրերն, իսկ արևմուտքում խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան, Հայկական լեռնաշխարհի հարավում աստիճանաբար հզորանում է Վանի (Նաիրի, Բիայնիլի) թագավորությունը: Վերջինս, հին աշխարհի այն սակավաթիվ երկրներից էր, ուր երեք դար շարունակ կողք-կողքի կիրառվել են երեք գրային համակարգեր՝ տեղական մեհենագրություն, ասորեստանյան և տեղական (ուրարտական) սեպագիր համակարգեր:

Վանի թագավորության մեհենագրությունը ունի հետևյալ բնութագիրը. գրային նշանների թիվը անցնում է 300-ից, բնագրերը (որոնք մենանշանների հետ միասին կազմում են շուրջ 1350 միավոր) գրված են երկու ուղղությամբ՝ աջից ձախ, ձախից աջ: Գործածվել են օժանդակ նշաններ, իսկ գրային համակարգը ունեւր քառա-վանկային բնույթ, որտեղ կիրառվում էին նաև թվանշաններ՝ իրենց արտաքին տեսքով տարբերվելով հիմարևելյան բոլոր գրային համակարգերի թվանշաններից և հաստատապես ծագելով Հայկական լեռնաշխարհի ժայռագրությունից (մեկնաբանվում են 11 թվանշան):

Բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության քանակին գտնվեց միայն 1995 թվականին, որի արդյունքում ընթերցվեցին երեք հատուկ անուններ՝ գրված տասնմեկ վանկանշանով, ինչպես նաև շուրջ հինգ տասնյակ գաղափարանշան-մեհենագրեր (շուրջ

60 հիերոգլիֆ): Մեհենագրության վերծանման արդյունքներից ելնելով (ակրոֆոնիայի սկզբունք) կարելի է համզել նախնական այն եզրակացության, որ ուրարտական մեհենագրության լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:⁵

Սարդուրի Առաջին արքայի օրոք (840–825թթ) արքունիքի կողմից գործածվում է ասուրա–բարելական սեպագիրը, որով և գրի է առնվել Վանի (Տուշպայի) հիմնադրման մասին վկայող արձանագրությունը (մի քանի օրինակով): Հետագայում ասուրա–բարելական սեպագիրը կիրառվում է միայն նրա որոշ հաջորդների երկլեզու արձանագրություններում, ընդ որում, միայն Ուրմիտ լճից հարավ–արևմուտք ընկած շրջանում (Փավանարար, Արդինի–Մուասսիրի տարածքում):⁶ Սարդուրի Ա–ին հաջորդած Իշպուինի արքայի օրոք, Վանի քաղաքությունում ասուրա–բարելական սեպագրության քարեփոխմամբ ստեղծվեց տեղական սեպագիրը և քարեփոխումը, մինչ օրս, հավուր սպառչաճի չի գնահատվել: Շուրջ 600 նշաններից բաղկացած ասուրա–բարելական սեպագիրը, որը նշանների բազմիմաստության շնորհիվ արտահայտել է շուրջ 3000 վանկ, քարեփոխման ենթարկվելով, վերածվեց շուրջ 230 նշանից բաղկացած 300 վանկ արտահայտող համակարգի: Մոտ տասն անգամ կատարելագործմամբ քարեփոխումն իր քարդությամբ, ըստ էության, նույնն էր, ինչ նոր գրային համակարգ ստեղծելը: Յուրահատուկ էր նաև սեպանշանների արտաքին տեսքը: Եթե միջագետքյան սեպերը արտաքին տեսքով նման էին մեխերի, ապա ուրարտականը՝ եռանկյունիներ էին: Եթե ասորեստանյան գծիկները հատվում էին, ապա ուրարտականում՝ շարունակվող գծիկի փոխարեն դրվում էր նոր սեպ: Մեզ են հասել ավելի քան 600 ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ, որոնց գրության ուղղությունը եղել է ձախից աջ: Դրանցում չի թույլատրվել տողադարձը. բառը, թերև, որպես սրբազան հասկացություն, չէր կարելի մասնատել: Լայնորեն կիրառվել են թվանշանները:⁷

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ քիայնական սեպագրությունը (գոնե արագագափր տարբերակը, որով գրվել է կալն սալիկների վրա) պետք է ստեղծված լինեին դեռևս Ք.ա. 14–13–րդ դարերում՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տեղության գրչության դպրոցներից:

Ինչպիսի* պետական քաղաքականություն էին վարում Վանի տիրակալները գրի հարցում:

Մարդուրի Ա-ի կողմից մայրաքաղաք Տուշպայի հիմնադրումը գրով հիշատակելի դարձնելուց հետո այդ բնագավառում նրանց առաջին ձեռնարկումը կարելի է համարել Իշպուհնի արքայի օրոք ասուրերենից և միջագետքյան սեպագրից երաժարումն ու քիայնական սեպագրի որդեգրումը: Դրանում, ինչպես նկատվել է վաղուց, արտացոլված է Ասորեստանի հետ խորացող հակամարտությունը Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության համար մղված պայքարում:⁹

Քիայնական սեպագրի կիրառումից հետո ասուրերենը կիրառվում է միայն Վանի արքաների երկլեզու արձանագրություններում՝ քիայնական բնագրերը թարգմանելու համար: Ընդ որում, մեզ հասած երկու երկլեզու արձանագրությունները (Իշպուհնիի ու Մեևուայի թողած Քելիշինի և Ռուսա Ա-ի Թոփուգավայի) գտնվել են Ուրմիո լճի հարավ-արևմտյան շրջանից, ուր, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Վանի տեղության գեղազույն աստված Խալդիի պաշտամունքային գլխավոր կենտրոնը՝ Արդինի-Մուսասիրը: Հետաքրքրության է արժանի մեզ հասած Արդինի-Մուսասիրի արքա Ուրգանայի կնիքը՝ ասուրերեն գրությամբ,¹⁰ մասնանշում է որ այդ տարածքում ընդունված է եղել ասուրերեն գրության ավանդույթը: Այն ի հայտ է բերում Վանի տիրակալների գրային քաղաքականության մեկ այլ հատկանշական կողմը՝ գրային ավանդույթի հարգումը հոգևոր կենտրոնում և սելիականի առաջնայնության ընդգծմամբ:

Գրային քաղաքականության մյուս բնորոշ գիծը նվաճված երկրների նկատմամբ Վանի արքաների միևնույն վերաբերմունքն էր, թե արևելքում (Հայաստանի գծային գրի նկատմամբ), թե արևմուտքում (խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի դեպքում): Նվաճված երկրների գրերով կոթողային, արքայական արձանագրություններ չեն կանգնեցվում (հասկանալիորեն՝ կապված տեղի պետական անկախության անկման հետ), տակայն դրանք շարունակվում են կիրառվել կենցաղային ոլորտում: Այդ առումով հետաքրքրական են Արմավիրից¹¹ և Ալթին-թեփե հնավայրից հայտնաբերված գրային հուշարձանները: Ուշագրավ է, որ Ալթին-թեփեում քիայնական չափի միավորները նշված են խեթա-լուվիա-

կան հիերոգլիֆներով:¹² Այսինքն՝ չկա թշնամական վերաբերմունք նվաճված երկրի գրային մշակույթի նկատմամբ: Ավելին, ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ վերոհիշյալ երկու տարածքներում գործածված գրային համակարգերի հետ քիայնական մեխանագրությունն ունի որոշակի փոխառնչություններ և կարելի է անգամ խոսել ազդեցությունների մասին:¹³

Ամփոփելով, արձանագրենք, որ.

ա) Ք.ա. 12-7-րդ դարերում Հայկական լեռնաշխարհում կիրառվում են հինգ գրային համակարգեր,

բ) Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին լեռնաշխարհի Հայաստանի արևելքում կիրառվում է դեռևս չվերծանված գծային գիրը, իսկ արևմուտքում՝ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան՝ լուվիերեն լեզվով:

գ) Ք.ա. 9-7-րդ դարերում լեռնաշխարհում տարածվում է Վանի թագավորության իշխանությունը, որի ընթացքում գործածվում է ասուրա-բաբելական սեպագիրը՝ ասուրերենով, քիայնական սեպագիրը՝ քիայներենով, և տեղական մեխանագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, հնագույն հայերենով,

դ) Վանի թագավորության արքաները վարում էին ուշագրավ գրային քաղաքականություն, որի հատկանշական կողմերից էին սեփական գրագրության մեջ թշնամու գրից հրաժարումը, գրային ավանդույթի հարգումը հոգևոր կենտրոնում՝ սեփականի առաջնության ընդգծմամբ, նվաճված և տերությանը միացված երկրներում տեղական գրային մշակույթի նկատմամբ հարգալից, գոնե ոչ-թշնամական վերաբերմունք և այլն:

Նշված ժամանակաշրջանի հարուստ գրավոր մշակույթն իր հետքը թողեց հայաստանյան իրականության մեջ՝ գրային մտածողության զարգացման առումով, ինչի արձագանքները տեսնում ենք նաև հայոց ոսկեդարյան դպրության քարձր մակարդակում:¹⁴

ARTAK MOVSISYAN

WRITING SYSTEMS USED IN ARMENIAN HIGHLAND DURING THE 12-7 CENTURIES (B.C.). STATE WRITING POLICY OF KINGDOM OF VAN (BIAINILI, URARTU, ARARAT)

During the 12-7(B.C.) centuries in Armenian Highland were used five writing systems: The Linear Script of Armenian, Hittite-Luwian and Urartian hieroglyphic,

Assyro-Babylonian and Urartian cuneiform writing systems. In article are presenting general characteristics, chronologies and areas of using of these writing systems.

Author attempts as well in general outlines to show characteristic sides of state writing policy of Kings of Van (Blainili, Urartu, Ararat).

ՕՍԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պատահական չէ, որ թե՛ հայաստանյամ առաջին պետական կազմավորման, թե՛ Հայկական ինքնաշխարհում գրի գործածության մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Ջ.ա. III հազարամյակի սկզբին (Մովսիսյան Ա.Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Եր., 1992, էջ 60-62):
2. Ա.Ե.Մովսիսյան, Հայաստանի գծային գիրը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVIII, Ե., 1999, էջ 202-210:
3. Այստեղ հաշվի չեն առնված վաղորոմզեդարյան խեցեղենի նշանները, որոնք ուսումնասիրողների կողմից համարվում են գրեր և կամ զարդանախշեր:
4. Laroche E., Les Hieroglyphes Hittites, Paris, 1960; Дунаевская И.М., Язык хиттских иероглифов, М., 1969; Косян А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей, Ер., 1994, с. 8-15.
5. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության (Քիայնիլի, Սարաթոն, Արարատ) մեհենագրությունը, Ե., 1998:
6. Меликшвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960, сс. 117-118, 125-131, 323-327.
7. König F.W., Handbuch der chaldischen Inschriften, I-II, Graz, 1955-1957; Меликшвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, М., 1960; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ер., 2001.
8. Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, Л., 1963, с. 18-20.
9. Շախազանց հետազոտիչը երեւելական մի ավանդազրույց է պահպանվել հայոց գրերի ստեղծման մասին, որում նշվում է, թե հայերը վշտանալով հոռեմացիներին, որոշեցին այնքա որևէ անուշություն չունենալ նրանց հետ և հրածարվեցին նրանց գրերից: Հայոց հոգևորականները երկար աղոթքով խնդրեցին Աստծուն և նրանից առաջան գրեր, որոնցով էլ սկսեցին գրել իրենց հավատի գրքերը (Տե՛ս Տաղախաղյան և., Օսգոմմ հայ տառից, Վիեննա, 1885, էջ 37): Այստեղ ևս մենք տեսնում ենք օտար զրավոր լեզվից նրա ասեղծուծի հետ թշնամության պատճառով հրածարվելու երևույթը:
10. Տե՛ս Thureau-Dangin F., Une relation de la huitieme campagne de Sargon (714 av. J.-C.), Paris, 1912, p. XII; Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДМ, 1951, 2, с. 321; Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten cultuur uit het bergland Armenië, Gent, 1982-1983, p. 223.
11. Արմավիրից հայտնաբերված զրավոր հուշարձաններից գոնե երկուսը, որոնց մեկը ևս համարելով քիայնական մեհենագրական՝ մերզրավիլ է ենք մեր կազմած դիվանի մեջ (Мартиросян А.А., Армянтинили, Ер., 1974, с. 126, 171; Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի թագավորության..., աղ. X, Arnavir-

187,193), ազնի մտտ են մախարիայնական գծային գրերին, քան քիայնական մեծնագրերին: Տպագրությունն այնպիսին է, որ քիայնական նվաճումից եետտ այնտեղ շարունակվել են կիրառվել մախարիայնական գծային գրերը:

12. Klein J.J., *Uartian hieroglyphic inscriptions from Altintepe, AS, 1974, vol. 24; Laroche E., Les Hieroglyphes d' Altintepe, "Anadolu", vol. 15.*
13. Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի քաղաքություն... , էջ 54-55; Մովսիսյան Ա.Ե., Հայաստանի գծային գրերը, էջ 204-208:
14. Մովսիսյան Ա.Ե., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրերն ու դպրությունը որպես ոսկեդարյան գրականության ստեղծման մախապայման, «Ռեկվիզար» (տարեկիցք), 2000 (իրատ. ընթացքում):

ՊԱՎԵԼ ՉՈՔԱՆՅԱՆ

ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ԷԹՆԻԿ ԴԻՍԱԳԾԻ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՐՁ

Պատմական Քարվաճառի գավառը Հայաստանի պատմա-մշակութային հուշարձաններով հարուստ շրջաններից է¹: Քարվաճառի տարածքը պատմական Հայաստանի թեև համեմատաբար պակաս ուսումնասիրված շրջաններից է, սակայն գրավոր մատենագրության մեջ պահպանված վկայությունները գումարվելով վիճազիր արձանագրությունների պարունակած փաստումներին, որոշակի լույս են ավազում տարածքի ինչպես սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական իրադարձությունների ընթացքին, այնպես էլ ամուր կռիվներ են էթնիկական պատմության խնդիրների հետազոտման համար: Գրավոր սկզբնաղբյուրներում գավառը հիշատակվում է «Այ/կ/ունիք», «Ծար», «Քարվաճառ» (Քեպրաջար) և այլ անվանումներով^{1,1}, որ պայմանավորված է հավանաբար տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում գավառի կյանքում կարևոր դեր ստանձնած նրա կենտրոնատեղիի փոփոխություններով: Վաղ միջնադարում նրա սահմանը արևմտյան մասում անցնում էր Սևանի ավազանը Տրոտի ակունքներից քաժանող Ռմբոստյան լեռնաշղթայով, հյուսիսային մասում՝ Մոսվի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերով, հարավում՝ Աղահեթի (Քաշաթաղ, Լային) լեռնաշղթայով, իսկ արևելքում ընդգրկում էր Դադի վանքը, Լեռնաբերդ (Հավթախաղաց) սարն ու Խաթրավանքը (Վաղուհաս գյուղից արևմուտք): Գավառի տարածքում էին գտնվում «Բաղանիք աղբունականքը», կամ, ինչպես վկայված է սկզբնաղբյուրներում՝ «Այկունիք ջերմուկք»-ը, որը նույնացվում է հանրահայտ Ջերմուկի (թուրք.՝ Իսփի սու), եես: Այս գավառը օտար հարձակումներից Հայաստանի համեմատաբար լավ պաշտպանված միջնագավառներից էր և ամուր հենարան՝ հայոց արևելից կողմերում անկախ իշխանության գոյության

համար: Գավառը, կարևորագույն ռազմավարական դիրք գրավելով շրջակա տարածքների նկատմամբ, իր վրա էր հրավիրել մաս նվաճողների ուշադրությունը և պատահական չէ, որ պատմական ու մշակութային մեծ անցյալ ունեցող այդ տարածքը և, ի վերջո, հայաբափ էր արվել վերջին երկու դարերի ընթացքում:

4-րդ դարում այն գտնվում էր հայոց պետականության ոլորտում և հայոց Արշակ երկրորդ թագավորի դեմ ապստամբած գավառների թվում Փավստոս Բուզանդը հիշում է մաս «ամուր գաւառն Արձախայ»:

Պապ թագավորի գահակալման տարիներին սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը դաժան հաշվեհարդար է տեսնում բոլոր ապստամբների հետ և այդ թվում, ինչպես հաղորդում է Փավստոսը, «ձարկանէր զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, զերէր թագոմս ի նոցանէն և զմնացորդացն առնոյր պատանդս և մնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»:

Հայոց և Աղվանից թագավորությունների վերացումով և մարզպանությունների առեղծումով Արցախը ներառվում է Պարսից իշխանությունների կողմից ստեղծված ու ձևափոխված Աղվանից մարզպանության մեջ և սկսում կարևոր դեր խաղալ նրա քաղաքական ու մշակութային կյանքում (կրելով հաճախ մաս Աղվանք անվանումը), մնալով սակայն հայկական ու հայաշունչ տարածք:

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ գալիառը հիշատակվում է Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգ Արցախի կազմում. «Տասներորդ [աշխարհ] Արցախս յերի կալով Սիւնեաց, ունի գաւառս երկուտասան, զՄեւսն Հարանդ, զՎայկունիս, զԲերդաձոր, զՄեծ-Առանս, զՄեծ-Կուանս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիանս, զՊարսականս, զՔուատի, զՓասնէս, զԿողթ, յորում յինի քարախումկ. զայս անմնայն Աղուանք ունին համեալ ի Հայոց»²:

Աղդեն 6-րդ դարի վերջերին, որպես «քաղաքագեղ» է հիշատակվում Վայկունիք — Ծարի արևմտյան եզրին գտնվող Սառըր: Այն գտնվում էր Դվին-Պարտավ և Նախիջևան-Պարտավ բանուկ ճանապարհին: Ուշագրավ է, որ այդ ուղին էին ընտրել մաս քյուզանդական ու պարսից արքունիքների հետապնդումից խույս տվող հայ նախարարներ Առատ Խորխոռունին և Սամուել Վահևունին իրենց զորքերով³, որոնք «գօրօքն իրեանց ... գնացին ընդ քաղաքագեղն կոչեցեալ Սաւդայ, հասանին յաշխարհն Աղո-

ւանից, ի Հոնս դէնս արարեալ, և անցեալ ընդ գծտովն որ կոչի Կուր՝ քանակէին առ գետեզերքն»⁴: Այս շրջանից արդեն Վայկունիքը հիշատակվում է որպես իշխանանիտ կենտրոններից մեկը, որի տերերն էին Գեղամայ գավառը և բռնությամբ գրաված Սաիլ Սմբատյանը («որ էր ի տոհմէն Հայկայ՝ տէր Միւնեաց») և նրա ժառանգները⁵:

9-րդ դարում Գեղամա լճից արևելք ընկած տարածքները եղել են Հայաստանի առավել ապահով վայրերը, որի մասին են վկայում 893թ. գրված հիշատակարանում պատմվող Մաշտոց Եղիվարդեցու համատուտ կենսագրության տողերը. «Մա ի տոհմէ քահանայական, ի գեղջէն Նղելարայ, ի ժառանգաց մեմաստանաց, որ անուամբ Սրբոյն Թեոդորոսի էր: Եւ ի զարանալ բռնակալութեանն տանկաց ի վերայ գաւառին, ելեալ հայրն նորա ի տիս մանկութեան, և զնաց պանդխտութեամբ ի գաւառին Սօթից, և անդ կացեալ և ամուսնացեալ, ծնաւ զգեղեցիկ արտանին Քրիստոսի, զոր պատմել սկիզբն արարեալ եմ, հանդերձ եւ այլ եղբարք և քերքք: Ապա ուսուցանելով զորդիսն իւր՝ յարելով յուսումն աստուածային, քանզի և ինքն քահանայ էր: Յետոյ ի վախճանելն նորա յարեցաւ մամուկն Մաշթոց ի կրանատրս և աջողեալ նա ի ձեռն կրանատրսզգեցի, որոյ անուն կոչի Թեոդորոս: Վարժեցաւ և հմուտ եղև գրոց սրբոց և նոցին աստուածազգեցող զարութեանցն ի կրանատրանին, որ կոչի Մաքենոցք, ի գաւառին Գեղարբունիք, և ընկալաւ զաստիճան քահանայութեան»⁶: Նույն դարում գավառը հիշատակվում է իշխանանիտ Վայունիք կենտրոնի անունով: Մովսես Կաղանկատվացին նշում է, որ «Ատրներսեհ շինէ գրեդոյն Հանդու (Հանդարեդ-Պ. Չ.) և զապարանս իւր եղեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք, ուր և քաղանիք արքունականք են»⁷: Ատրներսեհն ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր և Ապուսեք: Այժմյան Մեծ Մազրա գյուղի հին գերեզմանատանը պահպանվել է Ատրներսեհի որդու՝ Գրիգորի, կողմից կանգնեցված բազալտե խաչքար հետևյալ արձանագրությամբ. «ՅԼ (881) թվականութեանս հայոց ես՝ Գրիգոր Ատրներսեհեան Միւնեաց եւ Աղվանից իշխան կանգնեցի զսուրբ Նշանս ազնակաւն հաւատացելոց, որք երկրպագէք սուրբ խաչիս Քրիստոսի, զիս յաղարս յիշեացիք»⁸, որին վերագրվում է նաև Հավրախաղաց բերդի կառուցումը՝ «շինէ զՀաւախաղացին բերդն և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն...»⁹:

Արդեն 11-րդ դարի սկզբից սկզբնադարյուններում գավառը սկսում է հիշատակվել «Ծար» անվանումով: 1006թ. Մարզիս Ա Ս-
 ևանցի կաթողիկոսը սահմանում է Սյունյաց հողերը թեմի տի-
 րոյթները. «Հատանէ և զսահման Աղուանից Ըսմբի խոռն՝ Ծար
 գաւառ, Աղահէճ, ընդ որ Աղունոյ գետն հատանէ մինչ ի Քարավա-
 զին կանուրջն...»¹⁰: Ըստ ականատես Գրիգոր Մագիստրոսի նկա-
 րագրության. «Ասեմ քեզ ի մերում սեփականին իսկ՝ յԱղուանն աչ-
 խարհի, յաւանն կոչեցեալ Ծար, եւ ահա ոչ ձեքաբանեմ քեզ, մա-
 կարուսեալն վաղնջոց գեղեցկուդէշն գի, յորմէ սիւնս ոչ սակաւս՝
 հզօրս եւ տոտարս ի կոչարանում ամղ տեսեալ մեր, և գերանք գե-
 րակատարք և երկայնածիղք՝ որ է վկայարան սրբոյն Յակովբայ:
 Ամենայն կահք տաճարին գերակայ՝ տախտակք, և խոյակք, և
 խարիսխք, և զքակաղակք, և զղղունս, և զսեանս հանդերձ քարա-
 վորօք, և ներքոյ զատակս կազմեալ ի միոջէ ծառէ յայնմանէ գիւյն
 գոլ ասեմ զնա և զայլս ռմանս ի նոյն աշխարհին ընդարձակագոյն
 սրահք և միջոցք այնմ տաճարի տեսեալ մեր, որ գրեթէ այսպիսի
 ոչ այլ ուրէք՝ քայց միայն ի թագաւորեալ քաղաքին»¹¹:

Վայունիք — Ծարը այնուհետև ընդգրկված ենք տեսնում
 Խաչենի միասնական իշխանության կազմում: 11-12-րդ դարնե-
 րում նա դիմագրավում է սելջուկյան արշավանքներին ու Գանձա-
 կում հիմնավորված Շեղաղյան ամիրայության ոտնձգություննե-
 րին՝ շարունակելով նշանակալի դեր խաղալ հայոց քաղաքական
 ու մշակութային զարգացման մեջ: Մելջուկների կողմից Գանձա-
 կի գրավումից և Շաղաղյանների իշխանությունը վերացնելուց հե-
 տո (1086թ.) քաղաքի կառավարիչ էին նշանակվում սուլթանական
 արքունիքի անդամները: 12-րդ դարի կեսերին Գանձակում քա-
 ղաքազույն կարգված Խուստուղտին ապստամբեց սուլթան Մա-
 սուդի դեմ, իսկ ապստամբությունը ճնշելու համար Պարսկաստա-
 նից ժամանած Չոլի զորավետը ապստամբների հետ հաշվեհար-
 դար տեսնելուց հետո արշավում է նաև Արցախ, և, ըստ Մխիթար
 Գոշի վկայության, 1145թ. «Ճառ զամենայն ամրոցս նոցա, քա-
 կեաց եկեղեցիսն և այրեաց զվանորեայսն, կոտորեաց զազատսն
 և գերեաց զզօրականսն...»¹²:

Ուշագրավ է, որ հաջորդ տարին ևս վերադառնալով Այսր-
 կովկաս, Չոլի ամիրան կրկին արշավում է «Փ կողմն Խաչինոյ,
 Տանձեաց և Աղախայ, քանզի յառաջանում նուազին ոչ մնացին
 ընդ ձեռամբ նորա դղեակք այնոցիկ, զորս էառն, այլ տակաւ ինչ,

մնացեալքն յազատացն անոռի, որք էին զողեացք յանտասս մայրեաց, առին դարձեալ զքերդ—ամբոցսն խրեանց և դարձեալ ապստամբութեամբ վարէին ընդ տանկացն»¹²: Չոյի ամիրապետը փորձում է վրեժխնդիր լինել, սակայն չկարողանալով գրավել ամբոցները, բավարարվում է գավառների ավերումով ու հրկիզմամբ. «գառաքելադիր ուխտ սրբութեանն, որ կոչի Դադու վանք», ապա հետևում է և զնում «յաշխարհն Մարաց»:

Հետաքրքրական մի ավանդություն է պահպանվել Դադի վանքի հիմնարկության վերաբերյալ: Վանական վարդապետի «Այլ բան ասացեալ Վանական վարդապետին» թղթում, որտեղ ասվում է. «Դադիում յեւթանասնիցն, որ զմաց հրամանաւ Թադէտսի ի Մեծն Հայք և ի կողմանս հիւսիսոյ, և լուեալ զմահն Աբգարու և դարձեալ եմուտ ի Փոքր Միւսիս և կրասաւորեալ անդէն ծածկաքար վախճանեցաւ և տեղին շինեցաւ վանք և յանում նորա կոչեացաւ...»¹⁴:

12-րդ դարի երկրորդ կեսին Ծար գավառը գտնվել էր Հաթերքի տեր և Խաչենի իշխանաց իշխան Հասանի տիրապետության ներքո: 1182թ. Վախտանգ Մակառի որդին՝ Հասանը, որ տերն էր «Հաթերո Եւ Հանդաքերդո, Խաչինաքերդո Եւ Հաւախադացին», Դադի վանքում գտնվող խաչքարի վրա թողած արձանագրության մեջ հաղորդում է, «կացի յաւագութեան ամս Խ(40) շատ պատեւրազմաւ և յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւզնութեամբն աստուծոյ, և եղեն ինձ Ջ(6) որդի, զքերդեիս Եւ զգաւասս ետու նոցա Եւ եկի ի վանքս յիմ եղբայրս՝ ի տէր Գրիգորէս Եւ եղէ կրասաւոր... ՈԼԱ (1182) թուիս»¹⁵:

Հայաստանում Չաքարյանների տիրապետության շրջանում Ծար գավառի տիրակալները ևս ենթարկվում էին Չաքարյաններին: Նույնիսկ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում Ծար գավառի տեր Գրիգոր Մեծ իշխանը շարունակում էր ենթակա լինել աթաբեկ Իվանէի որդի Ավագին և նրա ղեկավարության ներքո էլ մասնակցել է դեպի Կարին ու Կեսարիա մոնղոլների կատարած արշավանքին¹⁶: Հավանաբար այդ ժամանակ Սողբը, այն է՝ Սևանա լճի արևելյան ափը, ընդգրկված էր Ծարի իշխանության կազմում և այդ է ամենայն հավանականությամբ այն պատճառը, որ Վարդանի Աշխարհացույցում բացատրվում է, թե «Սոթից գավառ Ծարս երկիրն է»¹⁷:

1227–1228թթ. խորեզմշահի վեզիր Շարաֆ ալ-Մուլքը, հարկերի հավաքման նպատակով արշավո՞ւմ է Առան և ապա կանգ առնում «Խաչեն քերդի մոտ, որտեղ գտնվում էր Ջալալ աղ Դինը՝ Իվանն Ջաքարյանի (Իվանն ալ-Կուրջի) քրոջ որդին: Շարաֆ ալ-Մուլքը սկսեց սպառնալ և ահաբեկել նրան մինչև համաձայնության եկան հաշտվել՝ պայմանով, որ նրան կվճարեն տաս հազար դինար քերքերի և կազատեն յոթ հարյուր գերի մուսուլմանների, որոնք գերվել էին վաղուց կամ վերջին ժամանակներում: Նրանց մեջ կային և այնպիսի մեծերը, որոնց գերել էին դեռևս մահուկ հասակում, իսկ գերությունից ազատվում էին արդեն ծերացած»¹⁸:

Ծար բնակավայրը, ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի քերած եկեղեցական հին հարկացուցակի, վճարում էր 15 հարկաչափ, որը մնացած բնակավայրերի համեմատությամբ քավական քարձր քիվ էր և վկայում է 13–րդ դարում նշված բնակավայրի մեծության մասին¹⁹:

Պատմելով 1250 թվականին Ծարում սկսված մի շարժման մասին, որն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված էր տեղի բուժիչ ցուրով բժշկվելու համար մեծաքանակ ժողովրդի այցելություններով և անձնավորված էր Դավիթ Մուլքբեցուցիչ անվան հետ, Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Գիւղ մի է ի սահմանս Գեղարքունոյ ծովում, ի կողմ Խաչենոյ, հուպ ի քերդն Համրաքերդ, ուր ջերմուկն է՝ Ծար անուն: Ի մմա էր այս այր ի յբաւոբաց և ի տնամկաց, պաւէր զգրադաց նոցա և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին իւր և որդիք...»: Դավիթը սկսում է բժշկել տարբեր հիվանդություններ ունեցող այցելուների, որով և ձեռք է քերում մեծ հանրավ: Օգտագործելով իր հանրավը, Դավիթը սկսում է քարոզել, ինչպես Կ. Գանձակեցին է հաղորդում, «Քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց. թե՛ դարձո՞ւ զաշխարհս և բժշկութիւնս կատարեա՞ս»: Եւ յարեցան ի նա, արարին խաչ բարձրաբերձ և կանգնեցին զնա ի դուռն եկեղեցոյն և զենին նմա զուարակս և տային ի մտոյն և յսկերաց զուարակին և ի տաշեղէ խաչին և ի հաւո՞ւ կորեկոյն... որպէս նշխարս օրհնութեան ամենայն ուխտականացն»... Ծար ավանի այցելուները հետզհետեւ քազմապատկվում էին, որոնք «զմային քազում պատարագօք՝ ոսկւով և արծաթով և զուարակաւ և ոչխարօք»: Ուշագրավ է Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումը այն մասին ևս, թե՛ «տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր զբա-

ժին իր յրնչիցն, քանզի յոյժ քազումս տանէին և յօժարութեամբ տային»: Չքակարարվելով դսանով, Դավիթը հայտարարում էր մահ, թե «յԱրչակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդոց ինոց լինել միոյն թագաւոր և միտոյն կաթողիկոս»: Թե որքան մեծ ծավալ էր ընդունել այս շարժումը, երևում է Դավիթի և նրան հարած կամ այցելած մարդկանց դեմ հարուցված հալածանքներից: Նզովքի ու քանադդանքի նաձակներ են գրել ժամանակի մեծ հեղինակութուն ունեցող Վանական վարդապետը Խարանաշատից, ինքը՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Հաղպատի առաջնորդ Համազասպ Եպիսկոպոսը: Այն ժամանակ, երբ Դադի վանքի Գրիգոր Եպիսկոպոսը, Վարդան վարդապետը «քազում քահանայիս» ժամանում են Ծար և վերձում կործանել Դավթի կանգնեցրած խաչը, «յարեաւ ամենայն ամբոյս քազմութեանն որովք և քրովք, կամէին սպանանել զնոսա» — գրում է Կիրակոս Գանձակեցին: Ուշագրավ է, որ Դավիթը, ի վերջո, հեռանում է Ծար այցելած մի խումբ գաղտնեցիների հետ, որոնք այդ միջոցին վերադառնում էին «փ մեծ դրանէն»²⁶:

1267 թվականին է վերաբերում մի վավերագիր, որը պահպանվել է հետագա ընդօրինակությամբ. «Վ ՉԺՁ թուին հայոց և յամի տեառն 1267 կամաւն ամենակալին ատոռծոյ և տեառն մերոյ Յիսաւահ Բրիստոսի: Այս գրիս մեր գիրն է իշխանական հրամանի:

Ես Տուրսունս, Սեյտիս, Պռոշս, Գրիգորս, Հասանս և եղբարքս և որդիքս մեր յազգէն Տովիեացն մեծ իշխանաց իշխանին, զայս հաստատ սիկիս տուաք Ասզ Եպիսկոպոսին և իր եղբայր Մանուէլ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԻրաթի վասն, զԳետամբջի վասն, որ մեր գերեզմանատուն է ի մեր պապանց մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամտութեան համար, զի վանդայքս մարդ չկայր, որ յառաջ կայր և շէն պահէր և զեկեղեցիս լուսաւորէր, յայս պատճառէս զայս սուրբ աթոռնին ի նոքա սպսպարեցաք, և զերկու իշխանութիւնն, որ է Եպիսկոպոսութիւն և պարոնութիւն էլ հենց ի նոսա յանձնեցաք և ի նորոգութիւն սուրբ աթոռոյս և սահման ժառանգութեամբ նոցա զիւդօրայս, ագարակս, այգիս, ջրադասցս յանձնեցաք, ով որ գործ ածէ, տասանորդն տան յիշեալ վանորիցն Ապահէն, Խոթ, Խազինակն, Չափարան, Բոնչի աղբիւրովն, թաղանանց զետովն: Պետրոսապակ, որ մեր պապերն տուեալ են, Սոխամանց, Ծովատեղին, Ջաջուտանց, Չովքեկեանց,

Յրանօտն, Շիրմանանց, Գրիգորաբաղ, Հիրանանց Հակառակա-
քերդովն, Նավի աղբիւրովն, Բերդաքարովն, Կոսպաշտուցովն,
Ողնովն, Խոյենակայ մեծ այգին, Մանանաձորովն, Ծաղիկանց,
Եզնարածանց տուաք Ասագ եպիսկոպոսին, որ մեր ճոճաւոր էր,
այսինքն՝ ազգական, քանի որ իւր պետք է ինքն վարէ, աստուծով
ազատ է: Իսկ թէ այլ մարդ վարէ՝ տասնորդն առնու ու տայ վան-
քին, անպատճառ: Այս եղև մեր ուխտ առաջի աստուծոյ և սուրբ
Տաթի առաքելոյն: Արդ, ով որ զկնի մեր այս վախճիտաբերս այլայ-
լէ կամ իսլէ թէ յորդոց և թոռանց մերոց և ազգայնոց, իցէ առաջի
աստուծոյ պարտական և սևերես լինի, ՅԺԸ հայրապետաց նզո-
ված է և Կայենի և Յոտայի դասակից, իսկ թէ այլ ազգաց կամ
թուրքաց իցէ՝ իւր հալալն հարամ լինի և իւր փեռամբարէն ապի-
գար լիցի, ամէն»²¹:

1328 թվականին գրված հիշատակարանում խոսվում է Լևայ
վանքին տրված մի ավետարանի մասին, որի պատվիրատուն էր
Ռուզուքանը²² 16-րդ դարի հիշատակարաններից մեկում Ծար
երկրանվանը զուգահեռ գործածված ենք տեսնում նաև Վակունիս
գավառանունը: Լենկ Թեմուրի արշավանքների շրջանում
(1387թ.), գրված այդ ձեռագրի գրիչը, ասում է. «նախ հալածվելով
փախա Վակունիս գաւառ, ապա Ղարաբաղ, Ծափանիս գիւղա-
քաղաք, հուսկ ուրեմն վերստին եկի քնիկ երկիրս Ծար»²³: Որքան
էլ Ծարը պաշտպանված էր օտար թշնամիների անակնկալ հար-
ձակումներից շրջակա հայաբնակ գավառներով, այնուամենայ-
նիվ նա ևս չէր կարող զերծ մնալ թշնամու ավերածություններից:
Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից» երկում, որ գրված
է 1422թ., Լենկ Թեմուրի 1387թ. արշավանքի նկարագրության ա-
ռիթով նշվում է.

Այլ և զՀասանն Ծարեցին
Երեք որդւովքըն զեմեցին,
Զի զնոցին ամուրն առին
Եւ զբազումս գերեցին...
Եւ զԿապուտից ամուրն առին,
Եւ չորս հարիւր անդէն սպանին,
Եւ յերևան մեծ աւանին
Արս հինգ հարեւր կոտորեցին²⁴:

Ժամանակագրական կարգով հետևելով Ծար երկրամասի
պատմությանը, ակնհայտես ենք լինում մի ուշագրավ իրողության:

15-րդ դարի սկզբից սկզբնադրյուններում հանդես է գալիս նաև Զարաթևաճառ տեղանունը, նախ որպես գյուղանուն, ապա և, որպես գավառանուն: 15–17-րդ դարերում, որպես գավառանուն դեռևս շարունակվում է գործածվել նաև Ծարը: Այսպես, 1402թ. գրիչ Թովմա Մյունեցին գրում է. «Եւ կառարեցաւ սայ ի բուսկանութեանս հայկազեան տամարի ուքեարիքերոցի յիաներոցի առաջներոցի ամի, ի հայրապետութեանն հայոց և Աղուանից երկոցունց տէրանց Կարապետք կոչեցելոց, զոր այսպէս պատահեցան ի մերումս ժամանակի՝ անուանակիցք զոյ միմեանց և յարիւպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս տէր Զաքարիայի Դաղի վանուց վերատեսչի, ի հռչակատր երկիրս Ծար, ի գետըս Զարաթևաճառ, ընդ հովանեաւ սրբոցս, որ ի սմա...»²⁵: Ծար գավառի պատմության համար կարևոր վկայություններ են պահպանվել 1411թ. արտագրված ճաշոցի հիշատակարանում. «Գրեցաւ և զրաւ առեալ ասարտեցաւ աստուածամեծար սուրբ զիրքս ի բուսերութեան հայկազեան տոմարիս ԴԿ (1411), ի բազաւորութեան Յուսուֆին, ի հայրապետության հայոց տէր Կարապետի և յԱղուանից՝ նորին անուանակից տէր Կարապետի և յեպիսկոպոսութեան նահանգիս աթոռոյն Աղդէի՝ տէր Զաքարիայի և յիշխանութեան տեղոյս պարոն Վահրամայ, պարոն Տուրաւնին, պարոն Երուանին, պարոն Սատոյին, պարոն Պոռոյին, պարոն Գրիգորին, յաստուածաշէն երկիրս Ծար կոչեցելոյ, ի վանս Գետամէջ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոց նշանացս... ամէն: Յիշատակ եղիցի և ի սմա հանգուցեալ իշխանացն այսմ նահանգի... նախ մեծաշուք իշխանին Հասանայ որդոյ Դօրին և ամուսնոյն իւրոյ Խոնճային և զաւակացն իւրոց՝ քաջ և արի պարոնացն Գրիգորայ, Սարգսի, Եանշի, Ջհանշի, Աղբուղին, Երուանին, նաև բազազարմ իշխանին Սաղոմին, զոր տէրն տէրանց և բազաւորն ընդ սրբոց բազաւորացն և բարեպաշտ իշխանացն դասեսցէ և պսակեսցէ զնոսա, ամէն:

Յիշատակ եղիցի և ի սմա ազատացն տանս Դաւրեան, նախ ամենայն օրհնութեանց արժանատր պարոն Արապակին և այլ ամենայն ազատացն: Նաև յիշել ի տէր զամենայն տանուտեարսն աստուածաշէն երկրիս Ծարայ, նախ Զազիկ... Գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ Միւնեցի Թովմա գրչի, ի խնդրոյ Յովհաննէս քահանայի»²⁶:

Ծար գավառի գրչության կենտրոններից 15–17-րդ դարերում առանձնապես հայտնի էին Գետամիջոյ և Դաղի վանքերի գրչատները: Գետամիջոյ վանքում արտագրված Ավետարաններից մեկը ունի հետևյալ հիշատակարանը. «...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մտերիմ և անընդարոյս և ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ՝ տեսականաւ և զործնականաւ՝ Թովմայի կուտակրան արեղայի, ի թուականութեանս հայկազեան տունարի ՁԵ (1456), ի հայրապետութեան Աղուանից նահանգի տեսան Յովհաննիսի որդոյ մեծի իշխանին հայոց պարոն Ջալալին, և յաշխարհակալութեանն արեանարքոյ բոնատրին Ջեանշայի, ի սուրբ և ի հռչակատր վանքս Գետամիջոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և Մարդադօնեաց սուրբ Ստեփաննոսիս, և այլ բազմութեան սրբոց»²⁷: Գետամիջոյ ուխտը ուշագրավ կարգավիճակով է հիշատակվում 15-րդ դարի մեկ այլ հիշատակարանում. «Ի ժամանակիս յայսմիկ, որ վասն ծովացեալ մեղաց ի վտանգի կայր ազգն քրիստոնէից ազգէն անօրինաց, և էր թուականն հայոց ՋԻԲ (1473), և ռղիմբիաքն, որ է նահանջ ՄԼ (230), ի դանութիւն Հասան-բէկին որ գնաց յաշխարհն Հոռոմաց և ազգի յարութիւն հասոյց ի հետ ազգին տաճկաց, և ի կաթողիկոսութեան հայոց տէր Ռաստակեսի, և ի հայրապետութեան սուրբ ուխտին Գետամիջոյ տէր Մարգսի, և փակակալութեան տեղոյն Յովհաննէս կուտակրան արեղայի: ...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Խաչնմաձորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի, սուրբ Սքանչելագործ Նշանիս, սուրբ Մարգսի, և ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վէլիջանին, զոր տէր աստուած ընդ երկայն ատուրս արասցէ: ...Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի խնդրոյ արքեպիսկոպոսի... պարոնտէր, թողութիս արարէք, եղանակիս, որ գրեցաւ՝ անձրեւ խիստ և տեղիքս՝ գէճ և հողս՝ ջրքաշ, և ես՝ մենակ»²⁸: Նույն դարի մի արձանագրությունից երևում է, որ երկրի ամայությունից զրոյված Դոփյաններն իրենց կալվածքների մի մասը հանձնում են Դաղի վանքում, Խաթրի վանքում և Ծարի Գետամիջոյում նստող իրենց ազգականներին, «զի վանաւրայքս մարդ չկար, որ յառաջն կայր և շէն պահէր և զեկեղեցիքս լուսատրէր, յայս պատճառէս երես դրաք և զայս սուրբ աթոռնին ի նոցա ապսպրեցաք և զերկու իշխանութիւն, որ է եպիսկոպոսութիւն և պարոնութիւնն էլ հենց ի նոսա յանձնեցաք»²⁹:

16-րդ դարում Ծարի իշխանութիւնը շարունակում էր գործել լինել և ապաստան ծառայել թուրք-պարսկական պատերազմների քառերաբեմից և Արևմտյան Հայաստանում մոլեգնող հալածանքներից ու սովից փախչող քնակչութեան համար: Հայսմավուրքի հիշատակարանում նշվում է, թէ «նո գնացեալ փախստական ոմն ի Հոռմաց տունն, ոմն՝ ի Թուրքստան և ոմն՝ ի Գուրջլստան... և մեր մխարամա ընդ բազմացն փախուցեալ և ազատեցաք... և եկեալ Վերին Գեղամայ դարիպ և ատարական և հասաք շրջագայութեամբ ի յաստածապահ յամուրն Ծար: Եւ կամեցողութեամբն իշխանաց տեղոյն պարոն Միրզաջանին և Դաստիքեկին և հոգևոր մարցն իմ Բէկադին և Գազալադին, քնակեցաք ի վանքս Գետամէջ ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին...»³⁰:

1568 թ. Վակունիս երկրի Արախիշ գյուղում Կարապետ արեղան ընդօրինակել է երկու ավետարան /ՄՄ, ձեռ. 2537 և 4181/: 1570 թվականին է վերաբերում հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ, գրեցաւ սուրբ անտարանս ի թուականութեան հայոց ՌԺԹ /1570/ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի կարողիկոսի ի յարոն Գանձատարայ և ի դամութեան շահ Թամազին որդոյ շահ Իսմայելին. արդ գրեցաւ ի գաւառս Վակունիս, ի գիւղս, որ կոչի՝ Հովատուս, որ Հընկուզակս անուանի, ի տուս» սուրբ եկեղեցոյ, որ է մասն Պանտալեոն բժշկի և մասն տապանակի և Մոռկեոիոսի գիւնտորի և Ակոբա և Ըստեփանոսի Նախավկայի: Արդ գրեցաւ ձեռամբ Հայրապետ արեղայի ձուլ՝ և անարժանի: Յիշատակ և ինձ և եղբարս իմ Նահապետ քառասնային ամօջինջ յիշատակ և փրկութիւն հոգոյ մերոյ և ծնողաց մերոց. հորն մերոյ Խրատիկին և մորն մերոյ Հոմանին և եղբարցս Կոստանտին և Թորոսին...»³¹:

16-րդ դարում շնայած տարածաշրջանում տիրող քաղաքական անկայուն վիճակին Ծար գավառում և, մասնավորապես Դադի վանքում, շարունակվում էր մշակութային կյանքը, ստեղծվում էին մաև մատենագրական երկեր: Հովհաննիսիկ Ծարեցու կազմած ժամանակագրութեան մեջ մեծ հարգանքով խոսվում է մեկ այլ մշանավոր Ծարեցու մասին. «սույն թուականի /1583/ եղև վախճանք մեծ և երանաշնորհ վարդապետին մերոյ Յոհաննիսի: Եւ զի էր նա ի յերկրէն Ծարայ, Փոքր Միւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դադիու սուրբ յառաքելոյն, որդի յումնն ազատի և քարեքարոյի Ջիանչահ կոչեցելոյ, յազգէ Դօփեայ և Հասանայ: Եւ էր նայ յա-

շակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախապետեցոյ, յոյժ սրբա-
սէր և աստուածասէր... յոյժ ընթերցասէր և գրասէր, մինչ զի քա-
զում գրեանս ետ գրել յիւրն յիշատակ և այլ սպասք և զարդ եկեղե-
ցոյ յուրով: Եւ յալեօրեալ լի յաւուրքք հանգեալ խաղաղութեամբ ի
Քրիստոս ի յունուար ամսոյ Ի /20/ ի Ռ.Լ.Ք /1583/ թվականիս մերոյ,
որոյ պատուական մարմինն նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղա-
մայ ի գեղն Վասակաշէն, ետպ տամպարանի վարդապետն
Սարգսի»³².

17-րդ դարի սկզբին, թուրք-պարսկական պատերազմների
տարիներին, ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Ծարում և շրջա-
կա գավառներում: 1606 թ. Գեղարքունիքում գրված հիշատակա-
րաններից մեկում հանգամանորեն նկարագրվում են այդ տարի-
ների իրադարձությունները: Հիշատակելով շահ Աբաս Առաջինի
հրամանով կատարված բռնագաղթի մասին և արձանագրելով, թե
իբր Արաքսի գետանցման ժամանակ «ոչ ոք վնասեցօ խնամովն
աստուծոյ», միաժամանակ գրիչ Դավիթ եպիսկոպոսը ստիպված
էր արձանագրել նաև, թե «յայնմհետև ոչ ոք գտաւ հանգիստ աշ-
խարհի»: «Յորժամ հեռացաւ շահն երկրես հայոց, արձակեցան
անողորմ ազգն Ասմանին ի վերայ մնացելոցն երկրին Գեղամայ,
որ ոչ կարացին տանել ազգն պարսից, որ անխնայարար և անկա-
րելի հարկս պահանջէին ատուրս ձմերայնոյ, որ ոչ կարացին ժու-
ժել: Եհաս խապարս Ամիրգօնա խանին, որ էր ի ամուրն Երնջա-
կայ, և նա ատաքեաց ի զօրաց իւրոց զոմն Դատարէկ անուն ի վե-
րայ Մալմայդանի որդոյն, որ տիրէր երկրիս Գեղամայ, և եկեալ
կոտորեաց զամենեսեան ի գիւղն Կոթ: Եւ այսմն պատճառի յխս
կալաւ ի վերայ երկրիս ազգն Ամարին: Յորժամ եղև զարուն, այս
բարեմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մելիք Եահնազարս, իմա-
ցաւ զոխս սրտից Օմար ազգին, հրաման արար, երկրիս, թէ «ե-
կայք մտցուք յամուրս, զի մի լիցուք կոխան այլազգեաց» և ինքն
զնաց ի Ծար և Տպել³³: Եւ որք զհետ նորա զնացին, զերծան ի սրոյ
և ի գերութենէ այլազգեաց: Եւ յետ սակաւ ատուրց ելին զօրքն
Գանջայու ի վերայ Գեղամայ երկրիս, զոմանս կոտորեցին, և զո-
մանս զերեցուցին Գ/3/ անգամ, թողին մեծ սուք և կսկիծ մեզ անե-
նեցուն: Ազգ մի ի սոցանէ եկին ի Լոռոյ, և մնացեալքն սոցանէ՝ նո-
քա զերեցին և կոտորեցին»³⁴: Հիշատակարանի հիման վրա կա-
րող ենք պնդել, թե Ծարը զերծ էր մնացել թուրքական զորքերի
ներխուժումից, իսկ տեղական իշխողները շարունակել են մնալ

հայ տիրակալները: Այդ պնդումը հաստատվում է մասնավորապես Հաքերքի համար: 1620 թ. ավետարանի գերությունից ազատող եղել է հենց Հաքերքի «իշխան և տեր» Հովհաննեսը. «Կարծեալ յիշեցէք զպարոնտեր Յոհաննէս, որ է իշխան և տեր Հաքերքոյ, բազում աշխատութեամբ ազատեաց զտուրք Աւետարանս ի ձեռաց այլազգեաց ի քաղաք Գանձայ: Յիշեցէք... իւր ծնողաց պարոնտեր Արիստակիսին, պարոն Խանումխաբունին, և եղբորն՝ պարոն Ղալաբեկոյն, և պարոնտեր Յոհաննիսին և կողակցին՝ պարոն խաբունաղին և որդոյն՝ պարոն Եարիբեկին, և դստերացն՝ պարոն Խանիարուն, պարոն Նազուխանին, Ղամարսուլբանին և պարոն Ջիլիխանին, պարոն Ղալաբեկին կնոջ պարոն Խանսուլբանին, և որդոցն՝ Պայընդիբեկին և Թաճումաղին»: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ պարոնտեր իշխան Հովհաննեսը անվարձահատույց վերադարձրել է Ավետարանը նրա նախկին տերերին, այն է՝ «պարոնտեր Վարդանի ձեռք»... «ի գաւղն, որ կոչի Գաատ, ընդ հովանեաւ Ս. Մարգսին և Ս. Յովհաննիսին»³⁵: Նույն քվականներին մեկ այլ ձեռագիր՝ Քարոզգիրք է նվիրվել Ծարայ վանքին. «...այդ ...տեսանք, որ մեծ Չաքարեա պարոնտերն առեալ էր Քարոզագիրքս խիստ փափակաօք, Ծարայ վանքին և սուրբ Աստուածածնին դրան յիշատակ և վախճիաք (՞) Աւետիսինն այ: ՁՆ- (6000)–ի էր առել. անօրինաց ձեռն գերի էր ընկել. մեր մեծ Չաքարեա պարոնտեր ստել են ժամանակին, որ շահ Սափին բազում զօրօք էրելանա քերդին կո (վ)ում էր հետ աւամանվին, բարի շատ քրիստոնեայք կորեցան քվին ՌՉ (1631)»³⁶:

Ծար գավառի վանքերում ու մենաստաններում աշխուժություն էր տիրում նաև 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Միրզախան քեկի մելիքության և Պետրոս Խանձքեցու Աղվանից կաթողիկոսության տարիներին: Այնտեղ շարունակում էին արտագրվել ձեռագրեր, որոնց մի մասը պահպանվել են տարբեր հավաքածուների մեջ: Այսպես, մեզ հասած ավետարաններից մեկը ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Ռ՝ քվին Ռ-ՃԲ (1653) ստացաւ զտուրք աւետարանս հեզեզգի Թաղևոս էրէցն ի հալալ ընչից իւրօց, բարի յիշատակ հոգոյ իրոյ և ծնողացն, որ էր նա քնական ի յերիէն Մաղաւզայ, ի գեղջէն Բախիչոյ, որ և ազգմամբ շարին փախտեա եղեալ, քնակեցաւ ի յերկիրս Ծարայ, ի գեղն Մոս: Եւ առաջնորդութեան ի յայսմ նահանկի զտեր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն և ժրանն

հովին: Եւ էր սպասաւոր ի սր. Գաղի վանիցն և Մարդադոնեաց ս.
Նշանին: Եւ զի էր երաշխաւոր և հոգացող ի տէր Թաղէտսին՝
հոգևոր, այլ մարմնաւոր: Աստուած զինքն անփորձ և անսասան
կենօք պահեսցէ ի յաբոռի իւրում մինչև ի խորին ծերութիւնն»³⁷:

«Լերոհիշյալ Ստեփաննոսի առաջնորդության տարիներին
(1647թ.) Գաղի վանքում ոճն Մովսէս երեց վերանորոգել է 1490թ.
մի Ավետարան և բողել չափածո հիշատակարանը.

«ի բուականիս հայկականի
Երեք քառեակըն հարիւրին,
Տասն տասնեակըն պակասի,
Եւ ի չորիցն ստորադասի (1647)
Ի ժամանակըս պարսըկի,
Ի Փոքր Ապագ շահ թագաւորին,
Ի հայրապետըն Աղվանի,
Տէր Պետրոսի արհի հսկողին:
Ի սրբազան հանճարեղի,
Եւ նորընծայ կաթողիկոսին,
Եւ առաջնորդն Ըստղաթէի,
Ստեփաննոսի արհիեպիսկոպոսին,
Եւ սպասաւոր ըզՍ. Խաչի,
Մարդն աղանեաց Ս. Նշանի:
Նորոգեցաւ յայսմ տառի,...
Չեռամք փծում մեղսամածի,
Եւ ի չնչին քարտօղարի,
Եւ լոկ անուամբըն յիրիցուի,
Մովսէս տրուպ զանարժանի,
Որ նմ բնական ի յերկրրի,
Չազածորոյն ի Գորիսի,
Եւ նմ բնակեալ յօտար երկրի
Եւ ի յերկիրըն Ծարայի:
Մայրաքաղաքըն Սոթէի,
Ջի նմ ծառայ սր. Մաշտոցի,...
Ի խընդրելոյ սըրբամըտի,
Անուամբ կոչեալն Երեմիայի,
Հեզահոզի և քարելի,
Աստուածահաճոյ միայնակեցի»³⁸:

Այլ ձեռագրով շարունակված է Ավետարանի հիշատակարանը և նշված, թե՛ «Եւ արդ հիշեցէք զսրբամիտ Եղկարան, որ էր նա յերկրես Ծարայ, ի գեղջէն Հոսարակայ և քերմեռանդ սիրով ետ գրել զՅայսմատուրքն... Եւ թողեալ զտուն իւր և զամենայն ինչ և ելեալ զմաց յանապատ: Եւ յետ տարւոյ միոյ և երկու եկեալ ի մայրաքաղաքս Սոթ, վասն նորոգելոյ զԱւետարանս և ետ նորոգել յոյժ փառիագանօք...»³⁹:

Վերոհիշյալ Ավետարանի նորոգող Մովսեսը 1652 թ. արտագրել, ծաղկել ու կազմել է մի Շարակնոց, որի հիշատակարանում գրի է առել Ծարում իր հայտնվելու հանգամանքները: Պարզվում է, որ Ծարը կրկին ապաստան է ծառայել քչնամական հաշվեդաշդարից խուսափել փորձող հայ քնակչության համար: «Եւ ի յահէ նոցին փախըստեա եղեալ զմացս յայլ յերկիր. և գլետամացսն զեղին զոմն ի գեղն քալանեցին և զոմն ի ճանապարհին: Եւ ես թարօրս ի բարեաց գործոց եկեալ հասա ի յերկիրն Ծարայ, ի գեղն որ կոչի Ապահէն: Եւ էր ի ժամանակս Պարսից նորոնձա Փորր շահ Ապասին, և ի հայրապետութեանն Էջմիածնայ հեզա-հոգի տէր Փիլիպպոսի բազմահանձար և սրբազան կաթողիկոսի, և ի յԱղվանից հայրապետութիւն Գրիգորի քաջ և արի կաթողիկոսի, և յաջորդութեանն ի յայսմ ուխտի ի տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսի, որ է սպասատր և ժրաջան հովիւ ի սուրբ Դաղի վանիցն և մարդադսնեաց Ս. Նշանին. աստուած իրեանն արքայութիւն տացլ և ընդ սուրբ հայրապետացն դասեցէ, որ սա ձեռնադրեաց /անա/րժանս... ի թուականութեանս հայոց ՌՃԱ /1652/ զրեցաւ, ծաղկեցաւ և կազմեցաւ եղանակատր տառս ձեռամբ.../շարունակությունը ընկած է/»⁴⁰:

Ծար գավառի Ապահեն գյուղից Հովհաննես երեցը 1659 թ. զմացել է Գանձասար և հիշատակագրել. «սուղ ինչ քերականութեան արհեստս ծրագրեցի թեկամբ իմով»: Ուշագրավ է, որ սխալների համար թողութիւն խնդրելով, նա դրանք բացատրում է «տի-նա յոյժ վարանեալ և տարակուսեալ կայ ի մտքս վասն զբաղմանաց աշխարհիս»⁴¹: Եթե վերոհիշյալ Մովսեսը Ծար էր եկել Գորիսից, ապա նույն քվականներին Ծարից Էջմիածին էր զմացել Մատթեոս Ծարեցին և դարձել Փիլիպպոս կաթողիկոսի քարտուղարը՝ «նօտար և սպասատր»: Իր ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանում /1655 թ./ նա գրում է. «Արդ, ես՝ Մաթեոս դպիրս որ եմ յերկրէն Ծարայ, ի գեղջէն Չափաբո, նօտար էի տեառն Փի-

յիպպոս կաթողիկոսի, ելեալ գնացաք ի սուրբ Երուսաղէմ, և յանտէն դարձաք ի Ստամպոլ. և անդ ուսայ ի Մարկոս վարդապետէն զպատկերն: Աղաչեմ յիշել զՄաթոս և զՄարկոս վարդապետըն»⁴²:

1670 թվականից հետո է գրվել Միսնեաց Ծար գավառի Յրագետ անապատում Մարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկեայց» երկը, որի գրիչն էր Յովասափ Ըղուերծացին⁴³:

1673թ. Ծար գավառի Դաշտակ գյուղում Խաչի Երեցի կողմից ընդօրինակվել է «Մաշտոց», որի ստացողն էր Տէր Բարսեղը⁴⁴:

1684թ. Կուսանաց վանքի միանձնուհի Վարվառն կույսի կողմից արտագրված Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրքի (ստացող՝ Պետրոս վարդապետ) հիշատակարանում արժեքավոր վկայություններ կան երկրամասի քաղաքական պատմության վերաբերյալ: Ծեռագրի պատվիրատու տեր Պետրոս վարդապետը գավակն էր պարոն Մելիքակի և հարազատ եղբայրը՝ Մելիք Միրզախանի: Պարոն Մելիքակեղ որդին էր Մելիք Պալասանի, իսկ վերջինիս եղբայրն էր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսը: Մելիք Միրզախանի մյուս եղբայրները, կրում էին քեկի տիտղոսներ՝ Մանուչար քեկ, Աթաքեկ, Դարաքեկ և Հատան քեկ: Մելիք Միրզախանի ավագ եղբայր Աղաքեկը ձեռագրի գրության ժամանակ արդեն հանգուցյալ էր, իսկ ձեռագիրը գրվել է «Ֆի երկիրս Ծար Փոքր Միսնիս կոչեցելոյ, ի սուրբ վանս Կուսանաց, ընդ հովանեալ Դաղէի սուրբ Առաքելոյն և սուրբ Կաթողիկէիին և սուրբ Աստուածածնին և զամենագոր սուրբ Նշանին Մարդադանեաց...»⁴⁵:

1694թ. գրված հիշատակարանում, որ պահպնվել է Ավետարանի վերջում, ուշագրավ վկայություններ են արձանագրվել երկրամասի պատմության համար. «... Արդ, ի ժամանակի, յորում զնեցաք զկենսուրախ սուրբ աւետարանս, էին կաթողիկոսք ի տանս Աղուանից՝ Երջանկափառ հայրապետքն՝ զտէր Երեմիայն և զտէր Միմեօնն. զտուրք Աթոռոյն Գանձասարայ և զմերումս նահանգի առաջնորդութեան զԴաղի վանից և զԽառի վանից՝ արհի և պանծալի ռաբունապետքն՝ զտէր Պետրոսն և զտէր Յովհաննէս, զտէր Բարսեղն և զտէր Գրիգորն և զտէր Արանեսն և զտէր Դազարն և զտէր Ստեփաննոսն, և իշխանն մեր՝ մեծափառ, աղօթատէր մելիք Միրզախան: Աստուած զինքն հաստատուն պահեսցէ հանդերձ թագաւորութեանքն և պարոն յորդեկօքն, ամեն: Գրեցաւ ՌՆԽԳ (1694) թուին, յունիսին ԺԹ (19) յամսնն, ի ժամանակի, յո-

րում նորոգեաք զսուրբ Աթոս Խառնի աստուածավառ սուրբ ուխտս. ի դառն ամանակի, յորում նեղիմք ի բռնաւորաց վասն մեղաց մերոց, յիշել աղաչեմք ի քարեպիտանց, քառ է»⁴⁶:

1696 թվականին գրված մի ինքնագիր հիշատակարանից պարզվում է, որ Աթոսա Մայրեցին իր եղբոր՝ Բարսեղի, հետ ուխտավորությամբ այցելել է Երուսաղեմ. «ի բուսահաշուոց հայկականի հազարերեդդ հարիւրեակի քառ տասն և քն հնգեակէ անկի (1696) զոր Աթոսաս իմ Մայրեցի հանդերձ եղբորն իմ Բասիլի եկաք ի քաղաքս Կոստանդնի, որ է սայրեաց մայր քաղաքի, մասն և յառաջ է Բիզանդի, կայսերական մախագահի: ... Հոկտեմբերի մուտն ծիր, ի դրան տիրամօր Սուրբ Աստուածածնի՝ ի սուրբ Երասաղեմայ ճանապարհի, որ և զաղօթս յիշողաց մեզ պաշար լիցի երկնածիզ օսաի ամեն» Երուսաղեմում պահվող թիւ 390 ձեռագրում քողած հիշատակարանում նույն Աթոսա Մայրեցին նշում է. «նուաստ պարտաւոր բանասիրի Աթոսասի Մայրեցոյ սկսեալ մատենիս Սրբոյ Գրիգոր Նիսացոյ ընթերցեալ յանկ ամի ՌճԽԶ(1697) ի թուին, յորժամ ես և իմ եղբայր Բարսեղ վարդապետ Ս. Երուսաղեմ եկաք»⁴⁷:

Սողջ անվանում Ստեփաննոս արևիծայխկոպուսի հիշատակին կանգնեցվել է մի խաչքար, որի վրա եղած արձանագրութայունից պարզվում է, որ դեռևս 1701թ. Մելիք Միրզախանը կենդանի էր և շարունակում էր իշխել Ծարում և Սողջում. «Շնորհօքն աստուծոյ ես Պետրոս վարդապետ, Գրիգոր եպիսկոպոս, Մելիք Միրզախանս, որդիք պարոն Մելիքէկին, թոն Մելիք Պալասանին, կանգնեցաք սուրբ խաչս փրկութեան հոգւոյ Ստեփաննոս անեպիսկոպոսին՝ հոր եղբոր հատն մերոյ, ով ընթեռնոյք, աղաթս յիշեցէք, թվ. ՌՃԾ(1701)»⁴⁸:

18-րդ դարի առաջին քառորդին Ծարի ներկայացուցիչներին ևս ընդգրկված ենք տեսնում Արցախի ազատագրական շարժման մախաձեռնողների կազմի մեջ: 1721թ. ապրիլի 1-ին Խօթավանից առաջնորդ Պետրոս վարդապետը ևս ստորագրել էր Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի և այլոց ստորագրութայամբ ու կնիքներով Պետրոս Առաջինին ուղարկած մամակը⁴⁹:

1728/1729թթ. է թվագրված քուրբական Սարու Մուստաֆա փաշայի հրովարտակը, որով Ծարի և Մաղավուզի հայոց գյուղերի քնակիչներին, գործակալներին, մելիքներին և գեղջսլագներին

ծանուցված էր Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի մահը և նրա փոխարենն Գրիգոր վարդապետի կաթողիկոսանալը: Այդ հրովարտակի մեջ Ծարի բնակիչներին դիմելու փաստը ինքնին վկայում է, որ այնտեղ դեռևս պահպանվում էին հայկական գյուղերը և այդ գյուղերը մտնում էին Գանձասարի թեմի մեջ:

Մաղավուզում պահվող մի ձեռագիր մաշտոց է նկարագրել Մակար եպս. Բարխուտարյանցը, որն ունեցել է 1729 թվականի հետևյալ հիշատակությունները. «Յիշատակ է բարեմիտ Յուրին, որ կողակից էի Ավագակին ի երկրեն Ծարայ, ի գեղջեն Եանշաղեն...», «Ես Մըրյանցի տեր Ալիքսեթի որդի Մարկոսըս... թիվն Ռ-ՃՀԸ (1729) էր»³⁰:

18-րդ դարի առաջին քառորդի իրավիճակը ներկայացնող Իսքանդար Մունշիի «Թագքիդաս-ալ-Մուլուք» երկում Չոխտը-Մաադի/իմա՝ Երևանի խանություն/ թվարկված են Նախիջևան, Մակու, Ջարուզբիլ (Ծար), Մաղարակ, Մաղասբերդ, Բայազետ և քրդական Շադիլու և Դումբուլի ցեղախմբերի երկու համայնքները (օլթաները)³¹: Նույն 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, ինչպես ողջ Ծար գավառը, որ ենթարկվում էր Երևանի խանին, այնպես էլ Խուրավանքը (Դադի վանք) մտնում էին Էջմիածնի տիրույթների մեջ: Միմեռն Երևանցի կաթողիկոսը իր «Ջամբո» աշխատության մեջ, որտեղ թվարկված են Էջմիածնի վանքի տիրույթները, հատուկ թվարկում է այն բոլոր գյուղերն ու կավածները, որոնք գտնվում էին Ծարում ու Սողոմ Արեգունիի հարևանությամբ և որպես Խուրավանքի կավածներ, պատկանում էին Էջմիածնին (ընդհուպ մինչև Չափար գյուղն ու Խնթրավանքը): Միմեռն Երևանցու հաղորդումը, որ վերնագրված է «Ժուրբավանից որպիսութիւնքն», որպես առավել իրազեկ ու հավաստի սկզբնաղբյուրի և քերում ենք ամբողջությամբ.

«Վանքս այս...նախապէս հիմնաւորեցաւ ի թուռջ... Ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Ջեօրանու, որոյ հայերէն անունն Ծարայ երկիր կոչի, որ է սահմանակից Խամսայու, բայց Էջմիածնի է վիճակեալ, և ընդ ձեռամբ Երևանու իշխողին: Որոյ գեօղօրայքն են այստքիկ, Էրք, Ծնիլանց, Կարմիրչէն, Մալամալիք, Քաւթառանց, Ուտուցփոր, Ատարէնիս, Ծուղրուղաշէն, Հոսարակ, Կառալու, սոքա յայսկոյս լերինն են, կից Արեգունոյն Գեղամայն: Իսկ յայնկոյս լերինն, Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խօլօզանց, Դաշտակ, Հանար, Ապահէն, Մումէն, Քարատակ, Չուար, Մոս, Սևաջուր, Ծովասուղ,

Խրանց, Հարուն, Մուքանց, երկու Դաապխուր, Մեծ և Փոքր Լև, Եանչադ, Բարսեղի շէն, Մէլտանն, Երիցիշէն, Խաթավանք, Չափար, Կեարաք, Նորշէն, Խնթրավանք: Ունի և զանապատս ընդ ձեռամբ իւրով զԽնդրավանից անապատն և զԾարայ անապատն»⁵²:

1805թ. ռուսական զորքերի Եուշի մտնելուց հետո սկսվում են հաճախանալ քրդական և մահմեդական այլևայլ ցեղերի ներթափանցումները Արցախ և, մասնավորապես, Ծար: Այսպես, 1807թ. նոյեմբերին մինչև 600 քրդեր դիմում են ռուսական իշխանություններին Արցախ (Ղալաբադ) տեղափոխվելու խնդրանքով⁵³: 1816թ. նոյեմբերին քրդական 1000 ընտանիք ևս դիմում են ռուսական զինվորական իշխանություններին կրկին Արցախում բնակություն հաստատելու խնդրանքով⁵⁴:

1813թ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո ռուսական իշխանությունների կողմից հովանավորություն վայելող Մեհտի Կուլի խանը սկսեց նաանդուն ջանքեր գործադրել ամայացած հայկական գյուղերի ու վանքերի կալվածքների ու հողատարածքների յուրացման ուղղությամբ: Խանը և նրա ընտանիքի անդամները, օգտվելով ռուսական պաշտոնյաների կողմից տեղական իրադրության անիրազեկությունից, տարբեր պատրվակներով ու փաստարկումներով սեփականեցրին նաև այդ ժամանակ արդեն Զարվաճառ (Քելյաջար) կոչվող զավառի հողատարածքները, այդ թվում նաև Դադի վանքի ու մյուս հայկական հիմնավորոց վանքերի կալվածքները:

1817 թվականին է վերաբերում Քեօլանի քրդերի և Գանձասարի վանքի միջև կնքված պայմանագիրը, որի հայերեն իսկագիրը (քննագիրը) պահպանվել է և թերվում է ստորև.

«Ուրովիտուն Մադախխաու բոլոր մուլքն ջաղացատեղը և Եզնանխաուը բնականաբար Գանձասարու սրբոյ Արոտոյն վախմ են մատուցեալ ի ՈԼ /1181/ թուականին հայոց, և այն ժամանակ մինչև ցարդ վանքի ձեռացն է եղեալ, բայց ոմանք վարճորոք եկեալ են տարեալ վանքի նստող մեծավորէն և նոքա տուեալ են այն վարճորդացն և վանքի բաժինն ևս տուեալ են վանքին այսինքն՝ բահրան:

Ահա այժմ ՌՄԿԶ /1817/ թուին հայոց և մայխի ԺԱ-ին եկան ԲՈՂԼ (2530) քեօլանի տանիկք, որք են քեանդխտտայք ի ներքոյ գրեալքս, այսինքն՝ քեանդխտտա Հասանի որդի Հուսէյ Ա-

լին, քեանդխտտայ Ալահվերդի որդի Հախվերդին, քեանդխտտայ Ղադիմի որդի Ղասումն, քեանդխտտայ Ալիֆին որդի Մամադն, քեանդխտտայ Թանկիվերդի որդի Նադին: Խնդրեցին ի մենջ, այսինքն Սարգիս արքեպիսկոպոստն Ջալալեցի, և մեք ըստ խնդրոյ վերոյ քեանդխտտայոցն տուաք Մատաղիսու տափն, որ է Մատաղիս, որ վարեն և վանքի բաժինն, այսինքն՝ բահրէն տան և որժամ հողը կանենամք այլ վարողաց տամք և ոչ վերոյ գրելոց: Որովհետև նոքա այ(ս)տեղացի չեն և ոչ թէ վարնորդ: Այսպես եղև մեր վճիռն (հիկնգ ստորագրութուններ պարսկատառ և մատնահետքերով կնիքներ)»⁵⁵:

1828թ. Երևանի ու Նախիջևանի Ռուսաստանին միացումից և 1830–1840–ական բվականներին Այսրկովկասում ռուսական իշխանության ամրապնդումից հետո, Արցախի հոգևոր առաջնորդ Բաղդասար միտրոպոլիտ Հասան–Ջալալյանը ձեռնամուխ եղավ հայկական վանքերի, և մասնավորապես նաև Խոթավանքի, կալվածատիրական խախտված իրավունքների վերականգնման դժվարին գործին՝ տարբեր վավերագրերով դատարանի միջոցով ապացուցելով վանքերի կալվածատիրական իրավասությունները: Այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքների մասին գրել է իր իսկ կտակի մեջ (10–րդ կետ). «Չամազան աշխատակրութեամբ և տառապանօք հանելով ի ձեռաց ժառանգաց Ախմետ խանին և Մեհտի — Ղուլի խանին և զամազան մասնաւոր անձանց յանուն Խոթայ վանից, այնինքն է վանքն Դաթէի զգաւառական Դաթխու, Քարվանառ, Ծար, ԼԼայ–ձոր, որ և Թարթարի ձոր, ուրանոր են այժմ աւելի քան քառասուն և երկու շէն և ամայի գիւղօրայք և գիւղատեղիք և ամարանոցք վրանարմակ քուրք ժողովրդեան, թողեալ են յախտենական յիշատակ հոգոյն իմոյ և նախնեացս յօգոտ եկեղեցական իշխանութեան հանդերձ ամենայն վարելահողովքն և անտառօք: Թիւ հաստատուն բնակչաց տեղեացն այնոցիկ առ այժմ հասանէ ցերեք հարիւր գերդաստան: Ի միասին այնոցիկ կալուածոց զոն ի դիվանատան իմում և ի վիճակային կանսխատորիին Ղարաբաղու և յայլ տեղիս գործք և զրազրութիւնք և ցուցակք: Եթէ կամօքն աստուծոյ ապառ լիցին տեղիքն այնոցիկ ժամանակաւ, այնոցիկ կալուածք Խոթայ վանից կարեն քաւականանալ աւելի քան երկու հազար տուն բնակչաց»⁵⁶: Բաղդասար միտրոպոլիտի կատարած աշխատանքի մասին ավելի լրակատար տեղեկություններ է հաղորդում նրա կրտսեր ժամանակակից

Գրիգոր Տէր-Հովնաննիսյանը (Մուրացան) Բաղդասար միտրոպոլիտի կենսագրությանն նվիրված իր հոդվածում, «Նախ և առաջ ի գործ դրաւ նա իւր ջանքերը Խօթականքի մեծամեծ և ընդարձակ կազմածներն ու հարիւրակառած սեփականութիւնները ազատելու Մեծոխի Գուլի խանի դատեր և ուրիշ պարսիկ քեզերի ձեռքից: ...Այս կալուածները ընդհանուր անուամբ բոլորը միասին կոչվում են Դուքխու-Քեայրաջար և տարածվում են մինչև 140 000 դեսեստիկի չափ, ձգուած Թաորառ գետի հիւսիսային և հարաւային ափերի երկարութեամբ: Բացի բազմաթիւ ընդարձակ վարելահողերն, մեծամեծ անտառներն և մանր ու աննշան քնակութիւններն, Դուքխու-Քեայրաջարի մէջ գտնվում են հետեւեալ գիւղերը. Ծար, որ էր նախնի հայ իշխանաց քնակարանը, Չախմախ, Չագլիկ, Ղարախաչ, Գեհնալիմուլան, Գիռիդաչ, Մարալուլան, Բադրբէյ, Ղըշլու-Փարախկանլու, Հասանալլու, Ալլաալու, Լև (որ է ընդարձակ տարածութիւն մեծամեծ երկիրների, որոց մէջ գտնվում են թուով 12 գիւղեր), Բաղլուփանայ, Չարաքդար, Քեշիչքէնդ, Քիլխաների (որ է ամառանոց քաղառականաց), Բալլուքեզ, Մէլիոտտար, Երկրորդ Ղըշլու, Ղօթուոտու, Ղօշունալվար, Ղօշտաջ, Ախաթաղ, Վարդանագոմք, Քիւպրուլնդ, Սուդայեան, Ղամիշլու, Այրում, Ջիլֆիդարլու, Խանանլու, Ղարաջանլու, Բազիրգեանրուլաղ և այլն:

Դուքխու-Քեայրաջարի և նրա սահմանակից գանազան լեռների վերայ և հովիտների մէջ գտնվում են նոյնպէս շատ վրանաքմակ քաղառական ցեղեր, որոնք դարձեալ Խութայ վանքի հպատակ են համարվում, որպիսիք են քեանգեաղուեցիք, վաղահասցիք, Կիւնլուներ, Ղարադաղլուներ, Ամիրալվար, Ղարադօյինլար, Գիւլկեաղլու, Սիաթլու, Ղարվանդ, Շիապանդ, Սըրխ-ավանդ, և Բաֆրավանդ քեօկանիք, Աթմազլու, Ֆիրիասանլու և ուրիշ շատ պարսիկ ազգաքնակութիւններ»⁵⁷:

Այբուհանդերձ, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, տակայն, Բաղդասար միտրոպոլիտի մահից հետո «վիճակային առաջնորդների անհեղձութիւնից և տեղական հոգևոր կառավարութեան բաւրութիւնից այդ կալուածներից շատերը հետզհետէ անցան և անցնում են Մեծոխի-Ղուլի խանի Խորշիդ դատեր, Դատօթ-աղա Աղալարուլի և ուրիշ քեզերի ձեռք: 1851 թվականից սկսած մինչև 1873թ. վանքը այս կալուածներից ստացել է տարեկան աւելի քան 1500 լուրլի արդիւնք... իսկ 1874 թուից սկսած մինչև այժմ (իմա՝ 1880թ. — Պ.

Չ.) ստանում է 600 բուրլի միայն, որովհետև կալուածների մեծ մասը այժմ վեճի մէջ է և արդիւնքը ստանում են ուրիշները: Եթէ այդ կալուածական վեճերը, որոնք դեռևս շարունակվում են Գանձակի նահանգական դատարանում կամ Տփլիսի դատատանական պալատում, յօգուտ վանքին վախճան ստանան և կալուածները արժանապէս հոգացուին, այնուհետև Խորթայ վանքի այդ սեպհականութիւնից հաշուով տարեկան կը ստացուի աւելի քան 10 000 բուրլի, մի գումար, որ Շուշույ հոգևոր դպրոցի վիճակը ընդ միշտ կապահովացնէ»⁵⁸:

1890-ական թթ. սկզբին խոսելով Մար գավառի բնակչության մասին, Մակար Բարխուտարյանը արձանագրում է, «Գաւառումս այժմ մնացած են միայն երկու հայաբնակ գիւղ, երեսուն գիւղից աւելի մնացեալ հայ գիւղերի աւերակներն, որոց շատերին մէջ այժմ տեղակալած են աւազակաբարոյ Քեօլանի անուն մահմետականները»⁵⁹:

Քարվաճառի տարածքը (համաձայն սկզբնաղբյուրների), վաղագոյն ժամանակներից բնակեցված է եղել միայն հայ բնակչությամբ: Չնայած Հայաստանում պարսկա-արաբական, սելջուկյան, իսկ ապա և մոնղոլական ու պարսկա-թուրքական երկարատև գերիշխանություններից, Մարի տարածքում հայտնաբերված մինչ 20-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանին պատկանող մշակութային հուշարձանները միայն հայկական են: Առաջին հեղինակը, որ արձանագրում է քրդերի զանգվածային ներթափանցման փորձի մասին, Չաքարիա Քանաքեռցին է, և այն էլ ոչ թե անմիջապէս Մար, այլ նրան հարակից Քաշաթաղ (Լաչին): Ըստ Չաքարիա Քանաքեռցու, ներգաղթած քրդական այդ ցեղը կամ տոհմը, դեռևս չէր հիմնավորվել որևէ գյուղում, այլ ապրում էր քոչվորական կենցաղով: Հայ բնակչության հետ ունեցած նրանց ընդհարումները հայերի կողմից հաջողվում է լուծել պարսից իշխանությունների միջնորդությամբ և վրեժխնդիր լինել նրանցից: Չաքարիա Քանաքեռցու հաղորդումը ուշագրավ է մի շարք առումներով, ըստ այդմ այն քերում ենք ամբողջությամբ.

«Իբրև լուա խամն Թահմազ-ղուլի, թէ՛ մօտեալ է Օսմանցին գալ յերկիրս Արարատեան, հրաման եհան ամենայն աշխարհին Երևանայ՝ ցրուել և գնալ, ուր և կամիցին՝ փախիցեն, զի Օսմանցին եկեալ աւեր տեսցէ և ոչ կարգեաց ևոցա վարիչս և ասէ, ամենեքեանքն իրեանց կամօքն գնացեն ուր և կամին: Եւ ելին ի

րնակութենէ իրեանց և ցրուեցան, ոմանք յաշխարհն Վրաց, ոմանք՝ յԱղուանս, ի Չակամ, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ, և այլ ուր և կարացին: Իսկ կարբեցինք ելին միահաղոյն ի վարդավառի քարեկենդանի շաքաթի օրն և դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշքադու և հասին մինչ ի գլխն Հօչա: Եւ անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում տունք քրտաց, իբրև տեսին զնոսա և ասացին, սոքա փախստականք են, եկայք կոտորեսցուք զուսա և կողոպտեսցուք զինչսն: Իսկ կարբեցիքն իմացան զխորհուրդս քրտացն, զինեցին նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ և անկան քուրտքն ի վերայ կարբեցուցն տաստիկ բախմամբ և սպանին Ե (5) այր... Չի թէպէտ և կարբեցիք ևս սպանին ի նոցանէ, սակայն յաղբեցան, քանզի նոքա հանգիստ էին և անաշխատ, և սոքա՝ վատուակեալք և անպատրաստ, և կողոպտեցին զնոսա... Եւ քուրտքն այնորիկ էին *դասամութեամբ* Օսմանցոց, վասն այն այսպէս պնդութեամբ պատուէր ետ շահն ի մախատինս ազգին: Եւ ընկալել զպատուէրս զայս զօրականացն, զնացին նախ առ կարբեցիսն, և նոքա նկեալ և անկան յոտս զօրականացն, լացին զտալով և աղաղակէին և ցուցանէին զմերկութիւնս իրեանց: Իսկ զօրականքն գրեցին զամնայն, զոր ինչ վնասեալ էին առ քրիստոնեայսն... և ապա ելեալ զնացին առ քուրտսն... և ոչ մնաց փոխարէնն, զոր ոչ ընկալան ի զօրականացն քազմապատիկն: Քանզի կալան զարսն քրտացն ամենայն և կապեցին զձեռս յետս ամենեցուն և ծաղէին անողորմ և զկանայս նոցա ապականեցին խայտառականօք, յախշտակեցին և կողոպտեցին զինչսն և զտուացուածսն և թափուր արարին յամենայնէ: Եւ ապա կոչեցին զկարբեցիսն և բաժանեցին առ նոսա զինչս քրտացն և զգերեալ մանկունս յետս դարձուցին և զարեան զինսն սպանելոց առին ինքեանք... Եւ այսպէս եղաւ զրաւ զործոյն և մնացին անդէն կարբեցիք մինչև էառ շահն զերևան և ապա դարձան և եկին և բնակեցան ի գլխն իրեանց *Կարբի*⁶⁰: Այս վկայությամբ հաստատուում է, որ Քաշքադու մուտք գործած քրդերը սպրոտ էին վրանմերտմ, չէին վայելում պարսից իշխանությունների հովանավորությունը և մուտք չէին գործել Ծար: Չաքարիա Քանաքեռցու Պատմության մեջ պահպանվել է ևս մի կարևոր վկայություն, որը կարող է նպաստել Ծարի իշխանության հետագա ճակատագրի քացահայտմանը: 1679թ. հունիսի 4-ին Արարատյան երկրում տեղի ունեցած երկրաշարժից հետո, Երևանի խանը սուրեանդակի միջոցով անմիջապես տեղեկացնում է շահին

այդ մասին և, ինչպես գրում է Ջաքարիան, «յետ Եժան (15) ատուր եկն փութագնացն և հրաման՝ շինելոյ քերդին և եկեղեցեացն, և մուսնետիկն գոչեր, թէ հրաման է շահին, զի քրիստոնեայք շինեսցեն զեկեղեցիսն՝ զոր քակեալ է, և յայսմ պատճառէ շինեցաւ ի քազում տեղիս եկեղեցիք, թէ ի նորա ժամանակին և թէ յետ նորա... Եւ ապա եկն մեծ իշխան Միրզայ Իպրահիմն, զոր ասէին Հատրբեճան-վազրի, նստաւ յԵրևան, և կոչեաց զմերձակայ դաւնորայս. զՆախչուանայ, զՊար(տ)աւայ, զՉակամայ, զԼոռոյ և զտուրքանսն զՄակուայ, զԱկուտոյ, զՍատարակայ, զԾարայ: Եւ եկին սորա և շինեցին զքերդն երեքորմեայ ամրագոյն քան զառաջինն: Եւ զկանուրճն՝ որ ի մերքոյ քերդին էր ի վերայ Հուրաստան գետոյ, որ ասի Չանկի, զնա ևս շինեցին ամրագոյն»⁶¹:

Այս վկայության հիման վրա ևս կարելի է թերևս պնդել, թե Ծարում և Սողբում իշխող մելիք Միրզախանը պարսից արքունիքում ղյուվում էր որպես սուլթան: 18-րդ դարի սկզբում արդեն նկատելի է նման տոհմերի կամ ցեղերի քանակային աճ, որոնք տարածաշրջանում վերածվում են պարսկա-թուրքական տիրապետության համար էթնիկ և սոցիալական հենարանի: Հատկապես այդ հենարանի թուլացմանն էր ուղղված այն պայքարը, որը սկսեց Դավիթ բեկը՝ Միսիան ժամանելուց անմիջապես հետո: 1725թ. գրված մամակում արդեն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան գավառների քվարկման ժամանակ սկսվում է կիրառվել Քուրանի անվանումը, որը մեր կարծիքով օգտագործվում է Ծար-Քարվաճառի նշանակման համար: Եկատերինա Առաջինին ուղղված մամակում Արցախի կաթողիկոսներն ու մելիքները գրում են. «այս երկրներս, որ ծառայքս քո քնակեալ ենք, որ են Գանջայ, Ղարապաղն, Չ մեալ, այլ Գեղարքունի, Քուրանի, Ղառիան, Միսիան և այլ երկրներ, այս ամեն մեալ Լ(30), Խ(40), Ծ(50) փարա գեղ է, և ամեն գեղ Չճ (600) տուն, Եճ (500), Դճ(400), Բճ(200), մէկ ճ(100) տուն, Ծ(50) տուն, փոքր Լ(30), Խ(40) տուն են, և այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մենք այս խաղս ամէքն իր երկրումն սրղնաղ ենք արել ամուր տեղերն և ամէքս մէկ սղնաղին վերա նստած պահում ենք: Եւ մեր Դ(4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ կողմն էլ դժպաշ են, որ թշնամիք են...»⁶²:

Նաղիք շահի թագադրման արարողություններին մասնակցելուց հետո, իր Աբոռը վերադարձող Աբրահամ Կրետացի կաթո-

դիկոսը այցելում է «ՃՆՃՈՐԻԿ, որ է ի մէջ քարածեռ լեռանց մեծա-
մեծաց, և ունի անբաւ բարձրութիւն: Եւ նեղանցուկ ճանապարհաւ
իջանք ի մէջ ձորոյն և տեսանք հիւսնալի բան՝ և զգեղն բողեալ
էին, որ էր ի մէջ ձորոյն, վասն ահի օսմանցոց և դարաչօւլուոց
քրքերոյն և ի բարձրքերձ տեղիս այս կողմն և այն կողմն ձորոյն
դէմ յանդիման միմեանց փորեալ յապատած վէմս քարայր, որք են
մաղարայք, իւրաքանչիւր որ վասն իւր տան բնականութեան շի-
նեալ բնակէին»⁴³: Արրահամ Կրեոացու այս վկայությունը ևս -
հատուատում է այն իրողությունը, որ 1730-1734թթ. բուրբական
ռազմակալման ժամանակ որոշ քանակով օսմանցիմեր ու քրդեր
են տեղավախձվել Հայոց հիշյալ գավառներ և հետզհետե ներքա-
փանցել նաև լեռնային բարձրավանդակները: Եթե 17-րդ դարի ա-
ռաջին կեսին Երևանի Ամիրգումա խանի կառավարման շրջա-
նում խստորեն փորձում էին կասեցնել քրդերի արշավանքները
Երևանի խանության տարածք, ապա հետագայում այդ ներխու-
ժումները դարձան ավելի հաճախակի, որին նպաստեց նաև իշ-
խանությունների թողտուքութունը: Չաքարիա Քանաքեռցու վկա-
յությանը, Մասիսից հարավ գտնվող քրդերը լսելով Ամիրգումա
խանի հիվանդության մասին, միավորվեցին և որոշեցին կողույ-
տելու համար արշավել Շարուրի դաշտ: Ամիրգումա խանը, տեղե-
կանալով այդ մասին, սուրիանդակով պատվիրում է իր որդուն՝
Թահմասպ բեկին, դիմազրավելու նրանց: Թահմասպ բեկը շու-
տափույթ, իր հեծյալներին նույն օրն իսկ նախ դիմում է դեպի Գե-
ղամա երկիր, հաջորդ օրը՝ Վայոց ձոր, և այդտեղ ևս չհանդիպելով
քրդերի, անցնում է Վեդի կոչված դաշտը: Տեսնելով, որ մարերի
բազմությունը ծածկել է ողջ հարթավայրը, նա անվախ մարտի է
կոչում իր հեծյալներին, տակայն նրա զորքը դժգոհ լինելով ստա-
ցած սննդամթերքից կամ վարձատրությունից, հապաղում է մար-
տի մեջ մտնելուց: Մակայն իրենց հրամանատարի քաջությունը
տեսնելով, որ փոքրաթիվ զինակիցներով նետվել էր մարտի և
սկսել կոտորել քրդերին, մնացածները ևս մտնում են մարտի մեջ,
հաղթում և հետապնդում վախչող հակառակորդին ու կոտորելով
մեծ մասին, դուրս են քշում երկրի սահմաններից⁴⁴:

Չելեքի-գաղեն 1730-ական թվականների մասին գրում է.
«Հիշյալ սղնախցիմերի ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում
գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարաչառլի քուրդերը, շահե-
վենցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշխրեքների մեջ

ապրելու և սրանից հետո հայերի հետ չկապվելու պայմանով սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարաչուլի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրլիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամոսի) կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը՝ Գենցեի գանձարանին համձնելու պայմանով իբրև տանջակ տրվեց Սեկբան-օղլու-Մուհամմեդ քեյին...»⁶⁵: Այդ նշանակում է, թե տարրեր ուղիներով ներթափանցած քրդերը օսմանների դեմ պայքարում հայերի դաշնակիցներն էին:

Այսպիսով քրդերի մուտքը թեև արձանագրվում է դեռևս 18-րդ դարում, սակայն զանգվածային ներհոսք կատարվել է հիմնականում 19-րդ դարի առաջին կեսին և վանքապատկան հողերի վրա նրանք բնակվում էին միայն վարձակալական հիմունքներով: Էթնիկական գերակշռությունը գավառում հայերը սկսել են զիջել միայն 19-րդ դարի կեսերից սկսած: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և հատկապես դարավերջին եկեղեցին փաստորեն զիջում է մահ իր հողային-կալվածատիրական իրավունքները:

PAVEL CHOBANYAN

ABOUT ETHNIC PROBLEM OF KARVACHAR

Until 19 century Armenians had been the only inhabitants of Karvachar. Thus, although there is evidence of kurds' first entrance in Karvachar in the 18th century, however, their mass inflow took place, in particular, in the first half of the 19th century and they lived on the abby's lands as tenants. Armenians began to lose their ethnic majority since the mid of the 19th century. The church virtually, also lost its land and landowner rights in second half of the 19th century and, especially, at the end of the century.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա. Կարապետյան. Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեյջանին բռնակցված շրջաններում. Երևան, «Գիտություն», 1999, էջ 8-124:
- 1.1 Մ. Բարխուտարյանցը հոտակ առանձնացնում է Վայկունիքը կամ Վեթին Վայկունիքը Օսր գավառից, թեև հաճախ, նրանք մահ մույնանում են Մակար Եպ. Բարխուտարեանց, Ադրանից երկիր և դրացիք: Արցախ. Եր., «Գանձասար», 1999, էջ 173:
2. Ա. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Ալիսարեանցույցի». Երևան, 1963, էջ 82:

3. Պատմություն Սերնուխ. Աշխատասիրության Գ. Վ. Արզախյանի, Եր., 1979, էջ 88:
4. Նույն տեղում:
5. Մովսես Կաղանկատուացի. Պատմություն Աղուանից աշխարհի. Եր., 1983, էջ 340: Բ. Ուլտրարյան. Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Եր., 1975, էջ 64-73:
6. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դարեր», Աշխատասիրության Լ.Ս. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 41:
7. Մովսես Կաղանկատուացի. Պատմություն Աղուանից աշխարհի. Եր., 1983, էջ 340:
8. Դիան հայ վիճագրության, հ. 4, Եր., 1973, էջ 334:
9. Նույն տեղում, էջ 340-341:
10. Ստեփաննոս Օրբելյան. Պատմություն տանն Սիսական. էջ 310:
11. Գրիգոր Մազկապրտի բղբերը. Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221:
12. Տես Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, էջ 353:
13. Նույն տեղում:
14. Գիրք բոցոց, Քիչիկո, 1901, էջ 536:
15. Դիվան հայ վիճագրության, հատոր 5, էջ 198:
16. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Խ. Մաթևոսյան, Եր., 1984, էջ 228-229: Հճճճ. Բ. Ուլտրարյան, Խաչենի իշխանությունը... էջ 134:
17. Աշխարհագրոյ Վարդանայ վարդապետի, Փարիզ, 1960, էջ 12:
18. Шахад ад-Дин Мухаммад ан-Насаби, История султана Джалал ад-Дина Манкябурну. Баку, 1973, с. 211-212.
19. Ստեփաննոս Օրբելյան. Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 263:
20. Վերակես Գանձակեցի. Պատմություն հայոց. Եր., 1961, էջ 322-328:
21. ՄՄ, Կարող դիան, թղթ. 240, վավ. 159:
22. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 207:
23. Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դուռայք, Քիչիկո, 1893, էջ 220:
24. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մասն Ա, Եր., 1955, էջ 275-276:
25. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 24:
26. Նույն տեղում, էջ 122-123:
27. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Եր., 1958, էջ 66:
28. Նույն տեղում, էջ 344:
29. Հ. Շահխաթունյանց, Ստորագրություն կարուչիկն էջմիածնի և հինգ գավառացն Արարատայ, էջմիածին, 1842, էջ 359: Ա. Հոնիաննիայան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Եր., 1957, էջ 458:
30. Մանր ժամանակագրություններ, 12-18-րդ դարեր, կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 2, Եր., 1956, էջ 275, ծ. 34:
31. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կար. ղեկման, թղթ. 240, վավ. 134:
32. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 244-245: Բնագրի հրատարակիչ Վ. Հակոբյանի ծանոթագրումը, որին հետևել է նաև Առաքել Դավրիժեցու

Պատմության քննարկի հրատարակիչ Լ.Ա.Խամբարյանը, թե «Սա Դառի վանքը չէ, որ գտնվում է Թարթառ գետի ձախ կողմում, հարթավանդից բավական վերև, և կոչվում է նաև Խոթա կամ Գորալ վանք... առայժմ՝ Թաղի վանք, որ գտնվում է պատմական Աղանեճ գավառում /Փոքր Սյունիք/», հիմնավորված չէ/տես նույն տեղում, էջ 253, ծ. 24: Ուստի ճիշտ չէ նաև Ա.Դավթիժեցու Պատմության քննարկում Դաղիու ձևի փոփոխումը Թաղու ձևով, երբ «թուրք քննազեկում պահպանվել է Դաղիու ձևը»/Առաջել Դավթիժեցի, Գիրք պատմութեանց, եր., 1990, էջ 534 ծան. 446/:

33. «Տպել» քննակալարի տեղորոշման մասին տես Ա.Հ.Հակոբյան, Հ.Ե.Սիմոնյան, Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրությունը և «Տպել» տեղադրության հարցը, — «Պատմա-քանասիրական իստիք», 1998, թիւ 1-2, էջ 230-231:
34. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հատոր Ա, եր., 1974, էջ 218-219:
35. Նույն տեղում, էջ 736:
36. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հատոր Բ, էջ 443:
37. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հատոր Գ, Երևան, 1984, էջ 601-602:
38. Նույն տեղում, էջ 261-262:
39. Նույն տեղում, էջ 262:
40. Նույն տեղում, էջ 489:
41. Նույն տեղում, էջ 865:
42. Նույն տեղում, էջ 654-655:
43. ՄՄ, ձև. 4074:
44. ՄՄ, ձև. 3601:
45. ՄՄ, ձև. 2067, էջ 470-471: Հիշատակարանի հրատարակությունը տես Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 3, մասն 2, էջ 28-29:
46. «Ծուցակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ Ա, կազմեց Ե.Լադայան, Թիֆլիս, 1915, էջ 998-1000:
47. Տես Բ.Սարգիսեան, Ծուցակ..., Բ, էջ 132-134: «Սիռն», 1927, էջ 178-182: Մկրտիչ Կալս. Աղավնունի, Միարանք և այցելուք հայ երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1931, էջ 12:
48. «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 4, էջ 332:
49. "Армяно-русские отношения в первой трети 18-го столетия", т. 11, ч.1, Ереван, 1964, с. 383.
50. Սակար Կալս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ երևան, 1999, էջ 275:
51. Տես И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в 16-начале 19 вв. Ленинград, 1949, с.143.
52. Սիմեոն Երևանցի. Ջամրո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283-284:
53. Տես АКАК, հ. 3, էջ 443:
54. АКАК, հ. 6, էջ 834: Տես նաև Խ.Մ.Չատուկ, Ռուս-քրդական հարաբերությունների պատմությունից, — «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Քրդագիտություն. Երևան, 1985, էջ 71:
55. ՄՄ, Կար. Դիվան, քոթ. 240, վավ. 86:

56. Լեօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց բնական հոգևոր դարձի /4-1838-1913/, Թիֆլիզ, էջ 174:
57. «Փարս», 1880, հ. 5, էջ 159-160:
58. Նայն տեղում, էջ 160, ծան. 1:
59. Մակար հայ. Բարխուդարեանց, Աղտանից երկիր և զրացիր: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 265:
60. Զարսիրայ տարկապի Պատմագրութիւն. հատար երկրորդ, Վարդաշապատ, 1870, էջ 8-10:
61. Նայն տեղում, էջ 105:
62. Армянно-русские отношения в первой трети 18-го века. Т. 2, ч. 2, Ереван, 1967, с. 249.
63. Արցախի Կրօնացի. Պատմություն, Երևան, 1973, էջ 150:
64. Հավանաբար այս ընդհարման արձագանքներն էին հասել Խոաչիա, որտեղ այդ մասին տեղեկանում է նաև Նախիջևանի Օգոստինոս Բաբենց եպիսկոպոսը 1630 թ.: Տես Հ. Սամսակ Դեմենեան, Նախիջևանի հայոց վարժարանը և Հոռնը, Վենետիկ, 2000, էջ 84:
65. «Մուրթական աղբյուրների Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին». հ. Ա, կազմեց Ա. Խ. Մաչքաստյան, Եր., 1961, էջ 159:

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԽԵԹԱԿԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ խեթական սեպագիր աղբյուրները արտակարգ կարևոր են այն առումով, որ շատ դեպքերում դրանք միակ գրավոր վկայություններն են: 1920-ական թվականներից հրատարակվող այդ աղբյուրների շնորհիվ, անցած ժամանակահատվածում, ուսումնասիրվել են մ.թ.ա. II հազարամյակում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորների պատմության, էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ: Վերջիններիս հետ խեթական տեղության փոխհարաբերություններն արտացոլող մեծածավալ տեքստերը¹ անցած տասնամյակներում հարստացան կցարեկորներով², որոնց շնորհիվ ճշտագրությամբ մախկին ընթերցումները, ի հայտ բերելով լրացուցիչ տեղեկություններ: Սակայն Խաբբուսասի պալատական պահոցի ընձեռած հնարավորությունները, թերևս, սահմանափակ են և նոր, մախկինում անհայտ հիմնարար տեքստեր հազիվ թե սպասեն իրենց հայտնագործողին:

Արդի ժամանակաշրջանում, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը ստանում է որոշակիորեն նոր ուղղվածություն: 1970-90-ական թթ. Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին նոր տեղական սեպագրական արխիվներ³, որոնց հրատարակությունը միայն նոր է սկսվել⁴: Մյուսնք գերազանցապես նամակներ են, առարված արքունիք կամ այնտեղից ստացված: Զգալի թիվ են կազմում վարչական և ծիսա-պաշտամունքային տեքստերը. վերջիններիս մեջ

կան նաև խտրորիներն տեքստեր: Այստեղ կան նաև հայագիտության համար զգալի հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր:

Ստորև ներկայացվող տեքստը հայտնաբերվել է 1970-ական թթ.՝ Մաշատ-հյույուրից (խեթ. ^{URU}Tarigga)⁵: Արխիվի առաջին հրատարակության մեջ այն տեղ չի գտել զգալի վնասվածքների, ինչպես նաև մամակագրի և խասցեատիրոջ անունների անորոշության պատճառով⁶, հրատարակվելով միայն 1991թ.⁷: Այն մեկ աղյուսակից կազմված մամակ է, որի Դիմային կողմին (ԴԿ) պահպանվել է 7 տողերի վերջը, իսկ Հակադիր կողմին (ՀԿ)՝ 27 տող: ԴԿ-ի տեքստի մեծ մասը, ինչպես նաև ՀԿ-ի տողերի սկզբնամասը հրդեհի հետևանքով զրեթի ամբողջությամբ կորսված են:

Mašat N. 96

Գիտական տառադարձում

ԴԿ

1. ') [.....-r]a?
2. ') [.....e]-eš-tu
3. ') [.....-a]n
4. ') [.....]-an-zi
5. ') [.....]ša-ra-a tar-na
6. ') [.....] x še-ir
7. ') [.....]-te

ՀԿ

1. ') [.....] x x [.....]
2. ') [.....] x x n[u] SI[G₅-i]n ŠBŠ^mTa-pa-li-ia
3. ') [pa-ra-a ne-e]h-hu-un nu a-pí-e-da-ni KUR-e a-pa-a-aš
4. ') [.....] x ša-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
5. ') [a-pí-i]d-[d]a-n[i] uđ-da-ni-i EGIR-an ti-ia
6. ') [.....] x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-túl x-x [...]
7. ') [.....] x x KUR-[i]a-[a]z a[n]-da II-ŠU III-ŠU

8. *) [.....] p[fʔ]-eʔ [...] x ^{GAŠ}TUKUL [K]UR-ia-az
 9. *) [pa-ra-a p[hu-te-š]i
 10. *) [.....] x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-p[ft EGIR-an ti-ia
 11. *) [.....] x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-p[ft
 12. *) [..... a-ša-a]n-du ú-wa-ši /-NA KUR ^{URU}Ha-a-ia-š[a]
 13. *) [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán p[í-e-di ha-an-da-a-an-te-eš
 14. *) [a-ša-an-du.....-a]t-ta ú-iz-zi EG[IRʔ] ^dUTU^š
 15. *) [ti-ia-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ERÍN^{MES,HLA} ni-ni-in-ku-wa-
 an-z[i]
 16. *) [pa-a-i-š]i
 17. *) [ERÍN^{MES} KUR.KUR]^{MES} KUR.UGUTM KUR ^{URU}Iš-hu-p[ft-it-ta
 18. *) [...KUR ^{URU,Š}Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR ^{URU,Š}Ša-na-hu-it-t[a]
 19. *) [.....] x KUR ^{URU}Tu-u-pa-az-zi-ia
 20. *) [KUR ^{URU}La-h]u-u-wa-za-an-ti-ia KUR ^{URU}I-šu-wa
 21. *) [.....] x-ia [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGUTM
 22. *) [ERÍN^{MES,HLA} na-aš hu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
 23. *) [...] x K[UR.K]UR^{HLA} wa-a-tar-na-ah im-ma
 24. *) [...] x u-wa-mi ^dUTU^š ha-at-ra-a-mi
 25. *) [...n]iʔ-niʔ-i[kʔ]-zi QA-TAM-MA e-ip-ši
 26. *) [.....] x na-[aš-t]a an-tu-uh-šu-uš
 27. *) [.....p]a-r[a]-a ne-[eh-hi]
 28.

Թարգմանություն

ԴԿ

1. *) [.....
2. *) [.....b]ղիք,
3. *) [.....
4. *) [.....] (թող) նրանք [.....]-ն,
5. *) [.....] թող վեր
6. *) [.....] վեր
7. *) [.....

ՀԿ

1. *) [.....

2. ') [.....] Այ[ժմ] (ամեն ինչ) լա[ւ] է: Տապալիյայի եղբորը
 ես
3. ') [այնտեղ ուղար]կեցի: Եվ այդ երկիր մա
4. ') [զմաց⁷...] Դու գնա Վերին երկիր,
5. ') [այ]դ բանը նրանց առջև դիր:
6. ') [.....] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեղքը քեզ [.....]
7. ') [.....] ե[ր]կրում երկու անգամ, երեք անգամ
8. ') [.....] երկրից զենք
9. ') [կքերես]:
10. ') [.....ա]յդ պահից օգնիր:
11. ') [.....ա]յդ պահից
12. ') դու պիտի [.....լին]ես: Դու կգաս: Հայաս[ա] երկիր
13. ') [դու կգնաս]: Ե[վ] դու (այդ) տեղը կարգի
14. ') [կքերես:.... Եվ] դու կգաս (ու) Արևիս ետ[ևում]
15. ') [կկանգնես]: Եվ դու կգնաս՝ զորքերը հաղթելու
16. ') [կգնաս]:
17. ') [Երկրն]երի զորքերը՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտտա
 քաղաքի երկրի,
18. ') Սակադդունուվա [լե]ան երկրի, Սանախտիտտ[ա]
 քաղաքի երկրի,
19. ') [.....երկրի], Տուպացցիյա քաղաքի երկրի,
20. ') [Լախ]ուվացանտիյա [քաղաքի երկրի], Իսուվա
 քաղաքի երկրի,
21. ') [.....]: Եվ ինչ[պիսիք] որ կան, Վերին երկրի
22. ') [ջոկատ]ները, բոլորը շարժման մեջ դի[ր] (քատացիտրեմ՝
 «ժառկաբիթ»):
23. ') [.....] հետո հանձնարարիր ե[րկր]ներին
24. ') [.....] ես կգամ: Ես՝ Արև, կգրեմ:
25. ') [...] մա շ[արժմ]ան մեջ կդնի: Դու նույնպես բռնիր:
26. ') [.....] Եվ մարդիկ
27. ') [.....ես] կա[ղարկեմ]:

Պարզաբանումներ անջատին

ՀԿ, 2-5: Այս երեք տողերի իմաստը հետևյալն է.

Խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող իր հասցեատի-
 բոցը տեղեկացնում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հանձնարա-

րության մասին: 4-5-րդ տողերում i(ya)– «զնալ» և tai– «դնել» բա-
յնրի հրամայական եղանակի եզ. II դեմքով կիրառությունը կարե-
լի է մեկնաբանել երկակի. ա) այստեղ խեթական արքան վերա-
շարադրում է «Տապալիյայի եղբորը» տրված հրամանը, բ) Արքան
արդեն դիմում է հասցեատիրոջը: Քերևա, ինչպես այս հատվա-
ծում, այնպես էլ նամակի վերջում, խոսքը «Տապալիյայի եղբոր»
մասին է (տես ստորև):

5) Բառացիորեն «(ներանց) տակ այդ գործը/բանը դիր»:

6) Իմաստը հետևյալն է. Վերին երկրում զորահավաքի հա-
ջող անցկացման ողջ պատասխանատվությունը դրվում է հաս-
ցեատիրոջ (կամ «Տապալիյայի եղբոր») վրա:

25) ninink — «շարժման մեջ դնել, հավաք(ագր)ել» բայի կի-
րառությունը Ներկա ժամ. եզ. III դեմքով, որին հետևում է Եր-
բունել» բայը II դեմքով, կարող է վկայել այն մասին, որ արքայի
հանձնարարությունը պիտի իրականացնեն ոչ միայն հասցեատե-
րը:

Նամակի երթյունը

Արդյոք՝ նամակի կորսված մասը նույնպես պարունակել է
զորահավաքին առնչվող հրահանգներ, ինչպիսիք առկա են տեքս-
տի ՀԿ-ում պարզ չէ: Խեթական արքայի՝ նամակի հասցեատեղը
Տապիզզայում գտնվող ոմն բարձրատիճան պաշտոնյա է, որին
(կամ մեկ այլ անձի) հանձնարարվում է գնալ Վերին երկիր և, քո-
լոր ջանքերը գործադրելով («երկրում երկու անգամ, երեք ան-
գամ... երկրից զենք կրերես»), զորաջոկատներ հավաքագրել:
Արդյոք՝ այդ նախապատրաստությունները նախատեսված էին
դեպի Հայասա արշավանք կազմակերպելու համար⁹, թե ոչ, տեքս-
տից չի պարզաբանվում: Հայասան «վարզի բերել» արտահայ-
տությունը կարելի է մեկնաբանել և՛ որպես արշավանք, և՛ որպես
այդ երկրում խեթական արքային զորք տրամադրելու ցանկու-
թյան բացակայություն: Եթե խեթական պաշտոնյայի՝ Հայասա
գնալու պատճառը երկրորդ միտքն է, ապա այնուամենայնիվ, Հա-
յասայում, ի տարբերություն նրա հարավային հարևան Իսուվայի
(Մուկը), խեթական արքայի գերիշխանությունը որոշակիորեն սա-
սանված էր և կարիք կար տեղում ճնշում գործադրելու: Իսկ եթե
խոսքը Հայասայի դեմ արշավանքի մասին է, ինչպես ենթադրում

են մամակը, այս կամ այն առիթով քննարկած մասնագետները, ապա պիտի եզրակացնել, որ տվյալ պարագայում զործ ունենք խեթա-հայաստական հարաբերությունների վատթարացման մի հերթական փուլի հետ:

Նամակում չի պահպանվել Հայաստան տիրող խեթերի համար անբարենպաստ իրավիճակի պատճառը բացահայտող որևէ տեղեկություն: Չորահավաքին վերաբերող տեքստի հատվածը երկու այլընտրական մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս:

Եթե հետևենք խեթական արքայի հրահանգներին, ինչպես որ դրանք ներկայացված են, ապա կարելի է ենթադրել հետևյալը:

1) Խեթական պաշտոնյան սկզբում պիտի զորք հավաքեր Վերին երկրում, այնուհետև գնար Հայաստ, հետո վերադառնար Տապիզգա (*), այնտեղից նոր զորք հավաքեր և սպասեր խեթական արքային:

2) ՀԿ-ի 7-9-րդ տողերում և 17-22-րդ տողերում խոսքը միևնույն զորահատվաքի մասին է, ուղղակի երկրորդ անգամ զորահավաքի ենթակա երկրների անունները ավելի են մասնավորեցված:

Այս երկու հնարավոր տարբերակներից, մեր կարծիքով, նախապատվությունը պիտի տալ առաջինին, քանի որ ՀԿ 7-9-ում հիշատակվում է միայն Վերին երկիրը, իսկ հետո՝ երկրներ, որոնք ոչ միայն Վերին երկրում չէին գտնվում, այլև դրանից բավական հեռու էին (տես ստորև): Այս տարբերակի դեպքում Վերին երկրում անցկացվելիք զորահավաքի նպատակը կարող էր լինել հայաստացիների վրա ճնշում գործադրելը միայն:

Չորահավաքի աշխարհագրությունը

Նամակում հիշատակվող երկրները, որտեղից նախատեսվում էր զորք հավաքել, գտնվում են Խեթական տերության հյուսիսային, արևելյան և հարավային շրջաններում:

Իսխուսպիտտա. Վկայված է բազմաթիվ անգամներ, որպես քաղաք, որտեղից մշտապես խեթերը զինվորներ էին հավաքագրում¹⁰: Տեղադրվում է մոտավորապես Խաթրուասսից հյուսիսարևելք՝ ժամանակակից Ամասիայի և Թուրխալի շրջանում, Տապիզգայից ոչ հեռու (դեպի հյուսիս)¹¹:

Իսուվա. Եփրատի և Արածանիի միախառնման շրջանում (հետագայի Մոփք):

Լա(խու)վագանտիյա. Լեոնային Կիլիկիայի կարևոր պաշտամունքային և տնտեսական կենտրոններից մեկը դեռ Աշշուրի առևտրական գաղութների շրջանից: Առաջարկվել են տարբեր իրարամերժ տեղադրություններ¹²:

Սակադդունուվա լեռ. Սակավաթիվ վկայությունները հուշում են, որ պիտի գտնվեր Տապիզգայից ոչ շատ հեռու, համեմայնդեպս, կասկական գոտում¹³:

Սանախուտտա. Ընկած էր Ամասիայի և Սեբաստիայի միջև, ավելի ճշգրիտ տեղադրությունը հնարավոր չէ¹⁴:

Տուպացցիյա. Բացի Մաշատի նամակից, վկայված է երեք անգամ, որոնցից մեկում հիշատակվում է Տուվանուվա քաղաքի և Ամնունա լեռան մերձակայքում¹⁵: Ընդամին, տեղադրությունը Հալիսից հարավ ժաման. Բոր քաղաքի շրջանում, տրամաբանական է:

Վերին երկիր. Խաթթիի հյուսիս-արևելքում: Սահմանակից էր Հայասային: Ենթադրարար, ընդգրկում էր Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանը ընկած շրջանը, իսկ հյուսիսում հասնում էր Գալյ գետի (Լյուկոս) ավազան¹⁶:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ երկրների լայն աշխարհագրությունը, հնարավոր է ենթադրել, որ նամակի ետնախորքում ընկած իրադարձությունը բավական լուրջ է եղել, որը ստիպել է խեթական արքային զորաջոկատներ հավաքագրել երկրի ամենատարբեր շրջաններից:

Ժամանակը և պատմական ետնախորքը

Տապիզգայի արխիվի բոլոր 116 նամակների հնագրական վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ դրանք կազմված են Խեթական Նոր թագավորության գոյության վաղ շրջանում՝ մոտավորապես մ.թ.ա. 15-րդ դարի երկրորդ կեսին — 16-րդ դ. առաջին տասնամյակներում: Նամակների հրատարակիչը հակված է արխիվը թվագրելու Թուդիտալիյաս III-ի և Սուպալիուլիումաս I-ի կառավարման շրջանով¹⁷: Նամակներում հիշատակվող անձնանունների համադրումը այլ տեքստերից հայտնի անձանց հետ, թույլ է տվել առաջարկելու քիչ ավելի վաղ թվագրություն (Թուդ-

խաղիյաս I (II) և Արմուվանդաս I)¹⁸: Հարկ է նշել, որ հնագրական հիմքի վրա տեքստերի ավելի ճշգրիտ բավազումը անհնար է:

Ստորև փորձենք, նախկինում հայտնի տեքստերի օգնությամբ, Հայաստանի և Իսուվայի պատմությանն առնչել քննարկվող նամակը:

Թուղխաղիյաս I (II)¹⁹ — Այս արքայի «Տարեգրություններում», խիստ վնասված ենթատեքստում, հիշատակվում է Իսուվայի նվաճումը²⁰: Ըստ տեքստի, խեթերի արշավանքի դրդապատճառը Իսուվայի ապստամբությունն է եղել: Հայտնվում է նաև, որ իսուվացիներին օգնում էր Խուրրի երկրի (Միտաննի) արքան: Այս նույն իրադարձության մասին է հաղորդվում Արմուվանդաս I-ի տարեգրության մեջ²¹: Թուղխաղիյասի իսուվական արշավանքի մասին կարևոր մանրամասներ է պարունակում նրա և Կիցցուվատնայի արքա Մունաստուրայի միջև կնքված պայմանագրի²² «պատմական ներածությունը»: Այստեղ նշվում է, որ առաջին արշավանքից հետո Խուրրիի արքան մտել է Իսուվա և ավերել դրա բնակավայրերը: Ավարտելով իր արշավանքը ուրիշ վայրում, Խեթական արքան վերանվաճել է Իսուվան: Ասվում է նաև, որ այդ իրադարձությունների ժամանակ իսուվացիների մի մասը հեռացել է Խուրրի երկիր և վերջինիս արքան հրաժարվել է նրանց վերադարձնել:

Թուղխաղիյասի տեքստերում, Իսուվայից բացի, Հայկական լեռնաշխարհի որևէ այլ երկիր կամ բնակավայր անվանապես չի հիշատակվում, սակայն պետք է ենթադրել, որ նրա արշավանքները պիտի ներառենին նաև Իսուվայի հարևաններին, քանի որ այդպիսի տպավորություն է ստացվում Թուղխաղիյասի որդու՝ Արմուվանդաս I-ի²³ տեքստերից:

Արմուվանդաս I. — Բացի այս արքայի տարեգրություններում Իսուվայի հիշատակությունից (տես վերը), Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մի մեծ խումբ վկայված է մասնագիտական շրջանակներին վաղուց հայտնի KUB XXIII 72-ում (այսպես կոչված «Պախիսուվացի Միտայի մեղանչանքը»)՝²⁴:

Ըստ դրա, վերինեփրատյան Պախիսուվան երկար ժամանակ անհնազանդություն էր դրսևորել և նրա ղեկավարները (Ուտապա, Միտա, Պիզգանա և այլն) ոչ միայն խախտել էին խեթական արքային տված լռելության երդումը, այլև գրավել էին խեթական չորս քաղաքներ: Պախիսուվան հնազանդեցնելու փորձե-

րից հետո խեթական արքան Խաթթուսաս էր կանչել վերիննեփրատյան երկրների ներկայացուցիչներին (տեքստում «ավագներ»)։ Տեքստը իրենից ներկայացնում է արքայի վերջնագիրը Պախխուվայի ավագներին նաև արևելյան երկրների հետ կնքվող (ավելի ճիշտ՝ թարմացվող) «վրլեկտիվ լոյալության պայմանագրով»²¹։ Հետևաբար, քանի որ վերիննեփրատյան երկրները պայմանագրի թարմացման պահին դիտվել են որպես Խաթթիից կախյալ, ապա պիտի նվաճված լինեին դեռ Թուղխալիյասի օրոք²⁶։

KUB XXIII 72-ում Հայասան կամ Ազգին անվանապես չեն հիշատակվում, սակայն տեքստում հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք քիչ ավելի ուշ շրջանի աղբյուրից հայտնի են որպես այդ երկրի բնակավայրեր։

Այսպես, Դուգգամայից ոմն Աիասի հանդես է գալիս որպես Պախխուվայի հետագա լոյալության երաշխավոր՝ Պիտտիյարիգայից Արխսիցցիի և մեկ այլ քաղաքից (անվանումը չի պահպանվել) Ալի-[...]յի հետ միասին²⁷։

Համաձայն տեքստի, Պախխուվայի հակախեթական գործունեության շրջանում մրա դաշնակիցը Արխսիտան էր։ Վերջիններս հարձակվել էին Կումմախայի բնակավայրերի վրա, և խեթական զորքի հարձակման ընթացքում ապաստանել Պախխուվայում²⁸։ Վաղուց հայտնի մի տեքստում (KUB XXVI 39), որը ներկայացնում է (առայժմ չթվագրված) խեթա-հայասական ինչ-որ պայմանագրի կնքմանը վկա աստվածների ցուցակը²⁹, Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Արխսիտա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը» (Մ takšannaš)։ Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Արխսիտան Հայասայի քաղաքներից մեկը պիտի լիներ։ Ինչ վերաբերում է Կումմախային, ապա սա այն վայրն էր, որտեղ Թուղխալիյաս III-ը իր որդի Սուպպիլուլիումասի հետ միասին ճակատամարտ էր տվել Հայասայի արքա Կաբաննիսի դեմ³⁰։

Վերոհիշյալ երեք քաղաքների հիշատակությունը Արևուվանդաս I-ի օրոք՝ Հայասա կամ Ազգի ներկանվան բացակայության պայմաններում, կարող է վկայել հոգուտ հետևյալ ենթադրության.

Արևուվանդասի օրոք (համեմայնդեպս, KUB XXIII 72-ի կազմման պահին) հետագայի հայասական տարածաշրջանը դեռևս քաղաքականապես միավորված չէր և իրենից ներկայաց-

նում էր ինքնուրույն քաղաքական միավորներ: Ի ապացույց այս ենթադրության՝ կարելի է վկայակոչել կրկին նույն KUB XXIII 72-ում արտացոլված իրականությունը:

Տեքստում Արխիտան և Կունմախան հանդես են գալիս որպես հակառակորդ կողմեր: Իսկ Դուզգաման, ի տարբերություն վերիմեծիրատյան երկրների մեծ մասի, խեթերի կողմից դիտվում էր որպես առավել փտահեղի (ինչպես և Պիտտիյարիզան): Այսինքն, սույն ժամանակահատվածում հետագայի Հայաստա պետության տարածքում գոյություն ունեցող մանր քաղաքական միավորների միջև պայքար էր ընթանում, որն, ի վերջո, արդեն Թուղխալիյաս III-ի օրոք (կամ նույնիսկ Արնուվանդաս I-ի կատարման վերջերին) պիտի հանգեցներ Հայաստաի ձևավորմանը:

Թուղխալիյաս III — Այս արքայի կատարման շրջանի վերաբերյալ հիմնական սկզբնաղբյուրները երկուսն են՝

1. Մուրսիլիա II-ի՝ հոր (Մուսպիլուլիունաս I) գործունեության մասին պատմող տեքստերը (տես վերը, ժանոթ. 30).
2. Խաթթուսիլիա III-ի օրոք կազմված KBo VI 28- \tilde{A}^{31} , որը հիշատակում է Խաթթիի վրա բոլոր հարևան երկրների հարձակում:

Առաջինում Հայաստան անվանապես հիշատակվում է որպես բշնամական երկիր, որի դեմ խեթական արքան մի շարք պատերազմներ է մղել³²: Երկրորդում վկայակոչվում է Ազգիի հարձակումը, որի ժամանակ վերջինս գրավել էր Վերին երկիրը և Սամուխան սահման դարձրել Խաթթիի և իր միջև³³:

Այսպիսով, Թուղխալիյաս I (II)-ի, Արնուվանդաս I-ի և Թուղխալիյաս III-ի ժամանակներից մեզ հասած տեքստերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Հայաստա պետության կազմավորումը պիտի տեղի ունենար Արնուվանդաս I-ի և Թուղխալիյաս III-ի կատարման շրջանի ինչ-որ մի ոչ մեծ ժամանակահատվածում (KUB XXIII 72-ից մինչև Թուղխալիյասի առաջին հայաստական արշավանքը՝ Կունմախայի ճակատամարտը):

Վերադառնալով քննարկվող նամակին, կարելի է ամփոփել դրա թվագրման խնդիրը:

Նամակում Հայաստաի հիշատակությունը, վերը բերված փաստարկների ճնշման տակ, վկայում է հօգուտ KUB XXIII 72-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Այն կարող էր կազմվել Ար-

նուվանդաս I-ի կառավարման վերջին շրջանում կամ Թուդիսալի-յաս III-ի օրոք: Եթե նկատի ունենանք, որ, ըստ KBo VI 28-ի, Թուդիսալիյաս III-ի կառավարման վերջին շրջանում, Իսուվան ակնհայտորեն Խաթթիի հակառակորդներից էր (Իսուվալի կողմից Եփրատից արևմուտք՝ մինչև Թեգարամա նվաճումը), ապա նամակի առաքման ժամանակը կարող է ավելի սեղմվել:

ARAM KOSSYAN

NEW DATA ABOUT THE INTERRELATIONS BETWEEN THE HITTITE EMPIRE AND THE COUNTRIES OF THE ARMENIAN HIGHLAND

During the 1970's excavations at Ma* at Höyük (about 30km to the south-east of Zile, Central Asia Minor) was unearthed a significant archive containing more than 100 letters written in Hittite cuneiform script. Among these letters one — Ma* at N. 96, refers to two political entities of the Armenian Highland — Hayasa and Isuwa. The paper represents a full publication of this letter with historical commentaries.

The discussion of the new data in combination with the already known Hittite texts leads to the next conclusions:

The letter should be dated with the late reign of Arnuwandas I or Tudhaliyas III (approx. late XV — early XIV c. B.C., thus fixing the *terminus ante quem* for the rise of Hayasa).

To that date Isuwa, unlike Hayasa, was regarded (at least formally) as loyal to the Hittites. The purpose of Ma* at N. 96, most probably, though not necessarily, was the forthcoming campaign into Hayasa.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսպես, օրինակ, KUB XXIII 72 («Պախիստակացի Միտան»՝ O.R.Gurney, *Mita of Pahlawa*, "Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology", v. 28, 1948, pp. 32ff.), «Պալամակիք Սուալիդուխումաս I-ի և Խուկկանայի միջև» (J.Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches*, II, Leipzig, 1930, S. 103ff.), Մուսիլիս II-ի «Տարեգրությունները» (A.Götze, *Die Annalen des Muršiliš*, Leipzig, 1937) և այլն:
2. Օրինակ, KUB XL 10-ը և դեռևս ինքնուրույն եղանակով չհրատարակված 1684/ս-ն (H.A.Hoffner, A Join to the Hittite Mita text, "Journal of Cuneiform Studies", 28, 1976, pp. 60ff.; H.Otten — Chr.Rilster, *Textanschlüsse und Dublikate von Bogazköy-Tafeln (41-50)*, "Zeitschrift für Assyriologie", 67, 1977, S. 53f.), որոնց միասնեմ են KUB XXIII 72-ին:
3. Մաշա-Կոյուքից՝ Ձիլեից 30 կմ. հարավ-արևմուտք (= խեթ. Tapigga), Օրբալույից՝ Շոթամից 50 կմ. հարավ-արևելք (= խեթ. Šapinuwa), Կուշակի՝ Հալիսի մեծ որդրանի շրջանում Ալիշարի մոտ (= խեթ. Šarissa; O. Գըրմիշի կարծիքով՝ Zippalanda, *The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük*,

- "Anatolian Studies" 45, 1995, pp. 69ff., չոջ սակայն կարճ ժամանակում ժխտվեց այս արխիվի նյութերի հիման վրա):
4. G.Wilhelm, *Kuşaklı-Sarıssa*, Keilschrifttexte aus Gebäude A, Rahden/Westf., 1997; Օրբաշյուլի շուրջ 3.000 տեղանքից առայժմ հրատարակվել է միայն մեկը (A.Söel, Ortaköy: Eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tonfalsentdeckungen. — In: "Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedar Alp" (eds. H.Ottet et al.), Ankara, 1992, S. 487ff.) Մաշաֆ արխիվի հրատարակությունը տես ստորև:
 5. Առյնացունը ըստ արխիվի հրատարակչի՝ S.Alp, Die hethitischen Tonfalsentdeckungen auf dem Maşat-Höyük, "Belleten" XLIV/173, 1980, S. 58f.
 6. Առաջին հրատարակության մեջ ներառված են միայն առավել ըավ պահպանված նամակները:
 7. S.Alp, Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, Ankara, 1991, S. 298ff.
 8. Ըստ հրատարակչի, նամակագիրը խերական արքան է (S.Alp, Hethitische Briefe, S. 299 Anm. 518):
 9. Այդպես է մեկնարանվել նամակի համապատասխան հատվածը (R.Beal, The Organization of the Hittite Military, "TdH" 20, Heidelberg, 1992, p. 88; Ph. H.J.Hauwink ten Cate, The alternative date for the "Sunassura treaty" (Kbo I 5), "Altorientalische Forschungen", Bd. 25, 1998/1, s. 52):
 10. Այս հարցի շուրջ գրավոր վկայությունների համար տես R.Beal, loc. Cit., pp. 80ff.; ըստ նույն արդյունքների, Բախտալիտտայի զինվորների մի խումբ մշտապես տեղակայված էր Տապիզգայում:
 11. P.G.del Monte und J.Tischler, Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 146f. (այսուհետև՝ RGTC):
 12. Օրինակ, Մալաթիայից արևմուտք ժաման. Էրֆուտան քաղաքի մոտ (J.Lewy, Old Assyrian Evidence Concerning Kuşšara and its Location, "Hebrew Union Collage Annual" 33, 1962, p. 52; P.Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963, p. 106, 111f.), Մաշաֆ-Կալսերի ճամապարհի վրա (A.Geotze, Rez.: J.Garstang and O. R.Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, "Journal of Cuneiform Studies" 14, 1960, p. 51f.) և այլն:
 13. Վկայված է նաև Šakutuwa ~ Šakadutuwa ձևերով (KUB II 2 III 1; KUB XXXVIII 12 I 24):
 14. RGTC, S. 342.
 15. KUB XIX 18 I 11', 14'. Shu Fr. Cornelius, Geschichte der Hethiter, Darmstadt, 1973, S. 142; S. Alp, Hethitische Briefe, 1991, S. 45.
 16. RGTC, S. 293f.
 17. S. Alp, "Belleten" XLIV, 1980, S. 58: Այս կարծիքին է նաև Ֆ. Հոմվինգ տեմ Կասուն ("Altorientalische Forschungen", Bd. 25, 1998/1, p. 52):
 18. J.Klengel, Das Corpus der Maşat- Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Hattuša, "Zeitschrift für Assyriologie" 85, 1995, S. 74ff.
 19. Մասնագիտների, շրջամում դեռևս ընդհանուր կարծիք չկա Վաղ կայսրության առաջին արքաների հաջորդականության հարցում:

- Մասնավորապես, պարզ չէ, քն արդյոք այս Թուղխալիյասը այդ անունը կրող առաջին արքան է (հետևաբար, մահ նոր արքայատոհմի հիմնադիրը), քն ոչ:
20. KUB XXIII 11/12 Rev. 27'-34' (հրատարակությունը՝ O.Carruba, *Beiträge zur mittel-hethitischen Geschichte*. I, "Studi Micenei ed Egeo-Anatolici" XVIII, 1977, S. 161ff.):
 21. KUB XXIII 14 Vs. 1-8 (O. Carruba, loc. Cit., S. 172):
 22. E.Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923, N. 7, S. 88ff.; մահ G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1999 (II հրատ.), N. 2, p. 13ff. (թարգմ.):
 23. Արմավանդասը Թուղխալիյասի որդին չէր, այլ որդեգիրը՝ Թուղխալիյասի և յագուիի Լիկարմատիի դուստր Ասմունիկալի ամուսինը, որը արդեն Թուղխալիյասի օրոք գահակեց էր հայտարարվել (R. Beal, *Studies in Hittite History*, "Journal of Cuneiform Studies" 35, 1983, pp. 115ff.):
 24. Տես վերը՝ ժամոթ. 1-2:
 25. KUB XXIII 72-ի զիտական հրատարակությունը և դրանում արտացոլված իրադարձությունները անփոփոխ են հատուկ ուսումնասիրության մեջ և արդեն պատրաստ են հրատարակության:
 26. Ph. H.J.Houwink ten Cate, *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380)*, Leiden, 1970, p. 62:
 27. Rev. 1.
 28. Obv. 43 ~ Rev. 16f.
 29. E.Forrer, *Hajasa-Azzi*, "Caucasica" IX, 1931, S. 6.
 30. H.G.Göterbock, *The Deeds of Suppiluliumas, as told by his son Mursili II*, "Journal of Cuneiform Studies" X, 1956, fragm. 13, 40ff.
 31. Այսպես կոչված "concentric invasion"-ը (տեքստի համապատասխան հասկանալը տես՝ A.Geotze, *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography*, New Haven, 1940, p. 21ff.):
 32. H.G.Göterbock, loc. cit., fragm. 2, 10, 13.
 33. Kbo VI 28, 11f.

ԼՈՐԵՏԱ ԴԱՆԵՂՅԱՆ

ԲԱՅԱՌԻԿ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

(Դիվան Եղիա Մուշեղյանի. գիտական նկարագրություն)

18-րդ դարի հայ ճանաչված անհատականություններից մեկը՝ բանահավաք, քաղաքական ու հասարակական գործիչ վաճառական Եղիա Մուշեղյանը (Կարնեցի, Աստվածատուրյան), թողել է հարուստ գրական ժառանգություն, որի պատմագիտական արժեքը գերազնահատելի դժվար է: Մեզ է հասել նրա հուշագրությունը¹, ինչպես նաև տարածանք մեծաթիվ վավերագրեր ամփոփող դիվանը: Վերջինիս հետ հաղորդակցվելու հնարավորության համար պարտական ենք, փաստորեն, Եղիայի համար դրամատիկ դիպվածին, քանի որ 1724թ. չարաբաստիկ հանգամանքների քերումով² Ռուսաստանում ձերբակալված Եղիա Մուշեղյանի դիվանը բռնագրավվեց և Մոսկվայի տաղբեր արխիվներում թափառելուց հետո ի վերջո հանգրվանեց «Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի» (ԱՅՈՒՔ) ֆոնդերից մեկում, որը կոչվում էր «Ռուսաստանի սոնչությունները Հայաստանի հետ»³: Դժվար է ասել՝ որտե՞ղ ապաստան կգտներ կամ կպահպանվե՞ր, արդյոք, դիվանը, եթե չձախտվեր Ե. Մուշեղյանի դիվանագիտական առաքելությունը, այն է՝ պարսից շահ Թահմասպի ուղերձները եվրոպական տերություններին հանձնելու Եղիայի ստանձնած պարտավորության կատարումը, որը տապալվեց Ռուսաստանում նրա բանտարկության պատճառով⁴:

Եղիայի անսպառ հետաքրքրասիրությունը, աշխարհ ճանաչելու ձգտումը, սերը գիտության հանդեպ պետք է որ իրենց կնիքը դնեին նրա ողջ գործունեության, անշուշտ, նաև դիվանի վրա: Նրա մեծածավալ դիվանը բովանդակում է նամակներ, հաշ-

վեճատյաններ, «ձեռքատետրեր», պարտավորագրեր, համաձայնագրեր ու առևտրական այլևայլ փաստաթղթեր, կտակներ, խնդրագրեր ու պետական պաշտոնական փախերագրեր, զանազան ցուցակներ և այլն: Առանձին ուշադրության են արժանի դիվանը հարստացնող ժողովածուները՝ տաղարաններ, բժշկարաններ, աղոթագրքեր, մահ քառարաններ, աստղագիտությանը, արհեստներին վերաբերող աշխատություններ, քարզամտություններ, ընդօրինակություններ և այլն: Եթե նկատի ունենանք մահ դիվանի նյութերի աշխարհագրական սահմանները (Իրան, Իրաք, Հնդկաստան, Անդրկովկաս, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եվրոպական երկրներ և այլն), ապա առավել պարզ կդառնա այդ նյութերի՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուրների, գիտական արժեքն ու կարևորությունը:

Մուշեղյանի դիվանի մասին առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ Լազարյանների հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուում⁵: Դիվանի առաջին հետազոտողը, ըստ էության, ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն էր, որը 20-րդ դարի 10-ական թվականներից գիտական շրջանառության մեջ դրեց այդ փաստաթղթերը: Հետագայում Մուշեղյանի ժառանգությանն անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, որի աշխատասիրությամբ լույս տեսավ դիվանից քաղված մամակները և որոշ այլ նյութերի ժողովածու⁶: Անշուշտ, կարելի է նշել մի քանի հեղինակների, որոնք «մեկուսի» զբաղվել են սույն ժառանգության հետ կապված այս կամ այն խնդրով⁷, իսկ Մուշեղյանին նվիրված զեկուցումներ լավեցին 1986-ին կայացած հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողովում, երբ մեր օրերում առաջին անգամ գիտական լայն լսարանին իրագեկվեց այդ կարկառուն գործչի և նրա դիվանի մասին⁸: Այդուհանդերձ, այս բացը լրացնելուն է միտված սույն հոդվածը: Նկատի ունենալով խնդրո առարկա նյութի յուրահատկությունը և ծավալը հարմար գտանք շեշտադրել բովանդակային մասը՝ առավելագույնս օժանդակելու նյութերի խորքային բացահայտմանը:

Հիշյալ արխիվում Եղիայի դիվանի թղթապանակները խմբավորված են յոթ «կապոցներում» (ըստ դիվանատան ցուցակի՝ «связка»), որոնք համարակալված են լատինական այբուբենի առաջին յոթ տառերի հերթականությամբ. ուստի թղթապանակը

կամ գործը նշվում է ըստ կապոցի և ապա՝ նրանում ընդգրկված գործերի հերթական համարի (A-1, B-5 և այլն):

Ինչպես կապոցները, այնպես էլ թղթապանակները կրում են դիվանատան պայմանական վերտառությունները (ռուսերեն), որոնք միշտ չէ, որ համապատասխանում են նյութերի քովանդակությանը:

Համատու ներկայացնենք կապոցների կազմությունը.

A — բաղկացած է 16 գործից (թղթապանակ), որոնք պարունակում են մամակներ, հաշվեմատյաններ, թարգմանական վարժություններ, բժշկական խորհուրդներ, քանաստեղծություններ, խրատներ, քարոզգիրք, աշխարհագրության դասագիրք և այլն: Ակնհայտ է, որ մեզնից բովանդակությունը չի արտացոլվել դիվանատան հետևյալ վերտառության մեջ. «Հապուչինի թղթերը»:

B — ամփոփում է 32 թղթապանակ հաշվեմատյաններ, խնդրագրեր, վկայություններ, մամակներ և այլն: Վերջիններս մեզ են հասել հիմնականում հեղինակի կողմից առանձնացված խմբերով՝ ըստ մամակագիրների, և կրում են Եղիայի համապատասխան նշումները: Այս բաժանումները, սակայն, որոշ թղթապանակներում խախտված են:

C — մեկ գործ է, որն ամփոփում է քարոզգրքեր ու եկեղեցական պատմություններ:

D — բաղկացած է 3 գործից, որտեղ ընդգրկված են նյութեր քերականության և բվարանության վերաբերյալ: Դիվանատան վերտառությունն արտացոլում է միայն առաջին մասը՝ «Հայկական քերականության թղթապանակներ»:

E — ամփոփում է 2 գործ մամակներ:

F — 2 գործ՝ մամակներ, իրերի ցուցակ և մի շարք այլ կարգի վավերագրեր:

G — կազմում է 5 գործ մամակներ, ինչպես նաև ամենատարբեր բեմաներով նյութեր. մինչդեռ դիվանատան վերտառությունն է՝ «Հայկական մամակներ առանց թարգմանության»:

Բոլոր կապոցները դիվանատան կողմից թվագրված են 1724թ., սակայն, վավերագրերը վերաբերում են 1703-1724թթ.: Գործերը տարբեր ծավալի են՝ 16 թերթից մինչև 200-ից ավելի:

Դատելով ըստ այն փաստերի, որոնք խոսում են Եղիայի խիստ ճշտապահության մասին, պետք է ենթադրել, որ նրա դիվանում կարգուկանոն է տիրել, մինչդեռ ներկայումս մամակների

շարքում են հաշվեցուցակներ, պարտավորագրեր և այլն: Անշուշտ, հարյուրամյակների ընթացքում արխիվից արխիվ տեղափոխությունների ժամանակ (կամ այլ պատճառներով), խախտվել է նյութերի դասավորությունը:

Ստորև ներկայացնենք յուրաքանչյուր թղթապանակ առանձին՝ ըստ կապոցների:

A-1

Թերթերը՝ 72, որոնցից գրվածները՝ 61: Եղիայի էջակալմամբ՝ 144 էջ: Մեծությամբ՝ 21,5×16 (15,5): Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ երկայուն, քառասյուն: Գիրը՝ հիմնականում շեղագիր: Սև թանաք: Կազմը՝ սովորաբար: Որոշ սկզբնատառեր՝ նախազարդ: Հեղինակ և գրիչ՝ Եղիա Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1710-1712թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Դիվանատան վերտառությունը՝ "Коммерческие счета Ильи Мушекова из роду Каспаровых"⁷: Մուշեղյանի նշումը՝ «Ակիզբն եղև դաֆտարիս թիւն ՌՃԾԹ (1710) ապրիլի մէկ օրն Արզուրում քաղաքի» (թ. 61):

Բովանդակություն

Մուշեղյանի հաշվեցուցակներն են: Էջի ծախս կողմում նշումներ են եկամուտների մասին, իսկ աջում՝ ծախսերի: Նշումների այս կամ այն խմբից հետո Եղիան տալիս է իր եկամուտների և ծախսերի գումարը: Վերջիններիս մեջ էին մտնում ապրանքների գումարներն հատկացված գումարները, առևտրի նպատակով երթևեկելիս ճանապարհածախսի, սննդի, օրհանի համար և այլ վճարումները: «Դաֆտարի» գրառումներն առատ նյութ են տալիս ապրանքների տեսակաճու, նրանց գների, դրամական միավորների, առևտրական կենտրոնների և հարակից շատ հարցերի մասին:

A-2

Թերթերը՝ 34 (Եղիայի էջակալմամբ՝ 69 էջ), երկուական թերթ սկզբից և վերջից՝ դատարկ: Մեծությամբ՝ 21,5×16,5: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ երկայուն: Սև թանաք: Կազմը՝ կաշեպատ դրոշմազարդ: Հեղինակ՝ Լավսի: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակ՝ 1719թ.: Վայր՝ Թավրիզ: Դիվանատան վերտառությունը ռուսերեն: Եղիայի նշումը՝ «Յամի տեառն 1719 հոկտեմբերի 3, Թաւրիզ: Գիրք խաղի»:

Բովանդակություն

Մուլա Ղուվսիի հեղինակած պարսից երգերի ժողովածու է՝ գրված հայատառ: Ընդգրկում է 127 բազմաժանր երգեր (ղազալ, խաղ, քայաքի, մանի, ասմունք և այլն):

A-3

Թերթերը՝ 164 (Եղիայի էջակալմանը՝ 382 էջ, սկսած 331-ից՝ դատարկ): Մեծությունը՝ 16,4×10,6: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը՝ միասյուն: Սև քանաք: Կաշեկազմ դրոշմազարդ: Ժամանակ՝ 1721թ.: Վայր՝ Թավրիզ: Դիվանատան վերտառությունը ուսերեն: Եղիայի նշումը՝ «Գիրք խաղից երաժշտականաց՝ հարմարեալ այլևայլ արանց... այսինքն քանաստեղծ արանց հնարեալ...»:

Բովանդակություն

Ժողովածուն ընդգրկում է տարածանր չափածո ստեղծագործություններ (տաղ, ասմունք, որդ, դազալ, քաջնիա, ալիֆհամա, լումարա, վարսաղի, մանի, դուբեյթ և այլն) մոտ 1000 քառյակ, որոնց մեծ մասը հայատառ թուրքերեն է, կան նաև աղբրեզաներեն, պարսկերեն և փոքրաթիվ հայերեն քանաստեղծություններ¹⁰: Վերջիններս պատկանում են Միրանի գրչին¹¹: Ժողովածուն ընդգրկում է նաև առակներ, առածներ, համելուկներ, ֆրանսիական միջնադարյան գրականությունից թարգմանված «Հովուական խաղ» քատերգությունը:

A-4

Թերթերը՝ 65: Մեծությունը՝ 16×10,5: Գրությունը՝ միասյուն: Վիճակը՝ լավ: Սև քանաք: Կաշեկազմ դրոշմազարդ: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Դիվանատան ուսերեն վերտառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Առ մեծագույն Աստուծոյ փառս. Գիր վասն բժշկութեան դեղորէից և զանազան փորձեցելոյ... և օվօք ընթեռնու գիրս, ուսանի դեղքս և շնորիէ հիվանդաց վասն փառացն Յիսուսի Քրիստոսի...»:

Բովանդակություն

Ժամանակի բուժական միջոցների մասին հետաքրքրաշարժ հավաքածու է, որի հեղինակն է քահանա Տեր-Գրիգորը, և որը ժամանակին ձեռքից ձեռք էր անցնում: Բացառված չէ, որ ներկայումս էլ այն կարող է օգտակար լինել լայն ընթերցողին, ինչու չէ, նաև՝ մասնագետին:

A-5

Թերթերը՝ 147 (1-4 և վերջին 5 թերթերը՝ դատարկ): Մեծությունը՝ 16,3×10,5: Վիճակը՝ լավ: Գրությունը միասյուն: Սև թանաք: Կաշեկազմ: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Գիրք հնարից և պէս պէս արուեստից և զանազան իրաց. քազում ժամանակաց հստաքնայ էյի, ցրիւ գրեայ, այսօր օրիննցի աստ և սկսեցա գրել...»:

Բովանդակություն

Առօրյայի քազում ոլորտներին վերաբերող օգտակար խորհուրդներ են (քժշկություն, կոսմետիկա, արհեստ, բուսաբանություն, հանք (գտնելու), որսորդություն, խաղեր, թվաբանական խնդիրներ, ձկնորսություն, հողագործություն և այլն)

A-6

Թերթերը՝ 106 (էջակալումը՝ 201-308): Մեծությունը՝ 15,5×11: Գրությունը՝ միասյուն: Անկազմ: Հեղինակ՝ զանազան: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակը՝ 1681թ., 1616թ., 1717թ.: Վայրը՝ Աստրախան: Դիվանատան ռուսերեն վերտառությունները՝ կազմված Բ. Չուգասզյանի կողմից:

Բովանդակություն

Ժողովածու է՝ կազմված տարբեր թեմաներով հնատիպ գրքերից, նաև ձեռագիր մատյաններից վերցրած նյութերից: Ընդգրկում է «Աղոթագիրք» (թ. 201-11): Կրոնական բովանդակության յանաստեղծությունից հատված (թ. 212-15): «Հիշատակարան» (թ. 217-18): Հատված հայերեն հնատիպ գրքից չորս տարրերի մասին (թ. 222-29): Հատված հնատիպ Աստվածաշնչից (թ. 230): «Բառգիրք վօլանդիզի» (թ. 233-59): «Առակ Սաղօմօն. գլխ. առաջին, համար 20» (թ. 260-62): «Ժոտակցություն վօլանդիզի» (թ. 257թ-259): «Բարոյախոսություն» (թ. 263-270): Աշխարհագրության դասագիրք՝ հեռաքրքիր աղյուսակներով, գծագրերով, տալիս է առաջին պատկերացումը աշխարհագրության մասին (թ. 271-303): Բարոյախոսություն (թ. 304-7): «Ժողովածու առակաց Սաղօմօնի» (թ. 308):

Ա-7

Թերթերը՝ 30: Մեծությունը՝ 33×22,5: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ երկու բուրդ միմյանց փակցրած: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1722թ.:

Բովանդակություն

Մարազություն ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 1-11): Զրուցարան ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 12-15): «Կախճան բարովագրի դնի այսպես» նամակի սկզբի և ավարտի ընդունված արտահայտություններ ֆրանսերեն (թ. 16թ): Հայերեն այբուբենը՝ ֆրանսերեն համարժեքներով (թ. 17թ): Առակներ հայերեն (թ. 18-19): Առակներ ֆրանսերեն և հայերեն (թ. 20-30):

Ա-8

Թերթերը՝ 16: Մեծությունը՝ 32,5×20,5: Գրությունը՝ քառասյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ սովորաբուրդ: Ժամանակը՝ 1718թ., 1720թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Դափտար Շամախու դրկած ընկերովի ապրանագն համար. եղև Թարվեզ յամի տեառն 1718 յունվրի մինն»:

Բովանդակություն

Բերված են 1718-1720թթ. Շամախու հետ կապված ապրանքների «օրացուցային» նշումները:

Ա-9

Թերթերը՝ 22 (մեծ թվով դատարկ էջեր): Մեծությունը՝ 33×22: Գրությունը՝ բազմասյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ միմյանց փակցրած թղթեր: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե.Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1719թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «1719թ. սեպտմբրի 17, Թարվեզ: Մատեան տիֆուիկի 2» (կազմի վրա):

Բովանդակություն

Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղի տնօրեն Բորեգարի տան իրերի ընդարձակ ցուցակ (թ. 18-22), որը ոչ միայն տալիս է 18-րդ դ. Իրանի բարձրաստիճան պաշտոնյայի կենցաղի հանգամանալի պատկերը, այլև՝ իրազեկում այս կամ այն տարածքի արդյունաբերական արտադրանքի մասին, քանի որ թվարկված իրերի կողքին շեշտվում է նրանց արտադրության վայրը (օր՝ Խոթասանի գորգ): Գործի մյուս մյուսերից (որոնք չեն արտացոլված դիվանատան վերտառության մեջ) ուշադրության արժանի է՝ «Հնդկաց ապրանքն ճոթեղեն» (թ. 5թ, 6, 5), որտեղ

քվարկված է կտորեղենի շուրջ 80 տեսակ, նրանցից յուրաքանչյուրի որակական հատկանիշները, զինը և այլն:

A-10

Թերթերը՝ 25 (Եղիայի էջակալմամբ 31-61՝ դատարկ): Մեծութունը՝ 31,5x20: Գրությունը՝ 2, 4 և 6 սյունակներ: Սև քանաք: Կազմը՝ սովաբաթուղք: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1717թ., 1723թ.: Վայրը՝ Շամախի: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան 4, որ է իմ քանիս համար ձեռցանոց» (կազմի վրա):

Բովանդակություն

Մուշեղյանի հաշվեմատյանների մի տարատեսակի՝ «ձեռցատետրերի» մեջ թվով չորրորդն է. «Ձոր ինչ առևտուր անեմ, գրեմ այս մատենիս»: Ավելի ուշ Եղիան նշում է. «1723թ. հուլիսի 4. սրանից հետո ինչ որ ունենամ, ծախս կողմում ունեցածս (գրեմ), այց կողմում՝ կորցրածս» (թ. 20):

A-11

Թերթերը՝ 46: Մեծությունը՝ 32,5x21: Գրությունը՝ երկսյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ սովաբաթուղք: Հեղինակ՝ Ֆուրբե: Գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակ՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը վերջին էջին է. «Ղեղնորոնքս բժշկական և պիտանի արվեստքս...» (թ. 45ր):

Բովանդակություն

Բժշկական ու այլապլ խորհուրդների ժողովածու (հիշեցնում է դիվանի A-5 գործը), որը քարգմանություն է ֆրանսերեն «Մադամ Ֆուրբե» և «Մուսեմոխ» գրքերից. քարգմանիչն է կապույին Հովհաննես Սկրտիչը, որը թուրքերենի էր քարգմանում, իսկ Եղիան վերածում էր հայերենի:

A-12

Թերթերը՝ 60: Մեծությունը՝ 32x20,5: Գրությունը՝ միասյուն: Կազմը՝ սովաբաթուղք: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառությունը: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան առաջին, որ կոչի կերպարան կամ տիպ քարովագրի... գոր ինչ քարովագիր գրել կամիմ, նախ տեղս գրեմ և համատիպն ուղարկեմ այլոց...»:

Բովանդակություն

Գործն ամբողջությամբ կազմված է մամակներից, որոնց կրկնօրինակները Եղիան ուղարկել է տարբեր ամձանց: Ընդհանրապես, մամակները մեծ թիվ են կազմում դիվանում և հանդիպում են շատ թղթապանակներում, քայց հիմնականում խմբավորված են 4 մատյաններում:

A-13

Թերթերը՝ 58: Մեծությունը՝ 33x21: Գրությունը՝ միասյուն: Կազմը՝ սովաբարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1719թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան երկրորդ, որ կոչի կերպարան կամ տիպ քարովագրի...»:

Բովանդակություն

Ամբողջովին մամակներ են, իսկ առաջին 2 էջին առկա է մախորդ մատյանի մամակների (ուղարկված և ստացված, որոնց մասին ևս նշումներ կան) ցուցակը, որտեղ ակնհայտ է մամակների քանակը, մամակագիրների անունները, ընդ որում՝ նշվում է, թե ո՞ր մամակներին է պատասխան տրվել, որոնց՝ ոչ:

A-14

Թերթերը՝ 54: Մեծությունը՝ 32,5x20: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Կազմը՝ սովաբարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1721թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտառություն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան երրորդ, որ կոչի կերպարան և տիպ քարովագրի...»:

Բովանդակություն

Նամակների երրորդ մատյանն է, որը սկսվում է մախորդ մատյանի՝ գրած և ստացած մամակների ցանկով (թ. 1-2), որին հաջորդում է Եղիայի տնօրեն Բորեգարի հետ մամակագրության ցուցակը (թ. 3)՝ համապատասխան քացատրություններով: Առկա է մաև 1721թ. հունվարի 1-13-ը ստացած մամակների ցանկը, ապա սկսվում են մամակների մախօրինակները:

A-15

Թերթերը՝ 52: Մեծությունը՝ 31x21,5: Գրությունը՝ միասյուն: Սև քանաք: Կազմը՝ սովաբարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Ռուսերեն վերտա-

ուրթյուն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան չորրորդ, որ գոչի կերպարան կամ տիպ բարովագրի...»:

Բովանդակություն

Ուղարկված մամակների չորրորդ և վերջին (հինգերորդը մամակներին չի հատկացվել) մատյանն է, որը դարձյալ սկսվում է մախորդ (երրորդ) մատյանի մամակների ցուցակով (թ. 1-2)՝ համապատասխան նշումներով:

A-16

Թերթերը՝ 20: Մեծությունը՝ 32,5x21: Գրությունը՝ միասյուն, երկսյուն: Կազմը՝ սովարաթուղթ: Հեղինակ և գրիչ՝ Ե. Մուշեղյան: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Ռաշտ (Գիլան): Ռուսերեն վերտա-
ուրթյուն: Եղիայի նշումը՝ «Մատեան հինգերորդ, որ կոչի կերպարան կամ տիպ բարովագրի... Եղև յերկիրն Կիլան Ռաշտ քաղաքին»:

Բովանդակություն

Գործը, թեև մախատեսված էր իբրև մամակների հինգերորդ մատյան, սակայն, իրականում ընդգրկում է հետևյալ նյութերը.

ա/ «Ճշիջան տարած ապրանքների ցուցակ» (թ. 1թ-3):

բ/ «Ճշիջանից քերածների մեջ՝ օտար կամ ծախած» (թ. 3թ):

գ/ «Նաղիից ետ վերցրած ապրանքներ» (թ. 4թ):

դ/ «Նաղիի գողացած ապրանքներ» (թ. 6):

ե/ «Հաշիվներ» (թթ. 7, 8-16):

զ/ Եղիայի կտակը Արութինին (թ. 18, 18թ):

է/ Հաշիվ և կտակի շարունակությունը (թթ. 9-20, 20թ):

B-1

Թերթերը՝ 36: Ժամանակը՝ 1723թ., 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Արգա, որ տվինք Մահմատալի խանին»:

Բովանդակություն

Մի շարք խնդրագրերի (արգա) կրկնօրինակներն են, որոնք Եղիան գրել է տվել պարսկերեն: Դրանք գլխավորապես վերաբերում են դրամական պահանջներին, սակայն կան մաև այլ խնդիրների շուրջ արգաներ. ուղղված շահին (թ. 5), է՛թեմադ-օդ-դոուլեին (թ. 1), դիվանբեկին (թթ. 10, 11), պատրիների անունից թագավորին՝ «ժամամին համար» (թ. 15թ) և այլն: Մեծադիր էջերի վրա այս պարսկերեն արգաների հակառակ նրնսին Եղիայի հայերեն նշումն է վավերագրերի հանգամանքների մասին:

B-2

Թերթերը՝ 100: Ժամանակը՝ 1719թ., 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Նախչվան, Էրզրում, Շամախի: Եղիայի նշումը՝ «Իմ եխապար Մովսեսին նմրայով (իմա՝ համարակալված) երկրորդ գրերն են»:

Բովանդակություն

Եղիայի երրորդը՝ Մովսեսից ստացած մամակներն են, Եղիայի համարակալմամբ՝ 100, որտեղ նշվում են, առևտրականի ատորյան, ապրանքներ, գներ, վաճառականների միջև փոխհարաբերություններ և այլն:

B-3

Թերթերը՝ 184: Ժամանակը՝ 1717-1720թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիք (թ. 19): Եղիայի նշումը՝ «Չարճի մատեանք են»:

Բովանդակություն

Մեկ տասնյակից ավելի մատյաններում գրանցված են Եղիայի ծախսերը տարբեր տարիներին և տարբեր նպատակներով նվիրատվության, հագուստեղենի, սննդի, ձիերի խնամքի, կենցաղային պետքերի և այլն:

B-4

Թերթերը՝ 10: Ժամանակը՝ 1716թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Կնիքներ (թթ. 2, 5): Եղիայի նշումը՝ «Ոսկերիչ Մաթեոսի գրերն է նմրայով»:

Բովանդակություն

Ոսկերիչն իր մամակներում Եղիային գրում է թանկարժեք բարերի փոխամակության, ոսկու առևտրի, գների մասին:

B-5

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1717-1721թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Ղևոնդի ծախսի ցուցակն է»:

Բովանդակություն

Հաշվեցուցակներ են՝ դրամատան, այլևայլ մանր ծախսերի: Նաև՝ երկրաչարժ (թ. 14), իրերի ցուցակ (թ. 19-20), «Մեր թշնամիքն են Թարվեզ» (թ. 18թ):

B-6

Թերթերը՝ 28: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Գանջա, Շամախի: Կնիքներ (թթ. 16-18, 21-24): Եղիայի նշումը՝ «Էրզրումեցի... Խալիլ աղի բարովագրերն է»:

Բովանդակություն

Նամակներում սովորական առևտրական առօրյան է: Ընչտվում են՝ մորթեղենի, ոսկեղենի գները, վաճառքի վայրերը...

Բ-7

Թերթերը՝ 30: Ժամանակը՝ 1715թ., 1720թ.: Վայրը՝ Գանջա, Ըամախի: Կնիքներ (թթ. 6թ, 8, 10, 14թ, 16թ): Եղիայի նշումը՝ «Գանճայեցի Եսայի վարդապետի որդի տիրացու Յուսէփի գրերն է»:

Բովանդակություն

Նամակների այս շարքը ցայտում օրինակ է առևտրի գործերում հոգևորականի մասնակցության վերաբերյալ:

Բ-8

Թերթերը՝ 24: Ժամանակը՝ 1715թ., 1718թ.: Վայրը՝ Գանջա, Ըամախի: Եղիայի նշումը՝ «Պ. Մունիէրին բարովագրերն է և պ. Թաթևոսի գրերն է»: «Էրզրումցի տեր Մելքոն իրիցու գրերը»:

Բովանդակություն

Դարձյալ հոգևորականների մասնակցությունն է առևտրական գործերին, ընդ որում, նամակների այս խումբը վկայում է, որ հոգևորականը կարող էր ի վերջո մվիրվել առևտրին:

Բ-9

Թերթերը՝ 20: Ժամանակը՝ 1716թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Գանջա: Եղիայի նշումը՝ «Ժմ ծնող մայր և մայրիկիս գրած ջուկ գրերն է»:

Բովանդակություն

Մայրը Եղիային կշտամբում է և սպասարում, որ գա և իր հայրական փվվող տունը նորոգի: Որոշակի մասնակցություն առևտրային գործերին մայրը ևս ուներ:

Բ-10

Թերթերը՝ 56: Ժամանակը՝ 1714թ.: Վայրը՝ Ատորախան, Ըամախի, Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 21թ, 32թ, 39, 42, 44, 48, 50): Եղիայի նշումը՝ «Ժմ եխպար Ղևոնդին նմրայով գրերն է. և առանց նմրա». «Մովսէսին նումրով բարովագրերն է»:

Բովանդակություն

Եղիայի եղբայրների նամակներն են՝ հարուստ տվյալներով առևտրական կենտրոնների, ապրանքների, գների, վաճառականի դժվարությունների մասին:

B-11

Թերթերը՝ 119: Ժամանակը՝ 1713–1716թթ., 1718թ., 1721թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Շամախի, Սպահան, Նիսաբոլ, Ասորսխան, Թավրիզ: Կնիք (թ. 92բ): Եղիայի նշումը՝ «Շամանին քարովագիրն է Էրզրոմցի դաքրչի որդի»:

Բովանդակություն

Նամակագիրը Եղիային տեղեկացնում է վաճառքի համար պիտանի ապրանքների մասին (խումկ, լեղակ, սուրճ, համեմունք, քանկարժեք քարեր, ոսկեղեն, կտորեղեն), իրենց քարավանի կողովուման և առօրյա հոգսերի մասին:

B-12

Թերթերը՝ 15: Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Սպահան: Էրզրոմցի Գալուստի մամակներն են Եղիային:

Բովանդակություն

Ապրանքների թվարկումից զատ իրագելվում է նաև Թավրիզում քաղաքական և տնտեսական վիճակի մասին, շեշտելով, որ «խաղաղություն է և լավ առևտուր»:

B-13

Թերթերը՝ 33: Ժամանակը՝ 1717–1719թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Թավրիզ: Եղիայի նշումը՝ «Արութին Էրզրոմցու... գրերն է»:

Բովանդակություն

Նամակներում հիշատակվող ապրանքներից շեշտվում է՝ թուրք, թութուն, ձի, հրացան, լոնդրա, մետաքս, նաև տեղեկացվում է մաքսատան ու ճանապարհածախսի էժանացման մասին:

B-14

Թերթերը՝ 13: Ժամանակը՝ 1714թ., 1715թ.: Վայրը՝ Ստամբուլ, Գանճա, Էրզրում, Շամախի, Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 3բ, 7բ, 8, 13): Եղիայի նշումը՝ «Ժմ մօրքուրի որդի Գատպարին գիրն է և Էրզրոմցի ոսկեղենի որդի Ալեքսանին է»:

Բովանդակություն

«Մօսկովի արադի գովքը», ապրանքներ, գներ, հատկապես՝ մորթեղեն:

B-15

Թերթերը՝ 34: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 1բ–4բ, 6, 20բ, 26բ, 28բ): Եղիայի նշումը՝ «Միրզա Մումինի ախպօրցն գրած գրերն է, որ գրեցին աղա Մումինին» (թ. 1բ):

Բովանդակություն

Թվարկված են մի շարք անուններ, որոնց պարսկերեն այլևայլ գրությունների օրինակները Նոյան պահել է որպես վկայություն՝ «մեզ պարտ են»:

B-16

Թերթերը՝ 11: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Էրզրում, Թավրիզ: Կնիք (թ. 11): Նոյայի նշումը՝ «Վրացի Մելքոնին [գիրն է]» (թ. 3թ):

Այս և հաջորդ մի քանի խիստ փոքրածավալ թղթապանակների բովանդակությունները, որոնք վերաբերում են առևտրական առօրյային, կրկնում են միմյանց:

B-17

Թերթերը՝ 10: Ժամանակը՝ 1721-1722թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 40, 42, 45): Մարգսի նամակը:

B-18

Թերթերը՝ 49: Ժամանակը՝ 1711-1712թթ.: Վայրը՝ Շամախի, Թավրիզ: Վարդանի նամակները Նոյային:

B-19

Թերթերը՝ 12: Ժամանակը՝ 1717-1723թթ.: Վայրը՝ (՞): Կնիք (թ. 3թ): Օվանեսի նամակը Նոյային:

B-20

Թերթերը՝ 17: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Հակոբ վարդապետի նամակը Նոյային:

B-21

Թերթերը՝ 95: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Էրզրում: Դազարի (Մարգարի) նամակը Նոյային:

B-22

Թերթերը՝ 2: Ժամանակը՝ (՞): Վայրը՝ Էրզրում: «Մահոտեսի Մարգսի գրերն են»:

B-23

Թերթերը՝ 44: Ժամանակը՝ 1718-1723թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Մովսեսի նամակներն են:

B-24

Թերթերը՝ 138: Ժամանակը՝ 1717-1723թթ.: Վայրը՝ Էրզրում: Նոյայի եղբոր՝ Մովսեսի, նամակներն են:

B-25

Թերթերը՝ 47: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Էրզրում (*): Կնիք (թ. 47թ):

Բովանդակություն

Հաջի Արդուլ Բադլիի մամակն է (պարսկերեն) և մի շարք այլ մամակներ (Անտոնից, Սարգսից և այլն) տարբեր լեզուներով: Մանր հաշիվներ:

B-26

Թերթերը՝ 111: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Գանջա: Եղիայի կնիքը (թ. 91թ):

Բովանդակություն

Հիսուսյանների կարգից Մոնիեր Լեոնարդոսի մամակներն են, մաս՝ պատրի Պավլոյի, Ստեփան չելեպու և այլոց մամակները: Պատրիները գրում են Եղիային՝ հեռթական օգնության ակնկալիքով:

B-27

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1717-1718թթ.: Վայրը՝ Գանջա:

Բովանդակություն

Կաթուղիկ պատրի Թադեոսի մամակներն են Եղիային:

B-28

Թերթերը՝ 52: Ժամանակը՝ 1724թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (հայերեն, վրացերեն, պարսկերեն՝ թթ. 8, 28, 45, 48, 49):

Բովանդակություն

Մի շարք վկայագրեր են, որոնց թվում՝ դիվանբեկի շնորհագիրը «բաղնեցն համար»:

B-29

Թերթերը՝ 14: Ժամանակը՝ 1717-1718թթ.: Վայրը՝ Էրզրում:

Բովանդակություն

«Ժմ եխպարացած էրզրմցի քուռյի Սարգսի... գրերն է»:

B-30

Թերթերը՝ 78: Ժամանակը՝ 1718թ.: Վայրը՝ Թավրիզ: Կնիքներ (թթ. 3, 8, 9, 19, 20, 23թ, 24, 26թ... 51):

Բովանդակություն

Նամակներ են, հաշիվներ, մուրհակներ, վկայագրեր, պայմանագրեր և այլ փաստաթղթեր, որոնց կից՝ կնիքներ:

B-31

Թերթերը՝ 134: Ժամանակը՝ 1715–1721թթ.: Վայրը՝ Շամախի (°): Կնիքներ (թթ. 26, 27բ, 28, 36... 90):

Բովանդակություն

«Ապարաներու պարտնաց գրերն է»: Լատին կրոնավորների այլևայլ խնդիրների լուծման համար Եղիան միջնորդ էր իշխանությունների մոտ:

B-32

Թերթերը՝ 54: Ժամանակը՝ 1715–1716թթ.: Վայրը՝ Թավրիզ, Գանջա, Սպահան: Կնիքներ (թթ. 44...):

Բովանդակություն

«Բազում արանց և կանանց գրեանք են»: Իսկ 41–րդ թերթից սկսած պարսկերեն ցուցակ է «Նաղիին գողացած ապրանագ», ապա՝ բարձրաստիճան անձանց ուղղված խնդրագրեր են զանազան հարցերով:

C

Թերթերը՝ 73: Ժամանակը՝ 1723թ.: Վայրը՝ (°):

Բովանդակություն

Եկեղեցական պատմություններ, քարոզգրքեր, ֆրանսերեն ձեռագիր (16, 5, 11), հայերեն դավանաբանական տեքստ (Եղիայի ձեռագիրը չէ):

D-1

Թերթերը՝ 143: Ժամանակը՝ 1721թ.: Վայրը՝ գյուղ Խլիջան:

Բովանդակություն

Ֆրանսերեն–ռուսերեն բառարան՝ ֆրանսատառ (թթ. 1–43), հայերեն–ֆրանսերեն բառարան՝ հայատառ (թթ. 44–120), հայերեն և ֆրանսերեն քերականական վարժություններ՝ հայատառ, ֆրանս–պարսկերեն բառարան՝ ֆրանսատառ (թթ. 129–143):

D-2

Թերթերը՝ 69: Ժամանակը՝ 1724թ.:

Բովանդակություն

Հայերեն–ֆրանսերեն բառարան՝ հայատառ:

D-3

Թերթերը՝ 34: Ժամանակը՝ 1715թ.: Վայրը՝ Շամախի:

Բովանդակություն

«Գիր արհեստին համարողութեան», տետր առաջին «Արհեստ համարողութեան, որ պիտանի վաճառականաց»:

E-1-2

Կապույին Ռոչեֆորի՝ Թավրիզից և Աստրախանից տարբեր անձանց ուղարկված նամակներն են՝ հայերեն, ռուսերեն և պարսկերեն:

F-1

Թերթերը՝ 194: Ժամանակը՝ 1717թ., 1722թ.: Վայրը՝ Շամախի, Թավրիզ:

Բովանդակություն

Թավրիզում Նոյայի տնօրեն Բորեգարի նամակներն են Նոյային (վաճառականի առօրյա, քանկություն Իրանում, կողոպուտ ճանապարհներին):

F-2

Թերթերը՝ 30... Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Սպահան:

Բովանդակություն

Իրերի ընդարձակ ցուցակ է, որոնք Թավրիզի երկրաչարժից հետո Նոյան պահ էր տվել Նաղուն, որի կողմից հետագայում այն յուրացրել էր:

G-1

Թերթերը՝ 178: Ժամանակը՝ 1716-1722թթ.: Վայրը՝ Մոսկվա, Պետերբուրգ:

Բովանդակություն

Նամակագրություն, հաշիվներ, պարտավորագրեր, ընձաներ շահին:

G-2

Թերթերը՝ 135: Ժամանակը՝ 1716-1720թթ.: Վայրը՝ Աստրախան, Մոսկվա, Պետերբուրգ:

Բովանդակություն

Տեր-Ավագի նամակներն են (նամակ-պարտավորագրեր, մուրհակներ, կտակ, հաշվեցուցակ (թթ. 109-131):

G-3

Թերթերը՝ 203: Ժամանակը՝ 1714-1719թթ., 1723թ.: Վայրը՝ Մոսկվա, Պետերբուրգ, Շամախի, Աստրախան:

Բովանդակություն

Տեր-Ավագի հետ կապված գրություններ և նամակներ, պարտամուրհակներ, հաշվեցուցակներ: Ռուս-պարսկական առևտուր: Մաքս: Թուրքերեն-հայերեն քառաբան:

Թերթերը՝ 189: Ժամանակը՝ 1722թ.: Վայրը՝ Սպահան, Մոսկվա:

Բովանդակություն

Առևտրական կապեր Մոսկվայի հետ: Հայ-ֆրանսերեն բա-
նարան՝ հայատառ (թթ. 153-175):

Թերթերը՝ 124: Ժամանակը՝ 1712թ., 1717-1721թթ.: Վայրը՝
Ղում, Խլիջան, Գիլան, Նիսաբոլո, Աստրախան:

Բովանդակություն

Առևտրական գործարք Մոսկվայի՝ հետ: Կտակ և կից՝ պար-
տավորագրեր: Եղիայի օրագրությունը: Հաշվետետր:

LORETA DANEGIAN

A UNIQUE HERITAGE

For the first time a scientific description of a unique divan (archive) is presented in the article which is inherited to the generations by the 18th century Armenian merchant, folklorist, social and political statesman Yeghia Karnetsi Musheghyan. The divan is kept in Moscow "in the Archives of Foreign Policy of Russia". The divan, which is of a great scientific interest, includes letters, commercial and official documents, different collections (songbook, medical book, prayerbook, dictionary, translation etc.). The geometric boundaries of the materials used in the divan spread from Iran, Iraqi, India, Russia, Turkey to European countries etc. This valuable divan is worth the attention of large scientific areas. The article includes all 61 files of the divan.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այն տալի հետևյալ վերառությունը «Պատմություն իմն կարճատուս ի վերայ անկուրեանց Եղիայիս Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրնցի ի ազգն խառնկաց...»: Բնագիրը պահվում էր Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարանում:
2. Ե.Մուշեղյանի համառոտ կենսագրությունը տե՛ս՝ Լ.Դանեղյան, «Հայաստան քանաստեղծությունների ժողովածու Եղիա Մուշեղյանի ղեկավարում» («Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Երևան, 1996):
3. "Архив внешней политики России "Историко-дипломатического управления МИД СССР, ф. 100 "Сношения России с Арменией". Зондны պատեղ է քերվել Մոսկվայի նախկին կենտրոնական արխիվներից մեկից (ГАФКЭ) 1724թ.:

4. Եղիայի քանտարկության գործի մասին տե՛ս՝ Լ.Ղանեղյան, Եղիա Մուշեղյանը՝ ռուսական կոլեմնորոշման ջատագով (նշվ. ժող., XVII, Երևան, 1998):
5. "Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа", т. I, М., 1833, с. 363–364.
6. «Եղիա Կարենցու դիմանք», աշխատանքությամբ Ա.Արքանյանի, Երևան, 1968:
7. Բ. Չուգասյան, Ա.Երևանի, Լ.Ղանեղյան և այլք:
8. Տե՛ս Լ.Ղանեղյանի և Բ.Չուգասյանի զեկուցումների դրույթները («Հայ միջնադարյան գրականության միջազգային գիտաժողով, 15–19 սեպտ., 1986, Երևան»):
9. Դիվանատան ռուսերեն վերատարգմանները մեջբերելուց այսուհետև ձեռնպահ կմնամք:
10. Մույն ժողովածուի մասին տե՛ս՝ Լ.Ղանեղյան, Հայատառ քանաստեղծությունների ժողովածու Ե. Մուշեղյանի ղեկավարմամբ (նշվ. ժող., էջ 197–209):
11. Տե՛ս՝ Մ.Սեփյազլ, Հայ քանաստեղծ Միրանի աղբյուրներում քանաստեղծությունները («Աղբյուրք. ԽՍՀ ԳԱ Նիզամու անվ. գրակ. և թվգր. ինստ.–ի աշխատություններ», Բաքու, 1956, աղբյուրներին):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԽՈՒՌԻ-ՈՒՐԱՐՏԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

Ինչպես հայտնի է, հայերենում միջին պարսկական, հունական, արամեական և ասորական փոխառությունների ստվար շերտից բացի, առանձնանում է մի այլ շերտ, որ հայտնի է «կովկասյան» ընդհանուր անունով: Այդ «կովկասյան» հորջորջված փոխառությունների թվին են պատկանում՝ այլ կովկասյանների կողքին, նաև խուտի-ուրարտական փոխառությունները¹: Խուտի-ուրարտերենը, ինչպես ցույց են տվել Դյակոնովը և Ստարոստինը², պատկանում է կովկասյան լեզվաընտանիքի հյուսիս-արևելյան (ըստ Դյակոնովի՝ արարոցյան³) ճյուղին:

Խուտի-ուրարտական ազդեցությանը հայերենում, բացի մի շարք սոցիալական (*աղախին*, *ծառայ*), մշակութային և տեխնիկական (*կնիք*, հավանաբար, *ագոս*⁴), բուսական (*խնձոր*, *սալոր*, *խաղող*, *ամանուխ*⁵), կենդանական (*ուղտ*) ուրտի և որոշ այլ փոխառություններից (*ծով*), վերագրվում է հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ սեռի քերականական կարգի բացակայությունը, ինչպես նաև ծայնավոր վերջնահնչյունի կորուստը՝ հնդեվրոպական փոփոխական շեշտը խուտի-ուրարտական նախավերջին վանկի կայուն արտաշնչական շեշտով փոխարինելու հետևանքով⁶:

Ստորև կներկայացվեն հայերենում խուտի-ուրարտական ազդեցության նոր օրինակներ:

Լ Հայերենին բնորոշ լ: դ և ր: ո հնչույթների հակադրությունը հատուկ չէ հնդեվրոպական լեզուներին, սակայն որոշ փաստեր թույլ են տալիս ենթադրել, որ խուտի-ուրարտերենը տաղբերակել է երկու կողքային (լատերալ), ինչպես նաև երկու թրթռում հնչյուններ:

Անշուշտ, հին լեզուների հնչյունային համակարգի լիակատար վերականգնումը անհնարին է, հատկապես եթե այդ լեզուներ-

րը գրանցվել է փոխառյալ՝ բաղրովին այլ հնչյունային համակարգ ունեցող լեզվի համար ստեղծված գրով: Եվ հենց նման օրինակ է մերկայացնում խուռի-ուրարտերենը, որի գրանցման համար հարձարեցվել էր շումերա-աքքադական սեպագիրը:

Խուռի-ուրարտական հնչյունային համակարգի ուսումնասիրման գործում լրացուցիչ բարդություն է ստեղծում նաև այն հանգամանքը, որ ծագումնաբանական տեսակետից այն փաստորեն մեկուսացած լեզու է: Թեև, ինչպես վերը նշվեց, խուռի-ուրարտերենի ծագումնաբանությունը կարելի է պարզված համարել այն, հատկապես, պատկանում է ալարոդյան լեզվաընտանիքի նույն ճյուղին, ինչ և ավարա-անդա-ցեղյան, դարգի-լեզգիական և վայնախյան լեզվախմբերը⁷, սակայն շատ ավելի վաղ է անջատվել նախալեզվից և հեռացել՝ ալարոդյան՝ միջավայրից, քան վերը նշված լեզուները: Այդ իսկ պատճառով խուռի-ուրարտերենի հնչյունային համակարգը զգալի փոփոխություններ է կրել և անհամեմատ ավելի աղքատ է նախալեզվի համեմատությամբ: Այսպես, օրինակ, այն կորցրել է՝ ալարոդյան՝ կոկորգային, կողքային բաղաձայնները և ետքմայիմների մեծ մասը:

Լ և ր հնչյունները պարունակող խուռի-ուրարտական քառերի համեմատությունը վերականգնված նախաալարոդյանների հետ ցույց է տալիս, որ Լ-ն համապատասխանել է նախալեզվի կամ Լ ձայնորդին, կամ կողքային շփականներին և պայթաշփականներին, իսկ ր-ն՝ ր ձայնորդին կամ կողքային պայթաշփական բաղաձայնի:

Ուրարտերենի ուղղագրությունը հնարավորություն չի տալիս պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք, ուրարտերենում Լ և ր հնչյուններ պարունակող գրանշանները արտահայտել են մեկ թե՞ երկու տարբեր հնչույթներ: Այդ իսկ պատճառով խուռի-ուրարտական փոխառությունների մեջ հայերենում, ինչպես նաև ուրարտական տեքստերում հանդիպող տեղանունների հայկական ձևերում *ա.թ* և *գ.դ* օգտագործման որևէ օրինաչափություն չի բացահայտվում:

Այլ է վիճակը խուռիերենում: Այստեղ վկայված ուղղագրական համակարգերից մեկը տարբերակում է Լ:Լ և ր:ր գույգերը: Ընդ որում Լ-ի համապատասխանությունը հայերեն *դ*-ին *աղա-խի*ն բառում (խ.-ու. *all-՝ տիրել արմատից) և խուռիերենի ր-ի համապատասխանությունը հայերեն *ռ*-ին (*ծառայ* բառում <

խոտ. *sarræ* 'ռազմագերի'*), թույլ է տալիս ենթադրել, որ կրկնակի 1-ով արտահայտված ինտենսիվ լատերալ պայթաշփականներից ծագող հնչյունը արտասանությամբ մոտ էր հայերեն *ղ-ին*, մինչդեռ կրկնակի *բ*-ով արտահայտվածը՝ հայերեն *թ-ին*:

Ի դեպ, սա միակ դեպքը չէ, երբ հայերենի տվյալները նպաստում են ուրարտական հնչյունային համակարգը պարզելուն:

Ինչպես վերը նշվեց, խոտի-ուրարտերենը կորցրել է բազմաթիվ ալարոդյան հնչյուններ, բայց պահպանել է ատամնային շփական և պայթաշփական բաղաձայնները: Սակայն պարզ չէ, թե արդյոք խոտի-ուրարտերենին հայտնի էին շչական հնչյուններ, քանի որ սեպագրում սուլական (սիբիլանտ) և շչական հնչյունները արտահայտվել են միևնույն նշաններով:

Zabahaē ~ *Ջավախք* համապատասխանությունը տվյալ դեպքում որոշիչ դեր կատարել չի կարող, քանի որ *Ջավախքը* ուրարտական տարածք չէր և, հետևաբար, այդ տեղանունը նույնպես ուրարտական չէր: Սակայն այս դեպքում մեզ օգնության են գալիս երկու վաղ արիական փոխառությունները հայերենում՝ *պայծառ* <*pati-ձar(a)na և *ծիրանի* <*čiranya⁹: Ինչպես տեսնում ենք, չնայած այն հանգամանքին, որ հայերենին հայտնի են շչական հնչյուններ, արիերենի շչական ձ-ին հայերենում համապատասխանում է սուլական *ծ* (c) հնչյունը: Այս փաստից հետևում է, որ այն միջնորդ լեզուն, որի միջոցով այդ բառերը անցել են հայերենին, շչական բաղաձայններ չի ունեցել: Իսկ քանի որ ամենահավանական միջնորդ լեզուն տվյալ պարագայում խոտի-ուրարտերենն է, եզրակացնում ենք, որ առնվազն այն բարբառում, որից այդ բառերը անցել են հայերենին, շչական պայթաշփականներ չեն եղել:

II. Հայերենում հնդեվրոպական ետնաքմային *g'* հնչյունը զարգանում է *ծ*-ի: Բացառություն է կազմում I դեմքի եզակի թվի անձնական դերանունը (< հնդեվր. *eg'o*), որտեղ սպատված *ծ*-ի փոխարեն ունենք *ս* հնչյունը (*bu*):

Խոտի-ուրարտերենում եզակի թվի առաջին դեմքի անձնական դերանվանական հիմքերն են *yes-* էրգատիվ և արսույտտիվ և **so-* թեք հոլովներում:

Հայկական և ուրարտական ձևերի աչքի ընկնող այս նմանությունը, անշուշտ, պատահականության արդյունք է, քանի որ կասկածից դուրս է հայկական դերանվան հնդեվրոպական և խոտի-ուրարտական դերանվան ալարոդյան ծագումը (հնմ. ալարոդյան *¹ez-/*zo-²): Սակայն ուրարտական դերանվան լույսի ներքո, կարծում են, իր բացատրությունն է գտնում հայկական դերանվան *ս* բաղաձայնը՝ սպասված *ժ*-ի փոխարեն: Դա ուրարտական համահունչ դերանվան ազդեցության արդյունք է:

MARGARIT KHACHIKYAN

HURRO-URARTO-ARMENIACA

It is generally accepted that besides a considerable number of Iranian, Aramaic, Syriac and Greek loan-words another ancient stratum known as "Caucasian" can be identified in Old Armenian. Among other Caucasian borrowings, to this stratum belong those from Hurro-Urartian (the latter term is used to denote all the variety of Hurrian and Urartian intermediate dialects not attested in texts).

Apart from a number of social, cultural, botanical, zoological terms and some other loan-words, the loss of genders as well as of the final vowel in Old Armenian are due to Hurro-Urartian influence.

In the paper further cases of Hurro-Urartian influence in Armenian are discussed:

1) the existence of two varieties of lateral and vibrant phonemes, unknown to Indoeuropean languages, but characteristic of Hurro-Urartian;

2) the presence of the sibilant *s*, instead of the expected affricate *c* in the first person singular personal pronoun *es* (< IE *eg'o), cf. the corresponding Hurro-Urartian pronoun **(j)es-* going back to the Proto-East-Caucasian (Alarodian) form **ez-*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոտի-ուրարտական աշխատանքային եզրը օգտագործում ենք նշանակելու տեքստերում չվկայված խոտի-ուրարտական բաբբառները:
2. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language, München, 1986.
3. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, op. cit., 97.
4. Ծագումով աքքադական այս բառերը անցել են հայերենի խոտի-ուրարտական միջնորդությամբ, տե՛ս I.M. Diakonoff, Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian, *Journal of the American Oriental Society* 105.4, 1985, 598-9.
5. Н.А.Мкртчян, Субстратные названия растений в армянском языке, *Древний Восток* 4, Ереван, 1983, 24-37.

6. I.M.Diakonoff, *Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian*, 602.
7. И.М.Дяконов, Алародин, *Вестник древней истории*, 1995 N1, 121
8. Չարլիսի է խոնի-չոսիւրիւիւի ըստարիւնիւմ (RS 8+11,III 31),
9. H.W.Bailey, *Annali del Istituto Orientale da Napoli*, 1959, 122, 124-125.
10. I.M.Diakonoff, S.A.Starostin, *op. cit.*, 81.

МАКСИМ ХАМОЯН

ПРОБЛЕМА ПРОЯВЛЕНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ (На материале курдского языка)

Языковая материя есть весь лингвистический потенциал в обобщении в сознании и подсознании языкового коллектива. Будучи особым проявлением материального мира, существующим в единстве звуковой и идеальной материй, она, в свою очередь, в реальности существует в своих проявлениях, отражающих разные состояния, в которых она находится или в которые она прибывает и само прибывание ее в различные состояния как выражение ее внутренних качеств, свойств и отношений. Проявлениями языковой материи являются прежде всего известные нам языковые и речевые единицы разных систем строения, затем их разнообразные проявления и проявления самих этих проявлений и т. д., а также сама речь (текст) как таковая в различных ее проявлениях, именуемых в науке речевыми разновидностями, стилями и т.д. Все эти проявления языковой материи, органически связанные между собой именно как проявления одной общей единой материи и образующие на этой основе единую, строго организованную систему проявлений, представляют весь каркас присущих проявлению специфических средств, способов и правил осуществления, определяющих собой возможность самоуправления, системного самоопределения, реализации и закономерного развития этой материи. В системе проявлений нет такого проявления, которое не возникло в результате проявления чего-либо материального, не являлось проявлением одного предыдущего звукового или идеального факта или же факта самой языковой материи. В зависимости от этого в ней нет абсолютно оригинальных, ни в чем не повторяемых реальностей. При потребности в представлении новых познанных

предметов, ситуаций и т.д. она не обращается к созданию все новых, абсолютно оригинальных звуков—фонем или комбинаций таковых, а пользуется обычно существующим составом их, определяясь тем самым в виде довольно эластичной, самодовлеющей системы, которая обеспечивает свои нужды своими собственными ресурсами путем их многообразного, многочисленного или бесчисленного повторения в необходимом количестве проявлений. Таким образом языковая материя выполняет свою великую языкотворческую и речетворческую миссию не путем наращивания все новой, чуждой раздражительности, оригинальной материи вширь, а на основе разнообразного проявления существующей материи вглубь. Существование языковой материи в проявлениях зависит от существования отражаемой ею действительности в проявлениях. В связи с этим вопрос о проявлении языковой материи не может быть поставлен в отвлечении от ее связи с материальным миром, особым проявлением которого она является. Но принятие во внимание этой связи, прежде всего, необходимо для понимания самого возникновения языковой материи и ее направленности на отражение и дифференциацию материального мира в его всевозможных проявлениях.

Внеязыковая действительность в реальности существует в совокупности своих проявлений, являющихся формами ее существования. Она познается человеком в этих формах—проявлениях и в них отражается языком. Такой объект действительности, как, например, "вода", являющаяся особым проявлением материи, реально существует и познается в таких своих проявлениях, как: холодная вода, теплая вода, прозрачная вода, пыльная вода, сладкая вода, морская вода, соленая вода, мутная вода и т. д., и т. п. Все эти и другие состояния, в которых может оказаться объект "вода", являются отдельными типами ее проявления в действительности, которые, как правило, получают языковое обозначение в виде словосочетания, являющегося особым типом проявления языковой материи. Такой же объект действительности, как действие "листья" ("танцевать"), в зависимости от ее направленности, времени ее совершения и от того, кто совершает его и т. д., обнаруживает около ста форм — физических проявле-

ний, в которых оно как стержень присутствует в своих различных модификациях. В прямой зависимости от этого обозначающее данное действие слово — имя действия — глагол "лечь" также представляется в соответствующем количестве парадигматических форм—проявлений, в которых оно присутствует как стержень в соответствующих модификациях. Это означает, что потребность в обозначении проявлений отражаемой действительности и проявлений этих самых проявлений удовлетворяется не посредством создания новых, абсолютно оригинальных слов и их возможных сцеплений, а только использованием проявлений существующих. Таким образом, языковая материя не отличается от остального материального мира некой иной формой существования. Она подчинена общему закону, присущему всей природе, частицей которой является человек. "Человек—продукт природы, развившийся в определенной среде и вместе с ней. Само собой разумеется, в силу этого, что продукты человеческого мозга, являющиеся, в конечном счете, также продуктами природы, не противоречат остальной связи природы, а соответствуют ей" (Ф.Энгельс). "Индивид общественное существо. Поэтому всякое проявление его жизни,— даже если оно и не выступает в непосредственной форме коллективного, совершаемого совместно с другими, проявления жизни,— является проявлением и утверждением общественной жизни. Индивидуальная и родовая жизнь человека не является чем—то различным". (К.Маркс)¹.

Языковая материя испытывает глобальный процесс проявления, зиждется на нем, бытует в проявлениях, в своей совокупности выступающих единой общей формой и способом его существования и реализации. Система проявлений языковой материи охватывает всю широкую сферу всевозможных форм ее существования, начиная со слов — первичных форм ее проявления и кончая конечной формой ее проявления в виде текста в любой разновидности его существования. Стало быть она гораздо шире, чем та сфера, которую принято называть сферой языковых и речевых единиц. Жизнь языковой материи в проявлениях сама по себе обуславливает необходимость исследования ее в проявлениях и, в

первую очередь, в их совокупности и на общем фоне их соотношений. Ибо любой другой путь исследования не соизмерим с задачей раскрытия ее природы, не может привести к познанию ее настоящей объективной формы существования и облеченного в этой форме внутреннего устройства. В зависимости от того, что первым шагом на пути осмысления языковой материи должно служить рассмотрение ее в проявлениях, принципиально важное значение приобретает интерпретация ее проявлений как особого явления, ее всевозможных проявлений в их соотношениях, перехода их из одного состояния в другое, причин и принципов этого перехода и самого перехода как особого процесса и т. д. Но все это уже представляет собой особую лингвистическую проблему нуждающуюся в специальной разработке. Ее, по-видимому следует отнести к общей проблематике проявления материального мира, которая, судя по всему, не только не разработана, но и как таковая, не поставлена в науке.

Итак, проблема проявления языковой материи представляется в лингвистике впервые. Она характеризуется прежде всего тем, что относится к числу проблем, которые в некотором роде возвращают исследовательскую мысль к истокам науки о языке, принуждая еще раз убедиться в существующих непреложных истинах и не предвзято обращаться к языковой действительности, принимая во внимание языковые факты в том виде, в котором они находятся в распоряжении языка. При этом следует отметить, что интерес к ней, к ее сущности и теоретическому осмыслению возник в связи с разработкой проблемы потребности в лингвистике² и выявлением у языкового знака нового, уникального в своем роде свойства — свойства удовлетворения потребности, условно названного в наших изданных работах лингвистическим назначением³. Признание этого свойства за основу научной дефиниции знака и в связи с этим выделение и разработка проблемы дефиниций в лингвистике⁴ привели к убеждению в целесообразности специального рассмотрения проблемы проявления языковой материи, ибо выяснилось, что лингвистическая наука не в состоянии построить единую систему взглядов на язык и его строй, не имея представления о главном механизме жизнедея-

способности и жизнедеятельности языка — проявления языковой материи, которым определяется устройство языка, его система и структура, его внутренние и внешние границы. Незнание же этого механизма, свидетельствующее о несовершенности существующих установок на разработку лингвистической проблематики и, в частности, создание общей теории языка на объективной основе, и сегодня продолжает препятствовать определению перспектив работы в этой области. Вопрос же о существовании языка в проявлениях не оказался в центре внимания языковедов, по-видимому, по разным причинам. А главная из них, несомненно, заключается в том, что лингвистика за всю длительную историю существования пользовалась методом раздельного рассмотрения типов языковых и речевых единиц, не пыталась исследовать их как единую систему проявлений языковой материи, определить их в их соотношениях в этой системе. Тем самым она изначально лишила себя возможности увидеть их такими, каковыми являются они и познать их реальные соотношения, без знания которых невозможно обозреть строй, систему и структуру языка, основанные на этих соотношениях. В результате рассмотрения языка в отрыве от самой его природной жизни в тени остались существенные факты языковой действительности, в связи с чем, придаваемые этой действительности описания отчасти оказались поверхностными, неполноценными. Об этом говорят и сами ученые — авторы общелингвистических исследований. В частности, полемизируя с исследователями в связи с обсуждением вопросов и проблем языковой структуры, авторы книги "Общее языкознание" Б.Н. Березин и Б.Н. Головин пишут, что "еще не удается увидеть язык таким, каков он на самом деле"³.

Осознание того, что языковая действительность и отражаемая ею действительность реально существуют в своих проявлениях, являющихся формами их существования и что, следовательно, их характеристика не возможна без знания всего многообразия форм и типов их проявлений и их соотношений, приводит к осмыслению ряда своего рода новых задач исследования языка, в своей совокупности образующих особую проблему в лингвистике, условно называемую здесь

проблемой проявления языковой материи. К числу этих задач можно отнести, в частности, рассмотрение языковой материи в плане его глобального проявления, познание природы проявления и регулирующего его механизма, выявление механизма построения проявлений языковой материи, раскрытие системы соотношений всего репертуара проявлений, освещение соотношений трех систем проявлений: системы проявлений языковой материи, системы проявлений мышления и системы проявлений отражаемой действительности и т.д. Что касается необходимости выдвижения этих и ряда других немаловажных задач, то она объясняется важностью результатов их решения для науки на пути достижения целенаправленности и эффективности в исследовании языка в дальнейшем, создания объективной картины языка в его структурной организации, определения перспектив основания теории проявлений и т.д. Разработка этих задач позволит также в ряде случаев корректировать путь, пройденный лингвистикой, представляющей несомненно большой материал, имеющий прямое или косвенное отношение к проблеме проявления языковой материи. На пути интерпретации сущности рассматриваемого явления—проявления языковой материи следует, прежде всего, констатировать некоторые общие положения, касающиеся выделения и определения проявлений и их дифференциации.

I. Любая связь или отношение между объектами действительности предполагает их реализацию в соответствующих проявлениях. Иначе говоря, в любом случае любая форма функционирования объектов действительности, в том числе и объекта языковой действительности, есть вместе с тем особая форма его проявления. Это означает, что встречающиеся в связной речи все элементы, равно как и образующие их компоненты, которые выделяются в результате сплошной сегментации, выступают в своих определенных проявлениях. Таким образом объекты действительности связываются друг с другом не сами по себе, а лишь в своих соответствующих проявлениях.

II. Количество проявлений объекта действительности обусловлено составом его внутренних качеств, свойств и отноше-

ний, определяющих собой вхождение в связь с другими соответствующими объектами.

III. Языковая материя проявляется через свои разнообразные и разнородные проявления не сами по себе, а из социальной потребности в ее реализации в языкотворческих и речетворческих целях путем ее самоопределения, направленного на ее приспособление к нормам и правилам создания речи, упорядочивания речевой деятельности, а затем и построения на основе речевых единиц структур более сложного характера и т.д. Исходным и главным фактором, обуславливающим эту потребность служит то, что отражаемая языковой материей действительность, существующая в проявлениях, требует своего адекватного языкового представления, обуславливающего необходимость в соответствующем проявлении языковой материи. Вопрос же о том, какими средствами и способами она справляется с решением этой сложной задачи, всецело касается выработанных в ней двух механизмов общезыкового значения: механизма проявления языковой материи и механизма построения самих проявлений этой материи.

Под механизмом проявления языковой материи имеется в виду совокупность приемов и правил осуществления процесса проявления языковой материи. Механизм (микромеханизмы) создания самих проявлений же представляют собой устройство, определяющее собой всю технику языкотворчества и речетворчества, т. е. совокупность средств, приемов и правил создания языковых и речевых единиц. Для строгого различения и дальнейшего описания этих механизмов представляется целесообразным сразу здесь же схематически представить их в их соотношениях и в той последовательности, в которой они представляют систему проявлений и ее структурную организацию.

СХЕМА

Механизма (микромеханизмов) проявления языковой материи
в его связях с механизмом (микромеханизмами) построения
проявлений языковой материи

Приведенная схема отражает две системно организованные отрасли языковой материи, в своем единстве создающие ее системную организованность:

а) Состав микромеханизмов построения проявлений языковой материи, в своей совокупности образующих технику осуществления проявления этой материи;

б) Механизм проявления и состав проявлений языковой материи в статистике и динамике. При этом состав микромеханизмов построения проявлений образует первый вертикальный ряд в схеме, а механизм проявления и состав проявлений языковой материи — второй. В нем стрелы между проявлениями означают:

1) Общее направление процесса проявления языковой материи по общей модели проявления в стадийной последовательности;

2) Преемственные и эволюционные отношения между проявлениями.

Общий ряд вертикально расположенных в схеме типов проявления языковой материи в их связях с соответствующими горизонтально представленными производящими их микромеханизмами отражает стадильность общего процесса проявления языковой материи, т.е. стадильную последовательность проявлений, в которой каждый тип проявления является отдельным, самостоятельным этапом или стадией проявления языковой материи. Этот ряд проявлений представляет собой их хронологию и подлежит строгой историко-лингвистической периодизации. В то же время стадильность процесса проявления языковой материи содержит прямое указание на стадильность процесса построения микромеханизмов образования проявлений, предполагает их хронологию и периодизацию. Таким образом, в перечне микромеханизмов построения проявлений также микромеханизмы представляются в их временной последовательности, т.е. в их стадильной дифференциации и классификации, в которой каждый из микромеханизмов выступает отдельным этапом последовательного построения общего механизма языкотворчества и речетворчества.

Хронологические ряды типов проявления языковой материи и микромеханизмов их построения раскрывают примечательную картину эволюции языка, его структурной организации. Из них видно, что будет видно и из дальнейшего изложения—описания каждого из типов проявления языковой материи, что структурная организация языка, прежде чем приобрести нынешний свой облик, прошла долгий эволюционный путь, типы проявления языковой материи и механизмы их построения возникли не сразу, не одновременно, а постепенно, один после и на основе другого на разных этапах исторического развития. По общей картине структурной организации языка, представленной хронологией типов проявления языковой материи можно судить об эволюции этой организации, об этапах и путях его становления, о модели ее формирования и о возникновении самой этой модели.

Схема механизма проявления языковой материи содержит указание на то, что социальная потребность в языковом общении обусловила создание механизма проявления языковой материи и микромеханизмов его разнообразного осуществления. При этом если разнообразие этих микромеханизмов зависит от потребности в создании соответствующего разнообразия проявлений языковой материи, то само разнообразие этих проявлений оказывается обусловленным потребностью в представлении разнообразных объектов действительности в их соответствующих проявлениях. В результате анализа соотношений проявлений отражаемой действительности и проявлений языковой материи выясняется, что языковая материя служит средством представления этой действительности в следующих формах ее проявления:

1. В форме познаваемых конкретных объектов — предметов, явлений, действий, состояний, их качественных и количественных особенностей и т.д., представляемых единицами двух подсистем языка — лексики и фразеологии;
2. В форме типов проявления познанных объектов, представляемых морфологическими и синтаксическими проявлениями (грамматическими формами) слов и фразеологизмов, синтаксическими словосочетаниями и их морфологическими и синтаксическими проявлениями — грамматическими формами;
3. В форме утвердительно или отрицательно констатируемых типов проявления объектов действительности, представляемых синтаксическими предложениями в их соответствующих грамматических и контекстуальных проявлениях;
4. В форме общих закономерностей сферы социальной и внесоциальной действительности, представляемых паремиями в их соответствующих проявлениях;
5. В форме определенного явления, ситуации, события и т.д., представляемых речью связной — текстом в виде диалога, монолога, повествования и т.д.

Приведенная классификация проявлений отражаемой действительности и их представителей — проявлений языковой материи представляет собой важную концепцию об их соотношениях, открывающую путь к дальнейшему изучению

связи этих двух рядов проявлений с проявлениями мышления и глубокому осмыслению проявления языковой материи и механизма его осуществления. Однако сразу же отметим, что результаты наблюдений в этом направлении, к сожалению, представляются здесь с учетом ограниченных рамок статьи. К тому же в ней в центре внимания оказался главным образом тот состав проявлений языковой материи, который отражен в приведенной классификации. Возникновение языковой материи из потребности в представлении отражаемой действительности сопровождалась потребностью адекватного представления этой действительности. Существование же отражаемой действительности в проявлениях обусловило необходимость проявления языковой материи, т.е. его существования в проявлениях и выработки механизма самого такого существования. Механизм проявления языковой материи, являющийся механизмом его существования — это его внутреннее устройство, приводящее ее в действие, обеспечивающее и упорядочивающее ее строго организованную и чрезмерно экономичную реализацию. При этом он может действовать только в стыковке с механизмом образования проявлений языковой материи, гарантирующим его годность обеспечивающим его стабильное и эффективное функционирование. Механизм построения проявлений языковой материи является внутренним устройством языкотворчества и речетворчества, приводящим их в действие. Он реально существует в совокупности большого количества разнообразных микромеханизмов, определяющих собой построение соответствующих типов проявлений языковой материи. Механизм проявления языковой материи является автоматически действующим устройством, обладающим специфическим внутренним строем и устойчивым, стабильным функционированием. Все, чему предстоит найти свою реализацию в языке и речи, подлежит самоопределению, подчиненному ему. Его составной и главной частью является универсальная модель проявления языковой материи, определяющая собой:

а) Осуществление всего процесса проявления языковой материи из потребности в ее самоопределении, направленном

на ее приспособление к нормам установления связей и отношений между ее проявлениями.

б) Характер расположения, (порядка размещения) проявлений в отношении друг к другу, их последовательности в общем процессе проявления языковой материи.

в) Строение структурной организации языка как формы его существования, позволяющее видеть ее в статике и динамике, в синхроническом и диахроническом планах.

Модель проявления языковой материи, имеющая большое познавательное значение, прежде всего, примечательна тем, что, формируясь в ходе эволюции самого процесса проявления языковой материи, а затем ставшая готовой, воспроизводимой моделью стабильного осуществления этого процесса, определяющей собой стадиальность самоопределения языковой материи, стала моделью структурной организации языка, моделью самого формирования этой структуры.

Из интерпретации функционирования (деятельности) этой модели в статике и динамике явствует, что языковая материя становится доступной для использования лишь путем стадиального самоопределения. Типы проявления в виде слова, словосочетания, фразеологизма самоопределяются в своих трех проявлениях:

а) опорном, исходном проявлении, характеризующем их как виртуальные знаки,

б) морфологическом проявлении, характеризующем их в аспекте морфологической организации,

в) синтаксическом проявлении, основанном на их синтаксической характеристике.

Что касается предложения и паремиологизма, то они кроме этих трех типов проявлений имеют и свои контекстуальные проявления, основанные на их контекстуальных особенностях. Последний тип проявления языковой материи — текст, завершающий стадиальную классификацию проявлений не самоопределяется, поскольку не нуждается в приспособлении к чему-нибудь.

В стадиальной последовательности проявлений:

а) Все типы проявления языковой материи, за исключением текста, как правило, входят в связь друг с другом толь-

ко после обязательного прохождения процедуры морфологического самоопределения в своих синтаксических проявлениях (а в случае предложения и паремиологизма — и в контекстуальных), основанных на их синтактико-сочетательных, дистрибутивных отношениях.

б) В системе проявлений каждое проявление представляется как автономное образование, служит ее самоопределением из особой потребности и обладает свойством удовлетворения этой потребности, являющимся основой его лингвистической дефиниции.

в) Каждое проявление языковой материи представляет собой особый этап ее самоопределения и вместе с другими проявлениями образует совокупность этапов ее самоопределения, лежащую в основе их стадильной классификации.

г) Каждое проявление представляет совокупность однотипных единиц, образующих отдельную, самостоятельную подсистему в общей иерархии подсистем проявлений языковой материи — языка, служащую предметом изучения отдельной научной дисциплины.

д) Проявления языковой материи образуют единую систему средств ее разностороннего самоопределения, и строятся неизолированно друг от друга, а через проявления одного в другом в стадильной последовательности и нередко с привлечением необходимых средств деривационного и реляционного преобразования.

Модель проявления языковой материи в достаточной степени содержит указание на общезыковую закономерность, заключающуюся в том, что все новое возникает в форме и подобии старого, предыдущего. Это видно, в частности, из характера выявляемых системных соотношений проявлений в ходе всего процесса проявления языковой материи. Так, согласно модели проявления языковой материи в стадильной последовательности проявлений:

а) Каждое предыдущее проявление в своем особом качестве — проявлении выступает означаемым последующего проявления. Тем самым каждое последующее проявление в плане материальном оказывается проявлением предыдущего проявления. Это общее правило строго соблюдается и в слу-

чаях, когда означаящим последующего проявления вместо одного проявления выступает сцепление однотипных проявлений. Оно лежит в основе всей системы соотношений проявлений, определяя собой их стадияльное возникновение и последовательность в системе. В частности, паремиологизм в плане материальном является проявлением предложения и в стадияльной классификации проявлений следует за ним, что означает: предложение существовало до появления — возникновения паремиологизма в системе языка. Согласно модели проявления языковой материи предложение существовало и до возникновения фразеологизмов со структурой предложения, т.е. фразеологизмов, которые в плане материальном являются проявлением предложения. Само предложение, в свою очередь, в плане материальном является проявлением синтаксического проявления одного слова или сцепления синтаксических проявлений слов и в стадияльной классификации следует за ними. Из этого следует, что предложение как таковое исторически возникло после и на основе синтаксического проявления одного слова или сцепления синтаксических проявлений слов в виде словосочетания. Во всяком случае, из модели проявления видно, что словосочетание, такое являющееся проявлением сцепления синтаксических проявлений слов, существовало до появления предложения, которое в стадияльной классификации следует за словосочетанием. Одновременно за словосочетанием, являющимся семантическим проявлением слова, следует фразеологизм со структурой словосочетания, выступающий в плане материальном проявлением его. Далее, само синтаксическое проявление слова является проявлением его морфологического проявления. А морфологическое проявление слова, в свою очередь, является проявлением его номинативного проявления. Само слово в номинативном проявлении в плане материальном является проявление фонемы или сцепления проявлений фонем. Что касается речи — текста, которым завершается первая фаза общего процесса проявления языковой материи — фаза перерастания одних проявлений в другие проявления, о которой речь идет дальше, то он в отличии от паремиологизма, в плане материальном являющегося проявлением предложения, в

том же плане является проявлением сцепления контекстуальных проявлений предложения, выступающим выражением определенной общей идеи, сюжета. Таков в общих чертах характер соотношений проявлений языковой материи во всей их иерархической системе, где каждое последующее проявление как носитель нового содержания возникает в форме — материальной оболочке предыдущего (старого) проявления, демонстрируя материальную преемственность, лежащую в основе соотношений проявлений и определяющую собой строгую организованность их иерархической системы. При этом следует добавить, что особое качество, в котором каждое предыдущее проявление выступает означаемым последующего проявления, заключается в его потенциальном существовании в составе данного проявления, где оно выступает метасемантическим образованием, выражение и содержание которого служит вместе, совокупно выражением нового метасодержания. С этой точки зрения каждое последующее проявление есть "предыдущее проявление (план выражения) + новое метасодержание (план содержания)". Иначе говоря, в стадильной классификации проявлений языковой материи каждое предыдущее проявление в составе последующего проявления существует потенциально. Тот факт, что каждое последующее проявление как носитель нового содержания, выдвинутого в нем на передний план, является в плане материальном проявлением предыдущего проявления, указывает на то, что оно потенциально сохраняет в себе содержание его, а через него и содержание всех предыдущих проявлений. Так что при знании механизма проявления языковой материи можно осмыслить в каждом последующем проявлении весь состав структурно-семантической организации всех предыдущих проявлений и характер их иерархических соотношений. В частности последовательный анализ паремииологизма приводит сперва к выделению из его состава предложения, являющегося его означаемым, а затем через анализ самого предложения выделяется его означаемое в виде синтаксического проявления одного слова (если оно слово-предложение) или сцепления синтаксических проявлений слов (или фразеологизмов). Далее, путем анализа самого синтаксического проявления слова

выделяется его означающее в виде морфологического проявления, а при анализе самого морфологического проявления слова выделяется его означающее в виде слова в его опорном, исходном, номинативном проявлении, являющемся, в свою очередь, проявлением фонемы или сцепления проявлений фонем.

б) Материальные и идеальные стороны проявлений, представляющих собой разные этапы стадияльного проявления языковой материи, очевидно, обнаруживают разные соотношения. Если в плане материальном они обнаруживают преемственные отношения, которые выражаются в том, что в общей стадияльной последовательности каждое проявление возникает в форме (рубашке) предыдущего проявления, в одних случаях привлекая для своего построения отдельные реляционные средства—актуализаторы, то в плане идеального содержания они обнаруживают эволюционные отношения, выражающиеся в том, что в стадияльной последовательности каждое проявление является некоторым развитием предыдущего проявления в сторону его качественных изменений, происходящих по принципу "от простого к сложному". В частности анализ смысловых отношений проявлений в их стадияльной классификационной системе приводит к раскрытию примечательной картины, отражающей этот принцип. Эта картина представляется в виде:

I. От понятия номинативного (слова) к типам его проявления в виде:

а) номинативно—морфологического (морфологическая форма слова),

б) номинативно—синтаксического (синтаксическая форма слова),

в) номинативно—семантического (синтаксическое словосочетание),

г) номинативно—характеризующего, квалифицирующего (фразеологизм)⁶;

II. От номинативно—синтаксического или номинативно—синтаксического и/или номинативно—семантического и/или номинативно—характеризующего, квалифицирующего к сужде-

нию (предложение) и от суждения или суждений к умозаключению (паремиологизм)⁷.

Однако данное отличие в соотношениях между проявлениями в плане означаемого и означающего, по-видимому, не является существенным отличием, поскольку принцип "от простого к сложному" присутствует в обоих случаях. В частности, преемственные отношения между проявлениями в плане материальном в большей или меньшей степени являются вместе с тем и эволюционными, поскольку каждое предыдущее проявление в своей цельности является развитием предыдущего. Иными словами, преемственные отношения между проявлениями в плане материальном также обнаруживают тенденцию развития от простого к сложному. Например, выступление предложения означающим паремиологизма в виде потенциального предложения уже является свидетельством эволюционного отношения между предложением и паремиологизмом. На этом основании правомерно думать, что проявления языковой материи находятся между собой в преемственно-эволюционных отношениях.

в) Общий процесс проявления языковой материи на своем долгом и сложном пути обнаруживает две формы своего осуществления, которые определяются и как две фазы этого процесса:

I) Форма перерастания одних проявлений в другие проявления.

II) Форма преобразования проявлений в слово.

Большинство проявлений языковой материи способно демонстрировать обе формы.

Проявлениями языковой материи, которые возникают в результате перерастания, являются все без исключения проявления — слово, словосочетание, предложение, фразеологизм, паремиологизм и текст, и их проявления. Что касается проявлений, преобразующихся в слово, то ими являются только слово, словосочетание, предложение и фразеологизм в их синтаксических проявлениях.

Проявление в форме преобразования является непосредственным продолжением проявления в форме перерастания, образующего вместе с ним своеобразный круговорот об-

щего процесса проявления языковой материи. Этот круговорот начинается образованием слова и в совокупности отдельных кругооборотов и через них завершается преобразованием проявлений в слова. Он свидетельствует о том, что удовлетворение потребности в образовании слова, словосочетания и предложения, а вслед за ними и фразеологизмов, паремиологизмов и текста является лишь частью результата деятельности механизма проявления, частью первой и решающей, но не менее важной является и вторая часть, заключающаяся в дальнейшем преобразовании проявлений в слова. А это означает, что эволюционный процесс языкотворчества и языковой системы в целом протекает в своеобразной спиральной форме и определяется действием самодавящего механизма проявления языковой материи, обладающего самодеятельным устройством и самоуправляемостью, придающей языку в целом свойство самоуправляемой системы, обеспечивающей и гарантирующей его жизнеспособность и жизнедеятельность.

г) Проявления языковой материи обнаруживают общезыковое правило построения, которое заключается в том, что они образуются по структурно-семантическим моделям, допускающим наполнение общего типового значения (при различиях в частных проявлениях этого значения) и общей типовой материальной структуры (при различиях в частных проявлениях этой структуры). А образование проявлений по структурно-семантическим моделям зависит от их природы как образования — проявления, т.е. в конечном счете обусловлено характером самого механизма проявления языковой материи. Так, если проявления одного типа (например, паремиологизмы) в плане материальном являются проявлениями соответствующих проявлений предыдущего типа (предложения), то они уже оказываются носителями одной общей типовой материальной структуры и могут различаться только частными проявлениями этой структуры. С другой стороны, система проявлений языковой материи знает одно общее правило их появления. Одни из них возникают как выражения разнотипных семантем, другие же — семантем однотипных. При этом разнотипные семантемы оказываются в разнотипных материальных структурах, а однотипные — в однотипных. Словом,

выбор материальной структуры определяется характером семантем. Выходит, что проявления языковой материи с одной и той же материальной структурой являются носителями однотипных семантем, т.е. обладают общей типовой семантемой (при различиях в частных проявлениях этой семантемой). В частности, все синтаксические словосочетания, являющиеся семантическим проявлением слова, обладают общей типовой семантемой в виде общего понятия о типе проявления предмета, обозначаемого данным словом. А все паремиологизмы, имеющие структуру, предложения, обладают общей типовой семантемой в виде умозаключения. Языковая система в виде системы проявлений языковой материи, в общих чертах представленная в схеме, определяется как система структурно-семантических типов проявлений, связанных между собой преемственными и эволюционными отношениями. Она существует — функционирует и развивается в свойственной только ей структуре, являющейся структурой или структурной организацией языка. Соотношения между системой и ее структурой скорее напоминают соотношения между предметом и его признаком, которые не отделимы друг от друга. Если системой является совокупность структурно-семантических типов проявлений языковой материи, связанных между собой преемственными и эволюционными отношениями, то структурой является форма, строение самой системы, которое заключается в строгом порядке расположения проявлений в их стадильной последовательности по единой модели проявления языковой модели. Поскольку модель проявления языковой материи является моделью формирования и существования структуры языка, то нет необходимости искать пути ее раскрытия, так как она в раскрытом виде представлена самой системой языка, самим языком.

MAXIM KHAMOYAN

THE PROBLEM OF MANIFESTATION IN LINGUISTICS
(ACCORDING TO THE KURDISH LANGUAGE MATERIALS)

The language substance exists in reality in its own manifestations, making up in the aggregate a form of its existence, its structural organization, which is built up

by the stage Principal on the basis of successive and evaluational relations between manifestations.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. А.А.Леонтьев, Возникновение и первоначальное развитие языка, М., 1963, с. 3.
2. М.У.Хамоян, К проблеме потребности в лингвистике (на материале фразеологии курдского языка). — Историко-филологический журнал АН АрмССР, 1987, N1/116, с. 172-182.
3. М.У.Хамоян, Основы фразеологии курдского языка, автореферат доктор. дис., М., 1989, с. 7.
4. М.У.Хамоян, Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка). — Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, ХУП, Ер., 1998, с. 209-229.
5. Ф.М.Березин, Б.Н.Головин, Общее языкознание. М., 1979, с. 142.
6. М.У.Хамоян, Основы фразеологии курдского языка. Ер., 1988, с. 82.
7. М.У.Хамоян, Лингвистическое назначение и модель образования паремиологизма (на материале курдского языка), В сб.: Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, ХУП, Ер., 1996, с. 210-222.

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈՉՄՈՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ «ԵՂՔԱՅԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՉ

Միջնադարյան գրականության նմուշների ճիշտ մեկնաբանումը մեծապես կախված է այն սոցիալական և մշակութային համատեքստի իմացությունից, որում ձևավորվել է տվյալ երևույթը: Հայոց և պարսից միջնադարյան պոեզիայում հաճախ ենք հանդիպում բառերի, որոնք իրականում տերմինի արժեք ունեն և մեծապես առնչված են ժամանակի հասարակական երևույթներին:

11-12 դդ. սկսած, արևելյան աշխարհում ձևավորվում և կայանում է սոցիալական մի ինստիտուտ, որն ավելի միասնական էր դարձնում այնտեղ քնակվող ժողովուրդների ձգտումները, վարքագիծը, բարոյական արժեքները: Դա «Եղբայրությունները» ֆենոմենն էր, որի նպատակն էր միավորել նույն արհեստի, նույն դասի մարդկանց, կամ էլ նույն կրոնական-միստիկական ուսմունքի և ազանդավորական ուղղությունների կրողներին:

«Եղբայրությունները» իրենց կառուցվածքով, հարաբերությունների աստիճանակարգով և վարվելակարգը պահպանելու պարտավորությամբ, ինչ-որ չափով արտացոլում էին ավատատիրական հասարակարգի մոդելը. կառուցված էին ենթակա-ստորադաս հարաբերության վրա, որը յուրահատուկ երանգավորում էր ստանում տարրեր տիպի միություններում՝ վարպետ-աշակերտ, ավագ-կրտսեր, շեյխ-սալեք, մորշեղ-մորեղ ևն: Այդ միությունների կայացման կարևոր փուլը, նրանց համեմատաբար անկախ տնտեսավարումն էր, համընդհանուր բարոյական չափանիշների խիստ կիրառումը և համապատասխան շահներով (դասային, կրոնական ևն) պայմանավորված կուռ համակարգի ստեղծումը: Այդ

ամենով հանդերձ, նրանք հաճախ վերածվում էին ուժային կառույցի և անգամ չէին ենթարկվում իշխանություններին:

Հատկապես իսլամա-քրիստոնեական սահմանամերձ գոտիներում, ժողովուրդների լայն հաղորդակցության պայմաններում, ուր փոխներթափանցումները էական բնույթ էին կրում, «Եղբայրությունները» կրոնական և էթնիկ տարբերակումներից բարձր էին կանգնած, ինչն էլ այդ ինտոլիտուտի հումանիտատական ելությունն էր կազմում:

13-րդ դ., Երզնկայում (որ «Հայաստանի դատական հողի»¹ վրա էր) գործող «Եղբայրության» անդամների վարքն ու վարվելակարգը կարգավորող կանոնադրությունը մեզ է հասել «Սահման և կանոնք միաբանութեան եղբարաց...» անվամբ²: Մերձավոր և միջին արևելքում գործող հարյուրավոր եղբայրություններ կային և մեզ հայտնի կանոնների միայն հպանցիկ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ անկախ բնույթից (հոգևոր, աշխարհիկ) և գործառույթից, եղբայրությունները համընդհանուր արժեքներ էին մեծարում. հավատ, մեծահոգություն, հյուրընկալություն, հանդուրժողականություն ևն: Խորասանյան միություններից մեկի կանոնագրքի (որը ի դեպ շարադրված է հայտնի պարսիկ սուֆի Աբու Մայիդ Աբու ալ Խեյրի կողմից) մի քանի կետի համեմատությունը Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնի հետ, ասվածի ապացույցներից մեկն է.

Չի կարելի նստել ու քամբասել մզկիթում, ինչպես նաև այլ սուրբ վայրերում:

Հարկ է միասին աղոթել:

Հարկ է բազմաթիվ անգամ աղոթել գիշերով:

Երեկոյան և գիշերային աղոթքների միջև ընկած ժամանակ հարկ է զբաղվել պարտադիր աղոթքների կրկնությամբ:

Չի կարելի ճաշակել սևուց առանց մեկմեկու:

Հարկ է օգնել աղքատներին և բոլոր նրանց, ովքեր ունեն դրա կարիքը, նրանց, ովքեր հակված են միամտալ համայնքի անդամներին, ինչպես նաև՝ համբերատար հոգալ նրանց խնամքը³:

Ահավասիկ Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնագրքի մի քանի ազդարարումները, որոնք ակնհայտորեն նմանատիպ առաքիլություններ են քարոզում (հավատ, զսպվածություն խոսքում, հյուրասիրություն, գթասրտություն, կարեկցություն ևն):

Չքերանն, որ Աստուծոյ անուանն խոստովանող է եւ հաղորդական, ի յիշոցաց սուրբ պահեցեք եւ յամենայն ազտեղի խառնից եւ մի զԱստուծոյ ստեղծուածն զլեզուն սատամայի ամենք գործի:

Յամենայն սար երեք անգամ յաղաթս կացեք՝ ի լուսանալ սուրբն եւ ի ժամ ուտելոյ հացին եւ երէկունն ի ժամ քնոյն:

Շարաքն արն եւ կիրակէն անպատճառ եկեղեցին երթայք, որ զանտարանին ծայնն լսեք ու Քրիստոսի ծայնին լինիք արժանի եւ զպատարագն տեսանելով՝ զՔրիստոս տեսանէք:

... եւ ողորմութիւն աղքատաց քարեգործիցեք...

Եւ թէ որ յաղքատութիւն անկանիցի և ի յբաւորութիւն մարմնոյ անկանիցի, այլ եղբարքն ըստ կարողութեան եւ ըստ ուժոյ աւզմեացեն... :

Իսկ երբորդ զլուխն այն է, որ եւ այլոց քարի արասցեն, որ զան ի հեռաւոր աշխարհաց, եւ կամ ի սոցանէ զնան յայլ աշխարհ, աւգտին և աւգտեցուցանեն:⁴

Օրենքների և կանոնների մի հավաքածու է պարունակում պարսիկ Ալ Հաջվիրիի (մոտ. 11-րդ դ.) «Քյաշֆ ալ Մահօութ» («Առեղծվածայնի զաղտնագերծումը») սուֆիական երկը, ուր նմանապես ներկայացվում են աղոթքի կարևորության, ողորմության, առատաձեռնության և այլ խնդիրներ: Հատուկ զուխներ են նվիրված այն օրենքներին, որոնց շրջանակում «Եղբայրության» անդամները հարաբերվում էին այլոց հետ, հատկապես՝ օտարականների, ճամփորդների, աղքատների⁵: Հանգամանք, որին տեղ է տրվում նաև Երզնկայի «Եղբայրության» կանոնագրքում:

«Եղբայրություններում» ակնհայտորեն ընդհանուր է անհատի վարքի զարգացումը ձևավորող մի քանի փուլ, որոնցից են՝ համակեցության սիստեմը, սուբօրդինացիան, ներքին կարգապահությունը:

Այդ միությունները իրենց էթնիկական բազմազանությամբ, միավորում էին արհեստավոր-առևտրական դասի հոծ զանգվածներ: Հայտնի էին մասնագիտական համայնքներ, քաղաքներ և շրջաններ, որոնք առնչված էին «Եղբայրությունների» հետ: Արար ճամապարհորդ Էրն Բատուտան, հաղորդում է Փոքր Ասիայի բազմաթիվ քաղաքներում տարածված «Ալխի-Ֆիթիյան» կոչվող կազմակերպությունների (որոնց կանոնները կոչվում էին «Ճութուվաթման»), ինչպես նաև մեզ հնուաքրքրող Երզնկայի «Եղբայրության» մասին⁶:

«Ֆութուվայի վերաբերյալ հիշատակություններ կան բազմաթիվ աղբյուրներում, բայց այդ կազմակերպության մասին հստակ պատկերացում կազմելը բավական դժվար է: Ինքը՝ *Ֆութուվա* տերմինը, ծագում է արաբերեն *Ֆարա* բառից, որ նշանակում է պատանի, իսկ վոխաբերական իմաստով՝ ազնվաբարո մարդ (և ծագումով, և էությունը), «ասպետ»: Այդ տերմինի պարսից համարժեքն է «ջավանմարդը», որ բառի ճշգրիտ թարգմանությունն է: Ֆութուվա տերմինը սերում է ուշ ստեղծված հադիսից. «Չկա ասպետ, բացի Ալիից»⁷:

Միություններում համախմբված երիտասարդները տարրեր երկրներում տարբեր անուններով էին հանդես գալիս. հայոց մեջ՝ կտրիճ, տղա, մանուկ, եղբայր, մանչ, պարսից մեջ՝ *ջավան*, *փեսար* (տղա), *բուդաբ* (մանկահասակ): Վրաստանում դրանք *շարաբներն* էին (պարսկերեն), արաբական երկրներում *Ֆիթայիները*⁸: Հայոց մեջ մինչև օրս գործող *ջոմարդ* բառը իր ծագումով և իմաստաբանությամբ հենց նույն ջավանմարդն է (երիտասարդ), որ պահպանել է պարսից բառի սոցիալական բովանդակությունը՝ առատաձեռն, ազնվաբարո: Ե. Բերտելսը ենթադրում է, որ երիտասարդների միություններում իշխող գաղափարները և սուֆիական ուսմունքները միահյուսված են եղել⁹: Օրինակ, տեղեկություններ կան այն մասին, որ «Ալիի» գաղտնի արհեստավորական-միատիկական «Եղբայրության» և Երզնկայի մեզ ծանոթ միության միջև կապեր են եղել¹⁰: «Եղբայրություն» կոչվող սոցիալական ինստիտուտի հանգույցներից է նրանցում «գաղտնիության» հանգամանքը:

Երզնկայի «Եղբայրությունը» մինչև օրս դիտվել է որպես աշխարհիկ «երիտասարդաց միություն», որի կանոնադրության շարադրանքը հանձնարարված էր վարդապետ Հովհաննես Երզնկացուն: Վերջինս ռաբբերակում է եղբայր հասկացության բազմաթիվ երանգներ, կանգ առնելով այն տեսակի վրա, որը համամարդկային արժեքներ և չափանիշներ է մերձեցնում և վեր է կտնդանում էթնիկ և կրոնական սահմանազատումներից: Նրա կողմից շարադրված «Մահմանքը» կրում է քրիստոնեական քառոյագիտության կնիքը: Բազմաթիվ են աստվածաշնչյան ռճական ծակերպաններն ու ուղղակի մեջբերումները:

Մենք դժվարանում ենք Երզնկայի «Եղբայրությունը» համարել մի հույժ աշխարհիկ ֆեմոնեն, հետո հոգևոր-աղանդավո-

րական ազդեցությունից: Եթե ասվածին ավելացնենք նաև հավաստի այն տեղեկությունները, թե Երզնկայում էին ապաստանել բազմաթիվ աղանդավորներ, որոնց հոգևոր ուսուցիչը Գորգ անունով մեկն էր¹¹, որը միայն մտքում և ծածուկ էր արտասանում Հայր մերը, ապա պարզ կդառնա, որ միջնադարյան «Եղբայրությունները» մեծապես առնչված կամ էլ սերտաճած էին կրոնական ուսմունքներին և աղանդավորական ուղղություններին: Ինչ վերաբերում է «...ոչ ասել շրթմամբ Հայր մեր յերկինս...» երևույթին, ապա, դա ներքին աղոթք էր, հոգեվարժության ձևերից մեկը, որ կիրառվում էր տարբեր աղանդավորների պրակտիկայում (օրինակ սուֆիական «Նաղշեբանդիե» «Եղբայրությունում»): Այն հանգեցնում էր խոր մտասևեռման: Հավանական է, որ դրանց ընդհանրության արմատները գնում են դեպի բյուզանդական քարոյամատիկական ուսմունքը (խիլիսազմ):

Հասկանալի է, որ «Եղբայրությունները» մեծ դեր էին կատարում երիտասարդներին և նորելուկներին մտտիկից ծանոթացնելու և առավել խոր ուսուցանելու Մուրթ գրքերը: Ավելի ուշ շրջանում, սուֆիական «Եղբայրությունները» առավելապես դավանափոխության և խլամի տարածման եզրը լծակ էին դառնում: Հետևաբար, վերապահորեն պիտի մտածնալ հաճախ հնչող այն մտքին, թե դրանք իրենց հիմքում հանդուրժողական էին, վեր հավատքային խտրականությունից:¹²

Նույնիսկ սուֆիական-միատիկական «Եղբայրությունները» իրենց մեջ ներառել են բազմաթիվ աշխարհիկ անդամներին, անգամ կանանց, որոնց մուտքը այնտեղ չի արգելվել: Կանայք, ճիշտ է ունեցել են ակտիվ մասնակցություն, սակայն «չատ հազվադեպ են դարձել դերակիցներ...»¹³ Ինչ վերաբերում է Երզնկայի «Եղբայրությանը», ապա, կանանց անդամակցությունը հայտնի է դառնում ոչ միայն Կանոնադրության կետից՝ «...Յամեն ժամ ԺԲ (12) ծունր այր մարդն ես ի (20) ծունր կին մարդն...»¹⁴ այլ նաև՝ պոեզիա թափանցած ակնարկներից:

Երիտասարդ մարդկանց ակտիվ մասնակցությունը տնտեսական, քաղաքական, գաղափարախոսական-դավանական և մշակութային կյանքի իրադարձություններին օրվա պահանջ էր, կապված քաղաքների, արհեստների զարգացման, շուկայի դերի բարձրացման, ցեխային-արհեստավոր խավի ձևավորման, հասարակության մեջ «վերջը մարդու» դերի աշխուժացման հետ: Հի-

րավի, «Արհեստավորական եղբայրությունների՝ քաղաքներում զբաղեցրած առանձին փողոցները միաժամանակ շուկայի դեր էին կատարում, քանի որ բացի կիրակնօրյա շուկայական օրերից, մնացած օրերի արտադրանքը նույն շարքում էլ վաճառում էր արտադրող արհեստավորը: Նման փողոցներ կամ շարքեր եղել են Հայաստանի շատ քաղաքներում...»¹⁵:

Անտարկելի է այն փաստը, որ այդ ամենը խթանում էր նաև հայ գրականության մեջ աշխարհականացումը:

Իրանում, գրականությունը այլևս ֆեոդալական ամբողջի մեկնաշնորհը չէր, իսկ հայոց մեջ՝ դուրս էր եկել եկեղեցու պատերից: Այն ձևավորվում և զարգանում էր քաղաքային միջավայրում, ճկունորեն արձագանքում ժամանակի ոգուն, դառնում քաղաքովանդակ, ծառայում էր արհեստի մարդկանց, «պլեբսին»¹⁶:

Բանաստեղծներից շատերը անմիջականորեն կապված էին արհեստավոր խավերի հետ, անդամակցելով «եղբայրություններին», մյուսները՝ առավելապես արտահայտում էին քաղաքացու անհատական ինքնագիտակցությունը: Քաղաքային պոեզիայում ներգրավված էին տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև՝ տարբեր մասնագիտությունների կրողներ (մսագործ, ներկարար, դերձակ, վարտավիր, պայտար, կոշկակար, սուֆի, դերվիշ, քանաստեղծ ևն): Այն անմիջականորեն արտացոլում էր զարգացող քաղաքի սոցիալական կազմը, տնտեսությունը, ողջ կոլորիտը:

Պոեզիայի իդեալը դառնում է «ապահեղոսականը», ամենօրյան և սովորականը:

Կոստանդին Երզնկացին հայոց պոեզիայում շարժում հաղոտեց մոլորման, մոթոբքին (պոսկ. երաժիշտ), «եղբայրներին» և այլոց¹⁷:

Արևելյան շուկան իր ատրիբուտներով, քաղաքային հրապարակների և քաղամասերի (մահալ, քուչե) «հերոսը»՝ տղան, մանչը, կտրիճը իր վարքով ու բարքով դառնում են քանաստեղծականացման նյութ, մուտք գործում հայրեններ: 13-րդ դարի պարսից աղբյուր Մոհամադ Աուֆիի «Լուրաբ ալ ալբաբ» կոչվող ծաղկաքաղում (թագրյարե) պահպանվել են արհեստավոր քանաստեղծների անուններ. դրանք են՝ Ջոհարի (ոսկերիչ-ակնագործ), Հանայի (հինաչազործ), Արբեշումի (մետաքսագործ) ևն: Սակայն այդ շրջանի ամենահայտնի արհեստավոր-քանաստեղծը դերձակ

Մուզանի Մամարդանդին էր (պահպանվել է նրա Գիվանը): Նրա ինքնակենսագրական բնույթի դասիդեններից մեկից տեղեկանում ենք, որ նա արհեստավորական երիտասարդական մի միության է անդամակցել, որոնք կերուխումի և ասնձարձակ խրախճանքների մեջ են անց կացրել իրենց ժամանակը: Գուցե այդ է պատճառը, որ նրա ստեղծագործությունների ժողովածուն սկսվում է մեղայական բանաստեղծությամբ, իր գործած մեղքերի համար թողության հայցով: Մուզանիի հերոսներն են (բացի մեկենասներից)՝ վաճառար տղան, ներկարար տղան, դասարը, գլխարկագործ պատանին և այլք:

Առավասիկ մի օրինակ.

Լվացարար տղան՝ արև դեմքով գերում,

Մեր աչքերից հույզի արցունքներ է բերում.¹⁸

Գեղեցիկ պատանու և նրա մասնագիտական գործունեության տարբեր առանձնահատկությունների պատկերումը, ավելի ուշ, 15-16 դդ. պարսից գրականության մեջ ծնեց «Շահրաշուր» կոչվող ժանրը, որ բառացի նշանակում է «քաղաքի անդորրը խաթարող»: Դրանք այն արհեստավոր տղաներն էին, որոնք իրենց գեղեցկությամբ և աշխատանքի պահին դրսևորած հմայքով հուզում էին քուրդի սրտերը: «Շահրաշուրը» հանդես էր գալիս տարբեր ժանրային ձևերով:

Ժամանակաշրջանի էթնիկ-մշակութային պատկերը օրյիկ-տիվ ներկայացնելու, պատանիների մուտքը գրականություն, տարբեր կտրվածքներով քննելու համար, կանգ առնենք միստիկական (սուֆիական) միություններում գեղեցիկ պատանիների գործառույթի վրա: Հոգեվարժության տարբեր ձևերի հետ մեկտեղ՝ աղմկոտ խաղեր, պար, երաժշտություն, պտույտ, երգ, արտասանություն, հագուստների պատաստումն են, կիրառվում էր գեղեցիկ պատանիներին սևեռուն զենելու պրակտիկա:

«Քյաշֆ ալ Մահջուրում» հատուկ զբոսներ են նվիրված հոգեվարժության վերը նշված ձևերին¹⁹: Վերջինս կոչվում էր «Ալ նազար ֆի ալ ահդաս» (պատանիների հայումը): Գեղեցիկ պատանիները սուֆիական եղբայրություններում ղիտվում էին որպես սուրստանցիոն էության դրսևորում և նրանց գեղեցկության մեջ սևեռվելով, միստիկը առնչվում էր աստծուն: Մանչի նկատմամբ զգայական բռնկումներն ու այլ դրսևորումները բացատվում էին:

Դա մի փորձաքար էր սուֆիի կամքը ստուգելու: Այդ տիպի մեղի-տացիաներին մասնակցում էին միայն թրծված սուֆիները:

Բազմաթիվ են մմանօրինակ նկարագրությունները, որտեղ դրվատում են տղայի արտաքին բարեմասնությունները, հաճախ զգայական պատկերների ուղեկցությամբ: Հայտնի սուֆի շեյխ Խարադանիին են այս տողերը.

Միայն հայելու համար է հարկավոր մեզ այքը

Եթե չի տեսնում նրան, էլ ինչի է պետք այդ այքը²⁰:

Ֆախր ադ Դինն Արադին գրում է.

Երբ մենք հիշենք այն սրանչեյի պատանուն

Մեր հոգու քիմքը կբաղցրա...²¹

Դժվար է որոշակիորեն տարբերել, թե որ հեղինակի մտտ պատանու գովերգումը ինչ հենք ունի: Գուցե ճիշտ տարբերակմանը կօգնի մի շատ պարզ մտտեցում, միստիկ է գրողը, թե, ոչ: Մակայն դա էլ է անկայուն չափանիշ: Միջնադարյան համատարած ավանդականությունն է արժեքների համեմատաբար կայուն համակարգը իր պահանջներն էր թելադրում: Պոետները փորձում էին իրենց ուժերը բոլոր որակներում, հաճախ ընդունելով երևույթի ձևական, արտաքին կողմը, առանց խորամուխ լինելու էության մեջ:

Հետաքրքիր քննության նյութ է սուֆի բանաստեղծ Բաբա Թահեր Օրխանի մի քառյակը:

Էլի եկավ գիշերն, որ իմ հոգին այրվի

Ամբողջությամբ մոխրամա ու այրվի:

Մի դավարի (ջահել, կանաչ, խակ Ա. Կ.) համար,

Վախենում են, թե հավատս այրվի²²:

«Բաբա Թահեր Օրխանի մի քառյակի մեկնաբանության շուրջ» հոդվածում, Լ. Ասատիանին, վերը բերված քառյակի առաջին բեյթը ներկայացնում է որպես սուֆիական հոգեվարժանքի դրվագ: Աստծո հետ «ժամողիպումները» իրականանում էին առավելագույն գիշերները և լուսադեմին: Այրումը և մոխրամալը էքստագային մեթոդեցումն էր աստծո հետ, նրա մեջ տարրալուծվելը, Ես-ի կորուստ: «Մարգոտանգ» (պարսկ. բառացի՝ կանաչ գույն) բառույթը, ճշմարիտ ընդունելով որպես մետալինգվա, հեղինակը, կանաչ գույնը մեզ հայտնի տրամաբանությամբ զուգորդել է Մոհամեդի հետ, որ այս պարագայում, կարծում ենք, չորրորդ տողի իմաստը չի հիմնավորում²³:

«Մարզոսնզը» մատղայն է, որը համարժեք է մեր «մորճին» (վրաց. մորչի՝ դալար ճյուղ)²⁴ և այս համատեքստում, իսկապես, մետալեզվի արժեք ունի: Երբ պատանիներին հայելու հոգեվարժանքի պահին միատիկները կրքի դրսևորումներ էին ցուցաբերում գեղեցիկ մանչի մկատմամբ, նրա մեջ տեսնում էին ոչ թե աստվածային քացարձակ գեղեցկության արտահեղումը, այլ մարդկայինը, հողեղենը, երբեմն նույնիսկ ինքնասպան էին լինում: Կարծում ենք, քառյակի երկրորդ քեյթը պետք ըմնել այս համատեքստում:

Քազմարնույթ են միջնադարյան «եղբայրությունները» իրենց գործառույթով, կառույցներով, բովանդակությամբ, ծեսերով և կանոններով: Առավել բարդ և սակավ ուսումնասիրված են պետության և հոգևոր ուղղափառ ինստիտուտի հետ իրենց հարաբերություններով, իրար հետ ունեցած ներքին առնչություններով:

«Եղբայրությունների» էությունը, գրական-մշակութային աշխարհում դրանց դրսևորման ձևերը, ցույց են տալիս տարբեր էթնիկ-մշակութային աշխարհների զարգացման և շարժման (динамика) ներքին ընդհանրությունները, որ գալիս էր «Միջնադար» կոչվող ֆենոմենից: Տեղային առանձնահատկությունները նույնպես արտացոլում են դարաշրջանի աշխարհայացքն ու սոցիալական կենսակերպը:

ARMANUSH KOZMOYAN

ON THE PROBLEMS OF TYPOLOGY OF MEDIEVAL EASTERN SOCIETIES CALLED "BROTHERHOODS"

In the 11-th 12-th centuries a social institution called "brotherhood" was being formed in the eastern world: it combined its peoples' ambitions, behavior, and moral values. In conditions of people's communication it went far beyond religious and ethnic separation, particularly in Islamic-Christian contact areas.

The comparison of some items of the regulation of "brotherhood" in Yeznka, Armenia with those of a regulation of Khorasanian Union has indicated that despite their nature, both religious and secular, "brotherhood" esteem universal values: faith, generosity, hospitality, tolerance, etc.

In different countries, young people, within the unions used to turn up with different names (djavanmard, pesar, kirich, mounch), when getting into literature, poetry, in particular. The ideal of the poetry becomes "the deheroized" the humdrum, and the commonplace.

The nature of "brotherhood" the modes of their manifestation in literary-cultural area indicate the internal similarities of the development and dynamics of

various ethnic-cultural worlds, which derive from the "Middle Ages" phenomenon. Also, locality characteristics depict the ideology of the era and social lifestyle.

ՈՒՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Յ. Քիրալյան, Երիզա եւ նկերագր գաւառ, Պատմական համալսարանը, Ա. հատոր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1953, էջ 5:
- 2 Տես Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Ա, 1999, էջ 222-26:
- 3 Nicholson R. A. Studies in Islamic Mysticism, Cambridge, 1921, 46. Տես նաև՝ Ժ. Ս. Тримингем Суфийские ордены в Иране, М. 1989, с. 139-40.
- 4 Լ. Խաչիկեան, Նշվ. աշխ. էջ 224-25:
- 5 Qyashf al mahjub, talif Abu Al Hasan Osman-Ebn Ali Al Julabi Al Hajviri Al Ghaznavi, Be saf va ehtemam va tashih Valentin Jukovski, Leningrad, 1926
- 6 Тримингем, Նշվ. աշխ. էջ 146, 177. Travels of Ibn Battuta, N. A. Gibb, v. 2, Taeshner F. "Akhi", EI. Անդրկովկասում եղբայրությունների տարրերը դրսևորումների մասին տես՝ Մ.Յ.Գաբաշվիլի; Из истории социальных движений в Грузии 12 в. Сб. "Кавказ и Византия"; вып. 4; Ереван; 1984; А.А.Хачатрян, Трехязычная надпись из Егегиса. Сб. "Кавказ и Византия", вып. 3.
- 7 Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы; Избранные Труды; М; 1960; с. 522.
- 8 Գաբաշվիլի, նշվ. աշխ. էջ 21-24.
- 9 Е. Э. Бертельс, նշվ. աշխ. էջ 523:
- 10 Լ. Խաչիկեան, նշվ. աշխ. էջ 206:
- 11 Կոտանդին Երզնկացի, Տաղեր, Աշխատասիրությանը Արճնուտի Արապյանի, Եր., 1960, էջ 27:
- 12 Թուրքիայում «Եղբայրությունների» ղեմնկրատական, հումանիտական ինստիտուտը ավելի ուշ՝ 16-րդ դարում, այդանից և ազգայնամոլ ու անհանդուրժող բնույթ ստացավ: «Ժր զարգացման ջնքացքում բուրժուական կայսրության կրոնական և տնտեսական կյանքի առանձնահատկություններով օժտված՝ ֆորուվաթը, ըստ ամենայնի հանդիսանում էր միջնադարյան հասարակական մի հզոր հիմնարկ, որում ջնդրվում էին միաժամանակ կրոնակեց և արհեստակեց եղող բոլոր անհատներ միայն» (տես. Հ.Ս. Ամասեան, Մամր յերկեր, Լոս-Անջելես, 1987, էջ 587): - Կան նաև այլ օրինակներ. սուֆիական «Մկլեխ» «Եղբայրության» շեյխ, պարսից սուֆի բանաստեղծ Ջալալ-ալ-Ղիլմի-Ռումիի ղեմ տղեկում էին րազմաթիվ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ արաբներ, թյուրքեր, հրեաներ, հայեր, ասորիներ, հույներ: Նրանք գնում էին պատվարակի նստից աղմուսներ երգելով, Հնգամատոյան և Ավետարան կարդալով. տես՝ Zacrinkub Abdal Hossein, Pelle pelle ta molaghat khoda, Tebrat, 1374, 344. նաև՝ Вл.Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, М. 1941, с. 177.
- 13 Тримингем, նշվ. աշխ. էջ 146:
- 14 Լ.Խաչիկեան, նշվ. աշխ. էջ 224:

- 15 Առաքելյան Բ. Ն., *Քաղաքների մոր վերելքը 12-13 դդ.* (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, եր., էջ 564:
- 16 Մանրամասն տես՝ Ա.Կ.Կոզմոյան, Հայոց և պարսից միջնադարյան քնարերգության համեմատական պոետիկան, եր., 1977, գլ. երրորդ:
- 17 Կոտոանդին Երզնկացի, նշվ աշխ. էջ 156-57, 165, 192: Այդ ամենով հանդերձ, Երզնկացին միջնադարյան երկվիդված մտքի, կամկածների և հակասությունների մի օրինակ է: Նա շղարշված է անեղծվածայնով, նրա «խոսքի ծածուկ իմաստ», «Աշխարհիկ մի ընկալիք խոսք, այլ հոգևոր», «սարած են սիրոց», «զինի խենձ առանց շքումբ» և այլ արտահայտություններ, անշուշտ, միատիկական երանգ ունեն, իսկ հոգու պարտավորության և մարմնի զայրանդության մեջ այրվելը (Ի յերկուքիս միջին մե՛ նե՛ ի մեջ հերոյն վառել...) այդ ամենի quinta essentia-ն է:
- 18 Divane Suzani Samarghandi, Tehran, Babe "Robayun". Շահրաշուրի մասին տես Ahmad Golchin Mani, *Shahrasbuh dar adabiyate Farsi*, Tehran 1967, ինչպես նաև՝ Mohammad Jafar Mahjub, *Sabke Khorassani dar shere Farsi*, Tehran, 1324, էջ 677. А.Н.Болдырев, Зайнабдин Весафи, Сталинград, 1957, тл. 7. Е.И.Маштахова, Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе, М. 1972, А.Мирзоев, Свздах макола, Душанбе, 1977, с. 274, А.К.Козмоян, Проявление новых тенденций в развитии рубаи 12 вв. ВОН, 5, Ер., 1984, с. 43—49: Շահրաշուրը համասարնելյան քնույր էր կրում և 15—16-րդ դդ տարածված էր քյորքական, պարսկական, հնդկական, պակիստանյան տարածաշրջանների գրականությունների մեջ: Սալիդ Արդղլահի ընթրքչմանը՝ «Տերմինարանորին «Շահրաշուրը» օգտագործվում է րանաստեղծության այն տեսակի վերաբերյալ, որը անպայման պարունակում է հիշատակություն տնտեսական կամ քաղաքական խառնակության մասին կամ էլ սոցիալական տարրեր խավերի նկարագրություն՝ իրականացված երգիծանքի, համոքի կամ պաթալավզրի միջոցով» (տես՝ Теория жанров литератур Востока, М., 1985, с. 62):
- 19 Qyashf al mahjub, նշվ աշխ. էջ 542:
- 20 Մեջբերումը կատարել ենք Բերտելսի նշվ. աշխ. էջ 323:
- 21 Дроздов В. А. К проблеме изучения суфийской терминологии. Сб. Незаменимость и новизна художественного мира; Памяти Е.Э.Бертельса; М. 1999; с. 91.
- 22 Л.Ю.Асатиани; К толкованию одного четверостишия Баба Тахира Уриан. Сб. Ислам в истории народов востока, М. 1981; с. 167—168.
- 23 Նույն տեղում:
- 24 Նոր քաղզիրը հայկազնան լեզուի, Վենետիկ, 1837:

НЕРСЕС МКРТЧЯН

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ ДВУРЕЧЬЯ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Обстоятельное изучение лексики армянского языка выявляет большой семитский пласт, состоящий в основном из аккадских слов и относящийся преимущественно к земледельческой культуре, ее инструментам, процессам обработки земли и полученных продуктов.

Как известно, внимание специалистов давно привлекает тот факт, что армянские слова, относящиеся к земледельческой культуре, не этимологизируются на основе индоевропейских корней, как бы не старались это доказать некоторые специалисты, исходя из индоевропейского характера армянского языка.

Этот факт констатирован также в книге "История армянского языка" Р.Ачаряна: "Удивительны земледельческие термины протоармянского языка. Вопреки нашим представлениям, протоармяне не богаты словами этого порядка. Многие названия земледельческих инструментов, как *шаб*, *хор'*, *kandriw*, *p'oçcx*, *tap'an*, *çak'an*, *hecanoç*, *hoseli* и т.д., не имеют индоевропейского происхождения, потому и не существовали в протоармянском языке. Даже те инструменты, названия которых индоевропейские, такие, как *bah*, *bir*, *t'i*, будучи земледельческими, являются скорее пастушескими или сельскохозяйственными"¹. При отсутствии общих земледельческих терминов в армянском и других индоевропейских языках можно говорить об очень ранней дифференциации индоевропейских племен, которая, видимо, произошла до перехода этих народностей и племен к оседлому образу жизни. В.Порциг, говоря о некоторых греко-армянских лексико-семанти-

ческих параллелях 3-го тысячелетия до н.э., отмечает отсутствие в обоих языках земледельческих и юридических терминов, встречающихся в других и.-е. языках; он объясняет это фактом отделения армянского языка от других европейских языков (греческого) в глубокой древности².

А. Камменхюбер выдвигает тезис, согласно которому древнеармянский отделился от общендоевропейского языка раньше всех других индоевропейских языков, и даже раньше хеттского³.

Эти многочисленные термины, в которых отражен почти полный цикл земледельческих работ, без исключения объясняются аккадским или имеют аккадский "облик" (транскрибирование, суффигирование), редко — арамейским, тем более, что они иногда отсутствуют в других семитских языках. Часть из них, несомненно, принадлежит к ареальной лексике, а основная часть имеет семитское (очень редко также шумерское) происхождение. Это обстоятельство исключает рассмотрение таких параллелей, как арамейские или арабские заимствования (древнееврейский путь заимствований исключен или маловероятен).

"Аккадизмы" или "аккадские заимствования" армянского языка можно было бы назвать и "месопотамскими", как поступает А. Салонен⁴, исходя из наличия некоторых слов шумерского происхождения, но речь здесь не только о культурном аспекте влияния, но и о лингвистическом.

Поскольку орудия и инструменты чаще всего носят названия тех действий, для исполнения которых они предназначены, следовательно, и объясняться они должны на том языке, на котором получили свои названия. Например, от русск. "тесать" имеем "тесак", "колоть" — "колун", "резать" — "резак" и т.д.

По поводу армянского названия "соха, орало" В. Бдоян по праву замечает: "Первоначально такоже не было названием инструмента... В дальнейшем слово, обозначающее действие, распространилось на конкретный инструмент"⁵.

Вероятность заимствования земледельческих терминов армянского языка возрастает и в связи с тем фактом, что Дауречье, Малая Азия, Ближний Восток считаются родиной

рукоятчных кривоградильных орал и некоторых других земледельческих орудий, которые, по данным этнографических и археологических материалов, почти без существенных изменений до сих пор употребляются в Армении и сопредельных странах. Не надо забывать, что одомашнивание животных, в частности, овец, также происходило в Северном Двуречье—Загросе, а быка — на Тавре⁶.

Двуречье — одна из колыбелей древнейших цивилизаций нашей планеты, и несомненно, что такой близкий ему регион, как Армянское Нагорье, не мог не подвергнуться ее влиянию. Оседлость населения этого региона способствовала раннему развитию многих ремесел, архитектуры, математики, астрономии и особенно земледелия и ирригации, которые достигли наивысшего уровня развития в Месопотамии еще в 4—3 тысяч. до н.э. Началом развития примитивного земледелия в Армянском Нагорье, в Закавказье и Малой Азии является период 6—5 тысяч. до н.э., а более развитая и продуктивная форма земледелия, основанная на орошении полей водами речных паводков и каналов Междуречья, появляется позже. Однако история Армении этого и доурартского периодов пока почти не изучена. В своей книге "История Армении" Н.Адонц, касаясь этого вопроса, заключает: "В вопросе судьбы и названия Армении в шумеро—аккадскую эпоху — фактически мы находимся в полной темноте"⁷. "В каком состоянии была Армения в шумеро—аккадскую эпоху? Была ли составной частью цивилизованного мира и как она называлась в этом далеком прошлом — об этом абсолютно ничего не известно"⁸. Но там же автор делает логический вывод: "Армения, по стечению обстоятельств, по своему географическому положению не могла быть изолированной от месопотамской цивилизации"⁹.

К такому же выводу приходит также Джеймс Мелаарт. Опираясь на новые данные, на всех картах включенные в книгу "О цивилизации Двуречья в IV—III тысячелетиях до н.э." он отмечает сферу влияния культуры Месопотамии юг Армении, средние течения Тигра и Евфрата¹⁰. По всей вероятности, Армянское Нагорье и в дальнейшем служило прибежищем для переселенцев и беженцев с Юга, из Месопотамии. У М.Хоре-

наци есть упоминание о том, что до прихода Айка в Армению здесь поселились наследники Ксисутра¹¹. Сохранились также сведения об ассирийских беженцах в сообщениях ассирийских лазутчиков, о которых упоминается в Библии. Так, например, лазутчик Ашшурдурпаниа сообщает Саргону II из Шуприи о покровительстве царя Шуприи, который не только предоставляет ассирийским беженцам участки земли, поля и сады, но и поселяет их в своей стране¹². Это подтверждается также сведениями, взятыми из "Письма Ассархаддона богу Ашшуру": ".../Небл/юдущие слова Ашшура, царя богов, не чтущие моего владычества, /.../ разбойники, воры и те, кто согрешил грехом, пролили кровь, /...коман/диры, областеначальники, надзиратели, правители, начальники бежали в Шуприю"¹³. Очевидно, что в Шуприи поселялись не только простые смертные и рабы, но и недовольные ответственные лица и знать. Кроме того, мы должны учесть также господствующую роль аккадского языка и до этих переселений в Малой Азии, начиная с 3-го тысяч. до н.э., когда в тесном контакте с местным населением были аккадские торговые фактории (Канеш = в греческих источниках — Мазаха, арм. Мажак, Урша = в арм. источниках Урха/Урфа и т.д./).

Надо учесть и то обстоятельство, что при формировании армянского народа немаловажная роль принадлежала именно местному населению — разным племенам и народностям, которые обитали здесь еще до прихода фрако-мушских (фригийских) и скифо-сакских племен. Если армяне — это пришельцы, которые появились на территории Армении только в 12-6 вв. до н.э., а никак не раньше, как на этом настаивают сторонники фригийской теории генезиса армянского народа, то они должны были принести с собой уже бытующие в своей лексике земледельческие (индоевропейские) термины, так как в это время на Балканах и в Малой Азии греки, фригийцы и прочие индоевропейские народы уже занимались земледелием и, следовательно, имели все необходимые для земледелия инструменты, поэтому вряд ли они нуждались в заимствовании таких слов. Тем более, что индоевропейские племена фригийцев, якобы составившие ядро армянского народа, при ассимиляции с прочими местными народами не могли забыть

свои термины полностью и заново заимствовать их у чужих, ассимилированных народностей.

Нет сомнения в том, что в истории каждого народа очень важное место принадлежит именно земледельческим терминам — названиям инструментов, процессов обработки земли и полученных продуктов. Так как земледельческие инструменты в течение веков почти не изменялись или усовершенствовались лишь незначительно, то их названия отличаются большой консервативностью в отличие от остальных категорий слов (социально—культурные слова, слова домашнего обихода и повседневной жизни). Поэтому вместе с названиями божеств, топонимами и гидронимами они могут оказать нам неоценимую помощь в решении спорных вопросов.

Отсутствие в земледельческих терминах армянского языка хеттских, греческих, фригийских (мушкских), сельджукских, татарских, турецких, монгольских слов и присутствие семитских, указывает на наличие очень древних и постоянных, непрерывных контактов между семитами и армянами. В этих терминах отражены процессы раннего земледелия с примитивной техникой, а также термины более позднего, развитого, продуктивного периода (с техникой перепашки и рядового сева), вследствие чего появились термины (h)arawt-cl, (h)arawt, parawt-cl, parawt, dir, xop^o, jaŋjaŋ и т.д.

Особенно важен для нас следующий факт: несмотря на то, что население Армянского нагорья в течение своего существования и в дальнейшем неоднократно подвергалось завоеванию разных народов (хетты, фригийцы—мушки, киммеры, скифы, персы, арабы, татары, сельджуки, монголы, турки и т.д.), появление новых заимствований, касающихся земледелия, в армянском языке больше не наблюдается. Аккадо—армянские параллели из числа земледельческих терминов можно разделить на следующие семантические группы:

А) названия примитивных или первичных (универсальных) инструментов и приспособлений для выкорчевывания и сбора съедобных трав, корней, овощей (палки—землекопалки, корчевалки, клинья).

Б) названия более совершенных землеобрабатывающих инструментов, ирригационных сооружений.

В) слова, связанные с процессом обработки земли и продуктов (рытье, разрыхление, вспашка, сев, полив-орошение, культивация, жатва, молотба, обработка продуктов, хранение продуктов, выпечка, размалывание и т.д.).

ИНСТРУМЕНТЫ

1. modul (մոլուլ) / mutul (մուլուլ)

Хотя modul (մոլուլ), mutul (մուլուլ) не фигурирует в классической армянской литературе, однако распространен во многих диалектах армянского языка (Гамирк, Хамшен, Гюмри, Арапи, Динаригом и т.д.). Modul/mutul (մոլուլ/մուլուլ) — приспособление для вырывания, корчевания растений, это — "палка-землекопалка, корчевалка, кол"¹⁴. В некоторых диалектах употребляется также глагольная форма modl-el, modl-del (մոլլ-ել, մոլլ-դել) "продырявить, перекалывать, засовывать, шпорить, пришпоривать, стимулировать"¹⁵. Арм. մոլուլ пока остается без этимологии; видимо, это одно из ареальных слов, параллель которого мы находим в аккадском — mudul и шумерском — MUDUL, MUDLU, GIŠ MUDUL в значении "шест, жердь, рейка". Р.Лабат предлагает значение "perche". В аккадских текстах mudul — встречается в списке синонимов: mand-, makk-, gišlal-, narraṣ-, gašiš- обозначающих "клин"¹⁶.

2. malox (մալօխ), malux (մալուխ)

Malox, malux (մալօխ, մալուխ) "клинообразный кол, палка, которой погоняют осла, корчевалка, землекопалка" для выдергивания, выкапывания, вырывания корешков из земли". Malox, malux в армянском языке пока остается без этимологии¹⁷.

В аккадском языке имеется глагол malah-IV со значением "вырывать, выдергивать"; наличие этого корня в других семитских языках (в эфиоп., араб. mlh "вырывать, вывихнуть", араб. mlg) указывает на его семитское происхождение. В аккадском mlh- означает "выдергивание, вырывание"¹⁸.

3. šelṣ, šalap (շելց, շալափ)

Среди разных корчевалок наиболее частое применение имеет *šelp-* (*շէլպ*) "клинок", который представляет собой более развитую форму корчевалок; часть из них похожа на тонкие стамески для долот¹⁹.

В армянских диалектах употребляется также глагольная форма *šxp-el* (*շխւց-ել*) со значением "сверлить, просверлить, буравить, колоть"²⁰.

Šelp (*šelpik*) *շէլպ*, (*շէլպ-իկ*) считается сирийским заимствованием, из *šelpa*, *šālfā* "нож", корнем которого считается *šalār* "выдергивать, вырывать"²¹.

Наличие в аккадском языке глагола *šalār-* "вырывать, выдергивать"²² дает нам основание предположить, что армянские слова *šalār'-el* (*շաղաղի-ել*) /диал. форма *šxp-el* (*շխւց-ել*) "сверлить, буравить, просверлить", *šalār/p'* (*շաղաղ/ի*) "сверло, бурав, коловорот" также семитского происхождения²³. Видимо, источник заимствования армянских форм более древний, чем сирийский *šelpa* и *šālfā*, которые в армянском дали бы *šāpa*, *šap'a*, а не *šalār/p'*, *šelp*.

4. *paḡoḡ* (*պաղող*)

В армянском языке пока не установлено происхождение арм. *paḡoḡ* (*պաղող*)/ *paḡawt* (*պաղատ*) — названия приспособления для трамбовки и разбивания комков, глыб и дернин после вспашки с целью выравнивания поля и приготовления его к севу²⁴. *Paḡoḡ*-ы по размерам и по форме бывают разные. Глагольная форма *paḡoḡel*, (*պաղողել*), *paḡoḡ* (*պաղող*) явно не индоевропейского происхождения. Нам кажется, оно восходит к аккадскому *paḡār-* "отделяться, разбивать, выравнивать глыбы" (*sich abelösen, auflösen, verteilen, zerschlagen*). Например: "Стены как горшки я разрушил" (= *u-paḡ-ḡi-ir* "zerschlug) или *tēm-šunu i-pa-ar-ḡi-ir* "Их основы разрушил"²⁵.

5. *p'etat* (*փետաթ*)

Арм. *p'etat* (*փետաթ*) "мотыга, кирка" является одним из наиболее универсальных орудий земледелия. Название *p'etat* (*փետաթ*) очень распространено, особенно в центральных и

южных диалектах Армении. В некоторых диалектах имеется форма p'atat (փախախա)²⁶.

Некоторые специалисты пытались вывести армянское p'etat из арм. p'ayt+hat (փայտհատ) как производное слово от арм. p'ayt (փայտ) + hat (հատ) "рубить, сечь", но это ложная этимология²⁷. Неправильно также выводить p'etat и p'et-el из и.-е. корня *pek'-²⁸ при наличии аккадского petu/pit- "обнажать, раскрыть, открывать", а также "копать, вырыть яму" и т.д., например: temen-šu ar-te-e-ma

"А ее основу вырыл", bur mē artu "рыл колодец", petu ša pāri (=dun) "вырыть, открыть канаву" ("ein Kanal graben")²⁹.

В аккадском языке слово petut употреблялось в значении "оружие, орудие", например: kakkē re-tu-ti "оружие, орудие вскрытия, открывания фундаментов, укреплений", что вполне соответствует армянскому p'etat, например: erzet-...la peti-ta ipte "Землю пусть киркой роют". Там же упоминается еще один инструмент — pirattū- "клинообразный инструмент для распахки"³⁰, с префиксом отглагольного имени — ши-

б. kaṣin (կաջին)

Предполагалось, что арм. kaṣin (կաջին) "топор" происходит из сир. ḥaṣṣīnā³¹, хотя в таком случае ожидалась бы форма хаcинау. При наличии шумеро-аккадских контактов вполне возможно более древнее заимствование этого ареального слова в армянском, вплоть до заимствования из шумерского URUD ḥaṣin или аккадского ḥaṣṣin — "топор, колун"³². Разные виды kaṣin-ов широко использовались в сельскохозяйственных работах и для военных целей. Аккадскому ḥ в армянском соответствует также k (կ) и в других параллелях, как, например, аккад. ḥabat- = арм. kaput "грабеж", аккад. ḥaṣār- = арм. kaṣar "собрание, сонм" (при наличии аккад. kaṣār- "собрать, сжать, соединить" и т.д. Существование параллелей с х и k в аккадском говорит о проникновении диалектных форм в язык письменных документов.

7. aror (<arawr) шорр (шришр) харор, харор (шшорр, шшорр)

Слово "пахать, вспахивать, перепахать" в большинстве армянских диалектов звучит как *harog-el* (*hšrop-bj*), *harog-el* (*ʃšropbj*) (последняя форма встречается лишь в некоторых диалектах и в литературном языке), а "соха, орало" — *harog* (*hšrop*), *harog* (*ʃšrop*), *arog* (*šrop*)³³. Следует отметить, что армянскому языку свойственно не только прибавление придыхательных *h*, *x*, *y* (*h*, *ʃ*, *j*) перед начальным гласным, но и обратное явление — их утрата или ослабление.

Наличие в аккадском языке глагола *ḥarār* — "бороздить, выдалбливать, вырыть, борозда, копать" (*Furche graben*)³⁴ с тем же звучанием и с тем же значением еще раз подтверждает аккадское происхождение арм. *harog* (*hšrop*), так как *ḥarār* — это редуцированная форма от основы *ḥir/ḥēr-Ḥ* "рыть ров, копать": *ḥarār*-(DUN.DUN) иногда переводится как "вырыть киркой, мотыгой"³⁵. Этот способ редупликации — "чисто аккадский", он применяется при преобразовании трехсогласных глаголов из двусогласных основ. При таком сложении (редупликации) повторяется конечный слог без начальной согласной основы, с удвоением вторым радикалом глагольных корней, например: *daān* "усилиться" от основы *daan* "сильный, крепкий", *gašaq* "утончаться" от основы *gaq* "тонкий" и т.д.³⁶

Следовательно, арм. *harog*, *harog*, *arog* — не и.е. слово и не восходит к и.-е. **ar(a)-trōm* "пахать", как это стараются доказать некоторые специалисты, ссылаясь на латин. *arātrum*, греч. *ἄροτρον* "соха, плуг": последние также могли в конечном счете заимствоваться у семитов. Ведь латинское *arātrum* означает "пахать", оно могло быть заимствовано из аккад. *(h)*arār-*, а не из гипотетического **arō-*³⁷. Р.Ачаряну было неизвестно о существовании аккадского слова *ḥarār-*, и при анализе арм. *arawt-arog* он заключает: "Арийским языкам совсем незнаком корень **ar-*, а также производная форма *aratrom*. Армянский, не имея простого корня **ar-*, стоит между

европейским и азиатским языками, сохраняя производную "aratrom-agog"³⁸.

Не только арм. (h)agog, но и некоторые другие слова этого же типа -ragog, gažoḡ, otog и т.д., представляют собой вполне закономерно образованные отглагольные имена существительные от аккадских глаголов с удвоенным вторым радикалом глагольных корней.

8. urag (ւրաղ)

Давно замечено, что армянское слово urag (ւրաղ) "тесло, тесак" восходит к аккадскому слову LU uragg³⁹.

В аккадском языке встречается словосочетание LU uragg /qq=ḫṣir, означающее "скульптор, архитектор, зодчий" (дословно — "человек с теслом")⁴⁰. Это доказательство того, что как у армян, так и у жителей Двуречья (LU)urakk- выступает как универсальный инструмент, например, арм. holurag (հոլւրաղ) "тляпка для прополки, земляной ураг", dagurag "большой ураг" и т.д. В Армении ураг-и- разные по назначению и по форме, имеют широкое применение не только при столярных, но и различных земляных и земледельческих работах, при обработке камней и при прополочных работах на поле⁴¹.

9. ankiwl (անկիւլ), akur/akir (ակւր/ակիր)

Как нам кажется, было бы правильно сопоставить такую арм. слово ankiwl (անկիւլ) с аккад. akkul- "Dechsel, Pique — тесло, пика, копье или серп"⁴², которое засвидетельствовано в аккадских текстах как орудие, предназначенное для прокладывания дорог в горах и труднодоступных, скалистых местах. В аккадском встречаются формы giṣ a-ku-ul-lu без л, но в середине слова первый из повторных взрывных закономерно превращается в л (li) в армянском языке, как, например, aggal — арм. angal (անգալ), следовательно, и akkul- арм. ankiwl. В большой группе армянских диалектов (ванский, мушский, хнусский, алашкертский и т.д.) существует глагольная форма akolel в следующих выражениях: K'o tui akoli (пусть твой дом рухнет) или K'o tui čakoli (пусть твой дом не рухнет)⁴³. Армянс-

кое слово *akolel* (աղվել) напоминает аккадское *akull-* "нечто разрушающее, снимающее"⁴⁴.

10. *çakat* (գաղաղ) / *çak'aç* (գաղաղ)

В некоторых армянских диалектах употребляется слово *çakat* или *çak'aç*, как название кривого ножа, садоводческого ножа или сукореза, секатора. Некоторые его разновидности напоминают большой нож с согнутым кончиком, а некоторые имеют отдаленное сходство с серпом⁴⁵.

Древнейшее упоминание этого слова в армянских письменных источниках мы имеем у Еремии Мегреци "*çakat* (գաղաղ) — кривой нож для срезания сучьев деревьев"⁴⁶. Г.Б.Джаукян этимологизирует *çakat* как индоевропейское слово из **k'ak-*, **k'ank-*, **k'ankā-*⁴⁷. Но наличие в аккадском языке глагол *zaqāt-* "колоть, жалить, резать"⁴⁸, и в армянском *skat'eł* (ծղորել от *gšlqnlblj*) "колоть, резать, сечь" говорит не в пользу такой этимологии.

11. *çak'* (գաղ) / *çak'an* (գաղան)

В армянском языке *çak'* (գաղ) или *çak'an* (գաղան) обозначает большую борону или грабли, предназначенные для выравнивания глыб и дернин после вспашки или сева. А в некоторых районах Армении они одновременно используются в качестве дернорезов, так как их зубья гребут тернии, сорную траву и искореняют их⁴⁹.

Бороны в разных диалектах армянского именуются по-разному: помимо *çak'* (գաղ), *çak'an* (գաղան) есть также *zambur* (զամբուր), *tar'an* (տաղան), *tor'an* (տորան), *dar'an* (դաղան), *ragot* (րագոտ). Древнейшее упоминание слова *çak'an* в армянской литературе мы находим у Г.Татеваци (XIII в.): "*Յաղանն*՝ քր հաղանիքն և ծածկէ սերունն" ("*Յաղան* — то, что выравнивает и покрывает семена"⁵⁰).

Этимология *çak'an* пока не известна. В "Истории армянского языка" Р.Ачарян отмечает *çak'an* как слово "индоевропейского происхождения"⁵¹. Г.Джаукян пытается вывести его к и.-е. основе **k'ak-*, **k'ank-* или **k'akha-*, отождествляя это

слово с арм. *çakat* (ծաշակ), *çax* (ցախ), *çak'i* (ցաքի)⁵². Ошибочность такой этимологии выявляет аккадское *zak-/sak-* "дробить, толочь, растирать, мять, трепать". Это слово дается в нескольких транскрипциях: *zâk-*, *sâk-* и *suâk-* (=SUD)⁵³, но сохранившаяся в армянском параллель *çak'* подсказывает, что армянская форма *zak'* могла заимствоваться только из аккадской формы *zâk*.

12. *sand* (սանդ)

При сопоставлении аккадо-армянских параллелей, мы не всегда можем найти в армянском языке именно глагольные эквиваленты, противостоящие аккадским глагольным формам, аналогичная картина наблюдается и с существительными. Например, аккад. глагольной форме *sanâd-* (*samâd-*), *sandu-* (*samdu*) "толочь, бить, измельчать"⁵⁴ в армянском противостоит только существительное *sand* "ступка" (буквально — "размельчающий", а ожидаемая глагольная форма **san(a)del* заменена синонимами *sîkel* (սիկել), *cecel* (ծեծել), *malel* (մալել).

13. *daçu(k')*, (դաշկուր), *dag-urag* (դագ-ուրագ), *dakur*, *dakr* (դաշկուր, դաշկը).

В армянских диалектах из словесного корня *dak* преобразованы названия нескольких инструментов, параллель этого корня мы видим в акк. *dak-* "бить, разбить, убивать, отсечь, отбивать, рубить", например: *ina kakim lu a-du-uk* "Пусть оружием убивает", есть и оружие (*kakke*) *daçu*⁵⁵.

Все эти примеры позволяют нам возвести арм. *daçu* (դաշկու) скорее к аккадскому *dâk* (или к шумерскому *DAK*) чем к и.е. гипотетическому **dhag-* как предлагал Лиден, с чем однако не соглашается Валде (упоминается как "тесак" или "кирка")⁵⁶.

daçu(k') "Топорообразный тесак столяров" или "топор": самое древнее упоминание этого слова приведено в "Словаре древнеармянского языка" Мхитара Абба в следующем предложении "Сгорели в огне и молотки, и пилы, и дачу(к)и, ураги"⁵⁷.

14. *akur* (ակուր), *akir* (ակիր)

В армянской классической литературе *akur* (աւր), *akir* (աւիր) засвидетельствовано несколько раз, причем однажды параллельно с армянским *ktawot murc* (կտաւոտ մուրծ) "клевец—молоток" в следующем предложении: "Копая изнутри с помощью *akur* и клевица—молотка"⁵⁸. В "Персидском словаре" *akir* равнозначен секира⁵⁹. *akur*, *akir* упоминается: наряду с лопатой *ψpr̄t rwh̄t̄ q̄ l̄w̄d̄ w̄l̄p̄n̄t̄* "копай лопатой или *akur/akir*-ом"⁶⁰, что и подтверждает его принадлежность к числу земледельческих орудий. Но немало и таких примеров, когда одно и то же орудие применяется как земледельческий инструмент, и как оружие, например: *mangal* (մանգալ): "серп" и "орудие"⁶¹. Происхождение арм. *akur* пока не установлено. Нам кажется, оно имеет отношение к аккадскому **aqqu-*(*aqqu-*) от *paqar-* "надрывать, ломать, скрести", например: *ina aq qulli ere akur*, *ina aq-qi-la-te ere* (ša erū) *aq qu* "С помощью медного *aqqu* надрывал"⁶².

15. *pat'* (փաթ)

Можно предположить, что слово *pat'* (փաթ) "рукоятка, ручка, выступ (косы)"⁶³ семитского происхождения. В том же значении оно употребляется и в аккадском *pat* — "рукоятка серпа"⁶⁴ и в арабском — *pat'*⁶⁵. Но из какого звена семитской эстафеты оно заимствовано, сказать трудно, вследствие одинакового звучания его в обоих языках. Так как речь идет о комплексном заимствовании земледельческих терминов из аккадского в армянский, то мы предполагаем, что *pat* — результат более древних армяно—семитских контактов. В аккадских клинописных текстах встречаем: *pa-a-tu ni-ga-al-li* "рукоятка серпа"⁶⁶.

16. *kušuš* (քշուշ), *kšoš* (կշոշ), *gašoš* (գաշոշ), *gšoš* (գշոշ).

"Геопоники" переведены на армянский язык в XII веке. Армянский переводчик употребляет новое для классической армянской литературы слово *kšoš* (կշոշ) в значении "секатор, сукорез, резак"⁶⁷. В некоторых армянских диалектах это слово встречается теперь как *gšoš* (գշոշ), *kšuš* (քշուշ), *k'ušuš* (քըն-լընը), *gašoš* (գաշոշ)⁶⁸.

Учитывая, что в эпоху существования Киликийского государства среднеармянскому языку было свойственно звонкие

согласные заменить глухими в начале слов, можно с уверенностью сказать, что из вышеупомянутых параллелей наиболее характерной для общеармянского состояния /не диалектного/ является форма *gašoš* (qš2o2) или *gšoš* (q2o2), а не *kšoš* (k2o2). Нам кажется, арм. *gašoš/gšoš* имеет семитское происхождение, что подтверждается наличием аккадского *gašaš* — "резать, отрезать", например: *ges-šu ga-aš-a-aš* "голову его отсек"⁷⁰ при отсутствии параллельных форм этого слова в других индоевропейских языках.

В арабском варианте "Геопоники" армянскому слову *kšoš* (k2o2) соответствует слово *ṣanṣal* "серп", так как в Армении *kšoš*-ы имеют форму, иногда близко к серпу⁷¹.

Как уже отмечалось, от аккадских глаголов геминированной основы армянский часто образует отглагольные имена существительные, как например: акк. *paṣṣ-* "боронить": арм. *paṣor* (цшрор) "борона", акк. *saṣṣ-* "толочь, бить, измельчать": арм. *sand* (ишнн) "ступка" и т.д., следовательно, акк. *gašaš* — арм. *gašoš* (qš2o2) / *gšoš* (q2o2).

17. *kaṣn* (kšn) (kšn)

В армянском языке *kaṣn* (kšn) (kšn) обозначает "молотильная доска", а *kaṣnel* (kšnel) "обмолачивать, обмолотить, молотить" или, как объясняет Й.Саргисян: "превратить в солому, измельчить стебли зерновых при помощи молотильной доски"⁷².

В армянском языке *kaṣn* (kšn) или *kaṣ* (kš) пока остается неинтерпретированным словом, хотя Р.Ачарян пытается вывести его к и.-е. * *gu-mino* (*guous* "корова, бык" + *mino, mīnu, minti* лит. "топтать"), основываясь на рус. *гумно*, серб.-хор. *gumino*, укр.-польс. *gumno*, что по праву отвергается А.Мейе⁷³.

На наш взгляд, слово *kaṣn* (kšn) неотделимо от комплекса земледельческих терминов Дзуречья и восходит к аккадскому отыменному глаголу *qaṣn, qeṣn* III "перемалывать в муку, молотить, распылять, раскрошить" /а *qeṣ* "мука", "помол"/, например: выражения (*ša*) *mata kima qeṣi i-qa-mu-u* "/Демоны/ страну подобно помолу помолотили", (*Röstkom*)

ina abne ki i-qa-mi-zi " /Жареное зерно/ в ступке /каменной/ помолол" и. т. д.⁷⁴.

Первобытные молотильные доски с зубцами из обсидиана и кремния существовали в Армении вплоть до 50-х годов⁷⁵.

В слове *katp* имеем аналогическое явление, наподобие акк. *samād/sanād* переходу "толочь, бить, измельчать" — арм. *sand* "ступка", акк. *ḥarār* — "бороздить, вырыть, копать" — арм. *h/x/aror* "соха, орало", — акк. *malāḥ* "вырывать, выдергивать", — арм. *malox* "клин, жердь, клинообразный кол, пинок" и т. д.

18. *kuḫ* (քիւիւ), *kuḫra* (քիւիւիւ)

В классической армянской литературе слово *kuḫra* (քիւիւիւ) а также *kuḫra* (քիւիւիւ) *kuḫ* (քիւիւ) "кирка, мотыга" не передавалось. Оно знакомо только западным и южным армянским диалектам (долины Тигра—Евфрата)⁷⁶. Восточным диалектам армянского языка это слово не знакомо. Оно явно из семитских языков, так как встречается в акк. как *kalarr* — или *kalabb* в значении "кирка, мотыга" (Hacke, Picke) в арамейском — как *kuḫba* и в еврейском — как *kēlarrēt*. В аккадских текстах *kalap(at)* встречается как орудие сапера, с помощью которого в скалистых местах прокладывали дорогу: *ina ka-la-ra-ti parzilli akis* "(Скалы) я железной киркой пересекаю"⁷⁷.

Нам кажется, армянские диалекты заимствовали формы с окончанием -а, (=au) из арамейского *kuḫba*, потому что аккадская *kalabb/kalarr* в армянском могла превратиться лишь в *kalap, kalp* (քիւիւիւ, քիւիւ). Поэтому возможно существование и третьего источника заимствования, т.е. диалектная форма арамейских (сирийских) говоров (ср. арамейская форма, которое могло стать *k'ulra* в армянском), где были те формы из которых заимствовались армянские *kuḫra, kuḫra, kuḫ* (քիւիւիւиւ, քիւиւ, քиւиւ)⁷⁸.

MESOPOTAMIAN AGRICULTURAL TERMS IN ARMENIAN

The author discusses 18 Armenian terms for agricultural instruments that have no certain Indoeuropean etymology. Since instruments are often named after the action they fulfill and since parallels to the terms discussed in the article are found in Akkadian, they may be considered as trustworthy proofs of Armenian-Mesopotamian and Armenian-ancient Semitic connections.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Р.Ачарян, История армянского языка, Ер., 1 том, 1940, с. 124 (далее ИАЯ), на арм. языке.
2. W.Porzig Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes, Heidelberg 1954, S. 31, 157, 161.
3. A.Kamenhuber, Zur Stellung des Hethitisch-Luwischen innerhalb der indogermanischen Gemeinsprache, KZ, 77, 1-2, 1961.
4. A.Salonen, Agrikultura Mesopotamica, nach sumerisch-akkadischen Quellen (=AASF Series B 149) Helsinki 1968.
5. В.Бдоян, Земледельческая культура в Армении, Ереван, 1972, с. 248 (далее ЗКА), на арм. языке.
6. D.Perkins, Fauna from Catal Hüyük, 164, 178, The beginning of animal domestication, 280; Ю.А.Краснов, Древнейшие упряжные пахотные орудия, М., 1975, с. 99.
7. Н.Адонц, История Армении, Ер., 1972, с. 24. (на арм. языке).
8. Там же, с. 24.
9. Там же, с. 24.
10. J.Melziat, Доклад на XXV ренконтре ассириологов в Берлине 3-7 июля 1978г.
11. М.Хоренаци, История Армении, Тифлис, 1913, 1. Книга, гл. 6, Ер., 1968.
12. И.М.Дьяконов, Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту (=АВИИУ), Вестник древней истории, 1951, № 2, 3, 4, 67/37.
13. Там же АВИИУ 67/37.
14. Р.Ачарян, Хамшенский диалект, с. 263 (на арм. яз.); В.Бдоян, ЗКА, с. 9, 29, 27, 41.
15. В.Бдоян, ЗКА, с. 41; Р.Ачарян, с. 23.
16. R.Labat, Manuel d'epigraphie akkadienne, Paris, 1952.
17. В.Бдоян, ЗКА.
18. Von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden 1965-1981, 5, S. 593, 625, (далее АНw).
19. В.Бдоян, ЗКА, с. 23, 27, 32, 33; Р.Ачарян, Этимологический коренный словарь Армянского языка, 1-4, Ер., 1971-1979, (далее-ЭКСАЯ), 3 том, с. 508-509.
20. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 3, с. 508.

21. Там же, ЭКСАЯ, с. 508.
22. Von Soden, ANW s. 1145-1146, 1236.
23. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 3, с. 489.
24. В.Бдоян, ЗКА, 254-258, табл. ХСVII.
25. Von Soden, ANW, s. 829-830.
26. В.Бдоян, ЗКА, с. 141; Р.Ачарян, Дialeктный словарь, Тифлис, 1913, далее ДС, с. 372; К.Габикян, Словарь диалекта Себастии, Ерусалим, 1952, с. 548 (на арм. языке), далее СДС.
27. К.Габикян пишет: "petat (փետատ — инструмент орудия вскрытия земли, мотыга, кирка, а не топор, для отрубки дров имеется kaçin (կաջին). Корень слова petat pet, а не раут. Глагольная форма petel (փետել), pettel (փետվել) "оторвать, сорвать, рвать, обнажать", СДС, с. 548.
28. Г.Б.Джаукян, Очерки по истории дописменного периода армянского языка Ереван, 1967, с. 105, далее Очерки; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 4, с. 478.
29. Von Soden, ANW, s. 858; Friedrich Delitzsch, Assyrisches Handwörterbuch, Leipzig, 1986, s. 551 (далее АН).
30. Von Soden, ANW, s. 674.
31. Hübschmann, Die semitischen Lehnwörter im Armenischen, ZDMG, N. 59; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 560-561.
32. Von Soden, ANW, S. 1145-1146, в хеттских табличках встречаем URUD HA.ZI.IN. (KUB.46 / I ш.).
33. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 1, с. 350; В.Бдоян ЗКА, с. 150-250.
34. Von Soden, ANW 323; Von Soden, Grundriss der Akkadischen Grammatik, Rom, 1969, 101, 2b; Kaspar Riemenschneider, Lehrbuch des Akkadischen, Leipzig 1969, s. 73-74. (далее-ЛА).
35. К.Рiemschneider, LA, s. 73-74.
36. К.Рiemschneider, LA, §9.4, s. 73-74.
37. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 350, Г.Джаукян, Очерки, с. 96, 241, 309, также смотри у Р.Ачаряна указанную литературу.
38. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 350.
39. Р.Ачарян, ИАЯ, часть 1, с.198, также Г.Каланцян, Ассиро-вавилонские слова в армянском, Известия академии АрмССР, 1945, N 3-4, с. 12.
40. Von Soden, ANW, s. 253.
41. В.Бдоян, ЗКА, с. 91-97.
42. Von Soden, ANW, s. 30; F.Delitzsch АН s. 123 дает форму aqquī-.
43. Р.Ачарян ДС. с. 64; Саак Аматауни, Армянское слово и речь, Вагаршапат, 1911, с. 1 (на арм. языке), далее-АСР.
44. Von Soden, ANW, S. 30; F.Delitzsch АН, S. 123.
45. В.Бдоян, ЗКА с. 32-33, 100-103, таблицы №№ 3; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 4, с. 452; С.Аматауни, АСР, с. 642, со ссылкой Джугурян, Забытый мир, с. 3, 28.
46. Еремия Мегреци, Армянский словарь, Ереван, 1975, с. 306 (на арм. языке).
47. Г.Джаукян, Очерки с. 66, 178.
48. Von Soden, ANW s. 1513; F.Delitzsch, АН, 262-263, 522; К.Рiemschneider LA, s. 276.

49. В.Бдоян, ЗКА, с. 269—270, С.Аметуни, АСР, с. 642, Р.Ачарян, ДС, с. 1053—1054, ЭКСАЯ 4, с.447.
50. Г.Татевацц, Летний том, с.114 по Р.Ачаряну ЭКСАЯ 4, с. 445.
51. Р.Ачарян, ИАЯ, 1, с. 124.
52. Г.Држаукян, Очерки, с. 178—179, примечание 43—44.
53. Von Soden АНw, S. 1013.
54. Von Soden АНw, S. 1016, 1018.
55. Von Soden АНw S. 151, 152, 174, 175; F.Delitzsch АН, к. 212; R.Labat МЕА 192, 328, синонимы Երու и GAZ; Sanh I, 12.
56. Р.Ачарян, ЭКСАЯ 1, с. 613—614.
57. Мхитар Абба, Словарь древнеармянского языка, том 2, с. 113, Венеция, 1769.
58. Г.М.Каджунн, Словарь искусств и наук и изящной литературы, Венеция, 1892. т. 2, с.329.
59. Георг Дмир, Персидский словарь, Константинополь, 1826, с. 304.
60. См. у Каджунн, том 2, с. 329.
61. В.Бдоян, ЗКА, с. 81, 350, с ссылкой М.Урхавци, с. 264.
62. Von Soden, АНw S. 30, 743, F.Delitzsch, АН, S. 123.
63. Р.Ачарян, ДС, с. 808, В.Бдоян, ЗКА, 367.
64. Von Soden, АНw, S. 766.
65. Барянов, Арабско-русский словарь, с. 997.
66. Von Soden, АНw, S. 766.
67. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 612; Геопоники, 1877, Венеция, с. 71, (на арм. языке); В.Бдоян, ЗКА, 100.
68. Геопоники, с. 71; Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 612.
69. Геопоники, с. 71; В диалектном языке засвидетельствована также форма (от) "вид оружия", АНw, S. 403.
70. Von Soden, АНw, S. 283; F.Delitzsch АН, 207.
71. В.Бдоян, ЗКА, с. 100—102 см. таблицы.
72. Р.Ачарян, ЭКСАЯ, 2, с. 502.
73. См. там же.
74. Von Soden, АНw, S. 913.
75. В.Бдоян, ЗКА, с. 402.
76. См. В.Бдоян, ЗКА.
77. Von Soden, АНw, S. 424; F.Delitzsch, АН, 333.
78. Там же.

ԱՇՈՏ ՍՏԵՓԼՆՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՄԱՐՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

Խոշոր քաղաքակրթություն արարող յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունեցել է ազգանվեր մեծագույն անուններ, որոնք սերտորեն շաղկապված են եղել նրա պատմությանը, սատարել են նրա մտավոր ու լուսավորչական մղումներին: Հայ ժողովրդի համար այդպիսի նվիրական անուններից է եղել Գրիգոր Լուսավորչինը, որը 4-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդին կրեթի քրիստոնեական կրոնի գաղափարները: Ժամանակը այդպիսի մեծագույն երևույթի կարիք ուներ, որին կանխորոշված էր դառնալու հայ ժողովրդի համար հեղաշրջումային և եզակի նշանակություն ունեցող պատմական ուղեցույց: Հայաստանը նախապատրաստված էր քրիստոնեությունը ընդունելու ու նրանով գոյատևելու համար: Սակայն գաղափարը նորապես հիմնավորողի, քաղաքական իրականությունը այդ գաղափարին ծառայեցնողի և գործնական քայլեր անողի պահանջը կար: Հայոց պատմության մեջ այդ պատասխանատու դերը ստանձնեց Գրիգոր անունով անձը, որը դեռևս իր կենդանության օրոք ստացավ «Լուսավորիչ» բազմախորհուրդ և հավերժական անունը, մարդկային լուսավոր ու պայծառ մղումներին նվիրյալ լինելու համար:

Գրիգոր Լուսավորչի կյանքին ու գործին առնչվում են ինչպես իրապատում, նույնպես և ատասպելական հիմք ունեցող երևույթների նկարագիրներ, որոնք 5-րդ դ. հայ մատենագրության առաջին ներկայացուցիչներից՝ Ագաթանգեղոսի կողմից կփաստագրվեն որպես նույն անձի հետ կատարված իրական եղելություններ:¹ Գրիգոր Լուսավորչիչը լինելով կոնկրետ պատմական անձնավորություն կդառնա խորհրդյանիչ: Նրա տիտանական կերպարը, կյանքն ու գործը կդառնա բազմաբնույթ աշխատութ-

յունների հիմք: Կգրվի նրա Վարքը: Նրա անունը տեղ կգտնի շարականներում, ճաշոցներում, հայամալոթքներում և այլն: Անձը հատուկ ուշադրության կարժանանա պատմիչների ու աստվածաբանների կողմից: Տարբեր ժամանակների շնորհալիները նրան կնվիրեն մեղրողներ և մասնագիտական ուսումնասիրություններ,² իսկ նրա մաքրագույն կերպարը կդասվի սրբերի կարգին ու հիմնավոր մուտք կգործի հոգևոր մշակույթ: Դժվար է պատկերացնել մջնադարյան հայոց մշակույթը առանց Գրիգոր Լուսավորչի փառահեղ կերպարի, որը բազմիցս նույնացվել է հայոց եկեղեցու հետ: Միջնադարյան ճարտարապետությունը, որմնակարչությունը, մամրանկարչությունը իրենց հարցադրումներով անմիջակամորեն կապվել են նաև նրա անվան հետ: Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը բազմակողմանի մեկնաբանումներ է ստացել գեղանկարչության, գրաֆիկայի, մետաղամշակության, խեցեգործության, փայտի գեղարվեստական փորագրության, ասեղնագործության, դաջագործության և կիրառական արվեստի այլ բնագավառներում: Այսօրինակ հարուստ ընդգրկման հիմքում անշուշտ, միջնադարյան արվեստի գաղափարա-սրբապատկերային առանձնահատկություններն էին:

Գրիգոր Լուսավորչի քարոզ ու անսահման հետաքրքիր կերպարը ընդունվել է քրիստոնեական աշխարհի դավանական բոլոր ճյուղավորումներում և դասվել պատմական հայրերի շարքը: Այս հանգամանքը հնարավոր է դարձնում Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված արվեստի ստեղծագործությունները դիտարկել տարբեր մշակույթային համակարգերում և հատկապես գեղանկարչության բնագավառում: Նյութի ամսահաման տարածվածության պատճառով, նպատակահարմար ենք համարլ ստորև ներկայացնել միայն մի քանի հիմնարար օրինակներ:

ՌՌԻՍՍԿԱՆ ԱՐՎԵՍ

Գրիգոր Լուսավորչին պատկերող ամենահին ռուսական որմնանկարը պետք է համարել Նովգորոդի մոտ գտնվող Սպաս-Ներեդիցա եկեղեցու հարդարանքի համակարգի մեջ ներգրավվածը (12-13-րդ դդ.: 1942թ. համալիրը ոչնչացվեց գերմանական ռմբակոծության հետևանքով): Այստեղ Գրիգոր Լուսավորչիը ներկայացված էր կենտրոնական խորանի աջ կողմում պատկերված

հայրերի շարքում, որտեղ մրա երկու կողմերում գրված է եղել «Св. Григорий»:³ Նույն Նովգորոդում գտնվող Ֆյոդոր Ստրաստիլատի եկեղեցու (1361թ.) հյուսիսային սյան վրա Գրիգոր Լուսավորչի կրծքից ներկայացված դիմանկարչական պատկերումն էր օրհնողի դիրքով:⁴ Նովգորոդյան շարքի որմնանկարների լրացում էին կազմում նաև քաղաքի մտտ գտնվող Խուտիմի վանքի Գրիգոր Լուսավորչի անվան փայտաշեն եկեղեցու հարդարանքի գեղարվեստական ձևավորումները(վանքը կառուցվել է 1445–1535 թթ.): Գրիգոր Լուսավորչի անվան էր Մոսկվայի Պոկրովյան տաճարի (1555–1560թթ., հետագայում Վասիլի Երանելու անվան) հյուսիսարևմտյան ավանդատունը, իսկ տոնացույցում, սրբի անվանակոչության օրն էր հաստատված սեպտեմբերի 30–ը: Այս հանգամանքը հիմնված էր պատմական այն իրողության վրա, համաձայն որի, 1552թ. այդ օրը, Իվան Ահեղ թագավորի(1533–1584) դեկավարած ռուսական զորքերը գրավեցին թաթարական Կազան քաղաքը՝ տեղի հայ բնակչության անմիջական մասնակցությամբ (ռուսական բանակում էին ծառայում նաև հայ թնդանոթաձիգներ): Հայերի այս մեծագույն և նվիրյալ ծառայությունների համար Պոկրովյան տաճարի ավանդատունը կառուցվեց Գրիգոր լուսավորչի անվան,⁵ իսկ ռուս եկեղեցին օրը հաստատեց ի պատիվ հայ սրբի: Ինչպես այստեղ, մույնպես և Կրեմլի Ջինապալատում պահպանվող Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված սրբապատկերներում, հայ սուրբը ներկայացվում է որպես պատկառելի ծերունի, եպիսկոպոսական զգեստավորմամբ, ռուսական սրբանկարչությանը բնորոշ երկարավուն մարմանձևերով: Գունային առումով ևս սրբապատկերները կանոնիկ են, իսկ ծավալային արտահայտչականության նկարիչները հասնում են իրար հաջորդող մուգ և բաց երանգների հակադրություններով: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված ռուսական սրբապատկերի հետաքրքրական օրինակ է Ս.Պետերբուրգի Ռուսական արվեստի թանգարանում գտնվող տարբերակը, որի կենտրոնական մասում ներկայացված սրբի կերպարը մի փոքր թեքված է դեպի կտավի վերին հատվածում տեղադրված Քրիստոսի կողմը: Նկարի շրջագոտտու մեջ ներգրավված են 16 տեսարաններ սրբի վարքից, որոնց կատարողականում վարպետորեն զուգորդվել են սրբանկարչության տե-

ղական կամոմիկ գեղարվեստական ոճն ու ռուսական գրքային մանրանկարչության ավանդական սկզբունքները:

Ռուսական սրբանկարի մի հետաքրքիր օրինակ է պահպանվել նաև Էջմիածնի վանքի Նոր Վեհարանում: «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին ու նրա ընտանիքին» անվանումը կրող այս աշխատանքը գրավում է ընդհանուր ոսկեփայլ ֆոնի վրա տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի և ծնկայոք Տրդատի կերպարներով, որոնց մարմինների արտահայտչականությունը շեշտադրելու համար շատ ավելի ընդգծված են դեկորատիվ մանրամասները (տաք կարմիր գույնով ստեղծված զգեստը, սրբի լուսապսակի և ցածում կանաչ պարեզուտու վրա կարմիր երիզը, Տրդատի ոսկեգույն քազը, ս. Հոգուց ուղված ոսկեփայլ ճառագայթները և այլն): Ստեղծագործության կատարողականը, նրա գեղարվեստական առանձնահատկությունները հնարավոր են դարձնում նրա ստեղծման ժամանակը թվագրել 18-րդ դ. վերջ-19-րդ դ. սկիզբ: Պետք է նշել նաև, որ ռուսական սրբանկարչական արվեստը ընդհանրապես հենվում էր մասնագիտացված գեղարվեստական կենտրոններում ստեղծված (Մոսկվա, Նովգորոդ և այլուր) նախաօրինակների վրա, որտեղ ստեղծագործված աշխատանքները վերածվում էին նախաօրինակների երկրի բոլոր վանքերի, ինչպես նաև պալատական ու իշխանական տներում ծառայող գեղնկարիչների համար: Ռուսական իրականության մեջ այնօրինակ առանձնահատուկ վերերթմանը կար դեպի Գրիգոր Լուսավորչի սրբացված կերպարը, որ նրան պատկերող գեղանկարչական աշխատանքները բազմացվում էին նաև փոքրագրական թերթային հրատարակությունների տեսքով: Նմանօրինակ աշխատանքներից մեծ համարում ուներ հատկապես 1691 թ. ստեղծված «Մեծ Հայաստանի սրբատանջ եպիսկոպոս Գրիգորը» անվանումը կրող թերթը, որտեղ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայացված էր եպիսկոպոսական հանդերձանքով, թագակիր: Նկարի ցածում տեղադրված էր բազմաբովանդակ բացատրությամբ արձանագրություն:⁶ Ընդհանրապես, գրաֆիկական թերթերում կերպարների գեղարվեստական արտահայտչականությունը հիմնականում հատկացվում էր կոմպոզիցիայի ուղվագծերի շեշտադրվածությամբ, առաջնային դարձնելով միջավայրի վերաբնակչությունը, կերպարին շրջապատող առարկայական հարդարանքը՝ ներկայացնելի գունային հստակ բաժանումներով: Լավագույն

աշխատանքներից կարելի է համարել այսպես կոչված «Մտրոզանովսկի պողիմիկ» անվանվող ձեռագրի գեղեկարչական ձևավորումը, որի թերթերից մեկի վրա, ողջ հասակով պատկերված է Գրիգոր Լուսավորիչը՝ օրհնողի դիրքով, ձեռքին գիրք բռնած:⁷ Բազմաալյուծն մեկ այլ օրհնակ պահպանվել է 18-րդ դարից և հայտնի է «Միխսկի սրբանկարչական նախաօրինակ» անվանումով (Մոսկվա, Ազգային գրադարանի ձեռագրային բաժին): Այստեղ զետեղված թերթը ներկայացնում է որոշ դրվագներ Գրիգոր Լուսավորչի կյանքից, որին առնչվում է նաև Խոսրովիդոմյատի երազը:

Հար և նման օրհնակներ, որոնք շեշտում են հետաքրքրության այն աստիճանը, որն ասկա էր ռուսական մշակույթում դեպի Գրիգոր Լուսավորչի անձն ու նրա հետ կապված սյուժեները: Ավելին, Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարը հանդիպում է նաև ռուսական կիրառական արվեստի ստեղծագործություններում: Փայտի գեղարվեստական փորագրությամբ կատարված ռուսական մի Տոնացույցում (17-րդ դ. վերջ-18-րդ դ. սկիզբ: Պահպանվում է Վոլոգդայի մարզի երկրամասային թանգարանում), սեպտեմբեր ամսի նվիրված տեքստի վերջում փորագրված է Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը: Փոքրաչափ (քարձ. 3 սմ) այս աշխատանքի համար ռուս վարպետը հավանաբար օգտվել է հայկական որևէ նախաօրինակից և անգամ չի բացառվում նաև հայ վարպետի կատարողականը, քանի որ և աշխատանքի ռճական հնչեղությունը և Լուսավորչի կերպարի տիպաժային առանձնահատկությունները, խիստ համահնչյուն են հայկական արվեստում տեղ գտած ձևերի հետ(սպարզ զգեստավորում, տիպիկ հայկական դիմագծեր): Նմանօրինակ աշխատանքը բացառիկ չէ ռուսական արվեստում: Արչակ Չոպանյանն իր «Հայ էջեր» գրքում տեղադրել է բազմամազն մասնատուփի նկար, որի աջ փեղկի վրա փորագրված Գրիգոր լուսավորչի պատկերը ունի ռուսական արձանագրություն. «Образаго Грѣгорѣ».⁸ Մեզ է հասել նաև օրհնակ ասեղնագործության արվեստի քննազավառից. Ռուսաց թագավոր Վասիլի Բ Տյոմնու դուստր, Ռյազանի իշխանուհի Աննան, 1485 թ. սեպտեմբերի 30-ին (արդյոք՝ Գրիգոր Լուսավորչի անվանակոչության օրը չունի ավելի վաղ շրջանի ծագում) ավարտում է մի ծածկոցի ասեղնագործություն, որն հիշատակ է «Святого

священномученика Григорий Великой Арменик» (Մեծ Հայաստանի քաղաքարչար սուրբ Մեծն Գրիգորին) արձանագրությամբ (պահպանվում է Ռյազանի մարզի երկրամասային քանգարանում):⁹

Անշուշտ, շատ ավելի հարուստ, քաղմակողմանի դրսևորումներով և առավել հնագույն ծագում ունեւր Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքն ու նրա կերպարի գեղարվեստական մարմանվորումը հատկապես Բյուզանդական արվեստում:

ԲՅՈՒԶԱՆԳԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍ

Բուն բյուզանդական արվեստում տեղ գտած Գրիգոր Լուսավորչի պատկերման օրինակների հետ զուգահեռ, քաղմիցս հանդիպում են ստեղծագործություններ, որոնք կատարված են քրիստոնեական այլ կենտրոններում, սակայն բյուզանդական գեղանկարչության խիստ ազդեցության ներքո: Օրինակ, Բուլղարիայի հարավ-արևմուտքում գտնվող Ջենենկի վանքի Հովնան Աստվածաբանի անվան եկեղեցու (14-րդ դ.) որմնանկարներում տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի պատկերն, որն ունի պարզունակ նկարելաձև և զրավում է առատորեն օգտագործված կապույտ, դեղին, սպիտակ գույների համադրություններով,¹⁰ իսկ ումինական Մուչալա ավանի մոտ գտնվող Վորոնեց գյուղի եկեղեցու որմնանկարներում (15-16-րդ դդ.) նկարիչները ձգտել են կերպարների անհատականացման և հագուստների նյութական վերարտադրման, որի շնորհիվ աշխատանքները ձեռք են բերել արտակարգ ռեալիստական հնչելություն: Նույն Մուչալայի մոտ է գտնվում նաև Բելինեչտիի Նիկոլայի եկեղեցին (1493 թ.), որտեղ պահպանված աշխատանքներում նույնպես ընդգրկված է Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումը:¹¹ Պետք է ենթադրել, որ տեղական հայկական գաղթավայրի ակտիվությունը մեծապես նպաստել էր Լուսավորչի կերպարի գեղարվեստական մարմնավորմանը և Ռումինիայի հայկական և ոչ հայկական եկեղեցիներում ամուր հիմքերի վրա է դրված եղել Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: Գրա վկայություններն են նաև առանձին սրբապատկերների առկայությունը, որոնցից մեկ օրինակ ցուցադրված է Էջմիածնի վանքի Նոր Վեհարանում: Թագավորական ընտանիքի մկրտութ-

յունը ներկայացնող այս սրբապատկերը 18-րդ դ. ռումինական արվեստի սկզբունքներով կատարված գեղեցիկ մի աշխատանք է, որտեղ ոչ միայն տեսարանն է հանդիսավոր, այլև կերպարները:

Բուն Բյուզանդիայում, Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի հետքերը հասնում էին մինչ 5-րդ դ., երբ Ջենոն կայսեր (491–518թթ.) կարգադրությամբ սրբի մասունքները տարվում են Կոստանդնուպոլիս: Տեղի մշակութային հուշարձաններում Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարը վերածվում է դասականի 9-րդ դարից (նշենք, որ Ագաթանգեղոսի երկը հունարեն էր թարգմանվել 8-րդ դարում) հատկապես Վասիլ Ա կայսեր (864–886թթ.) ակտիվ հովանավորության շնորհիվ: Հետագայում, Վասիլ Բ Մակեդոնացու կայսրության տարիներին (976–1025թթ.) Գրիգոր Լուսավորչի և նրա անձի հետ առնչվող պատմական դեմքերի պատկերումները առավելս առաջնային են դառնում հատկապես Հայսմավուրդներում, որի գեղեցկագույն օրինակներից է Վատիկանի գրադարանում պահպանվող Վասիլ Բ-ի Հայսմավուրդի ձևավորման մեջ տեղ գտած նկարաշարքը (մոտ 985 թ., որն ութ մանրանկարիչների խմբային աշխատանք է): Չնուազային այս թերթերի ձևավորումներում առանձին ներկայացված են մահ ս. Հոփսիսիմեի և ս. Գայանեի գեղարվեստական պատկերումները, որոնք ստեղծված են հարթ վրձնահարվածներով, իսկ գունային ներկապնակում գերիշխող կապույտ գույնի համադրությունը՝ առատ օգտագործված ընդհանուր ոսկեփայլի հետ, ստեղծում է արժնի մշակման հնչեղություն: Հայ-բյուզանդական մշակութային առնչությունների գիտակ, արվեստաբան Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը այս մանրանկարչական աշխատանքները բնութագրում է որպես «ճոխ», իսկ ռուս բյուզանդագետ-արվեստաբան Վ.Ն.Լազարևը գտնում է, որ կերպարների «չոր և խիստ դեմքերը, որոնք երբեմն հայկակուսն տիպ են ներկայացնում, պարտրված են որոշակի ներքին ոգևորությամբ»:¹² Օքսֆորդի հաճախարանում (ԱՄՆ) պահպանվող Հայսմավուրդի օրինակում մեզ է ներկայանում սրբացված այրերի խմբանկար, որոնց թվում է մահ Գրիգոր Լուսավորչը: Նույն գրադարանում է գտնվում մահ մեկ այլ ժողովածու (14-րդ դ.), որի նկարագարումները հար և մման են Վիեննայում պահպանվող Հայսմավուրդի մանրանկարներին, ինչպես մահ Վատիկանի «Պատարագային ավետարանի», Բրիտանական թանգարանի Հայսմավուրդի (11-րդ դ.) և Աթոս լեռան Ես-

փիղմենի վանքի Հայսմավուրքում պահպանված մանրանկար-
դիմանկարների: Ստույլոսի վանքում տեղծված Մաղմուսում
(1066թ., Բրիտանական թանգարան) զետեղված երկու մանրան-
կարներից մեկը ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչին, իսկ մյու-
սը ունի սյուժետային կառուցվածք. Տրդատ թագավորի ձեռքից
բռնած Լուսավորչիչը և նրա եռևից եկող թագուհին գնում են դեպի
եկեղեցի, որի գմբեթի վրա տեղադրված է Քրիստոսի պատկերը:
Համաձայն Ս. Տեր-Ներսիսյանի կարծիքի, այս Մաղմուսագրքի
մանրանկարների համար, վերջինիս տեղծման վայրում, գոյութ-
յուն է ունեցել նկարի նախատիպ:¹³ Բոլոր այս ձեռագրերում ներ-
կայացված Գրիգոր Լուսավորչի կերպարները ունեն որոշակի
ընդհանրություններ. նա պատկերվում է եպիսկոպոսական համ-
դերձանքով, ավետարանը ձեռքին, օրհնողի դիրքով: Այսինքն,
բյուզանդական աթլետոսում կանոնիկ դարձած սրբերին պատկե-
րող նմանօրինակով, որոնց շարքում Գրիգոր Լուսավորչի կերպա-
րի մշտական ներգրավումը փաստում է, որ Բյուզանդիայում օրի-
նականացվում էր Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: 9-րդ դա-
րում է նկարագրողվում նաև Կ. Պոլսի նշանավոր կառույցներից
մեկը՝ ս. Մոֆիայի տաճարը, որի հարդարային աշխատանքները
կավարտվեն 14-րդ դարում, իրենց մեջ ներառնելով նաև հայ սրբի
պատկերումը:

Մի փոքր նախապատմությունից.

Ս. Մոֆիայի տաճարի պսակն էր կազմում 546 բարձրության
վրա կառուցած 31,5մ տրամագծով գմբեթը (այն փլուզվեց հուշար-
ձանի կառուցումից 21 տարի անց՝ 558 թ. մայիսի 7-ին տեղի ունե-
ցած երկրաշարժից: Նոր վերակառուցվածքից հետո, այն կան-
գուն կմնա սուլեյի քան 420 տարի և 987 թ. նույնպես կավերվի երկ-
րաշարժից):

Ով՞ կարող էր հանձն առնել ս. Մոֆիայի մեծաշուք տաճարի
վերականգնման աշխատանքները և ով՞ էր միջնադարի այն տա-
ղանդավոր ճարտարապետ-շինարարը, որը կհանդգներ ձեռնա-
մուխ լինելու վերակառուցել հզորագույն բյուզանդական պետութ-
յան մայրաքաղաքի և ընդհանրապես քրիստոնեական աշխարհի
զարդը կազմող այդ տաճարի գմբեթը: Հարկավոր էր ունենալ
ճարտարապետի մեծ համարում, զինված լինել ժամանակի շինա-
րարական արվեստի տեսության այնօրինակ մակարդակով, որը
հնարավոր դարձներ ներկայացրած նախնական մանրակերտով

շահել մրցույթում: Այդ միակը Տրդատ անունով հայն էր: Աճիկը Կոստանդնուպոլիս եկած Տրդատ ճարտարապետը, ուներ մեծ ու պատասխանատու աշխատանք նախաձեռնելու փորձ, որի հիմքում Բագրատունյաց թագավորությունում բուռն վերելք ապրող շինարարական գործընթացին նրա ակտիվ մասնակցությունն էր: Նրա վերահսկողությամբ արդեն իսկ կառուցվել էին Աճիի մոտ գտնվող Արզիմայի տաճարը, 989 թ. հիմնադրել էր Մայր տաճարը, որի աշխատանքները կավարտվեն 1001 թվականին (առջևում կլինի Ապղարիկ «Պաշլավունու եկեղեցին» հարավային մուտքի վերևում «Տրդատ» արձանագրությամբ, Գրիգոր Լուսավորչի տաճարը Գագկաշենում և այլ ու այլ կառույցներ): Ս. Մոֆիայի տաճարի վերանորոգումը հայ ճարտարապետը նախաձեռնեց 989–992 թթ.: Բարձրացվեց տաճարի գմբեթը, որի մեջ տեղադրվեցին խնցեգործ սավորներից ստեղծված շարվածքներ՝ ձայնային հնչելության ուժեղացման ու տարածման համար: Քառասուն պատուհաններն իրարից քաժանող ջրակամարները ծածկվեցին շագանակառակեզույն խճանկարներով, որոնց գունային համադրությունները յուրահատուկ վեհություն էին հաղորդում ներքին դեկորատիվ հարդարանքի ճոխությանը (տաճարի ներքին դեկորի կերպարը հիմնավոր փոփոխության կենթարկվի 1480–ական թվականներից, երբ թուրքերի կողմից կգրավվի Կ. Պոլիսն ու կվերափոխվի ոչ միայն երկրի քաղաքական ու տնտեսական զարգացման ուղղությունը, այլև նրա մշակութային կյանքը, որի հետևանքով ժիսական կառույցների զգալի մասը կվերածվեն մզկիթների, իսկ ս. Մոֆիայի տաճարի հարուստ խճանկարային շարքը կծածկվի ծեփածո շերտով: 1800–ական թթ. դեկորի վերականգնման համար հրավիրված Եվրոպացի գիտնականները կմաքրեն ծածկող շերտը պարզելու համար, որ որմնակարների զգալի մասը անդառնալի կորել են համաշխարհային արվեստի պատմության համար: Ամերիկայի բյուզանդագիտական ինստիտուտի գիտնականների ցանքերով 1930–ական թթ. կատարված հետազա վերականգնողական աշխատանքների շնորհիվ, ս. Մոֆիայի տաճարի փրկված պատկերների մի մասը ի հայտ կգան իրենց ողջ շքեղությամբ): Կայսերական(կենտրոնական) դռների ներքնակամարի վրա պատկերված որմնակարները ներկայացնում էին Մակեդոնական (հայկական) Լևոն Զ կայսրին գահակալ Քրիստոսի առաջ՝ երկրային թագավորություն աղերսողի կերպա-

րանքով, Աստվածամորը, Հուստինյանու Ա կայսրին և ս. Սոֆիայի տաճարի մանրակերտը ձեռքին բռնած Կոստանդինին: Խճանկարների շարքում. գեղարվեստական կատարման բարձր մակարդակով առանձնանում էին «Աստվածամայրը, Լևոն Բ-ն ու սր. Իրենը» (1118թ.), «Միքայել հրեշտակապետը» և մի քանի այլ ստեղծագործություններ: Գլխավոր մուտքի ներսի կամարի վրա էր նաև Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերումը, որի հարևանությամբ էին Անթիմիոս Նիկոմեդիացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գիոնիաիոս Արիտսպագեցու, Նիկողայոս Հրաչագործի և այլ սրբացված այրերի պատկերումներ (ցրիստոնեական եկեղեցու սրբերի շարքը դասված 14 հայրեր և 16 մարգարիներ): Հնագետ-արվեստաբան Ու. Սազենբերգը, Կ. Պոլսի քրիստոնեական կառույցներին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ ներառեց նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերման վերատպությունը, կատարված վիմագրող Ֆոտատոսի ընդօրինակությունից:¹⁴ Գրիգոր Լուսավորչի պատկերի վերևում գրված է «ΓΡΙΓΟΡΙΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ» (Գրիգոր Հայաստանցի): Խճանկարը կատարված է բյուզանդական մոնումենտալ գեղանկարչության ծաղկման շրջանին բնորոշ ձևայինների պահպանմամբ, որը բնորոշ էր ձևավորվող տեղական արվեստագիտական դպրոցներին, իրենց ոճական ու կատարման տեխնիկայի առանձնահատկություններով, սակայն և առաջնայնությունը տալով Կ. Պոլսի կենտրոններին: Տեղի գեղագրական աշխատանքների հիմնական առանձնահատկությունը սմալտայի տեխնիկա էր(ապակեծուլվածքի գունազարդված մանր քառակուսիների ազատ դասավորվածությամբ խճապատկեր), որով վերարտադրված կերպարները ստանում էին մոնումենտալ հնչողություն և գեղարվեստական այնօրինակ մեկնաբանումներ, որոնցով թելադրում էին նաև ներքին կենսահաստատություն: Նույն ժամանակ, տեղական արվեստում լայն տարածում էր ստանում դիմանկարը: Հավանական է, որ ինչպես բուն Բյուզանդիայի տարածքում, ապա և նրա գավառներում կառուցած տաճարների ներքին հարդարանքում եղել են Գրիգոր Լուսավորչի այլ պատկերումներ, որոնց պահպանված օրինակներից է Աթենքի մոտ գտնվող Դափնիայի վանքի Աստվածամոր ննջմանը նվիրված խաչահիմ գմբեթավոր տաճարի դեկորում (11-րդ դ., երկրորդ կես) ներգրավված Լուսավորչի խճանկար պատկեր-

րը,¹⁵ ողջ հասակով, համաչափությունների խիստ պահպանմամբ, դիմագծերի շեշտվածությամբ, գույնի միասնական ընտիր մտածողությամբ (կանաչա-վարդագույն սմալտա), որոնց զուգակցումը հնչեղ ոսկեգույն ֆոնի հետ, յուրահատուկ ներքին ռիթմ հաղորդում և կերպարին և աշխատանքին ամբողջապես:

Հնարավոր է, որ որպես նախաօրինակ, Ս. Մոֆիայի տաճարում տեղադրված Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերումն է հիմնավորել բյուզանդական մայրաքաղաքի, ինչպես նաև պետության այլ պաշտամունքային կառույցների ներքին դեկորի հարդարանքում տեղ գեած նմանօրինակ ձևավորումները (օրինակ, Կ.Պոլսում Գրիգոր Լուսավորչի որմնանկարը Թեոդորոս Պամակարիստոս (այժմ՝ Ֆետիհե Ջամի) եկեղեցու հարավային ճասի Միքայել Գյարա Տարզանիստի մատուռում, մայրաքաղաքի տարածքից դուրս գտնվող Ֆոկիդայի Խոզիաս Լուկաս եկեղեցում՝ սրբի պատկերով խճանկարը և Սալոնիկի քաղքեղոնական Պանագիա եկեղեցու որմնանկարները): Այս երևույթների կողքին անհրաժեշտ է առանձնացնել Սերաստիայի փոյուզիական ժամանակաշրջանի ավերակ եկեղեցում պահպանված Գրիգոր Լուսավորչին պատկերող հարթաքանդակը, որտեղ այդ ներկայացված է հայկական հստակ դիմագծերով, մեծ խաչով հարդարված ավետարանը ձեռքին բռնած: Նրա գլխի երկու կողմերում տեղադրված է նաև հայատառ արձանագրություն:¹⁶ 11-12-րդ դարերից մեզ հասած գեղեցկագույն մմուշներ: Ժամանակ, երբ նկատելի զարգացում էին ապրում հունական և հայկական եկեղեցիների փոխշփումները, որոնք հստակ անդրադառնում էին նաև մշակույթային հարաբերությունների երևակայման վրա: Երևույթներ, որոնք բյուզանդական սրբանկարչության արձագանքներն էին և սերտորեն շաղկապված էին նրա արվեստի սկզբունքներին, որին զուգահեռ ուրույն զարգացումն էր ապրում հայոց մշակույթային աշխարհի գեղանկարչությունը՝ իր ազգային ինքնատիպությամբ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ

Հայկական արվեստում Գրիգոր Լուսավորչի գեղարվեստական կերպարանավորումը համդես է գալիս հուշարձանային կոթողներում, իսկ 7-րդ դարից մեզ հասած տվյալները հաստատում են, որ հայկական եկեղեցիներում Գրիգոր Լուսավորչի պատկե-

բումը ներգրավված է եղել մահ ավելի վաղ շրջանի տերմինական նկարների մեջ: Արվեստարան Սիրարսիի Տեր-Ներսիսյանը հաստատելով այս տեսակետը կատարում է հղում 7-րդ դ. աստվածաբան Վրթամես Քերթոլի կողմից կատարած գրառման վրա, որտեղ հայտնվում է այն միտքը, որ ինչպես տաճարն է հաճո աստծուն, նույնպես և նրան ձոնված գիրն ու ներկերով ստեղծված պատկերները, որտեղ հատկապես մանկան հետ Աստվածամայրն է, ինչպես նաև Ստեփանոս Նախավկան, կույսերն և այլք, և «...նկարեսալ զասրբ Գրիգոր ևս աստուածահաճոյ շարչարանք իր եւ սուրբ առաքինութիւնք», որոնք նկարված են եղել արջասպով, գխտորով, կաթով, ձվով, զառիկով, լաջվարդով, ժանգառով և այլն:¹⁷ Այս ինքնատիպ էիչատակությունը վկայում է ոչ միայն մինչև 7-րդ դարը հայկական եկեղեցիների հարդարանքում որմնանկարների պարտադիր գոյության փաստի մասին (հետքերը պահպանվել են մի շարք եկեղեցիներում), այլև հատկեցվում է կերպարների շարքը: Այսօրինակ ստեղծագործություններից առավել ամբողջակն են մեզ ներկայանում հատկապես 13-րդ դարից պահպանված որոշ որմնանկարներ հատկապես Ախթալայի և Աստվածածին և Անիի Գրիգոր Հոնեցու եկեղեցիներից:

Ախթալայի և Աստվածածին եկեղեցու որմնանկարները (12-13-րդ դդ.) ներկայացնում են գահակալ Աստվածամորը (հարավային խորանում), իսկ ցածի հատվածում, աստիճանական կարգով տեսարաններ Նոր կտակարանից, գույգերով կանգնած առաքյալների կերպարներ, ինչպես նաև սրբերի շարքը դասված այրեր, որոնց թվում է նաև Գրիգոր Լուսավորիչը: Կարևոր համագամանք է, որ որմնանկարների ոճական առանձնահատկությունները հնարավոր են դարձնում մյուս ժամայային պատկերման մեջ հստակ տարանջատել նկարչական կատարողականի երեք խումբ՝ հայ, վրացի և հույն ստեղծագործողների մասնակցությամբ: Անխուս, նրանք տաղանդավոր են, ժամանակի որմնանկարչական արվեստի մասնագիտական ունակություններով օժտված: Այստեղ, Գրիգոր Լուսավորիչի կերպարի սրբապատկերային լուծումները թելադրված են քյուզանդական արվեստի կանոնիկ ձևերից, սակայն մեկնաբանված հայ արվեստագետի ընկալումներով ու կատարողականով: Լուսավորիչը, այնեիք է, լուսապսակով, աջը՝ օրհնողի դիրքով, ահյակում՝ ավետարան: Նրա հագուստի հարդարանքում հատկապես շեշտադրված են շապկի օձիքի

մանր խաչերը և առաջնային հնչեղութիւն ունեցող փորորարը՝ շագանակագույն, մեծ ու լայնաթև խաչերի ձևավորումով, ինչպես նաև շապիկի լայն քնքերի ոփսմիկ ծալքերով: Բարձրարվեստ կատարողական ունեցող այս աշխատանքի երկու կողմերում հունարեն գրված է «Գրիգոր Հայաստանցի»:՝¹⁸ Նույնատիպ կերպարներ, նույնօրինակ կոմպոզիցիայի կառուցվածքով հանդիպում են նաև վրացական մի շարք եկեղեցիների որմնանկարչական աշխատանքներում, որոնք վերջ հիշատակվածից հետո են և տարածության և ժամանակի մեջ, սակայն, ունեն ընդհանրացնող մեկնաբանումներ: Հատկանշական է, որ եթե Ախթալայի որմնանկարները ստեղծող հայ նկարիչը կատարողականի մեջ առանձնանում է իր անհատականությամբ, գեղագիտական ըմբռնումներով ու ոճական առանձնահատկություններով, ապա վրաց նկարիչները ազգային եկեղեցիների ձևավորումներում անվերսպահորեն ենթարկվում են քյուզանդական որմնանկարչական արվեստի պատկերագրական օրինաչափություններին և գեղանկարչական սկզբունքներին (Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները Միոնի, Մամբուլիսի, Բեթամիայի, Դավիթ-Գարեջայի եկեղեցիների որմնանկարներում, որոնցում սրբացված հայրերի շարքը համալրված է նաև պատմական կերպարներով):¹⁹

Հայ իրականության մեջ, մինչ մեր օրերը հասած որմնանկարչական արվեստի խոշոր երևույթ են Անիի Գրիգոր Հոնեմցու (1215-1251թթ.) եկեղեցու որմնանկարները, որտեղ նաև տեսարաններ են Գրիգոր Լուսավորչի կյանքից՝ «Գրիգոր Լուսավորչիը մկրտում է Տրդատին, Աշխենին և Խոսրովիդուխտին», «Թագավորական դատը», «Գրիգոր Լուսավորչին դիմավորում է Տրդատ թագավորը», «Գրիգոր Լուսավորչին դիմավորում են վրացիների, արխազների ու պլանների թագավորները» և այլն (այստեղ են եղել նաև Աստվածամոր, ս. Նիկողայոսի, ս. Ղևոնդի և ս. Արխատակեսի դիմանկարչական պատկերումները): Նկարաշարքը ուներ նաև օրոշակի մտքային դասավորվածություն. գմբեթի վրա՝ Համբարձման տեսարանը, քմբուկի վրա՝ Աստվածամայրը մանկան հետ, վերին շարքում՝ երեք հրեշտակների հետ տասներկու առաքյալները, ցածում Մովսեսը, 14 մարգարեները, եկեղեցու առագաստներում՝ ավետարանիչները, իսկ ապսիդում՝ Բարեխոսը, ցածում Հաղորդության տեսարանով, որը սանձամափակվում էր սրբերի, երկու սարկավագի, Նոր կտակարանից վերցված տեսարանների և

Գրիգոր Լուսավորչի վարքը ներկայացնող երիզապատկերով: Ավանդատնում պատկերված էր Անեղ Դատաստանի, Խաչից իջեցման և Ողբի (զուտ քյուզանդական արձագանք) տեսարանները: Արվեստաբան Վ.Ն. Լազարևը գտնում է, որ այս նկերագրույթնում նախնականները ամբողջությամբ հայ արվեստի տիպական հուշարձան են, ընդհանրություններ տեսնելով ժամանակի հայկական առաջնակարգ ձեռագրերի մանրանկարչական ձևավորումների հետ:²⁰ Հիշատակված որմնանկարները իրենց գեղարվեստական բարձր մակարդակով և բազմաֆիգուր ընտիր հորինվածքներով հիքրալի, քաջասիկ երևույթ են հայկական մոնումենտալ արվեստում: Անի մայրաքաղաքի հնագույն կառույցներից էր նաև Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող եկեղեցին (10-րդ դ. երկրորդ կես): Այստեղ պահպանվել են որմնանկարների գունային շերտի հետքեր, որոնք 1892 թ., գիտական առաջին արչավանքի ժամանակ հայտնաբերվել են Ն.Մարի կողմից: Պետք է նթադրել, որ եկեղեցու նկարազարդումները ասնչվել են անվան հետ և ներկայացրել են սրբի միայն վարքը: Ընդհանրապես, Անիում առանձնակի էր Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը (հիշենք, որ կառուցվել էին նրա անվան մի քանի եկեղեցիներ): Ըստ Հ. Օրբելու, Աղբկոց վանքի տեղում երբեմնի եղել էր Անահիտ աստվածուհու մեկյանը, որը քանդել տվեց Գրիգոր Լուսավորչի՝ տեղում տաճար կառուցելու համար:²¹ Հետագա չորս դարերի ընթացքում, Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը չի ստեղծում հնարավորություն ճարտարապետության և գեղարվեստի որոշ ձևերի (որմնանկարչության, գեղանկարչություն) զարգացման համար: Վերածնվող հայ արվեստի առաջին օրրանը կդառնա Իրանում 17-րդ դարում ձևավորված հայկական խոշոր գաղթօջախ Նոր Ջուղան:

1604 թ. շահ Աբբաս Ա-ի հրամանով Երևանի և Նախիջևանի բնակիչների տեղահանությունը հիմք դարձավ, որպեսզի Իրանի նորաստեղծ մայրաքաղաք Սպահանի մոտ, Ջայանդեբուդ գետի ավազաներձ շրջանում հիմնադրվի հայերի նոր բնակատեղին՝ Նոր Ջուղան: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, արհեստավորների, վաճառականների ու շինականների քյուռնաօջան աշխատանքի շնորհիվ տնտեսական բարձր մակարդակ ձեռք բերած Նոր Ջուղան կկառուցապատվի ապարանքներով, իսկ յուրաքանչյուր քաղամաս կունենա իր եկեղեցին, որոնք իրենց ներքին հարդարանքով չեն զիջի կենտրոնական Ամեմալիկի վանքին:

Վանքի Հովսեփի Հարեմաթացու եկեղեցին (1664թ.) ձևավորվում է բոլորովին նոր սկզբունքներով, որի վրա մեծազույն ազդեցություն են ունենում եվրոպական, ինչպես նաև իրանական արվեստների ոճական առանձնահատկությունները: Խարսխված լինելով գեղանկարչության ավանդական սկզբունքների վրա, իրանահայ զաղթօջախում ստեղծվում է գեղարվեստի մի նոր համակարգ, որի իրականացնողներն էին ինչպես հայ, նույնպես և հրավիրված եվրոպացի նկարիչներ: Հովսեփի Հարեմաթացու եկեղեցու պատերի հարդարանքում զգալի տեղ հատկացնելով Հին կտակարանի թեմատիկ պատկերումներին (եվրոպացի արվեստագետներ), պատերի կարևորագույն հատվածները ձևավորվում են Քրիստոսի կյանքի տեսարաններով և Գրիգոր Լուսավորչի կյանքը ներկայացնող սյուժեներով (հայ նկարիչներ): Եարքում, լավագույններից է Տրդատի, Աշխենի և Խոսրովիդուխտի մկրտության տեսարանի պատկերումը, որտեղ Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայանում է որպես այլեհեր ճգնաժող, լուսապսակով, բոկոտն, օրհնողի դիրքով: Մկրտվողների դեմքերը ունեն պայծառացման արտահայտություն՝ կատարվող ծեսի խորհրդավորությունից, իսկ Տրդատ թագավորը պատկերված է կիսախոգատիպ կերպարանքով, Լուսավորչի ոտքերի մոտ ծնկաչոք վիճակում, սրբին հասած նվիրական հայացքով: Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի գեղարվեստական մարմնավորման տարբերակը հանդես է գալիս նույն եկեղեցու պատերին նկարված «Լուսավորչական եկեղեցու խորհուրդները» նկարաշարքում: Մեր կարծիքով, նկարների հեղինակ կաբող էր լինել վանքի միաբան, փիլիսոփա-աստվածաբան և քարծրակարգ նկարիչ Հովհաննես Մրքուզը (?-1715): Ստեղծագործողը կարողանում է փոքրաչափ հորինվածքները վարպետորեն կապել պատի հարթության հետ, առաջնահերթ դարձնելով Լուսավորչի կերպարը: Նոր Ջուղայի յուրաքանչյուր եկեղեցու (դրանց թիվն անցնում էր 13-ից) գեղանկարչական հարդարանքում պարդադիր առկա էին սրբին նվիրված որմնանկարչական կամ հաստոցային աշխատանքները: Գաղթօջախում հատուկ վերաբերմունք կար հատկապես դեպի Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող եկեղեցին, որտեղ պահպանվել է սրբին նվիրված արժեքավոր գեղանկարչական մի աշխատանք՝ «Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտում է Տրդատին, Աշխենին ու Խոսրովիդուխտին»: Հատկանշական է, որ Հովսեփի Հարեմաթացու եկեղեցու որմնանկարները կատարված են

շատ ավելի մանրամկարչական սկզբունքներով, որոնց մեջ նկատելի են հաստոցային նկարչության մեկնաբանումներին անցնելու հակում: Պա հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք, որ այդ աշխատանքները ստեղծվել են 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, մի ժամանակաշրջանում, երբ հայկական գեղանկարչությունը միջնադարի մշակույթի մտածողությունից անցում էր կատարում դեպի նոր ժամանակների արվեստը: 17-18-րդ դդ. հայ կերպարվեստում առկա էական այս երևույթը իր առավել հաստակ արտացոլումը կգտնի հատկապես Հովնաթանյան տոհմի արվեստում:

Տոհմը սերում էր Շոտթ գյուղից, որտեղ Հովհաննեսի ընտանիքում ծնված և տեղում կրթություն ստացած Հովնաթանը (1661-1722թթ.) իր նկարչական գործունեությունը կծավալի Ագուլխում, Երևանում, վրացական արքունիքում, ինչպես նաև Էջմիածնի մայր տաճարում, հայտնի դատնալով Նաղաշ Հովնաթան անունով: Իր որմնանկարչական առաջին աշխատանքները նա կկատարի Ագուլխի ս. Քրիստոփոր և ս. Թովմայի եկեղեցիներում, որտեղ եղել են նաև Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները (հետագայում կծածկվեն ծնվածո շերտով: Դեռևս 1832 թ. նկատելի էին այդ որմնանկարներից առանձին հատվածներ. Աստվածը, Պաղոսն ու Պետրոսը, ս. Բարդուղիմեոսը և Գրիգոր Լուսավորիչը):²² Շոտթի և Ագուլխի եկեղեցիների Նաղաշ Հովնաթանի նկարագարողումների պատկերագրությունները (այդ թվում նաև Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարը), հետագայում օրինական և պարտադիր կդառնան Գողթան գավառի բոլոր եկեղեցիների համար (հետքերը պահպանվել են Նախիջևանի, Ապրակունիսի ս. Կարսպետի վանքի, ինչպես և Ջնաբերդ գյուղի եկեղեցիներում):²³ Հրավիրվելով Էջմիածնի Մայր տաճարի ձևավորման համար, Նաղաշ Հովնաթանը գմբեթի ու պատերի վրա, տեղադրելով է Տերունական տետրամներ և առանձին սրբապատկերներ (աշխատանքները կստարվում են 1712-1722թթ: Ցավոք, այսօր, հիմնօրինակները ամվերադարձ կորած են 1970-ական և 2000 թթ. ձեռնարկված ոչ մասնագիտական վերականգնողական աշխատանքների պատճառով): Ծնվածո ծածկույթի վրա ընտիր գունային լուծումներով մեզ են ներկայանում նաև Տրդատը, Աշխենն ու Խոսրովիդուխտը, որոնք ծնկաչոք են, օժտված ներքին հանդիսավորությամբ, տիպականացմամ «մաղաչյան» նկարելավճով (նշան և այբեր, քեթևակի ժպիտով կենդանացված շուրթեր) և գեղանկարչական

չքեղությամբ վերադարձուած զգեստների դեկորատիվ մանրամասներով (թագ, գոտիներ, թանկարժեք քարերով ընդելուզված ոսկե ճարմանդներ, գործվածքների հարստություն): Նույն ժամանակ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու նորակառույց խորանում կային Լուսավորչի երկու պատկերումներ՝ Տրդատին բժշկելու տեսարանը և սրբի առանձին նկարը: Տաճարում էր նաև Լուսավորչի չարչարանքները ներկայացնող սյուժետային գեղանկարը՝ կատարված արծնապատ պղնձյա թիթեղի վրա (դեպքերի բերումով նույնպես անվերադարձ կորած հայ գեղանկարչության պատմության համար): Այս աշխատանքների հեղինակը կարող էին լինել նաև Նաղաշ Հովնաթանի որդիները՝ Հարությունն ու Հակոբը, որոնք աշխատում էին իրենց հոր հետ, ապա և ստեղծագործել անհատական: Մեզ է հասել նրանց կողմից 1725–1730–ական թթ. նկարագրող Վայսմավուրքի մի օրինակ (Երևան, Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. # 1533: Հետագայում ՄՄ), որտեղ ներգրավված բազմաթիվ դիմանկարների շարքում առանձնակի հնչելություն ունի Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացնող մանրամակար աշխատանքը, որը կարելի է դասել ժամանակի լավագույների շարքում: Պահպանելով մանրանկարչական արվեստին բնորոշ սկզբունքները, հեղինակները միաժամանակ ձգտել են այն մոտեցնել հաստոցային նկարչության կատարողականի չափանիշներին:

Երևույթի առումով, հիշարժան են նաև հայոց միջնադարյան ձեռագրերի թերթերի նկարագրողումներում Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումները, որի գեղեցկագույն և արտակարգ օրինակներից է 1325թ. Ստում, Սարգիս Պիծակ տաղանդաշատ հայ մանրանկարչի կողմից նկարագրող Շարականոցը (ՄՄ, ձեռ. # 10439), որտեղ Լուսավորչի դիմանկարը ներկայացված է լուսապսակով, ալեհեր, խաչանախշ շուրջառով՝ ձեռքին կարմիր սրահպանակով ավետարան: Կերպարի գեղանկարչական մեկնաբանման գեղեցիկ օրինակներից է նաև 13–14–րդ դդ. ստեղծված «Գանձարան»-ում տեղ գտած սրբի դիմանկարչական պատկերումը (Անթիլիաս, Չեռագրատուն, ձեռ. # 98, թերթ 75)՝ դասկան, սակայն և գրաֆիկական մեկնաբանումներով: Այս հանգանաքը քացատրվում է և 14–15–րդ դարերից սկսած եվրոպական գրքային գրաֆիկայի ակտիվ ներազդեցությամբ: Երևույթ, որի հետաքրքրական օրինակներից է նաև Խաչատուր Խիզանցու կող-

մից 1569 թ. Վանում նկարագրոված Հայսմավորքի քերթերը (ՄՄ, ձեռ. # 4681), որտեղ, անտարակույս, մենք գործ ունենք գրաֆիկական մախասօրինակից օգտվող ստեղծագործողի հետ: «Տրդատի մկրտությունը» տեսարանում, նկարիչը ներմուծում է ճարտարապետական բարդ կառուցվածքի պատկերումներ, որոնք «ներկվում» են միայն կարմիրով, վերածվում պայմանական «հենքի», որի վրա կապտագույնով առանձնացվում են գործող անձանց քիկնոցները և եվրոպականատիպ երանգավորմամբ կերպարների՝ դիմագծերը՝ անշուշտ թելադրված օտարալեզու տպագիր գրքային ձևախորանից (այս ձևայքը նկատելի է մաև մի շարք այլ ձեռագրերի մեջ տեղ գտած Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումներում. օրինակ. 1658թ., Անթիլիաս, Չեռագրատուն ձեռ. # 213, ք. 324^բ, ձեռ. # 144, ք. 140, 1678, ձեռ. # 213 և այլն): Հայ նկարիչները, ստեղծագործաբար մոտենալով Գրիգոր Լուսավորչի կերպարին, հաճախ ստեղծում էին բազմաֆիգուր սյուժետային հորինվածքներ, հիմնվելով սրբի կենսագրական մանրամասների վրա: Այս առումով, առավել նշանակալից է 1569 թ. Բաղեշում նկարագրոված Ժողովածուն (ՄՄ, ձեռ. # 1920, ք. 596^բ), որի ծաղկողը, Վասպուրականի մանրանկարչական մեծամասնում դպրոցի հետաքրքիր դեմքերից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին, քերթի վերին հատվածում, լաջվարդով գունավորված ֆոնի վրա, ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչի ու Մեղեթատրոս Ա Հռոմի պատկերները: Թեթի ցածի մասը զբաղեցնում են հեծյալ Տրդատ թագավորն ու Կոստանդին կայսրը և զինվորների խումբը: Բաղիշեցին ունի բազմաֆիգուր հորինվածք կառուցելու մասնագիտական պատրաստվածություն, սակայն ֆիգուրների պատկերումները մնում են պարզունակ: Նույն ձեռագրի սկզբի մասում (ք. 3^բ) ներկայացված է հայ արվեստի համար առանձնակի մի հորինվածք. Տրդատ թագավորը, Գրիգոր Լուսավորչին ու Ագաթանգեղոսը: Սա անշուշտ ինքնուրույն աշխատանք է, որտեղ ծաղկողը հարազատ մնալով գունային մախասօրություններին (կարմիր և կապույտ), առավել շեշտադրում է զգեստների ոլորածալքերը, իսկ որոշ կառուցվածքային խախտումներ կատարում է հատկապես կերպարների դեմքերը առաջնային դարձնելու միտումով:

Ավելի ուշ շրջանում, Հատկապես 17-րդ դարից սկսած, ձեռագրերի մանրանկարներում հստակ նկատելի է ժամանակի հաստոցային նկարչության ազդեցությունը, երբ Գրիգոր Լուսա-

վորչի կերպարը ներկայանում է շեշտված դիմանկարչական ան-
 հատականությունը: Առանձնահատկություն, որը թելադրում էր
 նոր ժամանակն ու նորովի ձևավորվող գեղարվեստական մտածո-
 դությունը: Ավելին: Կատարվում են որոշ փոփոխումներ մաև Գրի-
 գոր Լուսավորչի կերպարը լրացնող դեկորատիվ հարդարանքում:
 Մորի ձեռքի մեջ պատկերվում է ոլորապտույտ, ոսկեգօծ գլխամա-
 սով զավազան, շուրջառը ստանում է կարմրի կամ կապույտի ե-
 րանգ և այլն: Այդպիսին է մա 1689 թ. Էջմիածնում նկարագարդ-
 ված Հայսմավորքում (ՄՄ, ձեռ. # 1512, ք. 78^ա), որի հեղինակը՝
 Մովսեսը, գործել է Նաղաշ Հովնաթանի հետ միասին և իր արվես-
 տում կրում է Նաղաշի ստեղծագործական մտածողության ազդե-
 ցությունը: Նույնօրինակ առանձնահատկություններ տեսնում ենք
 1658 թ. նկարագարդված թերթում (Անթիլիաս, Չեռագրատուն, ձեռ
 # 213, ք. 7), որտեղ պատկերված է թագավորական ընտանիքին
 մկրտող Գրիգոր Լուսավորիչը: Նկարիչ Հովնանեսը նորի զգա-
 ցողությամբ օժտված ծաղկող է, ավելի ճիշտ՝ պատկերահան, ինչ-
 պես սկսվում են կռվել ժամանակի նկարիչները:

Հովնաթանյանների կատարածի հիմնավոր արտահայ-
 տությունը տեսնում ենք տոհմի երրորդ սերնդի նկարիչ Հովնաթան
 Հովնաթանյանի (1730–1801/2թթ.) արվեստում: Տաղանդաշատ
 նկարիչը, 1760–ական թվականներից մինչև 1786 թ., Միմեոն և
 Դուկաս կաթողիկոսների պատվերով նկարագաղղում է Էջմիածնի
 Մայր տաճարը՝ կատարելով մոտ 120 հաստոցային նկար: Հով-
 նաթան Հովնաթանյանի գեղարվեստական մտածողությունը ա-
 ռաջմորդվում է նոր ժամանակների նյութական նկարչության թե-
 լադրած սկզբունքներով, ոչ միայն հորինվածքների կազմակերպ-
 ման իմաստով, այլև պատկերման տեխնիկական նորույթով: Հով-
 նաթանի ստեղծած դիմանկարչակա շարքում (Մեսրոպ Մաշտոց,
 Մովսես Խորենացի, Գավիթ Անհաղթ, Վրթանես, Արիստակես,
 Օձնեցի, Մեծն Ներսես և այլք) ինքնատիպ հնչելություն ունի և
 Գրիգոր Լուսավորչի պատկերումը(Էջմիածնի վանք, Նոր վեհա-
 րան): Կտավի կենտրոնում տեղադրված սրբի կանգնած ֆիգուրը
 սպիտակ–դեղնավուն երկարավուն շապիկով է, օձազուլս գա-
 վազանը ձեռքին: Կերպարը հայկական է, գեղեցիկ դիմագծերով և
 Հովնաթան Հովնաթանյանի ստեղծագործական մտախղացու-
 մների գեղեցկագույն դիմանկարչական դրսևորումներից, որով և
 նա առաջինն էր, որ հայ կերպարվեստում հիմնավորեց շքերթա-

յին դիմանկարի ժանրը: Նա առաջինն էր նաև հաստոցային քեմատիկ պատկերի ստեղծման ասպարեզում, որի լավագույն դրսևորումներից է «Հովիվները քաղում են Գրիգոր Լուսավորչին» քեմատիկ աշխատանքը (Էջմիածին, Մայր տաճար): Բնանկարի մի փոքր «հեքիաթային» հենքի վրա, սրբի մարմինը ներկայացվում է հեռու վերացականից՝ իրական ու մարդեղեն: Նկարիչը կարողանում է անգամ վերադառալով Գրիգոր Լուսավորչի դին տանող հովիվների «գործադրած ուժը» և ֆիգուրները դնել դիմամիկ շարժման մեջ: Հովնաթանը, սյուժետային նկարներ ստեղծելիս, հաճախակի է օգտվում եվրոպական փորագրական քերթերից, սակայն հայկական քեմաների ժամանակ, նկարիչը լիակատար հեղինակ է:

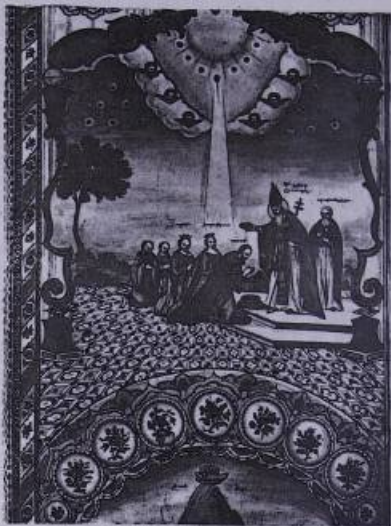
Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նկարներ պահպանվել են նաև տարբեր հոգևոր կենտրոններում, որոնցից մեկը՝ Չմառի (Լիբանան) մոտ գտնվող Ղազիթ Բեյթ վանքում է: Այստեղ, կտավի վրա ներկայացված գահակալ Գրիգոր Լուսավորչը կաթողիկոսական շքեղ հանդերձանքով է, գավազանակիր, դեպի երկինք հասած հայացքով, որի կողքին ծաղկազարդ զգեստով և խույրով եպիսկոպոս է՝ ձեռքին հայերեն տեքստ ունեցող բզբի ոլորով: Ցածի մասում ֆրանցիսկյան միաբաններին հատու սամրվածքով սարկավազի պատկերում է, որի կողքին տեղադրված է հավանաբար Տրդատ Թագավորի կերպարը՝ սուլթանական հագուստով: Ստեղծագործությունը հեռու է սրբանկարչական վերադարձման կանոնիկ նկարելաձևից և ունի արևելյան հստակ երանգավորում: Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարչական պատկերման մեկ այլ օրինակում (1720թ., Վենետիկ, Միսիթարյան միաբանության հավաքածու) ժամանակի շնորհալի նկարիչ, կեսաբացի Հովհաննես Պատկերահանը (1695–1758թթ.), ինչպես իր մյուս դիմանկարչական աշխատանքներում, նույնպես և այս դիմանկարում, կերպարը տեղադրում է բնութային ներկայացնող հենքի վրա, ունենալով ժամանակի իտալական արվեստին բնորոշ ռոմանտիկ տրամադրության երանգավորում:

• • •

Վերնշված օրինակները միայն մի շնչին մասն են այն բազումից, որոնք սկիզբն են կրում տարածության ու ժամանակի մեջ:

*Գրեգոր Լուսավորիչը ճգնառում է Տրդատին, Աշխենին և Բուսպուկիստիսին:
XVIII դ., Մուլանյա:*

Ամենայն մկառիչ. Կոնստանդի ձևավորում, 18-րդ դ., հատված:

Մեր կողմից Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի գեղանկարչական մարմնավորման հարցի կապակցությամբ ներկայացվեցին առավել տիպականները, որոնք հայ սրբի կեպարի մինչ մեր օրերը հասած գեղարվեստական արտահայտություններից են: Գեղարվեստի տարբեր բնագավառներում (կիրառական-դեկորատիվ արվեստ, գրաֆիկա և այլն) կատարվող հնուագա մասնագիտա-

կան խորը ուսումնասիրությունները ևս կարող են գիտա-արվեստաբանական առանձին հիմնավոր աշխատությունների նյութ հանդիսանալ, հարստացնելով մեր պատկերագրումները հայոց մեծագույն սրբի և համաշխարհային մշակույթում դեպի նրա կերպարը եղած հետաքրքրության վերաբերյալ:

ASHOT STEPANYAN

THE IMAGE OF GREGORY ILLUMINATOR IN PAINTING

Gregory Illuminator is one of the greatest and supreme names of the Armenian people, who at the beginning of the 4th century will introduce the ideas of religion and will state it as state religion. The life and work of Gregory Illuminator have become the bases for various scientific work and his immaculate image thoroughly came into the religious culture, assuming versatile interpretation in painting, drawing, metal-working, pottery, engraving, embroidery, etching, and in the spheres of applied arts.

It is difficult to imagine the medieval art without the glorious and infinitely interesting image of Gregory Illuminator, which affords an opportunity to observe the artistic work devoted to him in various systems of culture; the most beautiful examples of which are introduced especially in Russian, Byzantine and Armenian paintings.

Further profound and professional study of the matter can be the bases of some individual scientific work, enriching our conception about the Armenian greatest holy of holies and special attitude to his image generally existing in the world wide culture.

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ազարանզեղոս, Հայոց Պատմություն: Աշխարհաբար բարգմանությունը և ծանոթությունները Աջած տեր-Ստոնյանի, Եր., 1983:
2. Шу' П.М.Мурадян, Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя. "Кавказ и Византия", Ер., 1982, с. 5-20 և այլն:
3. А.И.Успенский, Фрески церкви Спаса Нередицы. М., 1910, с. 24, табл. XXII. Այս եկեղեցում կար նաև և Հռիփսիմեի պատկերող որմնանկար:
4. Макарій, Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. Т. II, М., 1860, с. 47. Հատկանշական է, որ Գրիգոր Լուսավորչի սրբանկարչական հռիփվածքներում սրբի աչքակում միշտ պատկերվում է ավետարան: Բացառություն են կազմում Միստրայի Աֆոնաիկո (1311-1312թթ.) եկեղեցու որմնանկարները. A. Graber, *Byzantine Painting*, Geneva, 1953, p. 155.
5. Ծարտարապետության պատմությունն ու վերլուծությունը ներկայացված է. Н.И.Брунов, Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор. М., 1988.

6. Д.А.Ровинский, Русские народные картинки. СПб, 1881, # 1423.
7. Строгановский иконописный лицевой подлинник (конца XVI и начала XVII столетий), М., 1969.
8. Աղակ Շաշիյան, Հայ էջեր: Փարիզ, 1912, էջ 114-115, նկ. 48:
9. Т.В.Николаева, Пронзведения русского прикладного искусства с надписями XV — первой четверти XVI века. "Свод археологических источников", вып. I — 49, М., 1971, N 95, с. 90/91, табл. 61, 63, 74.
10. Grabar, Le peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 187.
11. J.D. Stefanescu, L' evolution de peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie. Paris, 1928, p. 98.
12. Տիրարի Տեր-Ներսիսյան, Les portraite des l'art Byzantin. "Byzantion", I, XXXVI, [1966], fase 2, Bruxelles, 1967, p. 386-395: Քարգամուրյունը Սիրարիի Տեր-Ներսիսյան, Գրիգոր Լուսավորչի զմանկարը բյուզանդական արվեստում, «Հայ արվեստը միջնադարում», եր., 1975, էջ 64-69; В.Н.Лазарев, История византийской живописи. М., 1986, с. 70.
13. Սիրարիի Տեր-Ներսիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 67:
14. W. Salzenberg, Alt-christliche Bandenkmaler von Constantinopel. Vol. VI, bis XII, Berlin, 1854, taf. 29; Mango Cyril, Materials for the Study of the Mosaics St. Sophia at Istanbul. Washington, 1962. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկար պատկերին վերաբերվող հողվածների շարքում են եղել Ն. Ալիմյանի, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկարը Ս. Մսիկայի եկեղեցում մեջ, «Հանդես անսորհաշ», 1932, մայիս-հունիս, էջ 369-370; Կ. Բամաճյանի. Գրիգոր Լուսավորիչը Այս Սոֆիայի մեջ. «Հնդարձակ տարեգրյց ազգային եկեղեցանոցի», Կ. Ղազիս, 1937, Ը տարի (իրատարակության համար, Զոռաստիի վերասուպրյունից զմապատկեր էր կատարել Ալ. Ռայմոնդ և միջրկ հողվածազրին); Վ. Հագոսում հողվածը իրատարակված «Քազմուխպում» (Վենետիկ, 1941, # 1-12, էջ 13-16, 1943, # 1-6, 15 35-40); Հայկանենս Ազգերիի. Ժամանակագրական հետազոտություն ս. Գրիգոր Լուսավորչի խճանկարին. «Քազմավես», 1955, # 8-10, էջ 191-194, 1957, # 11-12, էջ 279-281 և այլն:
15. S. Millet, Le monastere de Daphni. Paris, 1899.
16. N.Firazi, Decouverte d'une ieglise bizantine a Siebaste de phrygie. Rapporte preliminaire. "Cahiers archeologiques", XIX. Paris, 1969, p. 157, fig. 12.
17. Սիրարիի Տեր-Ներսիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 9:
18. Alexei Lidov, The Mural paintings of Akhtala. Moscow, 1991.
19. Л.А.Меликсет-Бек, Об армяно-грузино-латино-русской версии греческих гомиллий, связываемых с именем Иоанна Златауста. "Византийский временник", ХУП, 1960, М.-Л., с. 70-77. Այս հուշարձանների ժամանակարաններին միջրկած մնազրոտյուն-արտմների եկեղեցական, վրաց արվեստարամներից ցավոր շենգում ոչին Գրիգոր Լուսավորչի պատկերի վերաբերյալ:
20. В.Н.Лазарев, История византийской живописи. С. 145. Վաղ շրջանի բյուզանդական սրբապատկերային հորինվածքների կամենիկ կոտրվածքի պատկերումներն էին. Ամենակարը (Պանտոկրատոր), արտիշում Բարիխտորը (Նեխտա), ատազաստների վրա շրջանակների մեջ:

ավետարանիչներ: Վ. Լազարից գտնում է, որ Կոնստանդնուպոլսական այս ձևը 11-րդ դարում կանոնացված՝ անցյալի վերապրուկ էր: Նույն տեղում, էջ 103:

21. И.Орбели, Развалины Ани. СПб, 1911, с. 33: Տես նաև՝ П.М.Мурадян, Проблема конфессиональной ориентации церкви Оменца. "Кавказ и Византия", #5, Ер., 1987, с. 36-66: Որմնակարների ընտրման կոնդիցիոնները կատարել էր հայ մշակույթի երախտավոր, գիտնական-արվեստարան Գ. Հովսեփյանի ղեկավարած արչավիճակի անդամ, ճարտիչ Ս.Քարթաթյանը, որի աշխատանքները պատկանում են Հայաստանի Ազգային պատկերասրահի և Հայաստանի Պատմության Պետական քանդարանի խոնջերում:
22. Երևան, Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, քրդ. 240, վավ. 130:
23. Արզան Ալվալյան, Նախիջևան: Գիրք հուշարձան: Եր., 1991:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Վահան Բալթաբեկյան	
Հայ-քրդական հարաբերությունները Հայաստանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին	5
Մուրեն Բաղդասարյան	
Կոտակցական համակարգը 1930-1945 թթ. թուրքական հանրապետությունում	41
Ռուբեն Կարապետյան	
Սիբիր և Իսրայել՝ չօգտագործված հնարավորությունները խաղաղության հաստատման համար (1991-2001).....	50
Հոկիմիմն Կոբխանյան, Հերման Գոլց (Գերմանիա)	
Գերմանական հասարակայնությունը և հայկական զարդիքը Օսմանյան կայսրությունում (1896-1897 թ).....	63
Անուշ Հովհաննիսյան	
ԻՄՀՄ-ի փլուզումը, «թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լրատարամամամբ)	74
Նիկոլայ Հովհաննիսյան	
Մեքսիկայի Կալիֆորնիայի անդրկալիֆոռնիայի աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի ճնշվածությունը	82
Ռեմ Ղազանջյան	
1921 թ. մոսկովյան ռուս-թուրքական պայմանագրի հարցի գնահատման շարք	106
Ռոբին Մաֆրասյան	
Հայ լիբերալները և սահմանադրական շարժումը Օսմանյան կայսրությունում (1867-1876 թթ.).....	125
Ավետիս Փափազյան	
Թանգիմաթի «Բարեմուղությունները» Օսմանյան օրենսդրության մեջ	143

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատ Բոզոյան	
Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական զարթոնքի ազդակները (12-13-րդ դդ.)	156
Քրիստինե Կոստիկյան	
Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմությունը վերաբերող մի փաստաթուղթ	168
Նիկոլայ Հարությունյան	
Հին հայկական տեղանունները և ցեղանունները սեպագիր աղբյուրներում և նրանց պատմական աջնատմանը	176

Արքուր Մաթևոսյան	
Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանությունը և երկաթնակությունը ընդհանրություններ և տարրերություններ	185
Արտակ Մովսիսյան	
Հայկական լեռնաշխարհում կիրառված զրաչին համակարգերը Զ.Ա. 12-7-րդ դարերում: Վանի քաղաքության (Բիայնիչի, Ուրարտու, Արարատ) պետական զրաչին քաղաքականությունը	196
Պավել Չոբանյան	
Ջարվաճառի էթնիկ դեմագոնի հարցի շուրջ	204
Արամ Քոչյան	
Նոր նյութեր խեթական տեղության և հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին	233

ՄՆԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԲՆԱՄՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լորենտ Դանեղյան	
Ռազմադիկ ժառանգություն (Դիվան Եղիա Մուշեղյանի, գիտական նկարագրություն)	246
Մարգարիտա Խաչիկյան	
Խուտի-ուշարտա-հայկականը	265
Մաքսիմ Խամոյան	
Դրսևորման պրոբլեմը լեզվաբանության մեջ (քրդերին լեզվի նյութերի հիման վրա)	270
Արմանուշ Կոզմոյան	
Միջնադարյան Արևելքի «Եղբայրությունների» տիպաբանության խնդրի շուրջ	290
Ներսես Մկրտչյան	
Միջագետքի գյուղատնտեսական տեղանիքները հայերին լեզվում	301
Աշոտ Մտեֆանյան	
Գրիգոր Լուսավորչի կերպարի մարմնավորումը զեղամկարչության մեջ ...	319

СОДЕРЖАНИЕ

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Ваган Байбурдян Армяно-курдские отношения в период становления Первой Армянской Республики.....	5
Сурен Багдасарян Партийная система в Турецкой республике в 1930-1945 гг.....	41
Рубен Карапетян Сирия и Израиль: Неиспользованные возможности для становления мира (1991-2001 гг.).....	50
Рипсимэ Коркмалян, Герман Гольц (Германия) Немецкая общественность и армянские потромы в Османской империи (1896-1897 гг.).....	63
Ануш Оганесян Развал СССР. Идея "Турецкого Единства" и Карабахский вопрос (в свете турецких изданий 1990-1995 гг.)	74
Николай Оганесян Формирование ближневосточно-закавказского геополитического региона.....	82
Рем Казанджян К вопросу об оценке московского русско-турецкого договора 1921 г.	106
Рубен Сафрастян Армянские либералы и конституционное движение в Османской империи: 1867-1876 гг.	125
Аветис Папазян "Преобразования" Танзимата в законодательных актах Османской империи.....	143

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Азат Бозоян Стимулы политического возрождения Киликийской Армении (12- 13 вв.).....	156
Кристине Костилян Об одном документе по истории Кашатага 17-го века.....	168
Николай Арутюнян Древнеармянские топонимы и этнонимы в клинописных источниках и их исторические корни.....	176

Артур Матевосян	Христология Армянской церкви и диофизитство. Сходства и различия.....	185
Арташес Моисесян	Письменные системы использованные в Армянском нагорье в 12-7 вв. (Д.Р.Х.): Государственная политика письменности Ванского царства (Баязили, Урарту, Арарат)	196
Павел Чобанян	К вопросу об этническом облике Карвачара	204
Арам Косян	Новые материалы о взаимоотношениях хеттского государства со странами Армянского нагорья	233

КУЛЬТУРА И ФИЛОЛОГИЯ

Лорета Данегян	Уникальное наследие (Корпус Егия Мушегяна. Научное описание).....	246
Маргарита Хачикян	Хуррито-урарто-армянский	265
Максим Хамоян	Проблема проявления в лингвистике (На материале курдского языка).....	270
Армануш Козмоян	К вопросу о типологии понятия "Братства" в средние века на Востоке	290
Нерсес Миртчян	Земледельческие термины Двурочья в армянском языке.....	301
Ашот Степанян	Образ Григория Просветителя в изобразительном искусстве.....	319

CONTENTS

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Vahan Bayburdyan Armenian-Kurdish Relations in the Times of the First Armenian Republic	5
Suren Baghdasaryan The Party System of the Turkish Republic in 1930-1945.....	41
Ruben Karapetyan Syria and Israel: The Past Possibilities and Future Prospects for Peace (1991-2001)	50
Herman Golts (Germany), Hripsime Korkhmazyan The German Public and the Armenian Massacres in Turkey (1896-1897).....	63
Amush Hovhannisyán The Dissolution of the Soviet Union, the Idea of "Turkish Unity" and the Question of Nagorno- Karabach. (According to the Turkish Publications of 1990-95's).....	74
Nikolay Hovhannisyán On Formation of the Middle Eastern - Transcaucasian Geopolitical Region.....	82
Rem Ghazandjyan On the Estimation of the Moscow Russian - Turkish Agreement, 1921.....	106
Rouben Safrastyan Armenian Liberals and Constitutional Movement in the Ottoman Empire: 1867-1876	125
Avetis Papazyan The "Reforms" of the Tanzimat in the Ottoman Legislation.....	143

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Azat Bozoyan The Historical Incentives of the Political Revival in Armenian Cilicia.....	156
Kristine Kostikyan A Document of the 17th Century Kashatagh History.....	168
Nicolay Harouthiounyan Ancient Armenian Toponyms and Ethnoonyms in Cuneiform Sources and Their Historical Roots.....	176
Arthur Matevosyan The Chrystology of the Armenian Church and the Diophysitism: Similarities and Distinctions	185
Artak Movsisyan Writing Systems Used in Armenian Highland During the 12-7 Centuries (B.C.) State Writing Policy of Kingdom of Van (Biainili, Urarta, Ararat)	196

Pavel Chobanyan	
About Ethnic Aspect of Karvachar	204
Aram Kossyan	
New Data about the Interrelations between the Hittite Empire and the Countries of the Armenian Highland	233

CULTURE AND PHILOLOGY

Loreta Danegyan	
A Unique Heritage	246
Margarit Khachikyan	
Hurro-Urarto-Armenians	265
Maxim Khamoyan	
The Problem of Manifestation in Linguistics (According to the Kurdish Language Materials)	270
Armanush Kozmoyan	
On the Problems of Typology of Medieval Eastern "Brotherhoods" Societies ..	290
Nerses Mikrtchyan	
Mesopotamian Agricultural Terms in Armenian	301
Ashot Stepanyan	
The Image of Gregory Illuminator in the Painting	319

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԵՐ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XX

Գեղ խմբագիր՝ Ա. Ա. Քաղզուհյան
Պատասխանատու թղթագրող՝ Գ. Ա. Գաբրիելյան

Տպագրությունը	ժխեք
Ձևաթիվը	ժխեք
Շախտը	60x84/16
Ծավալը	22 տպ. մամ.
	15.7 հրատ. մամ.
	20.5 պայմ. մամ.
Տպարանակը	300
Գինը	պայմանագրային

Տպագրված է «Ձանգակ-87» հրատարակչության տպարանում,
 375010, Երևան, Վարդանանց փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17,
 էլ. փոստ՝ zargak@amhco.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՆՐԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՏԳՁՅՈՒՆ ԱՎԱԳԵՄԻՍ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XX

Մեկնաստեղծ
ԼյուԹ Լ Քերապետ Շեքոնյան Գրականություն - ՄՄ

ԵՐԿՁ - 2001